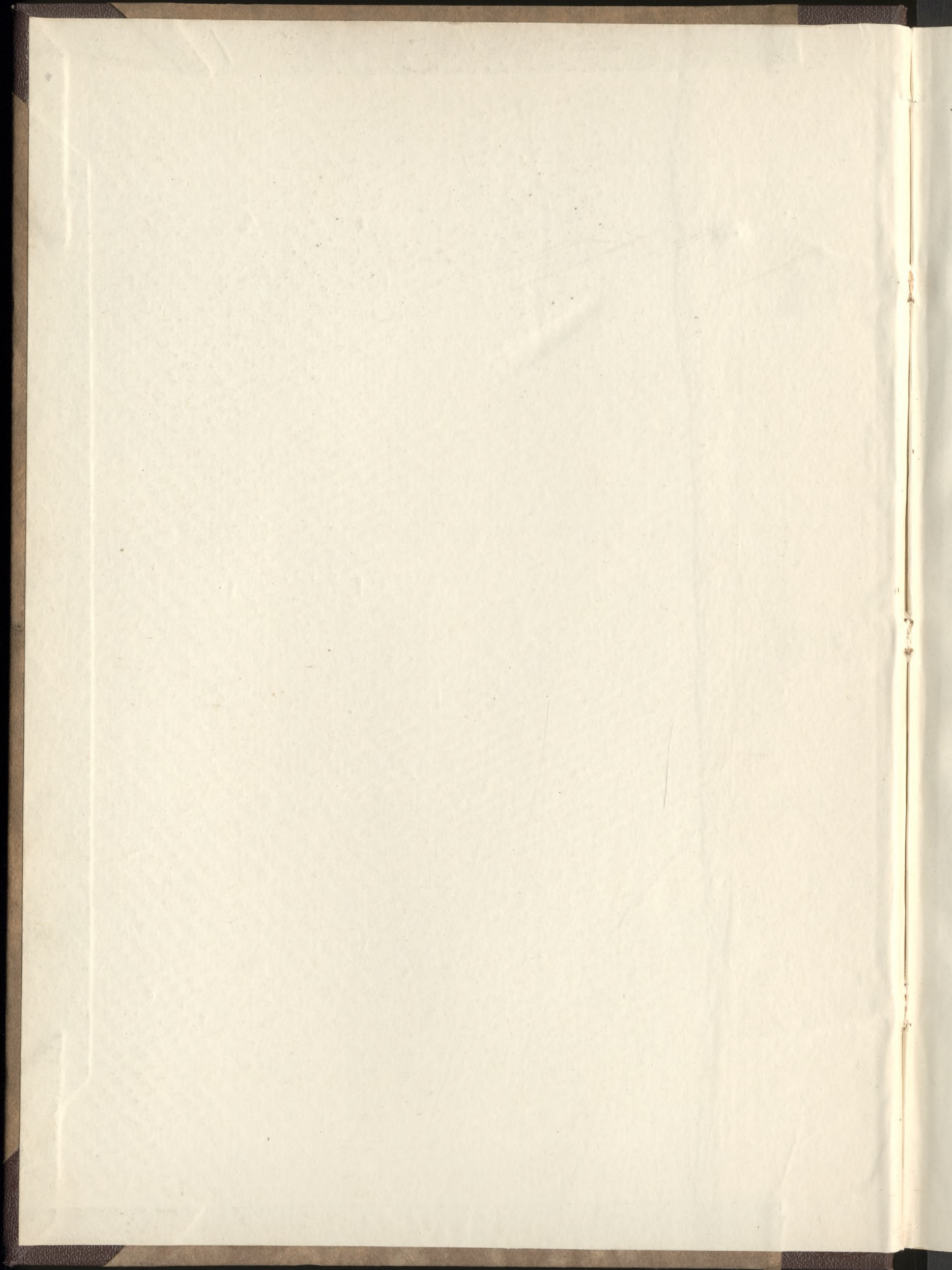
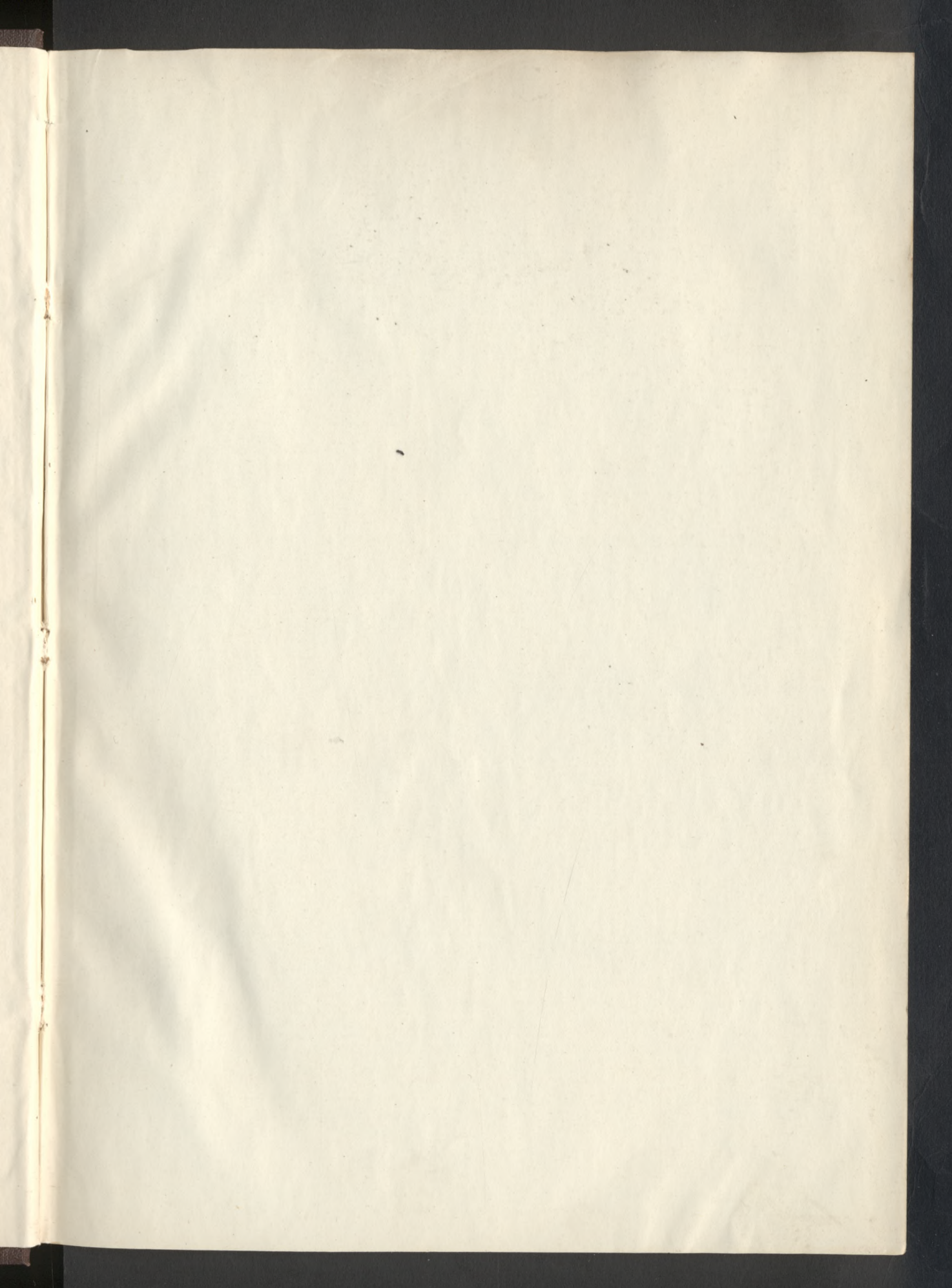
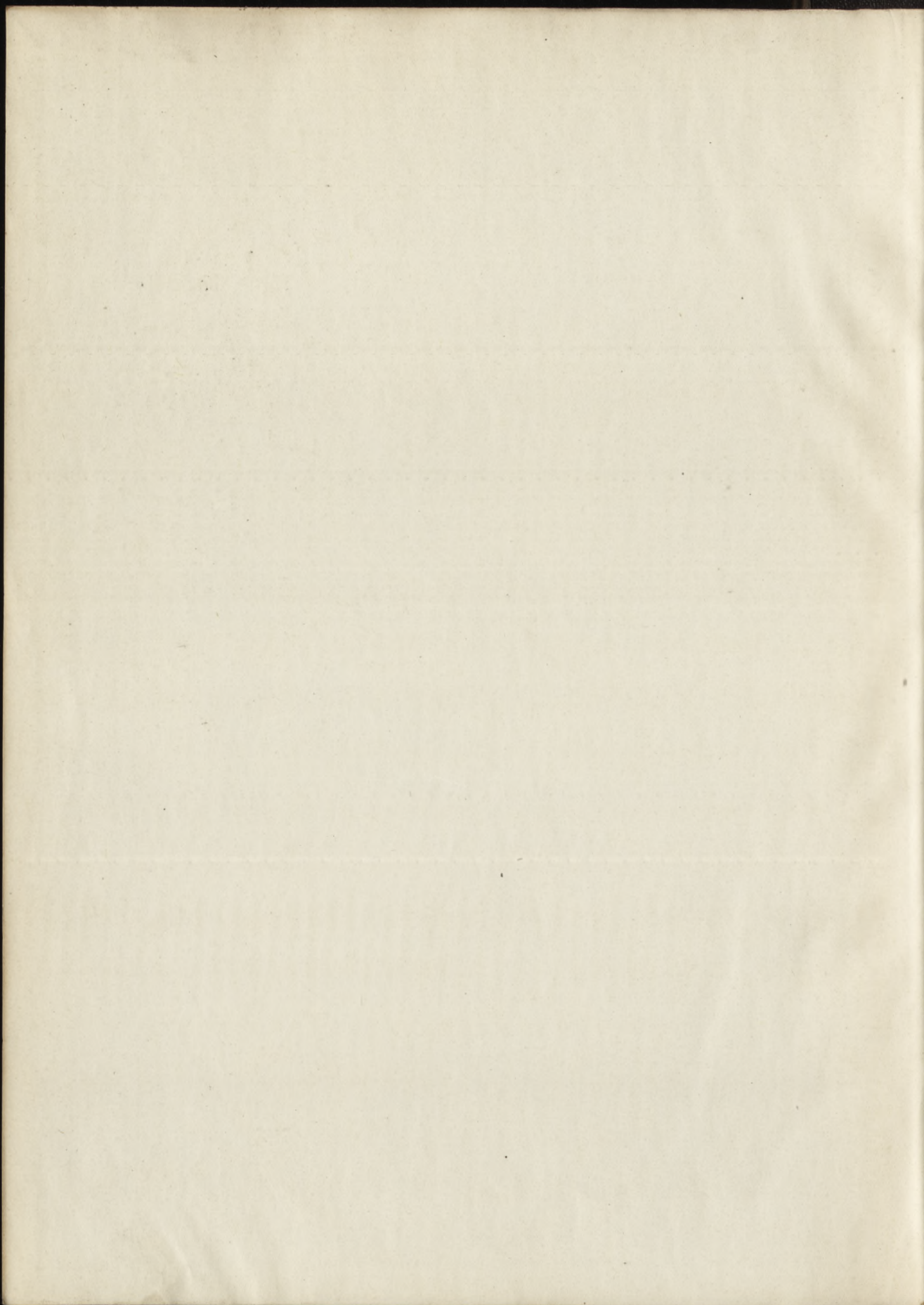

9 OSZK

25

AGRÁRPOLITIKA

IRTA

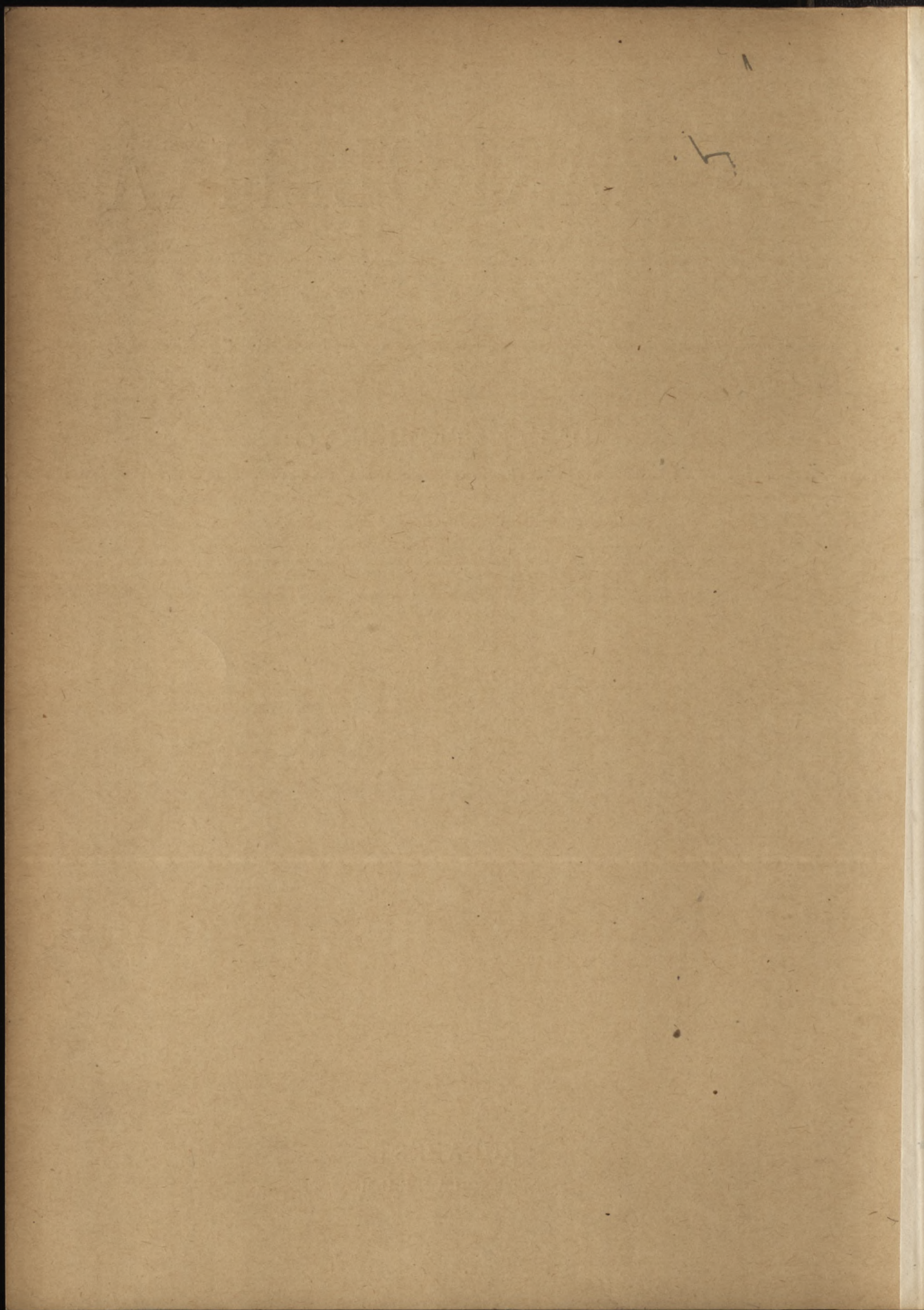
DR CZETTLER JENŐ

EGYETEMI NYILVÁNOS RENDES TANÁR, A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA LEVELEZŐ, A SZENT ISTVÁN AKADÉMIA RENDES ÉS
TÖBB BELFÖLDI ÉS KÜLFÖLDI TUDOMÁNYOS TÁRSASÁG TAGJA

I. KÖTET

ALAPVETÉS.

BUDAPEST
STEPHANEUM

AGRÁRPOLITIKA

IRTA

DR CZETTLER JENŐ

EGYETEMI NYILVÁNOS RENDES TANÁR, A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA LEVELEZŐ, A SZENT ISTVÁN AKADÉMIA RENDES ÉS
TÖBB BELFÖLDI ÉS KÜLFÖLDI TUDOMÁNYOS TÁRSASÁG TAGJA

I. KÖTET

ALAPVETÉS.

BUDAPEST
STEPHANEUM

21.029/1

R
2

ORSZ. SZÉCHÉNYI-KÖNYVTÁR
Hövedéknapló
1943. év 2911 sz.

R
96

Kiadásért felel: Czettler Jenő.
Stephaneum nyomda Budapest, VIII., Szentkirályi-utca 28. Felelős: Ketskés János.

ELŐSZÓ.

Habent sua fata libelli.

Agrárpolitikám sorsa legszembetűnőbben példázza Horatius *Ars poetica*-jának ezt az igazságát. Előmunkálata, a Magyar Mezőgazdasági Szociálpolitika az első világháború fegyvercsörgése közepette látott napvilágot, Agrárpolitikámnak 1944. év karácsonyára tervezett megjelenését pedig a magyar sorstragédia nemcsak egy évnél hosszabb időre vetette vissza, de lényeges változást idézett elő anyagában is. Egyes fejezetei az ostrom alatt elégték, ezeknek rekonstruálását egyetemi előadásaim hézagos feljegyzései alapján kellett megkísérelnem. Még súlyosabb veszteség, hogy tíz évi szakadatlan anyaggyűjtésem eredménye: az irodalmi jegyzetek és forrásmunkák függeléke könyvtáram agrárpolitikai részével együtt megsemmisült. Néhány közkönyvtárban fellelhető munkától eltekintve, sem hazánkban, sem a kontinensen többé nem pótolható. Tudatában vagyok, hogy ez a balsors nemcsak engem sujt, de munkám tudományos értékét is, amely fölött pedig féltő gonddal őrködtem. Agrárpolitikámat ennek dacára is útnak bocsátom, mert ha egyes részletkérdéseknél a forrásmunkákat pontosan megjelölni azok megsemmisülése miatt nem is vagyok képes, annak rendszere és felépítése minden általam ismert agrárpolitikától eltér és teljesen önálló, amint Mezőgazdasági Szociálpolitikám is úttörő volt az individuális gazdasági rendszer virágkorában és csak az első világháború után kezdett a latin és angol nyelvű főiskolákon meghonosodni az agrárkérdés szociális vonatkozásainak, a falu életrendjének, anyagi, erkölcsi és szellemi adottságainak tudományos vizsgálata.

Mezőgazdasági Szociálpolitikámon még érezhető a földművelési igazgatásban, az érdekképviseleti és szövetkezeti munkakörben szerzett tapasztalataimnak hatása. Ezzel szemben Agrárpolitikámban tudományos pártatlanságra és rendszerességre törekedtem. Ezért indultam ki a közgazdaságtan és közgazdasági politika metamorfózisából és ezért választottam az értékesítés és a termelés prioritása helyett alapul az ellátást és igyekeztem a forgalmi gazdaság jelenségei mellett a családi és közösségi üzemtípusok lényegét és agrárpolitikai hatását tisztázni. Híven a történelmi etikai iskolához, amelynek közgazdasági, főleg agrárpolitikai ismereteimet köszönhetem, a történelmi fejlődésnek és a természeti, nagyobbára az agronómia körébe tartozó adottságoknak vizsgálata alapján mérlegeltem a legmegfelelőbbnek látszó megoldási módozatokat.

Technikai okokból a munka három kötetben jelenik meg. Az Alapvetés követni fogja az Agrárgazdaságtan, amely a mezőgazdálkodás termelési kérdéseit és forgalmi rendjét (hitel- és értékesítési politika) tárgyalja, majd a Mezőgazdasági Szociálpolitika, melynek tárgyköre a földművelő népesség osztálytagozódását és az alapjául szolgáló birtokpolitikát, a kultúrpolitikát, a szövetkezeti és érdekvédelmi ügyet, továbbá a falupolitikát öleli föl.

Hálás köszönetet mondok e helyütt is munkatársaimnak, elsősorban *dr. Szabó Miklós* egyetemi m. tanár, adjunktus úrnak, aki a sajtóalárendezés felelősségteljes munkáját szíves volt vállalni és sikeresen elvégezni, továbbá *Nagypataki Béla* professzor úrnak, az üzemtan jeles művelőjének, aki a termelési politika szakkérdéseiben mélyreható kritikájával támogatott.

Kelt Budapesten, 1945. év karácsony napján.

Dr. Czettler Jenő
egyetemi ny. r. tanár.

I. RÉSZ.

ALAPVETÉS.

I. FEJEZET.

A tudományos agrárpolitika előfeltételei.

1. §. Az agrárpolitika és a közgazdasági elmélet.

Az agrárpolitika helye a közgazdasági politikában. — A mezőgazdaság, mint termelési ág közgazdasági jellemzése. — Az agrárpolitika mint önálló tudományág kifejlődése. — A mezőgazdasági termelés jelentősége és párhuzambaállítása az iparral. — A mezőgazdasági és ipari termelés egyensúlybiztosításának fontossága. — Agrárpolitikai irányzatok és a közgazdasági elméletek. — Az agrárpolitika önálló művelésének szükségessége.

Az agrárpolitika rendszerének megalkotásánál, az ok és okozat megállapításánál a közgazdaságtan által tisztázott törvényszerűségekre támaszkodik. Számolni kell azonban azzal, hogy a közgazdaságtannak nincsenek olyan pontosan tisztázott törvényei, mint a természettudományoknak. A gazdasági élet ugyanazon kutatási anyagról az emberi célkitűzések szerint különböző felfogásokat termel ki s ezek az irányzatok egymástól messze eltérhetnek, amint pl. ezt napjainkban a nemzetközi munkamegosztást és szabadforgalmat hirdető és az autarchiákon felépült etatisztikus rendszerek mutatják. Nem lehet az agrárpolitika feladata az elméleti közgazdaságtan fejlődését részleteiben vizsgálni, de az agrárpolitikai anyag értékelésénél és rendezésénél szükséges fogalmakkal, törvényszerűségekkel, a metodika stb. kérdéseivel mégis foglalkoznunk kell.

A klasszikus közgazdaságtan a gazdaságpolitika célját, törvénykutató szükségességét nem ismerte fel. Politika csak oly rendszerben lehetséges, amely az állami beavatkozás kisebb vagy nagyobb mértékét elfogadja, ez pedig a gazdasági élet automatikus szemléletével éppoly kevésbé egyeztethető össze, mint az extrém liberalizmus gyakorlatával. Tévedés volna azt hinni, hogy a klasszikus közgazdaságtan a forgalom túlhangsúlyozása és a jövedelemelosztás beható vizsgálata miatt nem foglalkozott volna a mezőgazdálkodás kérdéseivel, hiszen Smith a fiziokraták tanait építi tovább, Ricardo földjáraadéktana, Malthus földtörvénye pedig tudományos rendszerük tengelye. Az agrárpolitika vezető problémája, az ember, először Malthusnál szerepel, mint a földtörvény komponense, csak azután kerül a történelmi etikai irány kutatásainak központjába.

Ennek dacára a klasszikus közgazdaságtan a munkamegosztásos forgalmi gazdaság automatikus működését mintegy természeti törvénynek tekinti. A gazdasági élet célja az értéktermelés. Értéket, a tőkével és a természettel társulva, csak az egyén munkája hozhat létre és miután az ember gazdasága

oly értékek előállításában és birásában áll, amelyekért neki szükséges cikkeket és szolgáltatásokat cserélhet, igyekszik munkájának termelékenységét munkamegosztás, takarékoság és tőkeképzés útján fokozni. A klasszikusok tanítása szerint a természettől cserére predestinált egyénnek, a «homo oeconomicusnak» termelését és fogyasztását a piaci szerkezet irányítja. A forgalmi gazdaság tengelye, az áralakulás hajtóereje, a nyereségvágytól mozgató szabadverseny, amely a gazdasági élet minden fázisát döntően befolyásolja. Az ár a piaci szerkezet irányítója, amely a keresletet és kínálatot növeli vagy csökkenti, amíg azok egyensúlyba nem jutnak. A klasszikus közgazdaságtan ezért foglalkozik elsősorban és legbelsőbben a forgalmi gazdaság (áralakulás, árueosztás stb.) kérdésével. A termelés csak közvetve, a fogyasztás is csak így, de sokkal kisebb mértékben érdekli. A homo oeconomicust nemcsak a termelés, de a fogyasztás terén is szabad elhatározása, jól felfogott érdekének mérlegelése vezeti. A megszerzett javak mikénti felhasználását a magántulajdon biztosítja. Egyrésztük fogyasztásra kerül, másrésztük mint tőke a termelést szolgálja. A vállalkozó ennek segítségével, saját felelősségére, de nyereségének növelése végett is, megszervezi a termelés leghatalmasabb eszközét, a vállalatot, amely a munkásnak a munkabért, a tőkésnek a kamatot, a gazdának a földjáraadékat előlegezi. A többtermelést a munkamegosztás és az egyéni gazdaságok összmunkája biztosítja a világpiac keretében. A klasszikus közgazdaságtan felfogása szerint az államra csak egy feladat vár, hogy az egyéni tevékenység útjából az akadályokat elhárítsa, beavatkozását tehát a jogbiztonságra, az egyén termelő erőinek kifejlesztésére, megóvására kell korlátoznia.

A mezőgazdasági termelés különleges természetének vizsgálatát a klasszikus közgazdák helyett a mezőgazdasági technika szakemberei (Thaer, Liebig stb.) végezték, inkább természettudományi, mint közgazdasági alapon, mert utóbbit illetően a klasszikusok felfogását maradék nélkül tették magukévá. A klasszikusok tanítása szerint — s ezt később, dacára elvi ellentétüknek, Marx és hívei is hirdetik — a különböző termelési ágak működését ugyanazon törvények szabályozzák. A föld éppúgy tőke, mint a gyárilpar technikai felszerelése vagy a kereskedelem áru- és pénzkészlete, sőt sokan az emberi munkát is, mint a kereslet és kínálat által szabályozott árut értékelik. Éppen ezért nem tesznek különbséget a mezőgazdaság és a többi termelési ág racionalizálásának különböző feltételei között sem. Nem veszik figyelembe, hogy a mezőgazdaság organikus, az ipar mechanikus termelés, mert a piaci szerkezet az áralakuláson keresztül ezeket a különbségeket úgy a termelés intenzitásánál, mint annak eredményénél kiegyensúlyozza. A tiszta jövedelem magángazdasági szempontját mérlegelve úgy az egyes üzemeknél, mint azoknak világpiaci kapcsolatánál nem ismerik föl a már Thünen által tárgyalt önellátó családi üzem és a piac számára termelő nagygazdaság strukturális különbségét. Pedig ez az agrárkérdés tárgyalásánál lényegbevágó kettős irányú kutatást tesz szükségessé. A családi gazdaság ellátási elve a világháborúk és a nyomukban járó válságok folytán az egyes államok, sőt ezeket összefogó területek gazdálkodásának alapjává lett.

A klasszikusok szerint a világforgalomban csak a csereáru fontos és ezért a legnagyobb mennyiséget legolcsóbban előállító termelési ágot és üzemformát értékelik s ez az oka, hogy nemcsak a kisgazda és a mezőgazdasági munkás, de az egyes országok különleges szempontjait sem veszik figyelembe. Ha valamely ország drágábban termel agrárcikket, mint a másik, előnyösebbnek tart-

ják közgazdaságára, ha azt külföldről szerzi be és az így előállott vagyongyapodást más termelési ág fejlesztésére fordítja. A klasszikus közgazdaságtan ezen felfogása nyomán terjedt el az a nézet is, hogy az ország gazdagodásának a mezőgazdaság csekélyebb tényezője, mint az ipar és a kereskedelem. Az iparos országok vagyonosabbak, életnívójuk, kultúrájuk, tőkeképződésük és szociális jólétük magasabb s így a kultúrterületek agrárországainak a mezőgazdasági termelés feláldozása árán is iparosodniuk kell. A klasszikusok a nemzetközi munkamegosztásnak és a külkereskedelmi szabadságnak a hazai föld értékére, a belőle származó jövedelemre s az ebből élő társadalmi osztályok sorsára gyakorolt hatásával behatóbban nem foglalkoznak, mert a földjáraadéktanban erre generális magyarázatot vélnek találni. Nem foglalkoznak behatóbban a föld természeti adottságával sem, hanem a földet csereértéke és járadéka alapján, mint hozadékotadó tőkét tárgyalják, amely a népesség növekvésével és a mezőgazdasági cikkek iránt fokozódó kereslettel arányban gyarapszik.

A klasszikus iskola tanaival szemben már a XIX. század elején a német bölcselek (Kant, Fichte, Hegel stb.), majd a közgazdaságtan történelmi irányának hívei (Müller Ádám, Roscher Vilmos stb.) állást foglaltak, később csatlakozott hozzájuk a népjólét szempontját hangsúlyozó francia Simon de Sismondi, az angol Carlyle és Ruskin is. Támadták a klasszikus iskola ahistorizmusát, a gazdasági élet atomizálásának és a nyereségvágytól mozgatott homo oeconomicusnak materialista tantételeit is.

Az agrárpolitika rendszerének megalkotója, Roscher, történelmi kutatások alapján mutatott arra, hogy önös érdektől mozgatott, gazdálkodó ember a közösségtől szeparáltan a legprimitívebb korban sem létezett. Mióta az ember a földön megjelent, mindig valamiféle csoportba, szervezethez tartozott és még a legridegebb materialistának is vannak szellemi célkitűzései, politikai, vallásos és társadalmi törekvései. A gazdasági életet tehát nem lehet az egyéni önzéstől vezetett üzemi atomok világpiaci összefoglalásának, időtől és helytől független materialista szövevénynek tekinteni. Roscher szerint évezredek fejlődés, települési, üzemszervezési, szolidáris művelési szokások bizonyítják, hogy a piacra, a szabadversenyre és az automatikus áralakulásra épített termelési renddel szemben mennyivel több erkölcsi érték, társadalmi stabilitás, sőt termelési biztonság volt a történelmileg kialakult, országoként és tájanként decentralizált agrárrendszerekben s hogy ez a termelő ember erkölcsi értékének, szociális helyezkedésének, kultúrfokának nagyobb megbecsülését is jelentette. Ezek a történelmileg fejlődött és az egyes nemzetgazdaságok sajátágaiban megnyilvánuló jelenségek a közgazdasági élet egész vonalán észlelhetők ugyan, de sehol sem oly jellegzetesek, mint a mezőgazdaságban.

Legerősebb támadást a klasszikus közgazdaságtan rendszere ellen List Frigyes intézte. Szerinte Smith a kereskedő szemszögéből vizsgálódott amikor azt hirdeti, hogy minden dolog csak a gazdagodás révén érték és csak a csereérték termelése produktív. A klasszikus közgazdaságtan az egyes ember csereértéktermelésének és jövedelemmegosztásának vizsgálatába elmerülve, nem veszi észre a nemzetgazdaság valódi munkamegosztását és azt, hogy egy nemzet termelőerőit miként lehet a nemzetgazdaság jövője érdekében felfokozni és ezért utasít el minden állami beavatkozást. List hangsúlyozza, hogy sem egy országnak, sem az emberi nemnek gazdasági élete nem tekinthető az egyéni gazdaságok laza összefoglalásának, hanem az egyes nemzetek, különböző alkotmányok és kulturális állapotok, háborúk és nemzeti sajátosságok által létrehozott,

állandóan fejlődő szervezet. Tehát a nemzetközi munkamegosztás előmozdítása helyett a belső piac védelmére és biztosítására a nemzeti erők összefogására, az egyes nemzetek természeti adottságainak állami és társadalmi eszközökkel való fejlesztésére kell törekedni. Listet általában az iparfejlesztés apostolának tekintik, mégis a fenti vonatkozásban először ő utalt arra, hogy a nemzeti és a nemzetközi munkamegosztás tekintetében is azok az országok legéletképesebbek, amelyeknek földje a közönséges életszükséglet cikkeit a legjobb minőségben és a legnagyobb mennyiségben termeli s amelyeknek éghajlata ehhez a testi és szellemi erőfeszítést a legjobban elősegíti.

A történelemetikai iskola messzebbmenő kritikai szempontokat is hangoztatott. Hildebrand Brunó utalt arra, hogy a közgazdaságtan nem az emberi önzés természettana, de etikai tudomány. Wagner, Brentano, Schmoller és iskoláik a közgazdasági élet megértéséhez nem tartanak elegendőnek néhány absztrakt fogalmat, hanem tudatában a gazdasági élet bonyolultságának, messze-menően gyűjtik a történelmi, statisztikai, etnográfiai stb. anyagot, hogy a fejlődés irányát megállapíthassák. Schmoller szerint a közgazdasági jelenségeket nem szabad tisztán gazdasági oldalukról vizsgálni, hanem a társadalom egyéb életnyilvánulásaival, történelmi fejlődésével együtt, — mindig figyelemmel a magasabb emberi célkitűzésekre.

A mindinkább előretörő szociálpolitikai irány hangsúlyozza, hogy a gazdasági életben nemcsak a piaci mechanizmus értékítéletei, de emberi célkitűzések, történelmileg fejlődött társadalmi osztályoknak az életlehetőségekért és a kultúrnívóért folytatott küzdelmei is érvényesülnek, tehát a szabadverseny piaci szerkezete által okozott társadalmi igazságtalanságokat állami vagy társadalmi beavatkozással enyhíteni kell. A szocializmus ezt sem tartja elegendőnek, a tőkéstermelésnek a klasszikus közgazdaságtan által leírt alappilléreit: a szabadversenyt és a magántulajdont elveti és termelési rendszerét az emberi munkára felépített kollektív gazdálkodásra törekszik átszervezni. A kommunizmus megtoldja ezt a kollektív fogyasztás követelésével.

Ezek a kritikai támadások azonban a klasszikus közgazdaságtan abszolút tekintélyét mindazideig meg nem ingatták, amíg a világgazdaság föllendülése, a tőkekoncentráció, a gyáripár, a közlekedési eszközök fejlődése, a nemzetközi kereskedelem virágzása, sőt utóbbival kapcsolatban az agrártermények kitűnő értékesítése a nemzetközi munkamegosztást és a szabad forgalmat, az emberi gazdálkodás leghatályosabb tényezője gyanánt igazolták. A különböző oldalról gyakorolt kritikának agrárpolitikai szempontból csak az a jelentős következménye volt, hogy a történelmi etikai irányzathoz felzárkózó országokban a közgazdasági elmélet mellett a gazdasági politika is a tudományos vizsgálódás tárgya lett és kutatásainak eredményét főleg az iparfejlesztés, a vámvédelem, hitelügy és egyéb állami és társadalmi segédeszközök mérlegelésénél önálló rendszerbe foglalni törekszik.

Mélyebb hatást tett úgy az elméleti, mint a gyakorlati közgazdaságtan fejlődésére az a strukturális változás, amely a nyugati államok iparosodása és a tengerentúli államok mezőgazdasági versenye következtében Európa gazdasági életében végbement. A gyáripari fejlődés gyors tempója kitermelte a szociális kérdést, az amerikai verseny pedig az agrárválság súlyos problémáját vetette föl és ha ezeket Angliában és egyéb gyarmatokkal rendelkező országokban a nemzetközi kereskedelem ellensúlyozta is, Németországban és a gyarmatok nélkül szűkölködő egyéb európai országokban szükségszerűleg felmerült

nemcsak a gyakorlati megoldás, de a szabadforgalmi elmélet revíziójának kívánsága is. Már a XIX. század végén az agrárállam vagy iparállam kérdésében folytatott tudományos vita, amelyben egyik oldalról Wagner Adolf, másiktól Brentano vezetése alatt Németország összes nevesebb közgazdái résztvettek, igazolta, hogy a való élettől elvonatkozott klasszikus közgazdaságtan tekintélyét csak messzemenő revízió képes helyreállítani. Ez a vita adott létet a közgazdasági politika törzsétől elvált agrárpolitikának mint önálló kutatási iránynak és területnek is, mert addig ez a studium az egységes közgazdasági politika részeként szerepelt a főiskolai oktatásban és tankönyvekben; még Roscher Agrárpolitikája is, teljes lezártága és önállósága mellett, a társadalompolitika szélesebbkörű rendszerébe volt betagolva. Bár ez a vita a XX. század húszas éveitől kezdve az autarchia és a nagytérgazdaság tárgyalásává szélesedett, lényegben véve ugyanazok az elvi ellentétek és bizonyítékok szerepelnek, de természetesen erős politikai aláfestéssel s így a tudomány pártatlanságát jobban biztosítja a történelmileg lezárt anyag tárgyalása.

A vita elméleti oldalán az a tétel volt döntő, vajjon az amerikai verseny a hazai mezőgazdaság intenzitásának fokozásával kiegyensúlyozható-e és ha igen, úgy ennél az iparfejlesztés racionális módszerei, főleg a technikai vívmányok, sikerrel alkalmazhatók-e. Agrároldalról reámutattak, hogy mindez az iparnál egyszerű kalkulációs feladat, amely a konjunktúrakutatás segítségével könnyen megoldható, mivel az ipari vállalat egyoldalú s így aránylag szűk terület áttekintését és átállítását követeli meg. Viszont a mezőgazdasági termelés lényege a sokféleség s ezért nem tud olyan könnyen alkalmazkodni a piaci konjunkturákhoz. A természeti viszonyok által befolyásolt organikus termelés válsága rövidebb vagy hosszabb időközön át nemcsak a tiszta jövedelmet, de a nyersanyagot is hátrányosan befolyásolja. A mezőgazdasági termelés racionalizálása tehát csak ott kecsegtet biztos sikerrel, ahol az organikus folyamatot a mechanikus váltja fel vagy egészíti ki, mint a betakarítás, szállítás, tárolás, feldolgozás vagy a gép, műtrágya és védekezőszerek alkalmazásánál.

Másik fontos vitakérdés az agrárcikkek szabad forgalma, a tökéletes verseny és a nemzetközi munkamegosztás zavartalansága. Ezen előfeltételek teljessége mellett is kérdéses, hogy található-e olyan piacok, ahol a mezőgazdasági termények elhelyezhetők, vagy amelyeknek felvevőképessége és cserecikkei az iparállamok élelmiszer- és nyersanyaghiányát pótolni tudnák. A gazdasági élet legújabb fejlődése (Anglia törekvése belföldi agrártermelésének újjászervezésére, az ottawai egyezmény és a kalkuttai értekezlet, az ipari államok irányított és tervgazdasága), mind azt látszik bizonyítani, hogy a nemzeti vagyon olyan tekintélyes része, mint a föld, a termelésnél el nem hanyagolható, tehát az annak feláldozásával létesített egyoldalú ipari fejlődés helyett kiegyensúlyozott termelésre és a nemzetközi munkamegosztás helyett elsősorban a belső piac kiépítéséhez és a termelési költségekhez igazodó méltányos árakra kell törekedni. Ha egy nemzetgazdaság ellátásának bázisává — egészben vagy részben (takarmánybehozatal) — a külföldi mezőgazdaságot teszi, az élelmiszerekért és nyersanyagokért iparának termékeivel kénytelen fizetni, ezzel gazdasági, sőt politikai élete is más országok gazdasághatalmának függvényévé lesz. Ennek a fejlődésnek hátrányos voltát békében csak az árrendszerében megtámadott mezőgazdaság érezte s az ipari államok az újonnan bekapcsolt mezőgazdasági területeket éppen olyan nemzetközi nyereségnek tartották,

mint egy petróleummező, gyémánt- vagy aranybányaterület felfedezését, amelynek hasznából mindegyik részesedni kívánt. De az ipari államoknak ez a konjunkturális nyeresége csak átmeneti volt, amelyet később Európa termelési kapacitásának és a gazdák vásárlóképességének hanyatlásával, háborús időkben a fogyasztás korlátozásával (fejadag), sőt éhínséggel kellett megfizetniük.

A XX. század gazdaságtörténete beigazolta, hogy csak az a nemzetgazdaság egészséges, amely népességének ellátását saját termelésével nagyban és egészben biztosítani képes és amelynek népszaporodása kultúrnívócsökkenés nélkül talál élelmiszerfedezetet mezőgazdasági termelésének fokozásában. A kultúrnívó biztosítása természetesen nem azt jelenti, hogy mindenkinek közvetlenül a mezőgazdaságból kell megélnie, hanem a mezőgazdasági termelés olyirányú fejlődését, amely a benne tevékenyeknek nem mechanikusan egyenlő, de társadalmi osztályuknak megfelelő, tisztességes megélhetést nyújt és emellett közvetve élelmiszerral és nyersanyaggal el tudja látni a belföldi ipart. Az agrártermelés gyarapodása csak akkor jelent valódi jólétet, ha ezzel arányosan nő az ipari termelés mennyisége is, különben vagy egyik, vagy másik termelőosztály kénytelen terméseredményének aránytalanul nagy részét a másiknak átengedni, ami nemcsak társadalmi bajok forrása lehet, de a vásárlási erőt csökkentve, előbb-utóbb válságot idéz elő. Az ipari országokat t. i. a gyérebb népességű és elmaradottabb agrárországok és gyarmatok élelmiszerszállítása éppúgy, mint a nyersanyagoknak vegyi úton való előállítás, csak átmenetileg lendíti fel, mert a belföld leszegényedett gazdaosztálya jelentékeny mennyiségű iparcikket vásárolni éppoly kevéssé tud, mint a munkanélküli munkás élelmiszert. Minden termelési ág ugyanazon nemzetgazdaság keretében egymásra van utalva, bár ezt a napipolitika a legkritkább esetben ismeri föl és az érdekelt felek is csak az államhatalom erősebb beavatkozása folytán hajlandók áldozatot hozni az összeműködésért.

A vázolt gazdasági összefüggések az állami beavatkozás szükségességét bizonyították a szabad forgalmi rendszer teoretikusai előtt is. A történelmi etikai irány által önálló kutatási területté avatott és rendszerbe öntött közgazdasági politika e fölismerés erősbödésével nélkülözhetetlenné vált az elméleti közgazdaságtan számára is. Ezt a minden részletében kidolgozott rendszert elfogadta az Egyesült Államok institutionalista iskolájának (Mitchell) legmodernebb iránya is, szembehelyezkedve úgy az angolszász és latin nyelvterületek gazdaságilag meg nem alapozott, sőt a közgazdasági elmélet létjogosultságát tagadó szociológiai irányaival, másrészt azzal a túlzó törekvéssel, hogy a közgazdaságtan elmélete a politika függvénye legyen. (Gottl—Ottlilienfeld.) De elkerülhetetlen volt az elméleti közgazdaságtannak felfogásváltozása azért is, mert már nemcsak határkérdésekről és kisebb vagy nagyobb súlyú és jelentőségű nézeteltérések tisztázásáról volt szó, hanem arról is, hogy az élet valóságától elvonatkozott közgazdaságtan fogalmi meghatározásaira, törvényeire egyáltalában szüksége van-e az életnek, hiszen a legsürgősebb és legfontosabb kérdésekre (gazdasági válság, árkrízis, munkanélküliség, teljes foglalkoztatottság, valutáris nehézségek stb.) az elméleti közgazdaságtan tájékoztató feleletet sem tudott adni. Nemcsak az elméletet, de a vele kapcsolatban álló közgazdasági gyakorlatot is a «közgazdasági nihilizmus» látszott fenyegetni, vagyis az államhatalomnak törvényszerűségeket és kiszámíthatóságot nem ismerő kezelése, amely sok mindentől eltekintve, még azt is figyelmen kívül hagyja, hogy a termelékenységek a mindennapi politika fölött áll, mert enélkül a legszebben

kigondolt szociális vagy kulturális terv is fedezet nélkül szűkölködik, sőt a tervgazdaság is elvész a hivatalok íróasztalainál. Elkerülhetetlen volt tehát a közgazdasági elmélet törvényszerűségeinek átvizsgálása és a különböző iskolák és irányok kutatásainak revíziója, hogy az élet és az elmélet közötti eltérés megszüntethető legyen s a közgazdasági politika is szilárdabb bázist nyerjen. Ez a revízió az agrárpolitikát csak néhány ponton érinti s ezért anyagát csak röviden ismertetjük.

A klasszikus közgazdasági elmélettel szemben az élelmezési nehézségek hatása alatt azt a vádat emelték, hogy a fogyasztás kérdését elhanyagolta és hogy a közgazdasági törvényszerűségeket örökérvényűnek tekintve, nem veszi figyelembe azokat a kardinális változásokat, amelyek a szabad-piaci rendszerben külső és belső okok miatt végbementek s amelyeknek kiegyensúlyozása csak az állami beavatkozás révén lehetséges. A revízió terén az első lépést a határhaszoniskola tette meg abban a korban, amikor a klasszikus tanok egyeduralma, Németországot kivéve, megdönthetetlennek látszott. Angliában Jevons, majd Marshall, Ausztriában Menger, Svájcban Walras, nálunk Heller Farkas a fogyasztásból s a fogyasztó ember értékítéletéből indultak ki, amely finomabb pszichológiai mérlegelést kíván, mint a nyereségvágy természeti törvénye és így a valóságot jobban megközelíti. A határhaszonelmélet a javak haszna és azok értéke közötti kapcsolatot, a fogyasztási és termelési javak közötti különbséget az egymást kiegészítő, egymással versenyző, egymást helyettesítő javakat, a fogyasztó szükséglete és fizetőképessége közti összefüggést mérlegelte. Egyik legbecesebb szolgáltatása a készletek és a szükségletek összefüggéseinek vizsgálatánál az idő bekapcsolása, továbbá a javak felhasználásának, a racionalizálást lehetővé tevő termelési határnak, végül a kereslet és kínálat árvonalainak (párok) megjelölése alapján az eddig automatikusnak hirdetett áralakulás magyarázata volt. Utóbbi mérlegelés egyébként kiindulópontja a matematikai iskolának is, amely statisztikai megfigyelések és a nagyszámok törvénye alapján a versenyt, az áralakulást és a piaci gépezet működését vizsgálja és ezt kimélyítve a gyakorlatban mind nagyobb jelentőségre emelkedett dinamikus közgazdasági irányt termelte ki.

A történelmi-etikai iskola kutatásainak jellegzetes tulajdonsága a sokoldalúság s a klasszikusok absztrakt fogalmaival szemben a gazdasági élet összefüggéseinek, mint időben változó jelenségeknek vizsgálata. Kétségtelen tehát, hogy a közgazdasági elmélet revízióját sikerrel végezhetette volna. Viszont ez az iskola inkább a társadalmi gazdaság alaktanáival foglalkozott, mint a termelés és a piaci áralakulás mélyreható vizsgálatával, ezenkívül Schmoller epigonjai a puszta adatgyűjtés és a tényfeljegyzések következtében eltávolodtak az elmélet magasabb értékű munkakörétől. A két irány tehát szembekerült egymással.

Újabbán Röpke és Eucken igyekeznek az ellentétek kiküszöbölésével közöttük némi kapcsolatot létrehozni. A klasszikusok, örök természeti törvényekből kiindulva, a gazdasági életet statikusan szemlélték. Eucken szerint a modern kapitalizmus minden országban más és más képet mutat és sokszor rövid időn belül gyökeresen változik. A XX. századnak majdnem minden évtizedében más és más a gazdasági rendszer és az egyes országok gazdasági berendezkedése is sokrétű és változó, ezek alapján tehát egységes típust építeni lehetetlen. A klasszikus közgazdaságtan piac- és árteóriája csak egyetlen áralakító központot (világpiac) ismer, amely a kereslet és kínálat kiegyenlítése által az összes

gazdasági cselekvéseket irányítja. Valóságban pedig a sokféle gazdasági üzem, háztartás és azok különböző gazdasági szervei egymásba kapcsolódva, a kereslet és a kínálat számtalan találkozási helyén, szabad áralakulás útján keresik és találják meg az egyensúlyt, hacsak a gazdasági viszonyok nyomása vagy az állami beavatkozás ezt lehetetlenné nem teszi.

A dinamikus közgazdasági irány szintén közeledett a történelmi iskola gazdaságpolitikai rendszeréhez, sőt erre átalakító hatást is gyakorolt. Mert nemcsak az elmélet, de maga a közgazdasági politika, amely a gazdasági élet szerkezetét, annak összefüggéseit és mozgásjelenségeit (ár, piaci kereslet és kínálat, jövedelmezőség) konkrétan tárgyalja, sem volt maradék nélkül tudatában annak, hogy a gazdasági élet soha nem nyugszik s ezért az összes piaci s a velük összefüggő termelési és fogyasztási jelenségeket, beleértve az okokat is, csak mozgó állapotban lehet megismerni. A dinamikus közgazdaságtan tulajdonképpen elmélet, de statisztikai módszerével, grafikonjaival, indexszámításával, egyenleteivel a közgazdasági politika empirikus kutatásainak jelentékeny segítséget nyújt.

A klasszikus irány legújabb ága, a konjunktúra-elmélet, főleg piaci jelenségekkel, a kínálat és kereslet, helyesebben a fogyasztás egyensúlyi zavarainak elemzésével foglalkozik. Legnagyobb érdeme az eddig elemi csapásnak tekintett és kiszámíthatatlannak hitt válságok természetes lefolyásának: a fellendülés, tetőpont, hanyatlás és a pangás egymást követő állapotainak, ciklikus változásainak tisztázása. Ha a különböző hullámhosszakot, illetve gazdasági periódusokat egész bizonyosan megállapítani nem is képes (hónapok, idények, évek), a fejlett amerikai konjunktúrakutatás a hullámok várható alakulását már meg tudja határozni, valamint azt is, hogy a gazdasági élet a konjunkturális helyzet melyik fázisában van, sőt beható diagnózis alapján prognózist is tud készíteni a jövőt illetően. Az ezirányú vizsgálatoknak preventív jellegű gyakorlati célja éppen az, hogy a gazdasági élet várható konjunkturális alakulását lehetőleg előre meg tudja állapítani, nehogy az előrelátás, illetve tervszerűség hiányából kifolyólag a gazdasági életre nagyobb károk származzanak. Különösen két ciklikus mozgás megállapítására irányulnak a vizsgálatok, és pedig azokra, amelyek a jellemző alapirányvonalat (grafikonice: trend) igyekeznek meghatározni és amelyek az agrárpolitikában nagyjelentőségű, rendszerint periodikusan visszatérő idényhullámzás megállapítására vonatkoznak. Ezen konjunkturális periódusokon, illetve mozgásokon kívül számolni kell még a strukturális változásokkal is. Ezek többnyire külső okokra vezethetők vissza (területváltozás, forradalmi jelentőségű találmányok vagy a gazdaságpolitikai rendszer változása) és az egyes nemzetek vagy az egész emberiség gazdálkodásának emberöltőkre kiterjedő új irányt adnak. A külső tényezők által előidézett strukturális változásoknak okait a konjunktúrakutatás módszereivel felderíteni természetesen nem lehet, — ez már a gazdaságtörténet és más szellemtudományok feladata.

Talán még a dinamikus közgazdaságtan új kutatási iránya sem gyakorolt oly mély hatást a közgazdaságtan újabb fejlődésére, mint a klasszikus tanok tengelyét alkotó szabadverseny deformálódásának felismerése. Heller utal arra, hogy a klasszikusok, a gazdasági élet önműködő szerkezetét vizsgálva, azt inkább hipotetikus megismerési eszköznek tekintették. Viszont a XIX. század liberális gazdasági politikája ebből doktrinát alkotott és amíg a szabadversenyt a vámvédelemre irányuló követelésekkel szemben mint az árelmélet, jövedelemeloszlás, pénzelmélet stb. alapját védelmezte, nem vett tudomást arról, hogy

a gazdasági élet mindinkább a monopolisztikusan deformált verseny (kartellek, trösztök) felé halad. Tökéletes szabadverseny a valóságban soha nem is volt, mert ez csak a gazdasági élet olyan egyensúlyi helyzetében lehetséges, amelyet sem a nagytőke, sem az államhatalom, sem a munkásság szervezkedése meg nem zavar. Az Amerikában kialakult, de a kontinensen is gyökeret vert, úgynevezett feudális kapitalizmus megállapodásai, kartelljei, trösztjei, már a múlt század 70-es éveitől kezdve igyekeznek a piac racionalizálását, tehát a korlátozott versenyt az árak rögzítése, koronkint a termelés csökkentése révén megvalósítani, aminek következtében válságok keletkeztek és vállalatok pusztultak. A nagytőke a termelési folyamat racionalizálásával, hitelek, előlegek nyújtásával és a nyersanyag lefoglalásával lassankint úgy a termelést, mint az árszabáson és a munkabéreken keresztül a fogyasztást is monopolisztikus hatalma alá hajtotta. Ez ellen a kisebb vállalatok, háztartások szakszervezeti és szövetségi védekezése hatástalannak bizonyult s így mindinkább erősödött az állami beavatkozás iránti kívánság. Még az Egyesült Államokban is antitrösztpolitika indult meg, különösen az utóbbi háborús években, amely a gazdasági szabadság lehető kímélésével, de a szociális követelményeknek ott is előtérbe került felismerésével kapcsolatban céltudatosan igyekszik a nagytőke monopóliumát megtörni és a mamutvállalatokat ellenőrzés alá vonni.

Boér Elek («Közgazdaságtan rendszere és a politika») utal arra, hogy az elméleti közgazdaságtan tárgyalta ugyan a monopólium kérdését, viszont nem határolta el egymástól a forgalmi gazdaság két különböző korszakát, a szabad és a monopolisztikus versenyt és akkor is az előbbi fokozat alapján sorakoztatta fel érveit az állami beavatkozás ellen, amikor a piaci szervezetet a liberális feudalizmus lényegében már átalakította. Ezzel szemben a monopolisztikus verseny új elmélete azt hirdeti, hogy ez és a szabad verseny két véglet, míg a való élet csak korlátozott versenyt ismer, amely kiindulhat a termelőtől, a fogyasztótól, vagy adott esetben az állami beavatkozástól is.

Az a körülmény, hogy a közgazdasági elmélet sem a gazdasági élet időbeli változásait, sem a piaci szerkezet deformációját nem ismerte fel és a tökéletes verseny kiegyensúlyozó hatását hirdette akkor is, amidőn már a monopolisztikus verseny a válságok egész sorozatát zúdította a gazdasági életre, az állami beavatkozás tudományos rendszerének úgy elméleti, mint gyakorlati kidolgozását elkerülhetetlenné tette. A történelemetikai iskola ezzel a kérdéssel régóta foglalkozott, különösen Schmoller és Sombart, amidőn a merkantilista gazdasági politika, vagy a korai kapitalizmus fejlődésének történetéből elméleti következtetéseket vont le. A közgazdasági politika ezenkívül a gazdasági élet jelenének kormányzati teendőit is részletesen tárgyalta. A klasszikus irány követői a világháború óta nem zárkozhattak el az egyre erősödő állami beavatkozás törvényszerűségeinek vizsgálata elől, annál kevésbbé, mert a feudális kapitalizmus által előidézett egyensúlyi zavar megszűntetését illetőleg bizonyos kikezdeket a szabad gazdasági rendben is találtak. T. i. az állami beavatkozás a gazdasági élet rendjébe régebb keletű, mint a háborúk által életrehívott hadi gazdálkodás. Elég, ha a vámvédelemre, a preferenciális vámokra, prémiumokra, szociálpolitikai intézményekre, a valuta- és hitelpolitikára, az adóügyre stb., stb. utalunk, nem említve egyes államok iparfejlesztését, közlekedésügyének, postaszolgáltatának stb. államosítását és az állami üzemeket. Az irányított gazdaságnál még gyakrabban fordul elő, hogy a szabad gazdasági rend kardinális intézményeinek, a magántulajdonnak, a szabad versenynek és az egyéni kezdemé-

nyezésnek kismérvű korlátozása mellett törekszik az állam árstabilizációra (valutafelhígítás, a termelés támogatása, New Deal stb.).

Az autarchiára épült új gazdasági rendszer tengelyének, az állami beavatkozásnak elméletét Spann Universalismusa igyekszik megalapozni. Miután ez a kérdés az agrárpolitika rendszerének kardinális tétele, azzal részletesebben kell foglalkoznunk. Spann bölcséleti elvekből kiindulva, az emberi lelket és a magasabbrendű célkitűzéseket tekinti a gazdasági élet mozgató tényezőinek, de szemben a klasszikusok empirizmusával, amely az egyénből, mint atómból indul ki, Spann a társadalmi és gazdasági jelenségeket az egyének össz munkájából magyarázza. Minden közgazdaság a teljesítmények szervezete, amely a társadalom számára bizonyos funkciókat végez. Az egyén tehát gazdasági tevékenységében is csak egyik szerve a nemzetnek. Ám ebben a szerves egységben a tagok nem olvadnak fel, mint a kommunizmusban és nem is olyan laza halmazatban dolgoznak, mint ezt a klasszikusok hirdették. Az emberi társadalom lényege a különböző társadalmi rendekben való szellemi erőtermelés és annak kicserélése. Viszont a gazdasági élet a társadalom összemunkálásának csak egyik jelensége, amely nem az egyén önértéktől vezetett, automatikus cselekvéseiből s a piacon egymással szembekerülő árumennyiségekből magyarázható, hanem az összesség sokféle funkciójából, amely által a különböző társadalmi és gazdasági szervezetek piacra hozott termékeiket más és más célok szolgálatába állítják. Maga a termelés nem öncél, hanem eszköz; érték és ár, tőke és munka a funkciók kölcsönösségében kialakult jelenségek. Az árucseré még a szabadpiaci szerkezet mellett sem automatikus folyamat, hanem a nyersanyagszállító, iparcikkeket termelő, hitelteszolgáltatató nemzetgazdaságok, sőt ezeket kontinensek szerint összefoglaló nagyobb területek együttes munkája. A gazdasági élet a különböző gazdasági közösségek hierarchiáját egyesíti: a világ, kontinentális, nemzeti, területi stb. gazdaságokat. Ezen belül különböző alakulatok jelentkeznek (kartell, üzem, üzemtág, háztartás, háztartástág), de anélkül, hogy egyéni sajátosságaikat elveszítenék.

A gazdasági élet funkcióinak tudományos vizsgálata tehát a klasszikus közgazdaságtan atomisztikus elgondolása alapján nem lehetséges. Így pl. az áralkulás sem kizárólag a kereskedő kalkulációja szerint megy végbe, nem az olcsóbb vagy drágább ár a döntő, hanem az érintkező felek kölcsönössége, a szállítási eszközök, a valuta és a hitelszolgálat adottságai. A funkciók mérésénél a gazdasági hierarchia pusztá ismerete még nem elégséges, hiszen a különböző szervezetek (pl. államok) nem gazdasági életük teljességével vesznek részt a nemzetközi forgalomban, hanem csak azzal a felesleggel, amely a belső fogyasztás vagy nagyobb gazdasági területek szomszédsági szükségleteinek kiegyenlítése után fennmarad. Miután a világgazdaságnak sem magasabb rendezőhatalma, sem sajátos tőkéje nincs, illetve utóbbi immateriális (nemzetközi jog, kereskedelmi szerződések stb.), a nemzetközi munkamegosztás és a világpiac is tulajdonképpen az egyes nemzetgazdaságok összeműködése, amelybe utóbbiak mindenkor fejlettségük és önállóságuk mellett betagozódnak, egyébként nem tudnák a saját maguk által elő nem állítható anyagokat beszerezni.

Spann a termelésben és értékesítésben a termények és áruk különböző érettségi fokát is mérlegeli és e ponton kapcsolja be a közösségi és előkészítési érettség fokozatán keresztül a nemzetgazdaság és különböző tényezőinek (törvényhozás, bíraskodás, oktatás stb.) közösségi tőkét és munkáját a termelésbe. A közösségi célokat (pl. hadikészlet) hasonlóképpen méltatja. Lehet valami

eredményes a magángazdaság szempontjából és ugyanakkor magasabbrendű (nemzeti vagy világgazdasági) érdekekbe ütközik. Csak az a termelési ág vagy funkcionárius termelékeny, amely munkájával a közhasznú tőkét gyarapítja.

Spann a gazdasági rendszer négy alapformáját különbözteti meg: *a)* tökéletesen szabad, *b)* irányított forgalmi gazdaságot (szabályozott kapitalizmus) *c)* teljes vagy totális tervgazdaságot (kommunizmus) és *d)* a területileg vagy rendileg meghatározott gazdaságot. A történelem tanulsága szerint csak ez az utóbbi típus maradandó, minden más viszonylagos és átmeneti. A gazdasági élet, sőt a közösségi tőke révén az egész nemzet korporatív átszervezése, beleértve a magántulajdon korlátozását és a szociális kérdés megoldását is, az államhatalom feladata. E cél tisztázása érdekében szükséges, hogy a közgazdaságtan a társadalomtudományok közé soroltassék és a teljesítmények természetének és a tagolódásoknak behatóbb kutatása szerint a régi fogalmakat átértékelje. Különálló közgazdasági politika létjogosultságát Spann nem ismeri el; szerinte a jelenségek leírása, másrészt a gyakorlati ember intuíciója, teljesen elegendő.

Spann hatásának sikere részben annak tulajdonítható, hogy egyidejűleg Európa gazdasági életében a Páris-környéki békék strukturális változásokat idéztek elő. A nagy gazdasági területeknek kisebb államterületekre bontása, a jóvátételek, messzemenő birtokreformok, a háború alatt nagyra növelt kolonialis termelés versenye, az Egyesült Államok és Oroszország kikapcsolódása a világgazdaságból, elzárkózásuk a bevándorlás elől, a legyőzött államok hadiipari fejlődése stb. szükségszerűen megteremtették az autarchiák előfeltételeit. Az iparállamok természeti adottságaik ellenére fejlesztették mezőgazdasági termelésüket, az agrárállamok iparosodásra törekedtek. Mi sem természetesebb, hogy ennél az átrendezésnél a Spann-féle korporációs elmélet visszhangra talált minden olyan ország közgazdájánál, amely autarchiára rendezkedett be. Az ultima ratio a hatalom lesz, megindul tehát a törekvés, hogy a közgazdasági elméletet politikai tudománnyá kell fejleszteni. A svéd Myrdal szinte magára marad a politikától mentes, objektív közgazdaságtan hirdetésével, hiszen az angolszász talajon kifejlődött dinamikus szemlélet korántsem biztosított a klaszszikus közgazdaságtan számára olyan feltétlen tekintélyt, amelyet azelőtt kritikussai részéről is élvezett, ezzel szemben a konjunktúrakutatás módszerében és segédeszközeiben az igazgatott gazdasági rendszer jelentős alátámasztást nyert. A német közgazdák szellemtudományi módszere, amely visszahatásként jelentkezett az angolszászok matematikai kutatásaival szemben, kiegészítve a latin nemzetek bölceleti és főleg szociológiai irányjaival, méginkább a Spann-féle társadalomtan felé terelte a közgazdaságtant, sőt ezen túlmenőleg azt sokan a politika szerves részének tekintették. Gottl-Ottlilienfeld pl. minden gazdasági rendszerben csak egy nép meghatározott időszakra érvényes gazdaságformáját látja.

Azon újabb fejtegetések közül, amelyek azt vizsgálják, hogy milyen gazdasági rendszer lenne legalkalmasabb a most lezajlott háború után az emberiség egészének, a közösségnek optimális erő kifejtésére, oly módon, hogy abban a közösség minden dolgozó tagja az őt megillető helyet foglalja el és emberi értékeinek megfelelő védelemben részesüljön, talán a legérdekesebb a svájci Röpkeé, aki középúton kíván haladni, illetve a legmegfelelőbb harmadik, kivezető utat keresi. (A harmadik út. Korunk társadalmi válsága.) Röpke nincs megalégedve a XIX., illetve XX. században kialakult gazdasági és társadalmi rendszerekkel és új, az ellentéteket kiegyenlítő megoldást keres. Az általa javasolt rendszer

legfőbb követelményei: a gazdasági szabadság és verseny biztosítása, decentralizálás, kisebb termelési és települési egységek, a szociológiailag egészséges élet- és hivatásformák előmozdítása, másrészt a monopóliumok megakadályozására irányuló jogszabályok, a piac szigorú ellenőrzése, a «fair play» biztosítására, majd a gyáripár új formáinak kialakítása, minden méretnek és viszonyoknak a gazdasági humanizmus jegyében történő, emberi mértékre szabása, a túlzott szervezés, specializálás és munkamegosztás helyesbitése, a széleskörű tulajdonmegosztás előmozdítása, az állami beavatkozások értelmes korlátozása a piacgazdaság szabályai, lényege és fogékonysága szerint (konform állami beavatkozás, nem-konform és tervgazdasági beavatkozások helyett). Röpke gazdasági rendszerében az állami beavatkozás végcélja azonos a «laissez faire» elvével, de ezt a célt a közösség jóakarataival, a kárt nem szenvedők által nyújtott segítséggel kívánja elérni. Az átalakulásra kényszerített termelési ágakat építő tervekkel, hitelekkel, új szakmára tanítással stb. kell támogatni. Az államnak a rendelkezésre álló eszközökkel, főleg az adóztatással elő kell segíteni a tulajdonviszonyok átrétegződését. Egyes üzemeket, vagy egész gazdasági ágakat az államnak át kell vennie, különösen akkor, amikor nem lehet a monopólium kialakulását elkerülni, elsősorban az ú. n. közellátási üzemeknél. Az állami átvétel elvét minden természetes monopólium mellett esetleg ki kellene terjeszteni a kivételes gazdasági és politikai hatalmat magukban rejtő termelési ágakra is. Röpke hangsúlyozza, hogy a valóban erős államhatalom csak ott lép közbe, ahol ezt a közösség érdekei megkövetelik. Az új gazdasági rend pillérei szerinte: az önálló és adósságmentes birtokos parasztság, a kézműves és kiskereskedő réteg, valamint olyan gyáripari munkásság, amelynek életfeltételeit decentralizálással és az eltömegesedés elleni intézkedésekkel átalakították. Igen fontos feladat tehát a paraszti erőforrások fenntartása és gyarapítása, amelyek legfőbb eszköze a minőségi termelés fokozása. A kézműipar minőségi termékei a fogyasztók kellő nevelése mellett versenyezhetnek a nagyipar tömegcikkeivel. Az új szociálpolitika a munkáskérdést nem magasabb bérekkel és szociálbürokráciával kívánja megoldani, hanem az életforma gyökeres megváltoztatásával.

A legújabb közgazdasági irányok már nem azt mérlegelik, hogy az állam beavatkozzék-e, vagy sem a szabadversenybe, mily mértékben és milyen módon korlátozza az egyéni önzést, a magántulajdont és a gazdasági szabadságot a saját, a szociális jólét, vagy a kultúrfejlődés érdekében, hanem azt, hogy az egyén minden cselekvése, vállalkozói felelőssége stb. a közösség gazdasági tevékenységébe olvadjon-e be. A közgazdasági elmélet alapfogalmainak negációja, a termelési és fogyasztási közösség szélére terelte az individualizmusra felépített európai gazdasági rendet. Tehát nemcsak a közgazdasági elmélet és a közgazdasági politika kialakult rendszerét kellett újabb vizsgálódásokkal alátámasztani, de az emberi civilizációt fenyegető szellemi összeomlással szemben az egyén önálló elhatározási és cselekvési jogát kell megvédeni. Itt közös feladat vár a közgazdaságtanra, közgazdasági politikára, szociológiára, filozófiára és az összes szellemtudományokra.

Először a homo oeconomicus diszkreditált fogalmát kellett eredeti értelmére visszavezetni. E tekintetben a természeti jog és az etika együttes munkájára van szükség, amely egybehangzóan tanítja, hogy az önérdek, amíg közérdeket nem sért, nem kifogásolható. Annak teljes kiküszöbölése nemcsak nem indokolt, de haladásellenes, korlátozása sem önkényesen, csak megfelelő

jogi intézmények útján indokolt. Figyelmet érdemel az is, amit az eléggé radikális közgazda, Oppenheimer hirdet, hogy a klasszikusok csupán egy hipotetikus embersémával foglalkoztak, pedig ennek különböző változatai a központilag irányított gazdasági rendben is fellelhetők. Szerinte a hatalomvágy nemcsak a gazdasági, de a politikai eszközökkel dolgozó embert is mozgathatja s így az elmélet jogosan tételezi fel, hogy minden emberben van valami a homo oeconomicusból, ennek csak a formája és a mértéke más, amely az állam által meghatározott keretek között szabadon nyilvánulhat meg. Éppen ezért Boér szerint a tervgazdaságban is a bürokratikus irányítással szemben a magánkezdeményezésnek tanácsos teret engedni, mert számszerűleg megállapítani lehetetlen, hogy a nemzeti vagyon és a jövedelem létrehozásában milyen része van a magántevékenységnek és a hatalom által irányított gazdasági politikának. Ezenkívül a központilag irányított gazdaság intézőjének is tájékozva kell lenni a forgalmi gazdaság természetéről és pszichológiai tényezőinek hatásáról, ha intézkedéseinek sikerét biztosítani kívánja.

Az egyéniség jelentőségének elismerésén kívül a gazdasági szabadságnak még más intézménye is közös az irányított és közösségi gazdálkodásban. Így Heller utal arra, hogy pénz és piac nélkül sem magasabbrendű munkamegosztás, sem tervgazdaság nem képzelhető el. De vonatkozik ez a megállapítás más időtlen közgazdasági jelenség megismerésére is, «mert a szükséglet sok, a javak ritkák és előteremtésük nehéz». E kérdések beható vizsgálata messze túlhaladja az agrárpolitika munkakörét. Reá nézve csak annak megállapítása fontos, hogy az elmélet úgy a gazdaságpolitika, mint annak legújabb iránya, a tervgazdaság szempontjából is nélkülözhetetlen. Bud János (Irányított gazdaság) utal arra, hogy az állam tudatos és szerves beavatkozása a gazdasági élet folyamatába csak akkor lehet eredményes, ha az egyes gazdasági funkciókat, a teendő intézkedések sorrendjét és az organikus előkészítés feltételeit elméletileg ismerik. Tehát úgy a gazdaságpolitika kialakult rendszerét, mint az irányított, sőt politikával telített közgazdasági gyakorlatot illetően is szükséges a közgazdasági elmélet határvonalainak kijelölése.

A közgazdasági elmélet ténymegállapításainak időtől független és meghatározott korszakokra érvényes fogalmi meghatározásait a közgazdaságtan társadalomjogi iránya választotta ketté. Különösen Navratil Ákost kell megemlítenünk, aki Közgazdaságtanában külön tárgyalja a gazdasági élet elemi jelenségeit (pszichológiai alap, fogyasztás, termelés) és a másodlagos, inkább jogelemeket tartalmazó, összetett (forgalmi és jövedelemeloszlási) jelenségeket. Az elsődleges jelenségek törvényei időtől függetlenek, tehát éppolyan abszolút érvényűek, mint a klasszikus közgazdaságtan törvényei; a másodlagos jelenségek vizsgálatánál azonban figyelembe kell venni a különböző korok változó gazdasági szervezetét és különösen a forgalmi gazdaságban a magántulajdon jogi tartalmát és az ezen alapuló berendezkedések átalakulását.

Navratilhoz legközelebb áll a történelmi etikai iskola jelenlegi fejének, Spiethoffnak felfogása, aki a gazdasági életet a történelem változásaitól független alapjelenségekre (szükséglet, termelés, költség stb.) bontja, amelyeknek tárgyalása a valóságtól távolálló, időtlen elmélet feladata s ezekből a különböző gazdaságtörténelmi korszakoknak megfelelő változatokat (gazdasági stílust) dolgozott ki. A valóságban utóbbi sem található fel, de szemben az abszolút elmélettel, a gazdasági fokok keresztmetszetét adja s így meg van annak a szemléltető, tájékoztató jelentősége, amely ugyanannak a gazdasági stílusnak köz-

gazdasági elmélete is. Szerinte a klasszikus közgazdaságtan sem egyéb, mint a kapitalista termelési rend gazdasági stílusának elmélete. Más gazdaságtörténeti stílusok elméletének kidolgozása még megoldatlan feladat.

Nem említve a történelmi iskola többi munkásait, így Sombartot, aki az egyes korok gazdasági szellemének, mint rendszert alakító tényezőnek hatását először állapítja meg; Weber Maxnak, a vallások gazdasági hatását vizsgáló közgazdának, ideáltípusaival kell még foglalkoznunk. Weber Max egyaránt jeles művelője a gazdaságtörténetnek és a közgazdaságtannak. A klasszikus elmélet és a történelmi irány közötti ellentét áthidalását az ú. n. ideális típusokban keresi és ezen elméleti alapon magyarázza a gazdasági szervezet történeti változásait. Szerinte csak számos jelenséget, tipikus határvonalul alkalmas vonásokat lehet összefoglalni. Ezeknek jelentősége, hogy elvontabb alakban az elméletnek, reálisabb alakban a történeti kutatásnak módszertani alap eszközei.

Nálánál is nagyobb hatással van a közgazdaságtan modern művelőire Eucken, akinek a klasszikus és a történelmi etikai irány felfogását összeegyeztető törekvéséről föntebb már említést tettünk. Tagadásba veszi, hogy definíciók nélkül tudományosan vizsgálódni lehetne, de viszont hangsúlyozza, hogy a természeti és történelmi adottságoktól elvonatkoztatott közgazdasági kutatás eredményes nem lehet, mert a jelenségek absztrakt vizsgálata előtt meg kell ismerni azt a keretet, amelyen belül a vizsgálandó processzus lefolyik. Ez történelmileg és nem racionálisan fejlődik. Ahol gazdasági racionalizmussal próbálkoztak, ezen a mindennapi élet szükségszerűsége gyökeres módosításokat végzett, mint pl. a szabadversenyen a kartellképződés. Eucken a történelmileg fejlődött gazdasági életből aránylag kevés alkotóelem kiválasztása útján úgynevezett «modelleket» készített. Ezek a minták a modern agrárpolitika szempontjából ugyanolyan jelentőségesek, mint Spann az állami beavatkozás törvényszerűségét és természetét tisztázó kutatásai. Két üzemtípust különböztet meg, 1. a központilag vezetett gazdaságot, amelynek legjelentősebb tényezője a hatalom, mert ettől függ a közösség minden tagja és 2. a forgalmi gazdaságot, amelynek különböző típusai: a szabadverseny; a részleges és teljes monopólium; valamint a pénzrendszer különböző alakjai. A központilag vezetett gazdaság ideális típusa az üzemből és háztartásból összetett családi gazdaság, de lényegében azonos ezzel az autarchia, a tervgazdaság, sőt a vállalatok önellátása is. Ezekben a termelés és fogyasztás szorosan összekapcsolódik. Velük szemben a másik típusnál, a forgalmi gazdaságnál a gazdasági folyamatnak csak kis része megy végbe az üzemben és ezért minden gazdaság kölcsönösen függ a másiktól. E rendszer tökéletes típusánál a háztartás nem állít semmit elő, hanem mindent vásárol és éppen ezért minden egyes gazdaság vezetőjének figyelembe kell vennie a forgalmi gazdaság egész szövevényét. Az egyes gazdaságok hatalmi pozíciójától és az egyes piacok helyzetétől függ, hogy ki mennyi fogyasztási jószágot vehet igénybe.

A központilag szervezett és vezetett gazdaság ideális típusát még e század elején Bücher tisztázta (Die Entstehung der Volkswirtschaft) a családi gazdaság (oikos) fokozatában, amely lehet ideális és reáltípus. Lényege, hogy a javak ugyanabban a gazdaságban termelődnek és fogyasztatnak, kereső és fogyasztó (háztartás) gazdaság egymástól el nem választható, a gazdaság körforgása a termeléstől a fogyasztásig a család zárt körében megy végbe. A termelést a család szükséglete határozza meg és minden termék, a nyersanyagállapottól a

fogyasztási érettségig, ugyanabban a gazdaságban fut és folyamatosan, közvetítő nélkül megy át a fogyasztásba. A zárt családi gazdaság előfeltétele a földtulajdon, vagy a biztosított földhasználat. A család életnívója attól a darab földtől függ, amelyen gazdálkodik. Itt főleg a különbözeti földjára érezteti a hatását. A közösen gazdálkodó embercsoport keresete egyenlő munkájának eredményével és fogyasztásával. Közgazdasági munkamegosztás nincs, csak üzemi, nemek és korok szerint tagolva. Nagy szerepet játszik azonban a szolidáris munkaközösség. A csere a zárt házigazdálkodástól idegen, a pénz csak értékmérő, megőrző és fizetési eszköz (adó, büntetés stb.). A gazdaság menetében nincs áru, ár, javak forgalma, kamat, jövedelemeloszlás, munkabér, vállalkozói nyereség, tőkekamat, mert a vagyon és a jövedelem szerinte alig különböztethetők meg egymástól (készletek épügy termelési, mint fogyasztási javak) és ezért e gazdaságok magasabb alakulata, a primitív állam, csak vagyonadó ismer. A zárt családi gazdaság közgazdasági fogalomköre: szükséglet, munka, termelés, termelési eszköz, termék, a készlet használati értéke a fogyasztás; tőke a szerszám; forgótőke a feldolgozásra váró készlet.

Bücher további gazdasági fokaival szemben (városgazdaság, nemzetgazdaság) a kritika felemeli a szavát. A szellemtudományi kutatás szociológiai művelői, ellentétben a közgazdákkal, még a zárt családi gazdaság fokánál is kifogásolják, hogy Bücher nem tárja fel ennek gazdasági szellemét és nem hangsúlyozza eléggé, hogy a gazdasági fokok mögött valamely társadalmi egység jelentkezik és ami agrárpolitikai szempontból legnagyobb súlyú, hogy a gazdasági fok nem időbeli, hanem szerkezeti egység, mert nem esik egybe a történeti korszakokkal. A zárt családi gazdaság csak a csere alárendelt szerepére utal s ezen alakban ma is fellelhető különösen a parasztüzemekben. (Dékány István: «A gazdasági élet fokai és az élettérgazdaság».)

Eucken a központilag vezetett gazdaság ideáltípusában különböző fokozatokat konstruál: 1. totális központosítás a termelés és fogyasztás hatalmi rendezésével; 2. a kiosztott fogyasztási javak szabad cseréje; 3. a fogyasztó szabad választása a termelt javak között; 4. a hivatás és munkahely szabad választása. Ezek a megkülönböztetések főleg az irányított állami gazdaságban fontosak, miután a központi vezető, a közszükséglet által kényszerítve, számtalan gazdaság összekapcsolásáról gondoskodik. Miután a központilag vezetett gazdaságnak csupán egy típusa, a zárt családi gazdaság belső szerkezete szolgálhat csak az időfőlötti közgazdaságtan felépítésének alapjául, több oldalról elhangzott kívánság, hogy az állam által berendezett totális gazdaságot, mint külön típust kellene tárgyalni, ez azonban szerény véleményünk szerint még korai követelés.

Kétségtelen, hogy a közgazdasági elmélet konszolidációját és tekintélyét csak a kutatás olyirányú továbbfejlesztése biztosíthatja, amely a természettudományi biztonsággal megállapítható absztrakt fogalmakat az időben változó jelenségektől elválasztja. De kétségtelen az is, hogy utóbbiak vizsgálata nem mellőzhető és ennél a rendszerében, kutatási módszerében kiforrott közgazdasági politika nem mellőzhető. Viszont e kettő összekeverése nem jelentené a közgazdasági tudomány haladását, hanem annak a fogalomzavarnak elmélyítését, amely oka annak, hogy úgy az elmélet, mint a közgazdasági politika mindinkább megtelik hatalmi képzetekkel.

Az elméleti közgazdaságtan különböző irányai döntő befolyást gyakoroltak az agrárpolitika kutatásaira is. Mint minden új formákat, rendszert és

önállóságot kereső studium igyekezett attól a tudománytól kölcsönözni elméleti alapépítményét, módszerét és tudományos segédeszközeit, amelyből kivált. Így a legtöbb agrárpolitika, kisebb-nagyobb kritikai mérlegeléssel, a klasszikus közgazdaságtan szabadpiaci szerkezetének, a nemzetközi munkamegosztásnak, gazdasági szabadságnak elvi álláspontján fejlődött és ha a történelmileg kialakult intézményeket bővebben és mélyrehatóbban tárgyalta is, a termelési politika természettudományi anyagától befolyásolva, a piac számára termelő nagyüzem rentabilitását és a kereskedelmi forgalom törvényszerűségeit állította kutatásainak központjába. A nemzetközi munkamegosztás következtében felmerült agrárválságok még elmélyítették ezt az irányt és ma is, amikor világszerte élelmiszerszükség uralkodik és amint láttuk, a közgazdaságtan elmélete is jelentős változást mutat, a legtöbb agrárpolitikus, a birtokpolitikától eltekintve, a piac számára termelő üzem prosperálásának alapfeltételeivel foglalkozik s az áralakuláson keresztül vizsgálja a termelés alapvető kérdéseit. Kétségtelen, hogy ez az irány a közgazdasági fejlődés mai fokán nemcsak indokolt, de kell, hogy döntő legyen a tudományos agrárpolitika rendszerében. Viszont a való élettel eltávolodást jelent, ha az agrárpolitika kizárólagos munkakörét csak a piac számára termelő üzemekre szűkíti és nem foglalkozik azokkal az önellátó kisgazdaságokkal, amelyeknek közgazdasági értékelését Bücher végezte el és amelyekben Eucken a központilag igazgatott gazdaság ideális típusát látja. Ha a való életet kutató agrárpolitikus nem él azzal az önámító hipotézissel, hogy a nyers hozadék 10—20%-ával piac számára termelő oikost szintén a forgalmi szerkezet szabályai szerint bírálja el, úgy a tudományos agrárkutatás munkaterülete jelentékenyen kibővül. Természetesen törekedni kell arra, hogy a két különböző üzemtípus közös problémái egységben tárgyalassanak és a különböző megvilágítást kívánó kérdések mérlegelése az agrárpolitika rendszerének egységét és logikai rendjét meg ne bontsa. Ez t. i. az agrárpolitikának, mint tudománynak, önállóságát veszélyeztetné.

2. §. Az agrárpolitikai gondolkodás irodalmi fejlődése.

Az agrárpolitikai irodalom kifejlődése, agrárirodalmi irányzatok. — Az agrárpolitika érvényesülése az ókorban, középkorban és újkorban. — A merkantilizmus agráralkotmánya. — Az abszolút állam agrárfelfogása. — A bürokratikus, illetve kameralista rendszer. — A fiziokratizmus agrárirányzata és hirdetői: Quesnay, Turgot, Beccaria. — A klasszikus iskola felfogása, hatása és vívmányai. — Smith és Ricardo közgazdaságtana és agrárfelfogása. — Malthus tana, Young hatása, Balsamo nézőpontja, Thünen vizsgálódása. — Az agronomusok: Thaer jelentősége, Schwerz felfogása, Liebig agrókémiái kutatásai, Kühn jellemzése. — A történeti iskola. List vizsgálódási rendszere, Meitzen és Inama-Sternegg agrárhistorizmusa. — Rodbertus felfogása és követői: Schäffle, Stein, Mayer és Ruhland. — A történeti etikai iskola agrárpolitikája, Roscher jelentősége és követői. — Az agrárállam és iparállam kérdése, Wagner és Brentano vitája. — Meline, Gide és követői agrárizmusa. — A szocialisták és revizionisták. — George és követői: Hertzka, Flürscheim, Damaschke, Giesswein, Prohászka. — Marx elvei és bírálata. — Kautsky és David agrármunkái. — A kis- és nagyüzem kérdése. — Az eklektikus Oppenheimer és Dániel agrárszociális felfogása. — Buchenberger és von der Goltz üzemtani irányzata. — Követők: Buday és Kenéz. — Wygodzinski és Gruntzel munkái. — Brentano tanai. — Ferraro és Brinckmann felfogása. Sering agrárkutatási területe. — Strakosch és Skalweit vizsgálódási anyaga. — Bauer-Mengelberg összefoglaló agrármunkája. — Thalheim agrárpolitikai vázлата. — Aereboe és Laur méltatása. — A magyar agrárpolitikai irodalom. — Kautz, Matlekovits, Gaál, Navratil, Földes, Bernát érdeme. — Mattyasovszky méltatása. — A külföldi agrárpolitikai munkák, Brun reformtervei. — A legújabb agrárpolitikai irány-

zatok. — Az állam szerepe, az autarchia kérdése. — A dinamikus agrárpolitika bírálata. — Ihrig «Agrárgazdaságtana». — A neomerkantilizmus, illetve etatizmus irányzata és képviselőinek tárgyalási anyaga. — Schürmann művének nézőpontjai. — Az agrárszociológiai irány, illetve a neofiziokratizmus. — A parasztpolitika előtérbenyomulása. — Az agrárpolitika szociális iránya. — A falupolitikai kutatás fejlődése. — Le Play és iskolája. — Az orosz és olasz faluszociológia. — A birtokpolitika előtérbekerülése. — Az agrárpolitikai vizsgálódások földrajzi alátámasztása. — Haushofer és Penck geopolitikai szemlélete. — Fassbender leírásai, Sohnrey népjóléti útmutatója. — Wiese és Münzinger faluszociológiai kutatásai. — Steinecker, Teleki, Győrffy falukutató munkássága. — Külföldi falukutatói módszerek. — Az agrárpolitikai irodalom fejlődésének összefoglalása.

Ha az agrárpolitikát célkitűzésében, mint rendszert alkotó tudományt vizsgáljuk s a közgazdaságtan irodalmával hasonlítjuk össze, az eredmény meglehetősen csekély, viszont ha a részletkérdések gyakorlati megoldását, az agrártörténeti, statisztikai monográfiákat és bizonyos vonatkozásban az agronómia azon értekezéseit is figyelembe vesszük, amelyek az agrárpolitika munkakörét érintik, szinte áttekinthetetlen. Nem szabad elfelejteni ezenkívül azt a szempontot sem, amelyre már Concha utalt, aki a publicisztika reformterveit is a tudományos gazdasági politika kiegészítő részének tekinti, mert az általánosság keretében mozgó tudomány elvont típusaiból kritikailag válogatja ki a maga javaslatait. De más irányban is figyelmet érdemel a publicisztika. Ma egyik virágzó iránya, a propaganda, a hiányok feltárásának jogos határait túllépve, gyakran egyes országok, vidékek, intézmények stb., torzított leírásából levont konzekvenciákkal, idegen példák szépített beállításával a valóságnak meg nem felelő képet ad. Az agrárpolitika, mint tudomány, ezt az irodalmat is kénytelen kritikailag megvilágítani. Ugyancsak ide tartozik a történelem folyamán kialakult mezőgazdasági jog, a gazdasági földrajz, a történelmileg és helyileg kifejlődött mezőgazdasági üzemszervezetek stb. irodalma is.

Eme sokféleségben épp oly nehéz a helyes irányt megjelölni, mint az agrárpolitika fogalmi meghatározásánál.

Az agrárpolitikai gondolatot azonban nemcsak tárgyi körének terjedelmében, tehát mint tudományos műfajt alkotóira elemezve kell vizsgálni, hanem tanulságosabb, ha érvényesülésének, fejlődésének vonalát történelmi mélységében kutatjuk. A vezető elv a legrégebb időtől a legújabbig tartó évezredek áttekintésénél természetesen csak az lehet, hogy csupán azokat a momentumokat emeljük ki, amelyek új fordulatot, új szint, új szempontot jelentenek az agrárpolitikai felfogásban. Tehát nem rendszeres agrárpolitikai irodalomtörténetet szándékozunk könyvünk e szakaszában adni, — ez egészen különálló stúdium lehetne, — hanem azokra a gazdasági, társadalmi mozzanatokra, tudományos munkákra világítunk rá, amelyek az agrárpolitikai gondolat fejlődésére befolyásolóan vagy éppen döntően hatottak. Célunk, hogy a mai agrárpolitikai gondolkodás kifejlődésének irányvonalát megrajzoljuk.

Az agrárpolitika irodalmának előfutára a primitív társadalom agráralkotmányának jogi szabályozása. Gierke megállapításai szerint a legeltető- és településszövetkezetek primitív államok voltak, ezeknek szokásjoga még azok szerint is agrárpolitika, akik csak az állam tudatos rendelkezéseit hajlandók agrárpolitikának elismerni, mint Rau, Stein Lőrinc, Meitzen, Conrad, Lexis, Menger, Buchenberger, Gaál, stb. Még inkább fedi ez azoknak álláspontját, akik a gazdálkodó egyén és a társadalom közremunkálását is tekintetbe veszik, mint Roscher, Philippovits, Navratil és a modern közgazdák többsége.

Ebben a primitív társadalomban nem találjuk nyomát sem a közgazda-

sági és üzemtechnikai céltudatosságnak, sem a mezőgazdaságban tevékeny ember védelmének. A mezőgazdaságról és a vele foglalkozó népességről való gondoskodás a fejlettebb állami rendben lép fel, bár eleinte szétszórta, alkalmi jelenségeként.

Igy a klasszikus ókor foglalkozik ugyan a termelés kérdésével, elég csak Cato, Plinius, Columella és a karthágói Mago munkáira utalni, — akkor talán nagyobb probléma ez a népelelmezés és népesedés szempontjából, mint ma — a birtokreform és a földtehermentesítés is megmozgatja, sokszor forradalomig hevíti a politikai életet, de az irodalom csak szétszórta adatokat tartalmaz az agrárpolitikai elgondolásból.

A középkor természetes gazdálkodása, földesuraságokba, faluközösségekbe, városgazdaságokba szervezett gazdasági élete szintén kevés anyagot nyújt egy megközelítően is agrárpolitikainak nevezhető irány kifejlődéséhez. A laza közhatalom és közigazgatási szervezet sem a faluval, sem annak lakóival, sem azok földművelésével nem törődik. Csupán Nagy Szent Gergely és Nagy Károly kapitulárei és a jogkönyvek tartalmaznak ilyirányú irodalmi nyomokat.

Az újkori kapitalizmus kezdetén a területi államhatalom kialakulása, a fejedelmeknek országuk önellátásáról való gondoskodása, a merkantilizmus gazdasági rendszere, de főleg a XVIII. század abszolút államainak bürokráciájában gazdagabb irodalmi anyagot termelnek a jobbágyvédelem, a mezőgazdasági hitel-élet, az értékesítés, a mezőgazdasági oktatás és a földművelés intenzitásának emelése terén is. Állandó probléma a gabonaértékesítés és annonapolitika. A közigazgatási intézkedések a hivatalnoki kart nevelő főiskolák kameralistáinak tanításaiban szisztematizáló művelőkre találnak és jöllehet ezek még a közgazdasági politika öncélúságáig sem jutnak el, az agrárpolitika későbbi anyaggyűjtésének és közigazgatási alátámasztásának jelentős szolgálatot tettek. Különösen a falukutatás és falupolitika egészségügyi, táplálkozási stb. vizsgálódásai merítenek a «gondos családapa» számára készült tanácsokból. A német Seckendorff, Justi, Pfeiffer, az olasz Bandini, Genovesi, Galiani, a francia Vauban, az angolszász Mun és Carey és bizonyos mértékig a magyar Tessedik munkái tartoznak e sorozatba.

Új irányt jelent az agrárpolitikában a fiziokratizmus, amely kizárólag a földművelést és a földművest tekinti értéktermelőnek, szemben a merkantilizmussal, amely főleg az ipart, kereskedelmet és a várost tartja a nemzeti gyarapodás kútfejének. Legkiválóbb képviselője, Quesnay szerint a föld hozadéka három társadalmi osztály között oszlik meg: a legtöbb értéket termelő földműves, a földet kultúrrátevő és terheit viselő földbirtokos és az improduktív iparos, kereskedő és lateiner osztályok között, akik az agrárnyersterményeket megvásárolják és feldolgozva a földművesnek adják el, hogy ez az így előállott értéket ismét visszavezesse a mezőgazdaságba. A jövedelemeloszlás problémájánál az igazságos arányt keresi. Ha a földtulajdonos túlzott bérköveteléssel lép elő, úgy a földműves termelői kiadásai sem térülnek meg és a járadékfizetésre is képtelen lesz. Az iparos és más termelőosztály a földművelők költségén él, számukra termelik az élelmet és az iparcikkek vételárában fizetik fenntartási költségeiket. A produktív kiadások adóval nem terhelhetők, ezért egyetlen igazságos adónak a földadót tekintik, mert ez a termékértékből fizethető.

Természetjogi racionalizmusuk teszi a fiziokratákat érzéktelenné a részletkérdések és az induktív kutatás iránt s ezért nem tudnak agrárpolitikai rend-

szert alkotni, ami egyébként alapfelfogásuk szerint logikus, mert ha az egész gazdasági élet rációja maga a mezőgazdasági termelés, külön agrárpolitikára nincs szükség. A fiziokraták, különösen Turgot a közgazdaságtan és az agrárpolitika két alapjelenségét, a földjáradéktant és a csökkenő földhozadék törvényét felismerik ugyan, de azt természeti törvénynek tekintve, gyakorlati vonatkozásaiban, különösen a tisztajövedelem szempontjából nem vizsgálták s így e két fontos közgazdasági törvény tisztázása a klasszikus iskolára maradt. A való élet figyelmen kívül hagyása onnan magyarázható, hogy a fiziokratizmus a Colbert-féle merkantilizmus kritikája gyanánt Franciaországban keletkezett, amelynek agráralkotmánya nagyban és egészben középkori volt, bár a merkantilizmus céltudatos kereskedelmi politikája, gabonaraktár-rendszere a piac számára termelő mezőgazdaságnak is erős lendületet adott. Ebben a tekintetben úgy az angolok, mint az olaszok (különösen Lombardiában) sokkal tisztázottabb helyzetet találtak, mert a jobbágyrendszernek bérleti viszonyra való átalakulása ott már végbement s így az a vita, amely a német populacionistákat, de sok magyar agrárírókat ma is foglalkoztat, hogy a nagyüzem racionális termelése, vagy a kisgazda helyi ismerete és takarékosága nagyobb nemzetgazdasági érték-e, eldöntött volt. A törpebirtokot mindkét irány rablógazdálkodásnak tekinti és jogosultságát csak ott ismeri el, ahol a tulajdonosnak mellékkeresete van. Tévedés volna azonban e vita anyagát azonosnak tekinteni a mai kis- és nagybirtok kérdésével. Az mélyen betagolódik a középkori agráralkotmányba. A fiziokraták a földesurak azon törekvésével szemben foglaltak állást, hogy a drága jobbágytelekrendszer helyébe kapitalista, főleg juh-tenyésztő magyüzemeket létesítenek és a jobbágyokat zsellérekkel, tehát törpebirtokos munkásokkal pótolják.

Ennek az irányzatnak másik vitakérdése a gabonakereskedelem szabadsága a merkantilizmus megkötéseivel szemben. A fiziokraták tanai erősen befolyásolták a klasszikusokat, különösen a nagyüzemi megoldást hirdető Young munkáin keresztül, de nagy hatással voltak az olasz közgazdákra is (Neri, Paolletti, Carli) és a kormányaik által alapított agrártudományos társaságok tagjaira, jórészt főiskolai tanárookra. Gróf Verri először tárgyalja a tiszta jövedelemre és a nyershozadéokra felépített mezőgazdasági termelés magángazdasági és közgazdasági eltéréseit. Azokat az üzemformákat kell a kormánynak előnyösíteni, amelyek minél több munkaalkalmat és minél több nyershozadékot szolgáltatnak a közvetlen fogyasztás részére, viszont ügyelni kell arra, hogy a talajt rongáló művelési módokat kerüljék.

A fiziokraták összes tanítványai között (beleértve Berzeviczy Gergelyt is) legtöbb figyelmet érdemel Beccaria, a kamarai tudományok professzora a milánói egyetemen, nemcsak azért, mert először írt agrárpolitikát és ő használja ezt a megnevezést is: «Agricultura politica», hanem a közgazdasági szempontokat ő választja szét először a természettudományiaktól, amelyek számára külön kísérleti tanszéket követel. Az agrárpolitikát a gazdaságpolitika vezető tudományának tekinti. A racionális, tőkeerős nagyüzem híve, de sokat foglalkozik a részes bérlettel is. Gazdasági szabadságot hirdet, viszont a gyakorlatban néhány falupolitikai intézkedést is szükségesnek tart. Megkülönbözteti az agrárfelesleggel rendelkező és az élelmiszerhiányban szenvedő országokat, — utóbbiakban a merkantilizmus szabályozott ellátási politikáját jogosultnak tartja.

Ennek a szétfolyó, mondhatnám anorganikus agrárpolitikai felfogásnak örököse volt a klasszikus közgazdaságtan, amely főleg a fiziokratáknak a föld-

művelésre alapított tanait fejleszti tovább és önti mintegy természettudományi rendszerbe, visszahatásul a merkantilisták aprólékosságával és a fiziokraták egyoldalúságával szemben. Ezen iskola nevéhez nem kisebb elméletek fűződnek, mint a földjáradéktan és a csökkenő földhozadék törvényének magyarázata, gyakorlati vívmányai pedig a jobbágyfelszabadítás és a magántulajdon kiélelyítése.

Smith az ipar, kereskedelem és a szellemi foglalkozások értéktermelő tevékenységét bizonyítja. Csak a gazdasági szabadság növelheti mind a három termelési ág produktivitását. A piac, kereslet és kínálat szabad játékából kialakult ár magától irányítja a termelést, a fogyasztást, a jövedelemelosztást. A forgalmi gazdaságnak ez a törvényszerűsége a nemzetközi munkamegosztás által teremtett világpiacon dönt a gazdálkodó ember sorsa felett, bármilyen termelési ágban legyen tevékeny és bármilyen gazdasági kötelékben fogyaszt is. Elismeri, hogy minden ország lakosságának jövedelme a megszerzhető élelmiszert mennyiségből áll, de utal arra, hogy iparral és kereskedelemmel több élelmiszert lehet évente valamely országba behozni, mint amennyit az ország saját mezőgazdasága termelhetne.

A klasszikus közgazdasági iskola a történelmi és természeti adottságokat, jelenségeleírást, statisztikai adatokat stb. nagyban és egészben figyelmen kívül hagyva, kutatásait a gazdasági élet centrális jelenségére, az áralakulásra összpontosította. A már befejezett mezőgazdasági termelés eredményének piaci értékesítéséből kiindulva, az áralakulás költségtényezőjén keresztül vizsgálta a föld, a tőke és a munka szerepét a termelésben és a jövedelemelosztásban. Smith korszakalkotó művének negyedik könyvében behatóan foglalkozik a gabonakereskedelemmel, vámkérdéssel, kiviteli prémiumokkal, ötödik könyvében pedig a földadóval és annak a termelésre való visszahatásával.

Spekulatív irányú fejtegetéseiben Ricardo még erősebben kihangsúlyozza a gabonaáralakulás és a földbérlet jelentőségét, a termelés és a termelő ember problémájával szemben. A külkereskedelmi forgalmat az olcsó beszerzés eszközének tekinti, de ebben nem lát a gazdára nézve hátrányt, bár elismeri, hogy a külföldi javak utáni kereslet, a belföldi termények fogyasztását arányosan csökkenti. Viszont a külföldi gabona nem kelhet versenyre olyan belföldi gabonával, amely még járadékot hoz. Csak ha az árkülönbözet a járadékot fölemészti és ebből értékvesztés származik, hagyja ott a tőke a földet és keres más jövedelmezőbb elhelyezkedést.

Agrárpolitikai szempontból különös figyelmet érdemel Malthus «A közgazdaságtan elvei, tekintettel gyakorlati alkalmazásukra» c. munkája, amelyet eddig inkább a népesedés, a földjáradék és a föld csökkentő hozadékának szempontjából értékelték. A két másik vezető klasszikussal szemben már munkájának bevezetésében utal arra, hogy a közgazdaságtan inkább az erkölcsstanhoz és az államtudományokhoz tartozik, mint a matematikához, tehát a természettudományokhoz. Tudományellenesnek tartja az elvont általánosítást, mert a közgazdaságtan alapjában véve gyakorlati tudomány. Agrárpolitikai értékű az a megállapítása, hogy egy ország gazdagsága nem az anyagi javak felhalmozódásából, hanem területének kiterjedéséből, népességének arányszámából és ellátottságából ítélendő meg. Minden ország aszerint gazdag vagy szegény, ahogyan anyagi javakkal el van látva és amennyire földjének eltartási kapacitása népessége arányszámának megfelel. Minden ország vagyonosságának legfelső határát a talaj termékenysége adja meg.

Ahol a termékeny talaj elegendő a népesség ellátására, ott ennek túlnyomó része földműveléssel foglalkozik. Viszont ezekben a gazdag országokban a föld művelői kevés munkával megszerezvén élelmüket, magasabb kultúr-nívó után nem törekszenek s idővel a talajt kizsarolva, maga a föld produktivitása is csökken. Malthus hivatkozik Írország és az amerikai spanyol gyarmatok mezőgazdaságára, megállapítván, hogy ott, ahol a munkás egy- vagy kétnapi munkával egész heti élelmét megszerezheti, idővel legnagyobb lesz a szegénység és elmaradottság, rossz termés esetén pedig a nyomorúság, talán az éhínség. Innen vonja le a következtetést, hogy a talaj termékenysége még önmagában véve nem ösztönöz a vagyonosság növelésére. Az emberiségre nézve nem volna végzetlenebb ajándék, mintha egy meghatározott terület élelmiszertermelése korlátlan volna, mert ez az emberiség szaporodásának gátat nem vetve, haladásra képtelen tömegembereket produkálna.

Malthus a föld kerektségét nagy géprendszerhez hasonlítja, amelyet a természet ajándékozott az emberiségnek az élelem és nyersanyag előállítására. A gépek sorozata azonban nem egyforma határfokon dolgozik és, hogy képességeit kifejthesse, a tőke és munka segítségével állandóan javítandó. Sokat foglalkozik ő is, de a többi klasszikus is a termelési költségekkel, különösen a munkabérrel. A munkás szempontjából nem mindegy, hogy a munkabérek emelkednek, vagy a létfenntartási cikkek árai esnek, mert az első esetben a munkaalkalmak szaporodnak, a másodikban csökkennek. Az intenzív termelést a munkaalkalom szempontjából is mérlegeli. A jövedelemingadozás a munkásra nézve súlyos csapás, mert az alacsony bér miatt többet szenved, mint amennyit a magasabb munkabér életnívóján javít.

A klasszikus közgazdaságtan egyébként a fiziokratákkal szemben nemcsak a testi munka jogát ismeri el a föld jövedelmében való részesedés alapjául, de a magasabb szellemi munkáét is. Ennek képviselőit, a fizikai munkások ellátásán felül megmaradó földhozadékból kizárni, a nemzeti vagyonosodás akadálya lenne. A fizikai és szellemi munkásoknak egymáshoz való aránya csak relatíve állapítható meg, mert ez a talaj termékenységétől és a munka produktivitásától függ. Malthus behatóan foglalkozik a földművelésen kívül álló társadalmi osztályok fogyasztásával és ennek termésmnövelő hatásával. Közgazdaságtanában, intuitíve már benne van a legújabb agrárpolitikai felfogás fogyasztási elve is. Hasztalan termelünk olyan cikkeket, amelyeket eladni nem tudunk. Megfelelő piac nélkül sem a termelékenység emelése, sem a gépalkalmazás, sem több munkaalkalom teremtése közgazdasági eredményt nem ad. A termelés legfőbb irányítója a fogyasztók szükséglete, izlése s ezért kell törekedni a kereslet, tehát vásárlóerő növelésére.

Malthus elsősorban a földművelésből élők fogyasztóképességét teszi vizsgálat tárgyává. Ebből a szempontból a nagybirtok felosztását csak bizonyos mértékig tartja kedvezőnek a nemzet vagyonosodására. Ahol a közgazdasági élet fejlődése, különösen az ipar és kereskedelem bontja szét azokat apró üzemekre, lényegesebb bajok nem következnek be. Ahol azonban, mint Franciaországban, a túlságos birtokelaprózódás birtokegyenlőségre vezet, ott előbbutóbb az iparcikkek iránti kereslet is hanyatlani fog.

Nem sokat vár az ipari munkásság fogyasztóképességének túlzott növekvésétől sem. Ha minden munkás megkértszerezné fogyasztását, elmaradnának az apró megtakarítások s ez a termelés produktivitását s így végeredményében a munkaalkalmakat csökkentené.

Malthus a tőkepénzesek fogyasztását nem becsüli sokra, szerinte ezek inkább takarékosagra, termelőképességük növelésére törekuszenek. Legtöbbit vár a közalkalmazottaktól s ezért a nemzeti jövedelemben való részesedésüket nemcsak igazságosnak, de a fogyasztás növelése révén hasznosnak tartja, viszont utal arra, hogy ezeknek ellátása közszolgáltatásokból nyer fedezetet és így ügyelni kell, hogy a fixfizetésű társadalmi osztály arányszáma túlságosan meg ne haladja az ország szolgáltatóképességét és sem a termelést, sem a tőkeképződést meg ne akassza. Ezen a ponton kapcsolódik az adókérdés tárgyalásához, amellyel Smith és Ricardo is sokat foglalkoznak.

Elismeri, hogy az adó a nemzeti jövedelem megosztásának egyik leg-erősebb korrektívuma, sőt sokszor a tőkeképződés egyik tényezője. E tekintetben Malthus a mai tervgazdasági irány előhírnöke, mert az állam, amely a közszolgáltatásokból keletkező tőkeerejét a termelés fokozására fordítja, azokat a magángazdaságokat is kényszeríti takarékosagra és tőkebefektetésre, amelyek saját jószántukból ilyen termelésfokozó befektetésektől tartózkodnának. Bölcsen utal azonban arra, hogyha az állam maga csinál adósságot a termelés fokozása érdekében, ingatag ösvényre lép, mert sokakat hozzászoktat a felelősségnélküli vállalkozáshoz vagy a jövedelmüket meghaladó fogyasztáshoz. A válságkorszakban viszont az állami támogatásról nehéz leszoktatni a mindent a köztőkétől váró termelőket. Egyébként osztja Ricardo nézetét, hogy ha a mezőgazdasági terményárak nem az adóval arányban emelkednek, a vállalkozás visszahúzódik ettől a termelési ágtól.

A klasszikusok hatása különösen az angolszász és a latin nyelvterületeken mutatkozik. A csökkenő földhozadék törvényén keresztül a nagyüzemek termelési racionalizmusát és a meliorációk szükségességét hirdetik. E tekintetben talán nem is Smith és társai, hanem Young Arthur volt legnagyobb hatással azokra az agrárpolitikusokra, akik munkáikat az üzemtanra építették. Balsamo palermói egyetemi tanár a tiszta nyereségből indult ki, tanainak gerince a szabad földtulajdon, a szabad áruforgalom és az állami beavatkozás teljes kikapcsolása. De amíg Young következetesen a nagyüzem mellett foglal állást, Balsamo, tekintettel a szicíliai viszonyokra, a birtokreform kisüzemi kérdését is mérlegeli. Előfeltételül a tőkét tekinti, amelyet inkább csak a saját üzemű nagybirtok vagy nagybérlet tud megszerezni, hogy ennek segítségével technikai újításokat honosítsa meg. Gazdasági és szociális szempontból egyaránt helyteleníti a szicíliai nagybérlok által meghonosított albérleti rendszert. Mint az agrárgeografia előfutára, hazájának agrárvidékeit beutazva, annak gazdasági helyzetét részletesen leírja s ennek kapcsán több reformjavaslatot tesz, így többek között a falusi nép háziipari foglalkozásának meghonosítását kívánja.

Balsamonál sokkal nagyobb súlyú a világirodalom szempontjából Thünen («Izolált állam»), aki a mezőgazdasági üzemnek nemcsak természeti, de közgazdasági (piaci) viszonyait is vizsgálat alá vette. Tellow községben fekvő birtokának könyvvezetése, a terményárak és a termelt értékek pontos becslése alapján az üzleti eredményekből absztrakt matematikai módszer szerint állapította meg a mezőgazdaság változó intenzitásának különböző fokait. Ezzel a tudományos üzemtan, könyvelés és becsléstan alapjait rakta le, sőt Ricardo földjáraadéktanát is jelentékenyen módosította, amivel a közgazdaságtan számára is kiváló munkát végzett.

A Thünen-féle «izolált állam» tulajdonképpen egy nagy város, amelyet egyforma jó talajú, termékeny síkság vesz körül, csatorna- vagy vasútközle-

kedése nincs és szélső határa műveletlen. Az államnak magát kell táplálnia, s így a város közelében olyan növényeket termelnek, amelyek vagy romlandók, vagy nagy távolságról nem szállíthatók. Az első körben szabadgazdálkodás folyik. Finomabb zöldség- és gyümölcstermelés, friss tej, amely utóbbinak termelési költségét az határozza meg, hogy a lóherével bevetett, vagy legeltetésre használt terület másként nem volna ilyen határfokon hasznosítható. Nagy előnye az első körnek, hogy a trágyát a városból vásárolhatja, nem kell azt magának termelnie s így a föld termékenysége olcsón fenntartható. Kifizeti magát a széna- és szalmaeladás is, míg a szemtermelés mellékes, inkább a szalma-szükséglet követelménye. Thünen a második körbe helyezi a fával való ellátást, amelynél természetesen az akkori szekéren való fuvarozást vette alapul. A harmadik körbe teszi a gabonavetésforgót, a negyedikbe a legelőfüves gazdaságot, kapcsolatban az extenzív állattenyésztéssel, az ötödikbe a vadászatot. Számítása szerint a központtól 50 mértföld távolságban megszűnik a földjáraadék, vagyis az izolált állam földjének használhatósága.

Leszámítva a szállítási eszközökben történt forradalmi változást, amely a Thünen-féle körök határait messze világrészekre kitolta, tanainak tekintélye változatlan s azt újabban a különböző üzemszervezetek kritikai megvilágítására használják fel. Thünen munkáját — érdeme szerint — a modern agrárpolitika és közgazdaságtan értékeli, de korára sokkal nagyobb hatással voltak azok az agronomusok, akik a klasszikus közgazdákhoz felzárkózva, azok árelmélete, földjáraadéktana stb. alapján igyekeztek a klasszikusok termelési politikájának hiányait pótolni. Közös felfogásuk Thaer Alberttól Liebigen és Kühn Gyulán keresztül Aereboeig, hogy a mezőgazdasági nagyüzem lényegében ugyanolyan természetű, mint egy nagy gyár, vagy kereskedelmi vállalat, amelynek célja minél nagyobb nyereségre törekedni. E célból a szociális követelmények mellőzésével figyelmüket a mezőgazdasági termelés fokozására koncentrálnak, amely a piaci áralakuláson keresztül automaticamente fogja az emberiség jobb és olcsóbb ellátását biztosítani. A merkantilistákkal szemben hangoztatják, hogy akár milyen fontos a nyersanyag a népesség szempontjából, magángazdaságilag értéktelen, ha tisztajövedelem nem mutatkozik. A mezőgazdasági üzem számvitele tehát épp oly elengedhetetlen a gazda számára, mint a jó talajművelés.

Ennek az irányynak feje Thaer Albert, akinek leghíresebb alkotása, a porosz kultúrediktum (1811), Európa XIX. századbeli mezőgazdaságát a nyomásos gazdálkodás és az agrárius közösségek megszüntetésével döntően befolyásolta. Thaer az agronomiában olyan centrális helyet foglal el, mint a közgazdaságtanban Smith. Főmunkája, Grundsätze der rationellen Landwirtschaft, valóban korszakot alkot, mert a mezőgazdasági üzemtan máig is az általa megjelölt nyomokon halad. A mezőgazdasági termelést a gyakorlati megfigyelésekből, talajismereti, klímára, állattenyésztésre vonatkozó naptári feljegyzésekből tudománnyá emelte, a tőke, a munka, az érték, a járaadék és a tisztajövedelmi elemek egymáshoz való viszonyának pontos mérlegelése és tudományos feldolgozása által. Thaer tulajdonképpen a mezőgazdasági üzemtechnika fejlesztéséből indult ki, de a mezőgazdálkodás egész területét tárgyalta. Gyakorlatilag kiváló érdeme a vetésforgó rendszerének meghonosítása és ma is időszerű az a kívánsága, hogy a mezőgazdaság racionalizálását szolgáló kísérleteket főleg az állam által létesítendő intézetek és főiskolák folytassák. Epigonjaival szemben első kritikusról, Schwerzről (1758—1844) kell megemlékeznünk, akinek kiváló érdeme, hogy a külföldi utazásai során látott mezőgazdasági tapasztalatokat empirisztikus

módon hasznosítja. Agrárpolitikai előadásai nemcsak agronómiai, de gazdaságföldrajzi, történelmi, nemzetgazdasági és falupolitikai szempontból is értékesek. Viszont a klasszikus közgazdák tanait kritika nélkül teszi magáévá a kötöttség, a nagy- és kisüzem, a népjólét és a népesedés tekintetében.

A klasszikus közgazdaságtanhoz felzárkózó üzemtani kutatások másik nagy tudományos értéke Liebig Justus. Talajértékelmélete az agrárpolitikára is döntő jelentőségű, mert előtte a földnek, mint termelési tényezőnek szerepét nem analizálták s ez az agrárpolitikában mint abszolút tényező szerepelt. Liebig ezzel szemben egzakt megfigyelés és talajanalízis alapján biztos mérőeszközt teremtett a föld termőerejében s a talajértéken keresztül a földjáradék és csökkenő földhozadék törvényei számára. Míg Thaer az üzemből indul ki, Liebig a talajtulajdonságokat állítja előtérbe s a mezőgazdasági kémiának alkalmazásával különösen a növénytaplálás, a műtrágyázás, a növényi betegségek elleni védekezés, az okszerű takarmányozás, állatnevelés terén pozitív útmutatásokat ad.

Legfontosabb tana a talajkimerülési tan, amelyben a tápanyagok statikáját hirdeti. Felfogása szerint, ellentétben a japán és a kínai trágyagazdálkodással, az európai kultúrember rablógazdálkodást űz, utánpótlás nélkül használja ki a talajt és mezőgazdasági terményeiben tulajdonképpen földjének talajértékét árusítja ki. Pedig Görögország, Itália és Spanyolország világbirodalmainak bukását a talajerővel űzött rablógazdálkodás, tehát a talajkimerülés okozta s ezek a virágzó országok ma már alig tudják népességüket élelmezni. A talajerő fenntartása a jövő generáció érdekében végzett szolgálat, egyszersmind a mai generációnak is módot ad arra, hogy termelését a vetésforgón kívül intenzívebb irányba tudja terelni.

Liebignek épúgy, mint Thaernek és követőiknek agrárpolitikai szempontból legnagyobb hibájuk az egyoldalúság. Különösen Liebig alig vesz tudomást arról, hogy a mezőgazdasági üzem történelmileg fejlődött s így racionalizálása sok akadállyal kénytelen megküzdeni. A legújabb agrokémiai kutatások módosították a Liebig-féle megállapításokat. Kiderült, hogy a trágyázatlan talaj hosszú rablógazdálkodás után sem válik terméketlenné, csak termőerejében csökken.

Liebig természettudományi egyoldalúsága egyébként követőinek, főleg Khün Gyulának munkáiban méginkább kiéleződik. Ezek t. i. a természettudományi kutatást túlértékelik s a közgazdasági együtthatókat elhanyagolják. Az üzemtant, becsléstant, könyvelést mellőzik, hatásuk alatt a gyakorlati gazdák a nyers- és tisztahozadék közötti helyes arányt megvonni nem tudták, a földet drágán vásárolták, túlterhelték, az értékesítés szempontjait figyelmen kívül hagyták s ennek következménye nagyfokú eladósodás és az amerikai konkurencia jelentkezése alkalmával a földbirtok nagymérvű kényszereladása lett. A Liebig-féle kutatások adtak tápot olyan utopisztikus elgondolásoknak is, hogy pl. a Szaharát a tenger vizét odavezető csatorna által termővé lehet tenni, vagy hogy megfelelő fűtőberendezésekkel a sarkvidéken mérsékelt égővi klímát lehet teremteni. Talán évezredek multán mindez megoldható lesz, ma azonban agrárpolitikai szempontból értéktelen tervezetés.

Természetesen az agronómia hatása az agrárpolitikára nem ezekből a túlzásokból ítélendő meg, az üzemtan mai művelői maguk utalnak arra, hogy a termelőtan túlbecsülése és a közgazdasági együtthatók elhanyagolása úgy a mezőgazdaságra, mint annak jövedelmezőségére hátrányos.

Magasabb fejlődési fokot jelentenek az agrárpolitika tudományos fejlődésében a német történelmi iskola vizsgálódásai. A klasszikusok elvont igazságai-
val a történelmi változásokat állítják szembe. Ennek az irányynak legjelentősebb
képviselője List Frigyes.

A vámkérdést elsősorban az ipari fejlődés szempontjából vizsgálja, de
elismeri a mezőgazdasági védővámokat is, mert ezek vannak hivatva a külön-
böző országok termelési költségeinek kiegyenlítésére s így Európa fejlett mező-
gazdaságának fenntartására. Rendszerében a vámvédelem csak láncszem, ten-
gelye azonban a klasszikus közgazdával szemben annak felismerése, hogy olyan
nemzetközi piac, amelyen atomisztikus üzemek cserélnek árukat, nincs.
A világ gazdasági élete nem az egyének magángazdaságaiból, hanem az egyes
államok összeműködéséből adódik, az egyén gazdasági erejét csak a nemzet-
gazdaság keretében fejlesztheti ki. A klasszikus közgazdák szerint az egyén bol-
dogulása fontos, List szerint, akihez az újabb agrárpolitika is fölzárkózik, a nem-
zetgazdaság egyetemes fejlesztése döntő, mert a történelmi és kulturális erőknek
megfelelően ez mozdítja elő úgy az egyén, mint a nemzetegész vagyonosodását.

Agrárpolitikai szempontból egyébként legjelentősebb Listnek az ipar az ipar
a mezőgazdaság szoros kapcsolatára vonatkozó tanítása. Ezt a kapcsolatot
termékeiknek kölcsönös kicserélése teremti meg. A nemzetgazdaság keretei közt
a mezőgazdaság és az ipar kell, hogy egymást kölcsönösen kiegészítsék, egymás
számára minél több csereértéket és munkaalkalmat teremtsenek. A belső piacot,
amely a nemzeti termelőerők összefogását jelenti, a nemzetközi piac fölé kell
emelni. Elismeri, hogy az agrárfölösleggel rendelkező országok számára a nem-
zetközi piac fontossággal bír, de a kivitel alá kell rendelni az iparfejlesztés-
nek, mert ipar híján az egyoldalú mezőgazdasági termelés önmagát
fogja elszegényíteni. List elnyomorodó földművelésnek nevezi azt az állapotot,
amelyben ipar híján a népesség minden szaporulata a földművelésre veti magát,
a mezőgazdaság összes terményeit felemészti és osztozni kíván a rendelkezésre
álló földön a már eddig termelő gazdákkal, azt addig a határig osztva, amíg
minden család birtoka csak a saját legszükségesebb élelmiszer- és nyersanyag-
szükségletét lesz képes előállítani, jelentékenyebb feleslegeket nem termel, hogy
azokért iparcikket cserélhetne. Ez a fejlődés a jövő nemzedék munkaalkal-
mait pusztítja el.

A termelőerők rendes fejlődése mellett minden agrárnemzet népfölöslegé-
nek a műveltség bizonyos fokán a gyáriparban kell elhelyezést találnia, viszont
a mezőgazdasági termények fokozandó feleslegének azt a célt kell szolgálnia,
hogy egyfelől az iparnak élelmiszert és nyersanyagot adjon, másfelől, hogy érte
a földművelők a fogyasztásukhoz és termelésük fejlesztéséhez szükséges gyárt-
mányokat, gépeket és szerszámokat megszerezhessék. T. i. a mezőgazdaság és
a mezőgazdasági munkás terméseredménye mindenkor a szerint nagyobb, vagy
kisebb, ahogy a mezőgazdasági termények és különféle iparcikkék kölcsönös
cseréje nehezebben vagy könnyebben megy-e végbe.

A történelmi iskola első időben az akkor már virágzó jogtörténelmi kutatá-
sokra támaszkodva, főleg a jobbágyfelszabadítás és a középkori agráralkotmány
felbontásának inkább jogi, mint gazdasági tényeivel foglalkozott. Később
Meitzen Ágoston és Inama-Sternegg igyekeztek a gazdaságtörténelmi hiányok
pótlására s agrárhistoriái munkáik az agrárpolitika integráns részei lettek. Ez
az iskola két nagy agrártudóst termelt ki: Rodbertust és Roschert. Mindkettő
kölcsönösen hatott egymásra és mindkettőnek számos követője akadt. Közülök

kevésbé ismert Rodbertus. Földbirtokos, volt miniszter, aki konzervatív világszemlélete mellett is egész közel jutott a szocializmushoz, mert az agrárkérdés megoldását a föld és a tőke államosításában kereste. Felfogása szerint néhány száz év múltán az egész termelést, a javak szétosztását és fogyasztását központi hatóság fogja irányítani, a magántulajdon kizárólag munkatulajdon lesz és a munkamegosztás csereeszköze a munkapénz. Igaz viszont, hogy nemcsak a fizikai, de a szervező és irányító szellemi munkát is megfelelő ellenszolgáltatásban részesítené. E felfogásra építi azután agrárpolitikáját. A föld, mint legfontosabb termelőeszköz, a természet produktuma, amelyet munkával nem lehet előállítani, a szó szoros értelmében ingatlan, tehát forgalomba nem hozható és csak a munka társulása által ad hozadékot. Az első művelésalávétel és minden más talajjavítás felveszi a föld sajátos természetét, a földjáraadékat emeli ugyan, de a talajt nem teszi tőkévé. A földnek ezért nincsen tőke-, hanem csak hozadéki értéke, amelyet nem a mindenkori kamattal, hanem a föld átlagos termőképességével lehet csak mérni.

Rodbertus szerint a tőke keletkezése épúgy, mint a járaadéka, a munkamegosztásra vezethető vissza. Munkamegosztással a jól szervezett gazdaság többet tud produkálni, mint amennyi a munkás létfenntartásához és munkája további folytatásához okvetlen szükséges. Ezt a gazdasági ténytet szögezte le a jogrend a magántulajdonban, biztosítva ezzel a munkamegosztás alapján keletkezett földjáraadékat is. Rodbertus ezen a tudományos alapon építette fel a mezőgazdasági hitelre vonatkozó gyakorlati javaslatait is. A föld járaadékforrás s így csak járaadéka tőkésíthető; kölcsön tehát az ingatlan pontos felbecslése alapján csak járaadékformában nyújtható, amely fel nem mondható, nem kell visszafizetni, hanem a földjáraadékból eszközölt megtakarításokkal visszavásárolni.

Rodbertus szerint birtokjogunk alaphibája, hogy a föld tiszta hozadékat a mindenkori kamatlábbal tőkésítette és az így kihozott összeggel mint a birtok tőkeértékével számolt, pedig az utóbbi csak fikció, mert ha valódi érték volna, akkor a föld hozadékanak ezzel arányban kellene emelkednie vagy csökkennie. A hozadék azonban változatlan, míg a föld ára a tőkekamat ingadozásától függ. Rodbertus a föld tőkejellegének megszüntetése céljából a föld hozadéki értékének erejéig minden birtokra járaadéklevelet állítatna ki, amelyet hatóságilag ellenőrizett földvásárlásnál fizetési eszközül fogadnának el. A tulajdonos, akinek szüksége van tőkére, a járaadéklevelek egy részét eladná, viszont ha valaki földet vásárol, nem fizetne készpénzzel, hanem a tőzsdén annyi értékű járaadéklevelet venne, amennyivel ki tudja egyenlíteni a föld árát. Enélkül szerinte különösen az új kisgazdák csak eladósodnak, de nem boldogulhatnak.

Rodbertus tanainak gyakorlati értékét jelzi a járaadékbirtok intézményének reaktiválása az 1886. évi porosz telepítési törvényben, majd Európa többi országainak birtokreformjainál.

Sokkal nagyobb volt és a mai napig érezhető Rodbertus hatása agrártudományos téren. Továbbfejlesztették tanításait Schäffle, Stein Lőrinc különösen az agrárhitel tekintetében, de Mayer Rudolf és Ruhland Gusztáv is levonják tanainak konzekvenciáit a földjáraadék hanyatlása, a terményértékesítés bajai, a védvám stb. bírálatánál. Nálunk Fellner Frigyes kizárólag a járaadékbirtok kérdését tárgyalja. Mayer Rudolf a földjáraadék csökkenésének okául a szabad birtokforgalom mellett a tengerentúli országok versenyét jelöli meg. A nyomában járó eladósodást és az ingó tőke hatalmát csak Rodbertus elgondolása szerint lehet megszüntetni.

Ruhland, Rodbertus nyomán, az agrárkrízis okául a földnek tőke gyanánt való kezelését jelöli meg.

Alapjában véve az agrárpolitikának csak két részletkérdésével foglalkozott mélyrehatóan: az eladósodással és az áralakulással, mind a kettőt azonban a legszorosabb kapcsolatba hozta a birtokpolitikával és a parasztság sorsának mikénti alakulásával. A földbirtok eladósodásának okát a vételárhátralékokban és a törzsöröklés becslési módszerében látja. «Leitfaden zur Einführung in das Studium der Agrarpolitik» című munkájában olyan nemzetgazdasági rendszert hirdet, amely a parasztságra és annak legfontosabb termelvényére, a gabonára van felépítve. Követeli a föld szabad forgalmának megszüntetését. Egy meghatározott közigazdasági terület összes gazdáit szövetkezeti közösségbe egyesítené és csak ez a szervezet lenne jogosítva földet vásárolni nem a forgalmi, hanem a szakértők által megállapított hozadéki érték szerint, amihez természetesen a beruházások összege hozzáadandó. A szövetkezet ezt a hozadéki értéket fizetné az eladónak és változatlan áron adná tovább a földet annak a földművesnek, aki a legmagasabb készpénzfizetést ajánlja fel. Ha teljes készpénzfizetés elérhető nem lenne, akkor a földbirtok megterhelhető addig a határig, amíg ezt az agrárszervezet a boldogulás veszélyeztetése nélkül lehetőnek tartja. Ezzel Ruhland az ingó tőke nyereszkesedési célkitűzésének legfőbb okozóját, a földvámot és a hitelnyújtást kívánja leküzdeni. A terményértékesítésből származó másik krízisokot a tőzsdei árjegyzés reformjával, a határidőüzlet megszüntetésével és az értékesítés szövetkezeti megszervezésével javasolja lehetetlenné tenni. Különös figyelmet szentel még a védvám kérdésének is.

Rodbertusnál és Ruhlandnál egyetemesebb hatású volt Roscher Vilmosnak 1859-ben megjelent agrárpolitikája (Nationalökonomik des Ackerbaues), bár ő ezt mint a társadalomtudományok rendszerének egyik részét írta meg. Munkája a német és más főiskolákon is iránymutató volt, Németországban sok kiadást ért meg, minden kultúrnyelvre, így magyarra is lefordították. Alapjában véve a klasszikusok tanítványa, de tagadja az önérdék kizárólagosságát, mert az ember cselekvéseit etikai szempontok, elsősorban a közösséghez tartozás tudata irányítja. A sokféle hatótényezőnek meghatározásánál nem elégséges egy adott időpont statisztikai megvilágítása, azt fejlődésében is meg kell vizsgálni. A klasszikus közigazdaságtannal szemben így lesz Roscher a történelmi-etikai irány egyik megalapozójává, agrárpolitikája pedig a föld megszállásánál, a birtokjog alakulásánál, a termelési technika fejlődésénél és a földművelő népesség sorsának mérlegelésénél ezért kutatja a történelmi fejlődés útját a vadász- és halásznépek primitív állattenyésztésétől és kapásművelésétől a legintenzívebb mezőgazdasági termelésig. A természettudományi kutatás eredményeit épűgy figyelembe veszi, mint a hitel, az értékesítés, az üzemvezetés, a mezőgazdasági közigazgatás, birtokjog, örökösödés és az állam vagy közigazdasági létesítményeknek, főleg a közlekedésügynek hatását a mezőgazdaság fejlődésére. Legnagyobb szolgáltatása azonban, hogy a gazdálkodó embert állítja kutatásainak központjába.

Roscher agrárpolitikája különösen azoknál a közgazdánál volt iránymutató, akik agrárpolitikai rendszert nem alkottak és ezt a studiumot a közigazdasági politika többi ágaival együtt adták elő. (Philippovits, Conrad, Wagner, nálunk Kautz, Matlekovits, Földes, Gaál stb.) Az angolszász és a latin nyelvterületen tevékeny közgazdák elvi álláspontjuk miatt nem hasznosították munkáját, viszont mint tudományos alap gyakorlati szerepet e korszak monográfiáiban.

nak birtokpolitikai, hitelügyi, sőt a munkáskérdést vagy a gazdálkodás intenzitásának fokozását tárgyaló tanulmányaiban.

Új lendületet ad az agrárpolitika fejlődésének az amerikai verseny okozta agrárválság, amely különösen a védvám és a többtermelés, továbbá az eladósdás és a földművesosztály elproletarizálódását és elvándorlását időszerű problémává tette nemcsak közkormányzati és politikai, de tudományos szempontból is. Az agrárállam és iparállam vitája, amely a német egyetemek tanárai közt folyt le, a kontinens minden országának agrárkutatóit megmozgatta. Nemcsak a klasszikus szabadkereskedelmi irány hívei, élükön Brentanóval, akik Németország jövőjét a tengerentúli agrártermelésre épített iparban keresték, de az agrárvédelmet hirdető Wagner Adolfban és a hozzá fölzárkózó professzorok, agrárpublicisták irataiban is új eszmék, bizonyítékok, kutatási módok vetődnek föl. Franciaországban Meline Gyula és Gide Károly, nálunk Földes, Navratil, Gaál és Bernát István fejt ki a hazai mezőgazdaság alátámasztásának szükségességét, amelynek érdekében úgy az állami beavatkozás, mint a társadalom önsége igénybe veendő. A vita, amint tudjuk, józan és méltányos kiegyezéssel végződött. A föld eltartási kapacitása határozza meg, hogy hány ember élhet meg egy négyzetkilométeren s a csökkenő földhozadék törvénye határt szab annak az elgondolásnak, hogy mindenki a mezőgazdasági munkából élhessen meg. Viszont azért, hogy valamely ország lakosságának életnívóját mestersegesen más országok ipari népességének szintjére emelhesük, a hazai mezőgazdaságot feláldozni olyan házard játék, amely háborús vagy gazdasági bonyodalmak idején végzetes lehet magára az államra is. Az első világháború után Meline elnöklése alatt Párizsban tartott nemzetközi agrárkongresszus egyhangú határozatában utalt arra, hogy a háborús konflagrációk alapoka a túlméretezett ipari fejlődés, amely a nyersanyagtermelő piacok birtokáért a saját földművelésükre nem támaszkodható ipari államokat egymással szembeállítja. A nagy vita tudományos eredménye egyrészt az agrárkérdés szociális vonatkozásainak előtérbejutása volt, más oldalról az üzemtani és a vele kapcsolatos agronómiai kutatásnak szerves bekapcsolása az agrárpolitika rendszerébe. Ha eddig az agrárpolitika túlnyomólag a mezőgazdaság fejlődésének s a reá vonatkozó közigazgatási intézkedéseknek történelmi összefoglalása volt, amelyet Roscher óta a statisztika számsorai támogattak, a vita során a termelő ember, elsősorban a kisgazda és a mezőgazdasági munkás sorsa lesz az agrárkutatások középpontja a termelés, a jövedelemelosztás, az állami beavatkozás és a szervezkedés minden kérdésének tárgyalásánál. És ha eddig az agrárpolitika a klasszikus közgazdaságtan önértékétől vezetett többtermelési elvét tekintette döntőnek, ezentúl elmélyed annak kutatásában, hogy mi akadályozza a szociális igazság és méltányosság érvényesülését a termelési vagy az értékesítési, de esetleg a társadalmi fejlődés vonalán, s az akadályok elhárítása miként lehetséges. Az agrárpolitikában az üzemrendszer kérdése világnézeti magaslatra jut, bekapcsolódik abba egy új gazdasági rend, a kollektív termelés gondolata is, amellyel szemben az üzemtani alapokra építő agrárpolitika az önállósított családi gazdaság, vagy a piac számára termelő nagyüzem szerkezetének, funkcióinak s a termelő ember különböző társadalmi osztályainak kritikai mérlegelését érvényesítette. Ez az irányváltás elsősorban a szocialisták agrárprogramjának kidolgozása során indult meg, amelynek szükségessége szintén az agrárállam és iparállam vitájában merült föl és két olyan agrárpolitikai munkával gazdagította a tudományos irodalmat, amely eredeti célkitűzését messze meghaladva, a rendszeres agrárpolitika megalkotásánál nagy

súllyal esett mérlegre, nem is említve, hogy a mai orosz mezőgazdasági berendezkedést mindkét munka gyakorlatilag is befolyásolta. A revizionista szocialista irányú két jelentős munkának írói: Kautsky Károly és David Eduard. Mindketten a Marx-féle tanokat igyekeztek a német mezőgazdaság szempontjából modernné tenni. A szocializmus különböző irányai régóta foglalkoztak az agrárkérdéssel, de a magántulajdon, az üzemforma, a hitelügy stb. részletmegoldásainál egységes alapot találni nem tudtak. Oka ennek abban keresendő, hogy a szocializmus, jóllehet a kapitalista termelési rendet elveti, annak abszolút törvényszerűségekre épített tanaival szakítani nem bírt. Egyik iránya, amely az angolszászoknál virágzott, a fiziokraták egyetlen földadóját írta zászlajára, hogy a Ricardo által társadalomellenesnek minősített földjáradékot kiküszöbölje; a másik még szorosabban zárkózik fel a klasszikusokhoz és a munka egyedüli értéktermelő voltát hangoztatva, a termelés mindhárom ágát illetőleg egységes minta szerint, a kollektív termelésben keresi a megoldást.

George Henry főleg az angolszász nyelvterületen talált követőkre, szemben a Marx-féle iránnyal, bár Herzka, Flürscheim és Damaschke a kontinensen is propagálták tanait. George magát szocialistának vallja, minthogy azonban a magántulajdont és a szabad versenyt, a kapitalista termelési rendszer két alappilléret, megtartja és Ricardo földjáradék-tana alapján a birtokostól csak az egyetlen földadóval kívánja a munkanélküli nyereséget elvenni, a szó szoros értelmében nem tekinthető szocialistának. George az amerikai vasúttársaságoknak az USA nyugati részén végzett telepítéseiből vonta le következtetéseit. Ezek ingyen vagy potom pénzen 100.000 négyzetkilométereket vásároltak össze és előre kitervezett vasúthálózataikkal, városalapításaikkal a Thünen-féle körök szabályai szerint mind a szántás-vetéssel hasznosított, mind az építési telkeknél horribilis nyereségre tettek szert. Ahol az építkezéseknél az angol rendszerű 90 éves bérletet honosították meg, állandóan növekvő járadékot vetettek ki házbérekben az iparra és kereskedelemre, a szellemi és fizikai munkásra egyaránt. A népesség növekedése, a technika, a közgazdasági élet, a munka és tőke produktivitásának fejlődése, mind a járadékukat növeli a nélkül, hogy ebben a tulajdonosnak bármi érdeme lenne. George tanítása szerint a földbirtok egész járadékát, mint munkanélküli jövedelmet, az állam számára le kell foglalni és olyan közérdekű befektetésekre fordítani, amelyek e járadék elvonása következtében károsodott munkát, vállalkozást és tőkét jogaihoz juttatják. E gondolat keresztülvitelének módja az lenne, hogy az eddigi földtulajdonosok épületeik és felszerelésük után semmit sem fizetnének, hanem az általuk művelésbe vett földterület mindenkori bérértékét az államnak szolgáltatnák be, aminek következtében senki más adót nem fizetne, mert e járadékban a közigazgatás és a szociális berendezkedések költségei fedezetet nyernének. Ez az intézkedés új közgazdasági rendszert teremtene, t. i. senki többé spekulációs célokra földet nem vásárolna és minthogy a földmonopólium megszűnnék, munkanélküliség sem lenne, de az ipari munkabér sem hanyatlanék azon létminimum alá, amit a munkás az általa birtokbavett telephelyen kitermelhet. George szerint a földjáradék államosításával elsovadna a tőkekamat is, ha t. i. a tőke nem ad nyereséget a mezőgazdasági elhelyezkedésben, más célokra olyan mérvben áll rendelkezésre, hogy a tőkebőség és a verseny a kamatot automaticæ le fogja szorítani. A reform hasznára lenne a mezőgazdaságnak is mert a vásárlóerő emelkedése a mezőgazdasági cikkek iránti keresletet is emelné. George egyébként az állami birtokkezelés gondolatát elveti. Német követői az állam elő-

vásárlási jogát és a birtokos kártalanítását kívánják az elvont földjáraért, míg utóbbit George ellenzi. A német földreformmozgalom irányítói (Damaschke, Oppenheimer), akiknek tanait egyébként Giesswein Sándor és Prohászka Ottokár jóindulatú figyelemmel kísérték, a George-féle elgondolást kizárólag az építési telkekre korlátozták. Utaltak arra, hogy a kontinens mezőgazdasági területeinek földjára messze elmarad az amerikai földmegszállók nyeresége s állandó jövedelme mögött. Évszázadokon keresztül a földeladásnál és örökösödések alkalmával fizetett kincstári illetékek a föld teljes értékét az állam birtokába juttatják. Ha pedig a tőkebefektetéssé alakult vételár akár mint tőke, akár földjára formájában elvételnek a mezőgazdasági termelőtől, ez a további befektetések és az intenzitás fejlesztésének megszüntét vonná maga után, mert mindenki a földadó csökkentésére törekednék és csak saját ellátásának határvonaláig termelne, ami végül is a városi kultúrára és ipari termelésre végzetessé válnék. Sőt ha az állam a mezőgazdától földjének tiszta jövedelmét elvonná, rossz konjunktúra esetén kénytelen lenne annak eltartásáról maga gondoskodni.

A szocializmus Marx-féle iránya más gondolatirányt követ. Kiindulópontja azonos Smithével: minden értéket a munka termel. Amíg a termelőeszköz a munkásé, ez az egész érték az övé, osztott gazdasági rendben a munkaadó csak annyit hagy meg a munkásnak, amennyiből életét fenntartja és utódokat nevel, a többértéket pedig új munkaeszközök beszerzésére fordítja: akkumulálja. A tőkés termelésben az olcsóbban termelő — s ez a nagybirtok — győz, majd a féktelen verseny okozta válságokban a nagyobbak is sorra pusztulnak, mert a piac felvevőképessége nem növekszik az anarchisztikusan termelt áruk arányában. Végül ezen az úton a világ összes mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi tőkéje néhány kézben összpontosul s így a kapitalizmus egyetlen indoka, az egyéni vállalkozás természetfeletti jutalmazása is megdőlni, mert ilyen óriási terjedelmű tulajdonoknál nemcsak a termelés fejlesztése, de még az üzleti eredmény ellenőrzése is meghaladja az egyén képességeit. A termelés magántulajdoni formája tehát önmagával kerül ellentétbe, mert az elvégzendő feladatokat a magánvállalkozás bürokráciája intézi és ekkor az emberiség tudatára ébred, hogy a vállalat tulajdonosai részére átengedett jövedelem minden ellenszolgáltatástól mentes és parlamentáris úton «a kisajátítók kisajátítottak.»

Marx, Ricardo csere- és értéktana által befolyásolva, a mezőgazdasági termeléssel külön nem foglalkozik, egyszerűen kiterjeszti tételeinek érvényességét a mezőgazdaságra is. Szerinte a földtulajdon monopóliumot jelent a föld egy meghatározott része felett, tartalmilag tehát azt, hogy az egyén ezt a területet kizárólag saját akarata szerint használhatja. Viszont a használat legfeljebb a primitív társadalom termelési rendjében függ a tulajdonos akaratától, mert a tőkés termelés, különösen annak vállalkozási formája, saját közgazdasági rendjét kényszeríti a gazdára és nem maga a földművelés, hanem a nyereszkesedés, a tőkének a földművelésben való jövedelmező elhelyezése határozza meg a mezőgazdálkodás stílusát. A tőke nyomása tehát még a kapitalista iránnyal szemben több-kevesebb ellenállást tanúsító gazdát is előbb-utóbb a magánföldtulajdon feladására kényszeríti.

A mezőgazdaság belső szerkezetének vizsgálata azonban Marxnak ezt a fel fogását nem erősíti meg. A mezőgazdaságban elsősorban nem a munka, hanem a természet a döntő termelési tényező. Természetesen nem csupán a földet értjük, amelynek munkaeszköz- és tőkejellege rabulisztikával vitatható, hanem a klí-

mát, a napfényt, a csapadékot s az időjárás bizonytalanságát is. A mezőgazdaság munkarendjében azt sem olyan könnyű megállapítani, hogy a többértéket kitől vonja el a föld tulajdonosa, hiszen az egyes termények előállításának rendes munkaideje hónapokra, sőt egy-két évre terjed s a különböző munkafolyamatokban más és más munkás tevékeny. A többérték sem jelent tőkeakkumulációt, földvásárlást, hanem nagyrészt a termelés rizikójának fedezését és a folyton megújítandó élő és holt felszerelés költségeit szolgálja.

Hogy a tőkeakkumuláció nemcsak a Marx által elgondolt ütemben, de még az ipari és kereskedelmi vállalatok koncentrációjának sokkal lassúbb fejlődése szerint sem halad, a statisztika nemcsak évekre, de évszázadokra visszamenőleg bizonyíthatja. Ma úgy a kis-, mint a nagybirtok területi átlaga az egész világon sokkal kisebb, mint a középkorban vagy az újkor első századaiban volt, viszont a kisüzemek száma hatalmasan növekedett. Nem a nagybirtok vásárolja ki a kisüzemet, hanem fordítva. A tőkeakkumuláció az eladósodás folytán sem ölt olyan mérvet, mint ahogyan ezt Marx gondolta, annak ellenére, hogy az agrárválságok aránylag gyakoribbak az ipari válságoknál. Ennek a látszólagos ellentmondásnak magyarázata az, hogy a válság a nagyüzemet érzékenyebben sújtja, mint a kisüzemet, amely agrárterményeit túlnyomó részben maga fogyasztja el. A mezőgazdasági krízisek elsősorban a szállítási nehézségeknek, továbbá egyes országok csekély vásárlóképességének következményei. Ugyanakkor, amikor nálunk 8—10 pengős búzaár miatt sok gazda tönkrement, Ázsiában néhány millió ember halt éhen. Ennélfogva nem az abszolút túltermelés az oka a válságnak, mint az iparban.

A szocializmus felfogása szerint — és ebben egyezik a klasszikusokkal — a mezőgazdaság feladata az emberiségnek agrárterményekkel való bőséges ellátása. Minden más szempontnál elsőbrendű tehát a termelés fokozása, bár kétségtelen, hogy az ezt előmozdító berendezkedés nemcsak a munka produktivitását emeli, hanem a munkaidőt és az erőkifejtést is csökkenteni fogja. A szocialisták a termelés végső határát jelző, csökkenő földhozadék törvényét sem fogadják el, mert Liebigre támaszkodva, ebben nem természeti törvényt, hanem a magántulajdon és a nyereségre való törekvés egyik fokozatát látják, amely feloldódik, ha a tiszta jövedelem termelési célkitűzésétől ismét vissza kell térnünk a nyershozadék fokozásának elvéhez. Ennek legnagyobb akadályja a magánföldtulajdon, az ezen alapuló földmonopólium és az ebből származó földjáradék. Ennek megszüntetése tehát a többtermelés alapfeltétele. (L. orosz agrárpolitikuskok: Lenin, Stalin, Lissenko, Trofim Denikovics, Prjaniskov Dimitrij Nikolaj és A. A. Andrejev stb. munkáit.)

Elvileg az összes szocialista írók egyetértenek ebben a kérdésben, taktikailag azonban a német, a magyar és francia szocialisták egy része a birtokközösség szövetkezeti megvalósítására és ha nem is a magántulajdon, de legalább az örökölhető földhasználat álláspontjára helyezkedtek, miután az egyéni üzem sokszor nagyobb eredményt ér el szolgáltatásaiban, mint az állami kezelésben levő. Több szocialista író a zárt családi üzem magántulajdonát is koncedálja, tudván azt, hogy a kiscgazda Nyugateurópa magasabb kultúrájú vidékein erről elvileg sem hajlandó lemondani, e helyett tehát a magántulajdon jogi tartalmát igyekeznek szűkíteni az eladásnál, megterhelésnél, öröklésnél stb. Agrártudományos szempontból ezek a pártprogramok kevésbé lényegesek, mint a szocializmus két vezető agrárpolitikuskának rendszerei.

Kautsky Károly «Die Agrarfrage» c. munkája megállapítja, hogy a mai

mezőgazdálkodásnak három különböző üzemtípusa van: 1. a kapitalizmus előtti korból fennmaradt kis- és törpebirtok, 2. a bér munkásokkal piac számára termelő nagybirtok, 3. a jövő agráralakulata: a szövetkezeti üzem. Marx tudományos módszerét követve, leírja a modern mezőgazdaság fejlődését a piac, a szállítási technika, a kémia, a gépek stb., stb. hatása alatt és azt, hogy hogyan lett a primitív mezőgazdasági munka egyszerű fizikai munkából bonyolult szellemi munkává és miként került a mezőgazdaság függő viszonyba az iparhoz.

Ezen fejlődés első következménye, hogy a föld épügy forgalmi cikké lett, mint a mezőgazdasági termény. Árát a kereslet és kínálat és nem a hozadéki érték határozza meg. Az árucikké vált földet azután a nagyüzem kivásárolhatja. Kautsky utal a nagy- és a kisüzem közötti versenyre, élesen szembeállítva a két üzemtípust s ezzel egy ma is időszerű kérdést boncolgat. Bizonyítására nagy súlyt vet, mert ezen fordul meg a Marx-féle koncentrációs tan tarthatósága a mezőgazdaságban. Kautsky szerint a kisüzem termelési kapacitása kisebb, mert a nagyüzem sokkal kevesebb termelési költséggel dolgozik; kisüzemnél több szerszám, több út, kerítés, vetőmag, iga szükséges, nagy az idő- és munkapocsékolás is. A nagyüzem előnyös helyzetben van az anyagbeszerzés és értékesítés terén, mert a konjunktúrát jobban át tudja tekinteni, kevesebb közvetítővel, nagyobb piacokon, közvetlenül értékesít, hitelképessége is nagyobb, szellemi és fizikai munkamegosztása is jobb. Tanult munkaerők, de a legtöbb mezőgazdasági gép alkalmazásához is legalább 100 hektár föld szükséges. A nagyüzem legnagyobb ereje a tudomány és technika minden vívmányának, a kémiának, a gépnek, a meliorációknak alkalmazása. Igaz, hogy a gép munkáját kiegyenlíti a kisüzemnél a gazda gondossága, viszont a kisüzem gyengébb munkára is teljes munkaerőt kénytelen alkalmazni, azonkívül a nagyüzem többnyire könnyen ellenőrizhető termelvényekkel foglalkozik. Ehhez járul még, hogy a kisbirtokot a vevő többnyire túlfizeti, úgyhogy instrukcióra alig marad pénze, hát még a konjunktúrákhoz alkalmazkodó meliorációkra.

Hogy a kisbirtok ennek dacára mégis fenn bír maradni, annak oka a kisgazda túlmunkája és barbársággal határos primitív életmódja. Ilyen eszközökre azonban nem lehet tartósan felépíteni sem egy üzemkategoría, sem egy társadalmi osztály fennmaradását, viszont ezen a helyzeten a szövetkezeti mozgalom sem képes segíteni. Azt elismeri Kautsky, hogy a mezőgazdaság kapitalisztikus fejlődésének határai vannak s hogy a statisztika egyelőre a kisüzem pusztulását nem igazolja, de a tőkekoncentráció nemcsak tulajdoni alapon, hanem a jelzáloghitel útján is előhaladhat. Egyébként a latifundiumképződés sem az uradalmak területének növelése, de több uradalom összevásárlása útján történik. Így fog végbemenni a kisüzemek kisajátítása is, mert a jövő racionális üzemformájának csirája a koncentrált nagyüzemrendszer, amely az elgyengült, hitelhiányban szenvedő kisüzemeket épügy magához fogja kapcsolni, mint hajdan Rómában.

A kisüzem ebből a zsákutcából sem a primitív gazdálkodáshoz való visszatérés, sem az üzemtechnika javítása, sem az intenzitás fokozása útján nem képes kiszabadulni, rajta csak a mezőgazdasági ipar segíthetne, de ez a kisüzemtől külön szervezve, az utóbbinak zsarnoka lesz. Pedig a mezőgazdaság iparosodása feltartóztathatatlanul halad előre s ez a nagyüzemet újabb előnyökhöz juttatja a kisüzem felett. Az ipar és a mezőgazdaság a jövő gazdasági

rendszerében szerves egység lesz, a mezőgazdasági nagyüzem függvénye, a kisgazda pedig fizikai munkása lesz az iparnak.

Ez elméleti elgondolás keretében sorolja fel azután Kautsky az agrárszocializmus gyakorlati követeléseit. A földműves üzeme nehezen szocializálható, ellenben a föld tulajdonjoga könnyen. Az állam vagy a község javára kisajátítandó minden nagybirtok, a malom, a szesz- és cukorgyár s ezek termelőszövetkezeteknek adandók bérbe, amelyekhez önként csatlakozhatnak a kisüzemek. Sőt nem is szükséges az összes nagybirtokot kisajátítani, ezek egy része, kitűnően felszerelve, eredményes munkájával olyan vonzóerőt gyakorol a kisbirtokosokra, hogy ezek önként fognak a közösségi üzemekhez csatlakozni, mert tűrhetetlen helyzetükből csak így tudnak szabadulni. A középbirtok az államosított jelzáloghitel és a mezőgazdasági ipar révén kerül majd függő helyzetbe a kollektív termeléshez.

Mivel a kisgazdaosztályt Kautsky életképtelennek tartja, nem akarja haláltusáját reformokkal meghosszabbítani, még kevésbé a mezei munkást földtulajdonhoz juttatni. Számukra más segítség nincs, mint a kollektív termelés, a gépesített és racionalizált nagyüzemben. Egyelőre a kisgazda magántulajdonát meghagyná, de üzemeiket valamely nagyipari vállalat körzetében mint termelőszövetkezetet egyesítené, olcsó hitellel és gépsel segítséggel támogatná. Az értékesítés terén azonban kötve lennének, mert ez az ipari ellátás föltétele.

Bár Kautsky túlozza és egyoldalúan színezi a parasztság helyzetét, abban igaza van, hogy a parasztvédelem lényegében véve a magántulajdon védelme, és a forgalmi és piaci gazdaságban a kisgazdaosztály nyomorúsága éppen a kistulajdonra épített önállóságból fakad, abból, hogy a családi üzem fogyasztó-gazdasága nem bír beilleszkedni a piac számára termelő tőkés gazdasági rendbe. A kisgazda az adó és adósság következtében mindinkább a piaci termelésre lesz utalva, eladósodik, felszerelése rosszabbodik. Az intenzív mezőgazdasági termelés szintén sok idegen anyag (műtrágya, rézgálic) vásárlására kényszeríti épúgy, mint a háziipar megszűnte sok, azelőtt otthon előállított ipari cikk vásárlására. A kisgazda a forgalmi gazdaság szervezetével és berendezkedésével szemben mindig gyengébb fél marad.

David (Sozialismus und Landwirtschaft) Kautskyval ellentétes álláspontra helyezkedett. Szerinte a kisüzem és a kisgazda nem oly pusztuló kategóriák, mint ezt Kautsky hirdeti, életképes, haladni képes; tehát önmagában is érdemes a fenntartásra. Munkájának tudományos szempontból legnagyobb szolgáltatása az ipari és a mezőgazdasági termelés lényegének beható vizsgálata, továbbá annak a lehetőségnek mérlegelése, hogy a kisüzem a nagyüzemhez csatlakozás révén képes-e az agrárkrízis nyomása alól szabadulni, vagy hogy versenyük az egyenlő birtokmegosztásban nyer majd kiegyenlítést. David jól látta ennek a kérdésnek szoros összefüggését a mezőgazdaság belső szerkezetével és annak más termelési ágakhoz való relációjával. Ezért mindenekelőtt azt bizonyítja, hogy a mezőgazdasági termelés más szabályok szerint megy végbe, mint az ipari. Egyik mehanikus, a másik organikus termelés, munkarendszere is egészen különböző. Ezért nem alkalmazható a Marx-, Kautsky-féle fejlődési séma a mezőgazdaságra. Ez elvi felfogásból kiindulva Dávid tagadja, hogy a nagyüzem, akár a tulajdon, akár a bérlet alakjában a kisüzem rovására gyarapodhatnék. Utóbbi legalább is olyan életképes, mint a nagyüzem s hogy a kisüzem javára eddig még nem adta át területének nagyobb részét, az a városi pénzemberek luxusvásárlásainak tudható be. Dávid figyelembe veszi azonban,

hogy a szocializmus feladata nemcsak a munkanélküli jövedelem kiküszöbölése, hanem a termelés és a társadalmi munka produktivitásának emelése is. Hogy ebből a szempontból a kisüzem szolgáltatóképes, Dánia példájára hivatkozik. Az agrárkérdés megoldásánál nem az elvi álláspont, hanem a gyakorlati megvalósítás a döntő. A mezőgazdaság legfőbb termelési eszközének, a földnek generális államosítása nélkül is meg lehet valósítani a szocializmus ideáját. Ő tehát csak a nagybirtokot sajátítaná ki és adná bérbe kiscgazdáknak. A munkarendszer reformját illetőleg utal a családi üzemre, amely idegen munkaerő nélkül termel, tehát vele szemben a munkaadó és munkás ellentétének sémája nem alkalmazható.

A mezőgazdálkodás jövő formájának a földművelő szövetkezeteket tekinti, amelyeket, ellentétben a tőkés arisztokratikus kartelljeivel, a parasztság és a munkásság demokratikusan szervez meg. A mezőgazdasági szövetkezeteknek függvénye lenne az ipari termelés. A mezőgazdasági termelőszövetkezet épügy tartana szolgáló ipari üzemeket, mint ahogy a középkorban a faluközösség ellátta azokat az iparosokat, akiknek munkáját háziiparszerűleg elvégezni nem lehetett. Természetesen a méretek jelentékenyen meg fognak növekedni.

Ennek az elgondolásnak mintájára szervezték az orosz kolchozok egy részét, de a német eklektikus Oppenheimer és magyar epigonjának, Dániel Arnoldnak településszövetkezeteiben is visszatükröződik David felfogása.

A kettő közül kétségtelenül Oppenheimer az alaposabban képzett. Marx-al szemben a liberális szocializmust hirdeti. A piaci szerkezetet nem a tervgazdasággal és a szabályozott élelemszétosztással, hanem a monopolisztikus gazdasági jelenségek kiküszöbölésével akarja orvosolni. Ez vezeti őt George táborába, akinél sokkal nagyobb tudományos felkészültséggel fejtegeti a föld-monopólium megszüntetésének szükségességét. Talán túlságos messze is megy, amikor egyoldalú doktrinarizmusában az összes monopóliumokat a föld monopóliumából vezeti le. Miután benne a szociológiai tudás erősebb volt, mint a közgazdasági, amit orvostudományi alapképzettsége magyaráz, a társadalmi élet patológiáját különböző orvosszerekkel hirdette meggyógyíthatóknak. Diagnózisának elméleti alapja, annak tagadása, hogy különbözőzeti földjára adék lenne. Ő csak jogit ismert, mert föld van elég, hiszen, a régi negyedtelek mértékét alkalmazva egy öttagú család megélhetésénél, egy ember ellátásához egy hektár terület szükséges, már pedig a földkerekség megművelhető területe, az emberiség számával osztva, egy főre három hektár szántóföldet ad. Hogy ma mégis annyi ember van föld nélkül, ennek csak a jogi monopólium lehet az oka. Georgeval szemben Oppenheimer utal arra, hogy nem a földtulajdon általában, hanem a nagy földtulajdon az oka a földmonopóliumnak, mert ha a föld nem néhány kézben összpontosulna, akkor nem lenne sem földínség, sem földuzsora. Megszűnnék a kapitalizmus minden hátránya, anélkül, hogy az egyéni tulajdont és a szabad versenyt el kellene törölni. A munkabéreket ugyanis a munkástartalék, a faluról menekült, tanulatlan munkás életnívója szabja meg. Mihelyt a föld mint termelőeszköz mindenki számára rendelkezésre állana, akkor éppen fordított lenne a vándorlás: az iparban jövedelmező foglalkozást nem találók visszaözoönlének a mezőgazdaságba. Elég lenne a nagybirtok $\frac{3}{7}$ -ét felosztani kis telepesek között, hogy a munkástartalék megszűnjék s vele együtt a kapitalizmus is. Először a nagybirtok maradna munkás nélkül, azután az iparban kellene a munkásnak az egész termelt értéket kiadni, szóval a tőkeakkumulációnak vége lenne.

Oppenheimer ellene van a föld államosításának, mert fél a kollektív nagyüzem csekély termelési képességétől, ellenben vitatja a kisüzem életképességét s ezért a kisbirtokosok és munkások településszövetkezeteivel kívánja egyrészt a földtulajdon kérdését békésen megoldani, másrészt a nagyüzem monopóliumát legyőzni. Eleinte bérleti alapon tervez ily szövetkezeteket, ezek nagyüzemi formában vennék fel a versenyt az egyéni nagybirtokkal s mivel az utóbbi fizetett munkásokkal dolgozik, előbb-utóbb kénytelen lesz bérbeadni földjét. A településszövetkezet aztán annyi fölösleges tőkét termel, hogy a kamat megszűnik s az iparban és hivatalokban elhelyezkedni nem tudók, vagy kellő fizetést nélkülözők is ilyen szövetkezetekbe lépnek.

Dániel Arnold Oppenheimerhez hasonlóan szembehelyezkedik a föld államosításának gondolatával, de Kautsky azon felfogásával is, hogy a jövő gazdasági rendjében a nagyipar körül csoportosulnának a mezőgazdasági szövetkezetek. Szerinte a fejlődés iránya fordított lesz, a szocialista társadalom talapzata a mezőgazdasági termelészövetkezet lesz, amely épp úgy létesít majd nagyipari vállalatokat, mint ma bármely szövetkezeti központ a tőkéstermelés rendjében. Egyébként kétségbe vonja, hogy a jövő gazdasági rendje az államszocializmus felé haladna, az a magántulajdon alapján épül fel, de a vagyon és a jövedelem egyenlőbb megoszlásával. A nagy- és kisüzem munkaszervezetét, fejlődési képességét az emberiség ellátása szempontjából bírálván, a kisbirtokot jelöli meg a tápszerbőség legfontosabb tényezőjéül. Liberális beállítottságának következménye, hogy a kisbirtok terjedését a szabad birtokforgalomtól és a nagybirtok állami kedvezményeinek megszűnésétől várja.

Bármily mélyreható kutatást folytattak is a szocialisták, illetve revizionisták, főleg Kautsky, de különösen David, munkáik rendszeres agrárpolitikának nem tekinthetők s így az agrártudomány fejlődése szempontjából nagyobb figyelmet érdemelnek Buchenberger és von der Goltz agrárpolitikái. Ha iskolát nem is alkottak, mindkettőnek szép számmal voltak tanítványai, utóbbinak inkább a gazdaságilag, előbbinek a jogilag képzett tudományos írók köréből. Mind a kettő a Roscher-féle irány híve, erős gazdaságtörténeti alapokra épít, de tovább fejleszti azt közigazgatási, statisztikai, főleg pedig üzemtani szempontból. Buchenberger nem marad a jelenségek leírásánál, reformjavaslatokat is készít, összefoglalva az agrárpolitikai monográfiák gondolatait a birtokmegoszlásról, telepítésről, az önellátó és piaci termelésről, áralakulásról, vámpolitikáról, hitelről, biztosításról, mezőrendőrségről, munkáskérdésről és szövetkezeti szervezkedésről. A mezőgazdasági közigazgatás aprólékos intézkedéseinek felsorolása és megvilágítása erősen emlékeztet a kameralista irányra, természetesen egy évszázad minden tudományos módszerének, legfőképpen a statisztikának igénybevételével. Természetes, hogy ebben a nagy terjedelmű anyagban csak úgy tudott logikai rendet teremteni, hogy vezető gondolatul az állami beavatkozást választotta. Buchenberger agrárpolitikán állami intézkedéseket ért, amelyeknek ki kell terjedniök mind a mezőgazdaságra, mind az abban tevékeny földművelőkre. Az állami beavatkozásnak azonban nem szabad az egyéni felelősségérzetet egészen kiküszöbölnie. Az állam csak az önhibájukon kívül bajbajutottakon segítsen, hárítsa el a haladás útjában álló akadályokat és kerüljön minden egyoldalú érdeklapolitákát, inkább vidékenként és esetenként intézkedjék, mint általánosítson és csupán a valóban elérhető tüzze ki célul a tervezett rendelkezéseknél.

Buchenberger követője hazánkban Buday László, aki szintén statisztikai

alapokra épít és a tudományos igazságok kutatásánál fontosabbnak tartja a gyakorlati élet számára adandó útmutatást. Nagy érdeme, hogy a mezőgazdasági technika fejlesztésének kihangsúlyozásával az önálló mezőgazdasági népesség szaporítására és a nemzeti termelésben elfoglalt, helyéhez méltó megélhetési viszonyainak biztosítására utalt. További érdeme annak az igazságnak kihangsúlyozása, hogy a mezőgazdaság érdekében teendő kormányintézkedések különleges megfontolást és speciális irányítást igényelnek. Egyetért Roscherrel és Daviddal, hogy a föld nem egyszerű tőke, hanem a klíma és a talajminőség által meghatározott termelési tényező és az organikus termelés adottságai egészen mások, mint a mechanikus ipari termelésé. Budayn kívül Kenéz Béla (Nép és föld), de több agrárstatisztikus és agrárjogász sorolható Buchenberger követőihez, akinek munkája erős hatást gyakorolt a nemzeti szocializmus agrárkutatóira is.

Buchenbergernél súlyosabb agrárpolitikus Von der Goltz («Vorlesungen über Agrarwesen und Agrarpolitik»). Roscher követője s ezért ő is gazdaságtörténeti alapokra épít, de ellentétben mesterével, üzemtechnikai tapasztalatait rendszeresen érvényesíti agrárpolitikai fejtegetéseiben. Szakít a liberális közgazdaságtan atomisztikus elgondolásával, megállapítani törekszik a mezőgazdaság különleges hatását a népellátásra, az államra és társadalomra és a gazdasági élet egyéb jelenségeire. Erőteltjes állami beavatkozást követel a mezőgazdaság fejlesztésében és fontos agrárpolitikai kérdésekben (kereskedelmi- és váltóügy, szakoktatás stb.), sőt a közlekedésügy, munkásviszonyok stb. szabályozásában is. Munkájának értékes megállapítása, hogy a mezőgazdaság helyzetképe felett a mult alapos ismerete nélkül nem lehet itélni, továbbá hogy a természeti törvényeket és a közgazdasági jelenségeket nem szabad úgy összekeverni, mint ahogyan ezt Liebig és tanítványai tették. Ennek a megállapításnak logikus folyománya, hogy a mezőgazdasági üzemvezetés nem tisztán alkalmazott természettudomány, hanem a tisztajövedelem kiszámításánál a becsléstannak, üzemtannak és könyvelésnek nagy szerepe van.

A Goltz-féle irány folytatása legközvetlenebb Wygodzinskinél, aki Agrarwesen und Agrarpolitik c. munkájában azt vizsgálja, hogy a gazda a mezőgazdasági termelés organikus volta és kötöttsége dacára, hogyan tud mégis legjobban boldogulni, hogyan lehet a mezőgazdaságot közgazdasági értelemben fejleszteni és így munkájában természetszerűleg erősen érinti az üzemtani vonatkozásokat is.

Az első világháború előtt megjelent agrárpolitikai munkák közül figyelmet érdemel még Grunzel Józsefé. Agrárpolitikájából az akkori idők legkihagyozottabb vitakérdését, a mezőgazdasági terményértékesítést tudatosan kikapcsolja, hogy az első világháború előtti időszak agrárproblémákat zavaraltalanul tárgyalhassa. Üzemtechnikai felfogásában épügy Goltzra támaszkodik, mint a liberális iskola utolsó agrárpolitikai képviselője, Brentano Lujo, aki a klasszikus közgazdaságtan szabadpiaci és áralakulási elvére, tovább az atomisztikus mezőgazdasági üzemek nemzetközi piaci összefogására építi agrárpolitikai teóriáit is. Főleg a föld, annak ára, a földjáraadék, a csökkenő földhozadék és a birtokrendszerek kérdéseit tárgyalja, de a szabadforgalom szemlélete szerint a mezőgazdasági termények árképződésével, a vámkérdéssel stb. is foglalkozik, erős, sokszor éles kritikával. Mint a klasszikus közgazdaságtan másodvirágzásának egyik elsőrendű tényezője, a történelmi alapozású agrárpolitikát az üzemtan és az agronómia egyéb törvényszerűségeinek segítségével magasabb köz-

gazdasági nívóra törekszik emelni. Munkája tanulságos a piac számára termelő mezőgazdasági vállalkozás megismerése szempontjából, de hiányos a családi gazdaságban termelő kisgazda helyzetének felismerésében. Brentano előadásainak szolgálai követője Árkövy Richárd magyar agrárpolitikája.

Brentanóval egyenrangú agrárpolitikus az olasz Ferraro, akinek merev liberális felfogását különösen Amerikában méltányolták. Szintén a neoklasszikus közgazdaságtan hatása érezhető Brinckmann agrárpolitikai felfogásában, aki a mezőgazdasági üzemről írt gazdaságtanában igyekszik a mezőgazdasági termelés üzemtechnikai részében a határhaszonelméletet alkalmazni.

A világháború előtt és alatt a német agrárpolitikának egyik legtekintélyesebb képviselője, Sering Miksa, főleg az amerikai verseny hatásának és a német birtokpolitika egyes kérdéseinek (telepítés, törzsöröklés) kutatása terén fejtett ki tudományos tevékenységet. Agrárpolitikájának rendszerét egyetemi előadásai tartalmazzák. Az általa alapított birtokpolitikai és mezőgazdaságpolitikai intézet világjelentőségre tett szert. Az első világháború után írott német agrárpolitikája a birodalom egyes részeinek sajátos mezőgazdasági viszonyait kutatja és első jelentékenyebb kísérlet arra, hogy az egész államterületre alkalmazott agrárpolitika helyett termelési és piaci zónákba sorolt vidékekre alkalmazzák a közgazdasági és az üzemtechnikai szabályokat (tájgazdálkodás). Híven a történelmi-etikai iskolához a birtokmegosztást, a mezőgazdasági munkalkotmányt, a törzsöröklési jogot stb., sőt az első világháború okait is a történelmi fejlődés alapján magyarázza. Munkájának második részében, amelyet szoros értelemben vett agrárpolitikának nevez, a telepítésre és a birtokreformra vonatkozó konkrét intézkedéseket, a bérleti és munkajog reformját fejtegeti, de részletesen foglalkozik a mezőgazdasági hitellel, a földtehermentesítéssel és a szövetkezeti ügyekkel is. Ugyancsak behatóan tárgyalja a német mezőgazdasági termelés újjáépítését és az árkrízis orvoslását célzó 1933—34. évi piaci rendszabályokat is.

Az első világháború gazdasági következményei az agrárpolitikát úgyis mint tudományt, úgyis mint gyakorlatot, új utakra terelték. Ha eddig a mezőgazdasági termények piaci értékesítése volt a kiindulópont, — s ebben a tekintetben az individualista felfogás a történelmi-etikai iskola agrárpolitikai szemléletétől csak kvalitatív eltérést mutat, sőt maga a szociálpolitikai irány is, amely a termelő emberre épít, a termelésfokozásból és a rentabilitásból indult ki, — most a fogyasztás és a nemzetcsalád ellátása lépett előtérbe a különböző tervgazdasági elgondolásokban. Ezt a változást tünteti fel Strakosch Siegfried «Das Agrarproblem im neuen Europa» c. munkája. Mint gyakorlati gazda a XIX. század fejlődését üzemtechnikai alapon vizsgálja s az intenzitást és rentabilitást mérlegelve kimutatja nemcsak a kapitalizmus, de a háború átalakító hatását a mezőgazdaságra, majd a szocializmus és bolsevizmus ellenhatását. Különösen a földreform és a munkabér érdekli, de foglalkozik az értékesítési, a vám- és árpolitikával is. Mint segédtudományt először alkalmazza az agrargeográfiát, felvázolva a termésátlagok nagyságának határvonalait a különböző országokban. Vezető gondolata annak a kimutatása, hogy a jelenkor mezőgazdasági termelését a forgalom megnövekedése, a magasabb intenzitás s ennek következménye, a munka produktívitásának és a szolgáltatásoknak emelkedése jellemzi, viszont az üzemnek a megnövekedett tőkebefektetés következtében nagyobb kamatterhet, munkabért és az államélet fejlődése következtében nagyobb adóterhet kell viselnie. A tiszta jövedelem tehát csekélyebb, mint ezelőtt

volt, mert az üzem eredményét meg kell osztani az állammal, a munkással, sőt részben a fogyasztóval is. A jobbágyfelszabadítás óta a mezőgazdasági termelés számtalan forradalmi átalakulásokon ment keresztül. A munkarendszer megváltozása és az agrárius közösségek átmenetnélküli szétbontása, nemcsak a földesúri üzemeket, de a családi gazdaságokat is közelről érintette, mert a közhatalmi racionalizálás ezek zártságát megszüntette. Az amerikai verseny okozta agrárválság az állami segítség gondolatát oltotta az eddig önállóságra törekvő gazdába. Strakosch a válságból kivezető utat szintén az intenzitás emelésében keresi, viszont évtizedes kutatásai alapján ennek legnagyobb akadályát a csökkenő földhozadékban látja. Munkájának második részében az első világháború után legaktuálisabb három agrárkérdéssel foglalkozik: a földreformmal, a munkabérrel és a népellátással, helyes érzéssel utalva ezeknek összefüggéseire. Munkája ebből a szempontból különös figyelmet érdemel, mert a legtöbb agrárpublicista ezekről az összefüggésekről tudomást nem vesz. Strakosch a különböző európai országokban végrehajtott birtokreformok közgazdasági és szociálpolitikai jelentőségét megfelelően méltatja, de utal a termelési költségeknek, különösen a munkabéreknek ezzel kapcsolatos emelkedésére, továbbá arra, hogy míg a nagyüzemek közvetlenül adták el terményeiket a malmoknak és más ipari vállalatoknak, addig az újonnan keletkezett kisüzemek kénytelenek a közvetítő kereskedelmet igénybevenni és ennek jutaléka nemcsak tiszta jövedelmüket csökkentti, de az ipar és a városi fogyasztó beszerzéseinél a mezőgazdasági termények árát is emeli. Ezenkívül a rosszul felszerelt és adóssággal küzdő kisbirtok termelése is jelentősen csökkent és a hiányt, a népellátás érdekében, az állam kénytelen pótolni s így a birtokreform az irányított gazdálkodás úttörője lett.

Strakosch ennek a fejlődésnek minden veszélyét feltárva, munkájának harmadik részében keresi a megelőzés eszközeit az érdekképviseleti és szövetkezeti szervezkedésben, a törzsöröklésben, adó-, hitel-, vám- és árpolitikában, kulturális téren pedig a mezőgazdasági termelés technikai ismereteinek, valamint a gazda általános tudásának emelésében. Agrárpolitikája, amint e rövid vázlatból is látható, nem haladja meg a közgazdasági politika átlagos szintjét, de éles megfigyelése és az egyes jelenségek analízise egyaránt értékes szolgáltatás.

Eppen ellentétes vele e tekintetben August Skalweit agrárpolitikája, amely tudományos szempontból részletesebb, de jelenségmegállapításában új anyagot nem tartalmaz. Mint Sering iskolájának tanítványa, ő is elsősorban a német viszonyokra és a történelmi megalapozottságra épít. Behatóan vizsgálja azonban a mezőgazdasági termelést, agrárpolitikai szempontból talán túlrészletesen is foglalkozik a különböző intenzitási fokokkal, műtrágyázással, mezőgazdasági iparokkal, e mellett azonban elmélyedően tárgyalja a birtokpolitikát és a földtulajdonnal kapcsolatos jogi és közigazgatási intézkedéseket, elsősorban a telepítést és a birtokjogot. Munkájának érdeme, hogy a mezőgazdasági vállalkozást az együttható tényezőktől különválasztva, mint szerves egészet fogja fel; az üzemnagyságoknak, a vállalkozás jogi formáinak, a munkáskérdésnek és az agrárhitelnek egymásra gyakorolt kölcsönhatását vizsgálja. A befejező részben az élelmezési politika alapvető kérdéseivel, a gabonakereskedelem történelmi fejlődésével és a mezőgazdasági cikkek értékesítésének szervezésével foglalkozik. Nagy súlyt vet az állam közérdekű beavatkozására nemcsak a birtokreform, hanem a termelési, hitel-, értékesítési és munkáspolitikára terén is. Művében nem kristályosodik ki a tudomány metodikája, de jó összefoglalását adja mindazok-

nak a kérdéseknek, amelyek az első világháború után az átmeneti kor tudományos és gyakorlati agrárpolitikáját foglalkoztatták.

Nálánál rendszeresebb nívón mozog Bauer-Mengelberg Käthe, aki a különböző alapokon konstruált agrárpolitikák eredményeinek összevonását adja ugyan, de az ismert anyagot oly logikával és mesteri módon foglalja össze, hogy áttekintés szempontjából és pedagógiai célokra munkája alkalmasabb a legtöbb újabb agrárpolitikánál. Történelmi alapokon épít, de az üzemtechnika anyagát: a talaj, a klíma befolyását épügy számításba veszi, mint a vonatkozó közgazdasági problémákat (csökkenő földhozadék, földjáraadék stb.). Behatóan foglalkozik a kis- és nagyüzem kérdésével, az intenzív termeléssel, racionalizálással, értékesítéssel, konjunktúrakutatással, munkáskérdéssel, eladósodással, védvámokkal, agrártörvényekkel.

Thalheim C. Károly kis agrárpolitikájában ügyes vázlatát adja az agrárpolitika jelentőségének és eszközeinek, az agráralkotmánynak és az utóbbi idők birtok-, termelési- és értékesítéspolitikai kérdéseinek, ismertetve a Németországban tett agrárintézkedéseket is.

Behatóbb méltatást érdemel az első világháború utáni idő két rendszeres agrárpolitikája, amely a bekövetkezett gazdasági rendszerváltozás ellenére ma is legnagyobb részében értékálló.

Aereboe Frigyes a berlini egyetem és Laur Ernő a zürichi műegyetem professzorai a szabad áralakulás és a klasszikus közgazdaságtan eszmeiránya és beosztása szerint építik fel munkáikat. Mindkettő tulajdonképen von der Goltz nyomdokain halad, de ezt az utat a pontos könyvvezetés, a mérleg, az üzemi értékbecslés ismereteivel bővítik ki és agrárpolitikájukban ezeket a fontos segédtudományokat a reformtervek előzetes mértéke gyanánt alkalmazzák, ami szükséges féke a gyakorlatban veszélyes fantáziacsapongásnak.

Az üzemtanak mindkét író alapos művelője s így érthető, hogy agrárpolitikájukban nemcsak a statisztikát, de a magánüzemek könyvelési adatait, sőt a becslést, számtartást is értékesítették. Különösen Laur támaszkodhatik e tekintetben más agrárpolitikus által meg nem szereshető adattömegre, mert, mint a svájci paraszttitkárság vezetője, 3—4000 különböző üzem évente visszatérő könyvelési adatait használta munkájának alapjául. Amit a német gazdaságvezetés a szakoktatásnál és az agrárpolitikai reformoknál a Hofkartéval igyekezett megvalósítani, azt Laur az induktív és deduktív módszer állandó változtatásával már tudományosan értékesítette. Aereboe inkább a gazdasági statisztikára és a megfigyelésekre támaszkodik, utóbbiban megfelelő tapasztalatokra is hivatkozhatik, mert a német mezőgazdasági szakoktatás minden fokozatában tevékenykedve jutott egyetemi katedrához. Agrárpolitikai iskolázottsága erős, miután a Roscher-féle agrárpolitika neveltje s így fogalmi meghatározásai is precízebbek. Kutatási területét főleg Németországra, időileg pedig a kapitalista vállalkozás korszakára szűkíti Laurral szemben, aki a római Nemzetközi Mezőgazdasági Intézetben kifejtett tevékenysége révén nemcsak hazájának agrárproblémáit, de azoknak világvonatkozásait is jól ismeri és munkájának történelmi részében földrajzi és etnográfiai adatokkal kiegészítve fel is használja. Mindkettőjük közös törekvése és nagy érdeme, hogy a modern technika és az alkalmazott természettudományok segítségével a relative legmegfelelőbb üzemszisztem megállapítására törekszenek s ezzel a magángazdaság termelési kérdéseit közgazdasági jelentőségre emelték. Tisztázták a termelést és a közgazdaságtan összefüggéseit, továbbá a gazdaságosság szempontját alkal-

mazva mértékül, megállapították a mezőgazdasági technika fejlesztésének lehetőségeit s ezzel a földjáradéktanra és a csökkenő földhozadéokra vonatkozó elméleti kutatásoknak is értékes kiegészítést adtak. Egyébként mindkét író nemcsak az agronómia különböző ágaival, hanem az árkutatással, a piaci problémákkal és a kapcsolatos jogi és közigazgatási intézkedésekkel is behatóan foglalkozik, tudatában annak, hogy a magángazdaság boldogulása a legszorosabb kapcsolatban áll a közigazdasági élet fejlődésével, a népesedéssel, birtokmegosztással, örökjoggal, a hitelszervezettel, munkásügyi politikával és mindenek felett az állam oktatásügyi, adó-, vám- és árpolitikai intézkedéseivel.

Laur munkája (*Wirtschaftslehre des Landbaus*) gazdaságtörténeti részében nemcsak hazájának, de az európai népeknek agrártörténetével is foglalkozik, majd áttér a mezőgazdaság gazdaságtanának rendszerére, módszertanára és különösen az üzemtani irodalommal való kapcsolatára. Azután a klasszikus közigazdaságtan felosztása szerint tárgyalja a természet, a munka és a tőke szerepét a mezőgazdasági termelésben, kiegészítve ezt az intenzívebb mezőgazdasági kultúra tényezőinek vizsgálatával. Ezen az alapon foglalkozik azután a földkerekség különböző gazdasági övezeteivel, megállapítva, hogy az üzemművelés a történeti, természeti és közigazdasági előfeltételek függvényei. Úttörő fejtegetéseiben nemcsak Thünenre, hanem a legújabb gazdaságföldrajzi kutatásokra is támaszkodik.

Aereboe agrárpolitikája kétségtelenül nagyobb hatással volt a különböző országok agrárirodalmára, mint Lauré, aminek oka abban keresendő, hogy az agrárpolitika rendszerét a németek dolgozták ki és ezt a tradicionális kapcsolatot értékelték, de más oldalról az akkor virágzó és Aereboe által elfogadott Spann-féle közigazdasági szemléletnek is szerepe volt ebben. Aereboe kihangsúlyozza, hogy a mezőgazdasági üzem élő organizmus, de ennek élete ugyanúgy, mint összes gazdasági cselekvényei is, csak valamely állam keretei között képzelhetők el. Éppen ezért, mielőtt agrárpolitikai elgondolásait üzemtanilag felépítené, történelmileg világítja meg az állam és a mezőgazdaság kapcsolatát: a földművelés kezdetét, a munkamegosztást, a természeti és pénzgazdaságot, a bérmunkát és a vállalkozást nemcsak közigazdaságformáló, hanem az államélet fejlődésére gyakorolt hatásában is. Gyakorlati javaslataiban is legfontosabb állami teendőnek tartja olyan vezetők kiképzését, kiknek alapos áttekintésük van a mezőgazdaság és a közigazdaság összefüggéseiről, mert csak ez nyújt védelmet a túlzott optimizmus és az általánosítás veszélyeivel szemben. Agrárpolitikájának legnagyobb értéke az üzemtani precizitás, ahogyan a mezőgazdasági technika fejlődésének hatását vizsgálja az üzemszervezetekre és nagyságokra, a termelési költségekre, az intenzitás fejlődésére és a tisztajövedelemre.

A föld talajértékének és árának megállapítása és a különböző gazdasági rendszereknek a piaci ártól való függősége és a racionalizálás lehetőségének vizsgálata révén jut el az intenzitási tan legsúlyosabb igazságához, hogy az intenzitás fokozása nem öncél és mint a valóságtól elvonatkozott ideál el nem érhető. Koronként és országonként, sőt sokszor vidékenként változik az intenzitás foka. A földtulajdon, az üzemszervezet, a tisztajövedelem és a termelési költségek kérdésében a kisüzem felsőbbrendűségét hirdeti, tekintettel a Németországban súlyos problémát jelentő munkáshiányra és munkabérekre, amelyek különösen a közép- és nagybirtok tisztajövedelmét és intenzitásának fokozhatóságát hátrányosan befolyásolják. Munkájának második főrészében kevesebb súlyt vet a tudományos felépítettségre, mint az aktuális kérdések meg-

oldására. Külön fejezetekben foglalkozik a birtokmegosztással és az örökösödési jogszabályokkal, figyelembe véve ezeknek hatását a népesedés problémájára. Részletesen tárgyalja a mezőgazdasági szakoktatást, az agráradókat és az azokra vonatkozó elgondolásokat, de méltatja a vám- és árpolitikát, a mezőgazdasági hitelügyet és a munkásügyi politikát is, amelynek betetőzését a birtokreformban és a telepítési politikában keresi.

A német agrárpolitikai irányok hatása alatt hullámzik a magyar agrárpolitikai irodalom is. Kautz Gyula, Matlekovits Sándor, Gaál Jenő, Földes Béla jórészt Roscher, majd később von der Goltz és Buchenberger hatása alatt dolgoznak, általában véve a történelmi-etikai iskola követői épügy, mint a legtöbb osztrák és olasz agrárpolitikai író, akiken azonban már az üzemtani irány és Sering birtokpolitikai felfogása erősen érezhető. A magyar írók közül a részletkérdések kutatóit így e munka szerzőjét sem tárgyaljuk, még kevésbé az agrárpolitika napi kérdéseinek irodalmát. A rendszeresebb agrárpolitikának két művelőjével azonban meg kell ismerkednünk, akik a német történelem-etikai iskolából nőttek ki, jóllehet Bernát Istvánra nemcsak a klasszikus közgazdaságtan, de az angol-amerikai szociáletikai iskolák, főleg Carlyle, továbbá az ezekkel kapcsolatos szövetkezeti irodalom és a belga-francia középosztálymozgalom is nagy hatással volt. Rendszeres munkája, a Pázmány-egyetemen tartott szabad előadásainak vázlata, terjedelemre nem nagy és a közgazdasági karon tartott agrárpolitikai előadásai részletességük dacára is sok fontos kérdés tárgyalását mellőzik. Bernát István agrárpolitikai jelentősége abban csúcsosodik ki, hogy ő alapozta meg hazánkban az önálló, a közgazdasági politika egyéb ágaitól elvált tudományos agrárpolitikát és jelölte ki annak a keresztény etikára és altruizmusra felépített irányát. Az általa alapított és szerkesztett Magyar Gazdák Szemléje körül csoportosult írók vezetése alatt ismerkedtek meg a külföld agrárpolitikai irodalmával és azoknak magyar elgondolás szerinti felhasználásával. Mint a középosztálypolitikának aktív munkása, úttörő nemcsak a szövetkezeti mozgalomban, de a kisgazdapolitika és a mezőgazdasági munkásügy szociális irányú kimunkálásában. Tudományos tevékenységét egyébként épügy, mint Laur, a gyakorlatra alapozta. A Magyar Gazdaszövetség vezetője és a legtöbb szövetkezeti mozgalom kezdeményezője és tevékeny részese lévén, állandó összeköttetésben volt nemcsak a hazai agrármozgalmakkal, de a külföld szövetkezeti és mezőgazdasági vezetőivel és egyik kezdeményezője volt a Nemzetközi Mezőgazdasági Intézetnek és szövetkezeti tudományos központoknak. Külföldön is alig ismerünk agrárpolitikust, aki ilyen sokoldalú és bőséges forrásból merített volna.

Rendszerességét tekintve messze kiemelkedik a magyar agrárpolitikai irodalomból Mattyasovszky Miklós: «A földművelés közgazdaságtana» című munkája. Különbséget tesz az agrárgazdaságtan és az agrárpolitika között. Előbbi mint abszolút teória a földművelés gazdasági törvényeit vizsgálja és így időtől független, elvont értékeket kíván szolgáltatni. A másodikat a valóságnak megfelelő gyakorlati studiumnak tekinti, amely a történelmi változások és a jelen helyzet pontos leírása alapján, egy adott országnak és egy adott korznak mutat különböző utakat és módokat a mezőgazdálkodás előmozdítására.

Munkájának első részében teoretikus magasságra törekszik, az összes termelési ágak lényegének vizsgálata alapján megállapítja a különbségeket az ipar és az őstermelés között. A föld nemcsak székhelye az üzemnek, hanem első és legfontosabb termelési tényező, amelynek megművelése különleges termé-

szeti szabályok szerint megy végbe, ugyanígy a forgalom, a fogyasztás, a jövedelemelosztás is, amelyet a mezőgazdaság közgazdaságtanának külön kellene vizsgálnia és ez alapon új fogalmi meghatározásokat és törvényszerűségeket alkotnia különös tekintettel arra, hogy az ember gazdasági cselekvése különböző társadalmi szervezetekben lefolyó jelenség. Mattyasovszky az agrárgazdaságtannak útirányát, metodikáját, segédtudományait is kijelöli, sőt irodalmi áttekintésében igyekszik ezeket a szempontokat érvényesíteni, különösen a mezőgazdasági szociálpolitika, továbbá az állam és a társadalom szerepének vizsgálatánál. A feladat azonban, amelyre vállalkozott, meghaladja egy kutató erejét s ezért Mattyasovszky csak egyetlen agrártudományos kérdés megoldásában mutatja meg annak lehetőségét, hogyan lehet valamely gazdasági jelenséget a mezőgazdaság sajátos szemszögéből elemezni: ez a földjáradéktan.

Mattyasovszky szerint járadék a mezőgazdasági termelés és értékesítés céljaira hozott áldozatot meghaladó többlet, éspedig nem pénzértékben, hanem aratási eredményben (nyershozadék). A termésfelesleg pénzértéke és eladási ára csak esetleges kifejezése annak az értéknek, amely már a jövedelemelosztás előtt keletkezett, a költség és az eredmény közti különbség tisztán gazdasági megnyilvánulás, amely független a jogrendtől és a magántulajdontól. Úgy az abszolút, mint az eltérő minőségű talajok műveléséből származó különböző járadék a kollektív termelésben is jelentkezik s a jogrendnek és magántulajdonnak ennél csak az a szerepe van, hogy egyesek kezei közé juttatja a járadékot, a termelés eredményét. Különösen figyelemreméltó Mattyasovszky földjáradéktanánál az a megállapítás, hogy a földjáradék nemzetközi jelenség, amelyre a népsűrűségnek, a szükségletek szaporodásának és finomodásának hatása van ugyan, de viszont független a piaci szervezettől. A másik értékes megállapítása, hogy a járadékképződés más a kis- és nagyüzemnél. A család magas munkabéreszesedése miatt a kisüzemben a földjáradék jelentéktelen, mert a termelés célja a saját fogyasztás, a piac számára kevés marad és a járadéki rész ebben alig választható el az értékesítési munka költségeitől. A nagyüzem a piac számára tömegeket produkál, amelyeknek eladási eredményeiből a könyvelés segítségével a járadék biztosan konstatálható, ugyanígy a bérleti összegekből is.

Munkájának második része, öt fejezetre osztva, gyakorlati kérdésekkel foglalkozik, elsősorban a birtokpolitikával, amelynek Mattyasovszky hazánkban nemcsak egyik legkitűnőbb ismerője, de hosszú időn át irányítója is volt. Ugyancsak hivatali munkakörének magasabbrendű tudományos összefoglalását adja a mezőrendőrségről szóló fejezetben. A munka, a tőke, a szervezkedés, fogyasztás és értékesítés című fejezetekben viszont a részletkérdésekben elmélyedő, de kritikailag is kiváló kutatásainak eredményét önti formába. Mattyasovszky munkája a legszintetikusabb magyar agrárpolitika, amely igyekszik az egyoldalúságon felülemelkedve, a legkiválóbb agrárpolitikák történelmi, közgazdasági, statisztikai és üzemtani kutatásait értékesíteni.

Agrárpolitikai szempontból figyelmet érdemel egyik legkiválóbb francia közgazda Brun Henry «Le domain rurale» című munkája, mert a közgazdasági politika térfoglalását jelenti olyan nyelvterületen is, amely Gide Károlytól eltekintve, eddig elzárkózni látszott a gyakorlati kérdések tudományos feldolgozása elől. Voltaképen rendszeres agrárpolitika megalkotására törekedett, bár a klasszikus közgazdaságtan hatása alatt a termelés és az értékesítés problémájára sokkal nagyobb súlyt helyez, mint a termelés alanyára, az emberre és annak szociális kapcsolataira. A földbirtok jelen állapotából indul ki, hogy leíró vizsgálódásai

alapján annak jövőjére vonatkozó reformterveit előadhassa. A termőtalaj szerepét, a mezőgazdasági termelés tényezőit, célkitűzéseit, módszereit vizsgálva, azt a nézetet vallja, hogy a nagyüzem sokkal magasabb határfokon termel, mint a kicsiny s ezért utóbbi vezetője kénytelen más foglalkozásban keresni boldogulásának kiegészítését és elsősorban ez az oka a falu elnéptelenedésének.

A különböző reformtervekkel szemben hangsúlyozza, hogy a termelés eredménye szoros összefüggésben van a birtoklás zavartalanságával. A föld és birtokosa között bensőséges kapcsolatnak kell fennállnia és a napi politika hullámvérésével szemben épügy, mint az elvándorlással szemben, óvni kell a stabilitást. Csak így lehet a mezőgazdaság intenzitását emelni, amelynek csúcspontja a mintagazdaság. Utóbbit megfelelő építkezéssel, az agrokémia, talajjavítás, gépesítés, villamosítás stb. segítségével, a teljesítmények magasságára kell emelni. A termelés célja elsősorban a haszon, amelyet azonban a közösség ellátásával harmóniába kell hozni. Utóbbi nem a föld államosítása, hanem az értékesítés megszervezése révén történhetik, amelynek nehézségeit a közlekedés és szállításiügy fejlesztésével, továbbá különböző szövetkezetekkel lehet kiküszöbölni.

Jóllehet Brun a falusi szociológia helyett először használja az agrárpolitika elnevezést, nem mellözi a szociális vonatkozásokat sem. Behatóan foglalkozik a kisbirtokosság és a mezőgazdasági munkásság sorskérdéseivel, hangoztatja a munkaalkalmak szaporításának, a munkabér rendezésének, a társadalombiztosítás kiépítésének szükségességét s úgy ezekkel, mint a gazda és a munkás egymáshoz való viszonyának rendezésével jobb munkaszellemet és szociális gondoskodást kíván a francia mezőgazdálkodásban meghonosítani. Munkáját, amelynek kétségtelen hatása a francia főiskolai oktatásban máris érezhető, a szövetkezeti politika tanaival egészíti ki.

A háború okozta elzártág nem engedi meg az agrárpolitika fejlesztésére irányuló legújabb nemzetközi törekvések méltatását. Egyébként nyelvi nehézségek is közrejátszanak, hogy különösen a szláv nyelveken megjelent munkákat ismertessük.

Az első világháború után bekövetkezett tudományos és gazdasági válság nyomott hagyott az agrárpolitika eddig egységes rendszerén is. Mindenekelőtt azok az államok, amelyek az élelmiszerhiány következtében, de valutáris nehézségek miatt is, autarchiára voltak kénytelenek berendezkedni, a mezőgazdaság nagyarányú fejlesztését kezdték meg. Intézkedéseiknek lényege a gazdálkodás megszervezése, a gabonaforgalom szabályozása, bonifikációk, messzemenő beavatkozás az üzemtervekbe, stb. Ennek a gyakorlati politikának szükségyszerűen érvényesülnie kellett a tudományos agrárpolitikában is.

Amint láttuk, az elméleti közgazdaságtan fentvázolt hanyatlása az agrárpolitika önálló fejlődésének kedvezett ugyan s azokat a történeti, szociális és kulturális pilléreket, amelyeken ez az önállóság kezdettől fogva épült, nagymértékben erősítette, de az agrárpolitika újabb irodalmának elsekélyesedése, egyes részletkérdések politikai kihangsúlyozása, az oknyomozás elhanyagolása, állami intézkedések összefoglaló leírásának tudományos rendszerként való felüntetése, túlságos árat követelt ezért az önállóságért. Ha a sokszor propagandisztikus céllal írt tanulmányok vonalait követjük, három különböző kategóriába oszthatjuk a legújabb agrárpolitikai irányokat. A legegyszerűbb, de mégis tudományos mértéket megütő irány az angolszász dinamikus és matematikai iskola konjunktúrakutatásaira támaszkodik. Híven a forgalmi jelen-

ségeket vizsgáló klasszikus elmélethez, elsősorban a mezőgazdasági termények árának alakulásával foglalkozik, tehát inkább a magángazdaság szempontjait szolgálja, mint a közösségét. Ennek kapcsán számsoraival és grafikonjaival a termelés és fogyasztás, sőt agrárszociális jelenségek megvilágítására is törekszik, viszont egyoldalúsága leszűkíti tudományos látókörét. A magángazdaság csak a mának él, az érdeklő, hogy a jövedelmek ma miként alakulnak. Sok agrárpublicista, épp úgy, mint a tervgazdaságok alkotói is, felhasználják az iskola által kitermelt anyagot, ezenkívül az agrárstatisztika művelői is teljes jóhiszeműséggel csatlakozhatnak ehhez az irányhoz, mert az a klasszikus elmélet új ágaként sarjadt ki s a rendszeres agrárpolitikák legfontosabb tárgya a legutóbbi időkig a forgalmi gazdaság jelenségeinek vizsgálata és bírálata volt. A konjunktúrakutatásra alapozott agrárpolitika főleg azokban az országokban virágzik, ahol egyrészt a természeti kincsek gazdagsága, másrészt a mezőgazdák történelmi kötöttségtől mentes vállalkozásai a piaci gépezet szabad működését kisebb vagy nagyobb surlódások és hatalmi beavatkozások ellenére is biztosítják. A többé-kevésbé gyökértelen farmer és a gabonatröszt egyaránt érdekelt az U. S. A. által létesített konjunktúrakutató intézmények jövedelmezőségi számításaiban, mert üzemtervét, üzemágait, növénytermesztését és állattenyésztését stb. úgy alakítja, sőt agrárfoglalkozását más irányú vállalkozásra a szerint cseréli át, ahogyan a különböző üzemágak több-kevesebb haszonnal kecsegtetnek. Európában, ahol a gazdának történelmileg kialakult kötöttsége nagyobb s így a magángazdaságok tiszta jövedelemre irányuló termelésénél is az üzemtan hosszabbtávú, statikusabb kutatásai adnak tájékoztatást, ez az irány több kritikával találkozik, bár az államhatalom tervgazdaságai is élnek munkáival.

A dinamikus iskola realitása kétségtelen ugyan, de ebben a matematikai józanságban elvész minden politika célja és hajtóereje: maga az ember. Ez az irány egyoldalúságában az agrárpolitika új rendszerét megalkotni képtelen. Az agrárpolitika szintetikus tudomány, amelynek sokoldalúságát nem pótolja egyetlen vonalának bármely mélyreható, elmélyülő tárgyalása. De a dinamikus agrárpolitika elméleti alátámasztása is hiányos, hiszen csupán egy része annak a közgazdaságtannak, amelyet a dinamikus szemlélet közelebb hozott a való élethez és annak abszolút tudományos értékét és hosszútávú szemléletét nem éri el. Éppen ezért érdemel figyelmet Ihrig Károlynak «Agrárgazdaságtan» című munkája, amely annak dacára, hogy szerzője előszeretettel foglalkozik a konjunktúrakutatás módszerei alapján az értékesítés és a termelés kérdéseivel, magasabb agrárszemlélet felé törekszik.

Munkájának első része a közgazdaság szerkezetét és a nemzetgazdaság belső összefüggéseit tárgyalja. E rész tankönyvszerű, de nem fölösleges, mert az elmélet nélkülözhetetlenségét példázza. A második főrész, amelyet mezőgazdasági politikának nevez, a termelés kérdéseivel foglalkozik s a történelmi és közgazgatási szempontok felvázolásával a magyar agrárpolitikuskoknál szokatlan mérvben üzemtani alapokra épít. Tulajdonképpen agrárpolitikájában a birtokpolitikával, az agrárnépelességgel, a mezőgazdasági hitellel a régi nyomokon foglalkozik, teljesen új azonban mind felfogásában, mind kidolgozásában a mezőgazdaság szerepe az árupiacon, továbbá az irányítás a mezőgazdaságban című fejezet. Ezekben — a klasszikus közgazdaságtan vizsgálódási területén — az angol és amerikai irodalom kutatási módszerei szerint ad magasabbrendű tájékoztatást, nemcsak az agrárpolitika tudományos művelői, hanem a

gyakorlat számára is. Agrárpolitikája a konjunktúrakutatás tudományos értékeinek felhasználása révén nemcsak kiváló, de nemzetközi figyelmet is érdemlő munkának tekinthető. Ihrig egyébként teljes tudatában van annak, hogy az agrárpolitika bármily fontos részének egyoldalú kihangsúlyozása a tudományos pártatlanság súlyos sérelmét jelenti.

A második agrárpolitikai irány neomerkantilizmusnak, helyesebben étatizmusnak nevezhető. A háborús élelmiszerhiány és a közellátás fokozódó szükséglete a földművelésnek hangsúlyozott jelentőséget adott s ezért az orosz szovjet a földtulajdon megszüntetésével és a kollektív földhasználat szabályozásával; az agrárcikkek behozatalára utalt országok pedig a magántulajdon fenntartásával, de a birtokjog korlátozásával és korporatív szervezkedéssel, továbbá messzemenő és nagyarányú állami támogatással egybekötött beruházások, gabonacsata, bonifikáció, út- és vasútépítés, tárházak, szakoktatás fejlesztése stb. által igyekeztek az ország földjének terméseredményét növelni és a közellátást biztosítani. Az agrárkivittel rendelkező országokban az élelmezés kérdése nem volt probléma, ezért a háborús munkanélküliség orvoslása és a szociális feszültség enyhítése céljából radikális birtokreformot alkalmaztak, a legkönnyebbnek látszó megoldást, amelynek valutáris és külkereskedelmi kihatásait mérlegelni momentán nem volt szükséges. De a birtokreform megfelelő tőke és hitelszervezet híján csak messzemenő állami kölcsönnyújtással volt keresztülvihető s ez a háborús élelmiszerhiány bekövetkeztekor tág kaput nyitott újabb, messzemenő hatósági beavatkozásnak (ármegállapítás, irányított és tervgazdaság).

A neomerkantilizmus nyomot hagyott minden európai állam agrárpolitikájának legújabb fejlődésén. Eltekintve a szláv államok irodalmától, amelyeken a német egyetemek hatása érzik, az olasz Acerbo, Tassinari és főleg Serpieri, akár a bonifikáció, akár a gabonaértékesítés stb. kérdésével, vagy Sering tanítványa, Lorenzoni, a birtokpolitikával foglalkozzék, igyekszik beosztásában az agrárpolitika kiforrott rendszeréhez ragaszkodni. Történelmi alapon, a mezőgazdaság különös jellegét hangsúlyozva tárgyalják a kormányintézkedéseket, többnyire propagandisztikus stílusban. Hazánkban szintén találkozunk hasonló, főleg agrárstatisztikai alapozású tanulmányokkal, de ezek rendszerességre és tudományos elismerésre igényt nem tartanak. Az agrárpolitika klasszikus hazájában is csak egyetlen munka említhető fel a gyűjteményes munkák (pl. a List Frigyes Társaság által kiadott «Deutsche Agrarpolitik»), sok részlettanulmány és népies, avagy időszerű politikai beállítottságú agrárpolitika között (Darre, Willikens, Backe stb.), Schürmann műve (Deutsche Agrarpolitik), amely rendszerbe foglalni igyekszik az új német agrárpolitika vezető szempontjait. Ez az új irány, amely kétségtelenül minden parancsuralomra berendezkedett ország elméleti és gyakorlati agrárpolitikájára hatással van, két alappilléren nyugszik, egyik a népellátás, amelynek érdekében a tiszta jövedelem figyelmen kívül hagyásával a termelés nyerseredményének fokozására törekszenek, másik az államhatalom, amely tetszése szerint lehatol a termelésig, sőt annak alapsejtjéig, a zárt családi gazdaságig s azt nemcsak kiterjedésében, de belső szerkezetében, üzemtervében, munkabeosztásában, terményfelhasználásában központilag irányíthatja. Ennek az új agrárpolitikai stílusnak elméletét kívánja megalkotni Schürmann. A klasszikusok és a velük szemben álló szocialisták agrárfelfogásának kritikájából indul ki és tudományos alapul az üzemi politikát, vagy, ahogy ő nevezi, a használatant választja, mert a nyershozadék- és a vele kapcsolatos intenzitásfokozásnál az üzemtan költségg-

számítását és tisztajövedelmi felfogását elveti. Csak általában jegyzi meg, hogy törekedni kell a mezőgazdaság termelési költségeinek csökkentésére és bevételeinek a vámvédelem és a kötött piaci rend útján való szaporítására. Munkája tulajdonképpen a tett kormányintézkedések s a programba vett elgondolások indokolása s magasabrendű tudományos szemléletre nem is törekszik. A birtokpolitikában, amelyre nagy súlyt vet, a törzsöröklés, a szerzőképesség korlátozása és a magántulajdonon alapuló telepítési politika álláspontjára helyezkedik. A birtokmegosztásnál a vegyes üzemforma mellett foglal állást, de a parasztüzem szaporítását szükségesnek tartja. Tudja, hogy a nagybirtok a mezőgazdasági haladás úttörője, de megfelelő kártérítés mellett, különösen határvidékeken, a kisajátítás jogosságát is elismeri. Nagy súlyt vet a termelési politikára. A hazai mezőgazdaságot oly fokra kell emelni, hogy képes legyen élelmiszerral és nyersanyaggal ellátni a nemzetgazdaságot. Ezt nemcsak a termelési technika javításával s a termelés irányításával, hanem adópolitikával, az eladósodás orvoslásával, mindenképpel azonban a nemzetközi verseny és a közvetítőkereskedelem kiküszöbölésével kívánja elérni, mert szerinte ezek következménye, az agráröllő, egyik legsúlyosabb akadálya a termelés fejlesztésének. Részletesen és a többi kérdéshez viszonyítva nagyobb mélységben foglalkozik Schürmann a mezőgazdaság szociális kérdéseivel és nemcsak a munkáalkotmány reformja, a munkásság megszervezése, bérszerződési típusok, döntőbírótság, állami felügyelet, munkáslakás, munkásbiztosítás és a kultúraemelés érdekében száll síkra, de a középosztálypolitikát, a parasztság megszervezését és a családi gazdaság konzerválását is hirdeti.

Schürmannal és az etatizmus minden más agrárpolitikuskával szemben megjegyezni kívánjuk, hogy a tudományos agrárpolitika az állami beavatkozással szemben soha nem helyezkedett merev elutasító álláspontra, sem a birtok, sem a hitel-, sem a szociális kérdésben, megértő volt a közszükség nyomása alatt tett hatósági intézkedések iránt is, erős államhatalmat kívánt, amely az egyéni önzés és az osztályuralom fölött áll. Viszont a határok megvonását az egyén, a társadalom és az állam hatalmi köre között elengedhetetlennek tartja, épúgy, mint az állami beavatkozás várható következményeinek lehető pontos mérlegelését. Nyilvánvaló tehát, hogy azt az irányzatot, amely az állami mindenhatóságra épít s annak korlátaikat kijelölni nem képes, tudományos szolgáltatásnak nem tekinti, bármily pontosan sorolja is fel és indokolja a kormányzat reformterveit és intézkedéseit. Az üzemtani, történelmi és természeti adottságok figyelembevétele nélkül, önkényesen csoportosított statisztikai adatokra támaszkodó mennyiségi mérést s a minőségi szempontok elhanyagolását szintén nem tekinti tudományos eljárásnak. Ez az irány visszaesés a merkantilizmus kamara-tudományának szétfolyó, anorganikus szintjére.

Kissé részletesebben kell foglalkoznunk a modern agrárpolitika legújabb irányával, az agrárszociológiával, amely a paraszti életforma túlhangsúlyozásával reakció a túlságba vitt városi és ipari fejlődéssel szemben és az első világháború nyomában jelentkező agrárválság szociális és gazdasági következményeinek megszüntetését munkálja. Ezt az irányt neofiziokratizmusnak is nevezhetjük, mert az elvárosiasodás és a kapitalista termelés ideológiájával szemben a földművelésnek, mint az emberi civilizáció alapjának tudatalatti elismerése. Ez az irány az angolszász és latin nyelvű országokban keletkezett, ahol a szabadpiaci és tőkésrendszer uralmát és ezek ideológiáját, a klasszikus közgazdaságtant

a világháború előtt komolyan semmi sem zavarta és így önálló gazdasági politika, még kevésbé a rendszeres agrárpolitika művelőkre nem talált. A világháború által okozott funkcionális zavarok és az elméleti közgazdaságtan válsága egyaránt előmozdította az új irány elterjedését olyan nyelvterületeken is, ahol a klasszikus közgazdaságtan kritikája nyomán az agrárpolitika kialakultabb volt, sőt a mezőgazdasági szociálpolitika is művelőkre talált. Előmozdította a németek új szellemtudományi módszertana is, amely a parasztság termelési kapacitásán, tőkegyűjtésén és vásárlóképességén kívül, annak konzervatív gondolkodására, államfenntartó akaratára utalt, a városlakók nyugtalan életével szemben.

Az angolszász főiskolákon rural sociology néven tanított új agrárirány egyébként az agrárpolitika fejlődésének első fokát mutatja, amidőn némi üzem-tani ismereteken kívül kormányzati intézkedéseket is tárgyal, de főleg falu-politikával foglalkozik.

Az agrárpolitika szociális irányának első nyomai már a jobbágyfelszabadítás irodalmában fellelhetők. E tekintetben elég csak Young útleírásaira hivatkoznunk. A liberalizmus azonban elvégezvén ezt a történelmi feladatát, úgy a hatására vonatkozó további kutatást, mint a munkarendszer megváltozásából folyó következményeket kikapcsolta vizsgálódási köréből. Nem vett tudomást arról, hogy a mezőgazdasági termelés és a tőkés gazdasági rend szerkezete között lényegbevágó különbség van s ez nemcsak a szocialisták által megfigyelt osztály-harcot, de a szociális kérdés számtalan más problémáját is kitermelte. Pedig ezekkel a kérdésekkel a polgári közgazdák, a történelemetikai alapon munkálkodó katedraszocialisták, a felebaráti szeretet kiegyenlítő hatását hirdető s a Rerum Novarum alapján álló keresztényszocialisták és a jogszocialisták (Jastrow) stb. behatóan foglalkoztak. Ezeknek az alapjában véve nagyon is heterogén irányoknak összekötő gondolata az a felfogás volt, hogy a társadalmi rend alapja a gazdasági élet és ebben csak hosszú idő alatt történnek módosulások s azt egyetlen, mégoly mélyreható intézkedéssel, mint a kollektív termelés, megváltoztatni nem lehet. Az egyes társadalmi osztályok kialakulását, szükségleteit, harcait, történelmi evolúciós alapon kell vizsgálni és ehhez és a rendelkezésre álló anyagi és szellemi eszközökhöz mérten törekedni azok javítására. Ezt az elgondolást az ipari szociálpolitika úgy az elmélet, mint a gyakorlat terén elég sikerrel érvényesítette. Másképpen történt ez a mezőgazdaságban, ahol Le Play kikezdései csak csekély visszhangra leltek mindazideig, amíg a falu elnéptelenedése úgy Franciaországban, mint Németországban fel nem keltette a figyelmet a mezőgazdaság különleges szociális kérdései iránt.

Le Play monografikus rendszerével iskolát csinált Belgiumban, Svájcban, de különösen Magyarországon, ahol tanítványa, gróf Károlyi Sándor volt úgy a falusi szövetkezeti mozgalom, mint a kiscgazdák szervezkedésének megindítója. Le Play a falukutatás első mintáját két magyarországi munkájával (Hatvan mezőváros munkaviszonyai és a Tiszamenti jobbágy) alkotta meg. Hazánkban különben az agrárpolitikai irodalomnak mindig meg volt a népi színezete. Tessedik Sámuel, Vedres István agrárpolitikai munkáiban, sőt már előzetesen, Bél Mátyás földrajzi leírásaiban sokat foglalkozik a falu és lakosságának sorsával. Politikusaink, különösen Széchenyi és Kossuth, Desseffy, Wesselényi stb. irataiban sok utalást lelünk erre s a mai falukutatásnak a múlt század 40-es éveiben megindult népdal- és mondagyűjtés (Kriza, Erdélyi János) az őse

és a romantikus írók (báró Eötvös, Kuthy Lajos, Vas Gereben, stb.) szintén ebben az irányban alkották műveiket.

Az amerikai verseny nyomán járó agrárkrízis, a kivándorlás és az agrár-szocialista megmozdulások kimélyítették az agrárpolitika népi irányát, nemcsak a fent ismertetett agrárpolitikusoknál, hanem a falu szociális kérdésének egyéb munkásainál is (György Endre, Bernát István stb.). Hasonló fejlődéssel találkozunk az oroszoknál, ahol a népies irodalmon kívül, a falusi monográfiák a parasztgazdaságok lélekszámát, birtokmegoszlását, gazdasági üzemvezetését és értékesítési stb. viszonyait tárgyalják. Közülök különösen Tschajanoff kutatásai érdemelnek figyelmet, aki a zemstvók több, mint 50 éven át vezetett üzemstatisztikai adatai alapján vizsgálja a zárt családi üzem belső szervezetét és matematikai alapon tisztázza munka és egyéb szolgáltatásait tudományos értékében messze kiemelkedve a részletkutatók fölött.

Olaszországban, jóval a fasizmus előtt, a földbérlőszövetkezeti mozgalom mellékhatása volt a falu népjóléti kérdéseinek, különösen a falu célközösségének tárgyalása, amely a fasizmus uralma alatt rendszeres továbbépítést nyert a korporációk és a dapolavoro intézmény ismertetésében.

Ezt a nem nagyon mélyen járó, de elég sok anyagot szolgáltató és sok gyakorlati gondolatot felvető irányt elmélyítette, de kutatási irányától el is térítette, a birtokpolitika, amely a legtöbb országban túlnőtt az agrárszociális mozgalmak humanisztikus keretein és pártpolitikai irodalomba, sok helyütt agrárrendülésekbe torkollott.

Ezzel a mozgalommal, mint előbb láttuk, a szocialisták és a földreformerek, de polgári közgazdák is behatóan foglalkoztak, elméletileg a földjáradéktant, gyakorlatilag pedig a településszövetkezeti intézményt választva eszközül.

Az első világháború után az agrárszociológiai irány jelentékeny alátámasztást nyert a gazdasági földrajzban is. Haushofer Heintz (Das agrarpolitische Weltbild) és Penck Albert felfogása szerint az emberiség sorsa szoros kapcsolatban áll a földműves nép boldogulásával. Ezért Haushofer munkájában a világ mezőgazdaságának birtokállományával, a parasztságnak, mint társadalmi rendnek fogalmával, szükségleteivel és speciális munkamegosztásával foglalkozik és ezt kiegészítőleg, a mezőgazdaság természeti adottságaival, korlátaival, a közlekedés fejlődésével stb., érintve az optimális termelés és az ú. n. élettér kérdését is.

Szerinte az agrárpolitika tulajdonképpen egy régi fogalomnak az új neve, amely az utolsó két emberöltő alatt friss tartalommal telt meg, de ma sem más, mint az emberi nem és a mezőgazdaságilag hasznosítható termőföld viszonyának legmesszebb értelemben vett szabályozása. Minden olyan országban, amelyben a városi kultúra nem túlnyomó, kell, hogy az egész gazdasági politikát agrárpolitikai szempontok hassák át. Az emberiség sorsát nagyban és egészben irányító szempontok tulajdonképpen a termőföld törvényei. A település, az államalakulás, mind kapcsolatos a termőfölddel és ha a régi korszakokból nem is találunk a szó szoros értelmében agrárpolitikai munkákat, a kínaiak ősi filozófiai irodalma már Kr. e. 1000-ból tartalmaz az agrárkrízisre következtető feljegyzéseket. Ugyanott már Kr. e. 350-ben a magánföldtulajdonra való áttéréssel behatóan foglalkozik az egyidejű irodalom.

Haushofer szerint minden nép életében és irodalmában az agrárpolitika csak akkor válik szemlélhetővé, amikor a nép létalapját veszedelem fenyeget, és az emberiség úgy látja, hogy a földhöz való viszonyát megzavarták. Ilyenkor nem mindig a földművesosztály az úttörője a gyakorlati agrárpolitikának-

hanem más társadalmi osztályok is, például Nagy Károly «Capitulare de villis» című törvénykönyve.

Új virágzást nyert az agrárpolitika szociális iránya a falu elnéptelenedése, a kivándorlás és a születések csökkenése folytán, amely mint fentebb említettük, először a francia közigazgatást (Gide Károlyt és Meline Gyulát) foglalkoztatta, hiszen a túlfinomodott városi műveltség, az idegbetegségek elszaporodása, az egyke stb. elsősorban a francia faj uralmát veszélyeztette, de gondolkodóba ejtette magasabb állampolitikai, népesség regeneráló, katonai stb. szempontokból az ipari államok vezetőit is. Így Amerikában, ahol európai értelemben vett parasztgazdaság nincs, csak piac számára termelő, vállalkozó kiserőműves, Roosewelt Tivadar 1911-ben nagyösszegű alapítványt tett a falukutatás céljaira. Németországban, ahol az agrárpolitika kialakult rendszere fölöslegessé tette volna a szociális agrárpolitikának, még inkább egy kitagolódott falupolitikának megalkotását, a szövetkezeti politikában kiváló nevet szerzett Fassbender Márton és Sohnrey Henrik igyekeztek szociológiai, történeti, etnográfiai és földrajzi alapon széleskörű leírást adni a falusi viszonyokról, más oldalról sokkal rendszeresebben és tudományos precizitással gyűjtik (Sering) az örökösödésre vonatkozó jogszokásokat és a népelemezésre vonatkozó adatokat. Az anyaggyűjtéshez csatlakoztak a különböző főiskolák kutatóintézetei és szemináriumai, agrárpolitikai, üzemtani, szociológiai tanszékei a maguk külön problémaköre szerint végezve a kutatásokat, aminek természetes következménye lett az óriási irodalom rendszertelensége és rendezetlensége. Sem a Sohnrey-féle falusi népjóléti útmutató, sem a főiskolákon előadott Heimatkunde, nem haladja meg a kameralisták «gondos családapa» irodalmát. Csupán két professzor igyekezett ebben az összevisszaságban rendszert teremteni, részint az anyaggyűjtésben, részint annak megmunkálásában. Schmoller és Sering kiváló tanítványa, Wiese Lipót, aki a táj kutatást, szemináriumának és asszisztenseinek közreműködésével egy meghatározott területre koncentrálja, amelynek tárgyalásába az illető vidék faluvezetőit is bevonja, hogy az adatokat helyesbítsék és megfelelően csoportosítsák s így kikerüljék azokat a hibákat, amelyek más országok falukutatásainál, lépten-nyomon előfordulnak. Wiese a történelmileg kialakult falut vizsgálja ugyan, de az egyénből indul ki, akit elsősorban mint termelőt bírál, de immateriális tulajdonságait (tekintélyre-törekvés, erkölcsi felfogás, bizalmatlanság stb.) szintén mérlegeli. Az egyéntől jut el a családi kapcsolathoz (házasság, szaporodás, házastársak, szülők és gyermekek érintkezése stb.), amelyeknek során a tradíció hatását is lemérni igyekszik. Majd a falulakók egymáshoz való viszonyát kutatja, a középkorban nagy szerepet játszó faluközösség szolidarizmusának maradványait, hogyan fejlődött ez vérségi kötelékből szomszédügyi viszonyra és miként érvényesül ebben a falu közvéleménye és társadalmi élete, nemcsak gazdasági és közigazgatási vonatkozásban, hanem a szórakozás, pihenés, ünnepi időtöltés, egyesületi élet, olvasmányok, végül a pletyka és szenzáció közvéleményt kialakító hatásában. Vizsgálja, hogy milyen az egyén magatartása a hatóságokkal szemben, mennyiben kapcsolódik a falu társadalmába és mennyiben igyekszik az egyéni függetlenséget biztosítani, miként viselkedik az idegenekkel és a faluban élő más foglalkozásúakkal szemben, minő a vallásos és erkölcsi élete.

Érdekes kikezdés Münzingernek, a neves üzemtanprofesszornak falukutató módszere is, aki viszont a doktori fokozatért pályázót egy gazdasági évre valamely parasztgazdaságba küldi, mint segítő családtagot és onnan a

törzsörökösi hivatásra kiszemelt fiút, valamely mezőgazdasági szakiskolában helyezi el. A kiküldött, aki egyébként fizikai munkát is végez, a gazdasági év alatt nemcsak az illető üzem belső szerkezetével, hiányaival, de az illető falu minden egyéb kulturális, szociális stb. kérdéseivel alaposan megismerkedik, viszont a családi üzemnek helyette beiskolázott tagjától az ellenőrző adatokat könnyen meg lehet szerezni. Münzinger tehát a tudori értekezések anyagának összefoglalására építi agrárpolitikai fejtegetéseit.

A rendszeres és tudományos magyar falukutatás Steinecker Ferenc, Teleki Pál gróf és Györffy István munkálkodása folytán szintén a falu és a város eltérő természetéből indult ki és etnográfiai, antropológiai, közegészségügyi, népszichológiai és szociálpedagógiai alapon foglalkozik a parasztcsalád életének és világszemléletének minden más népkategóriától eltérő sajátosságaival. Környezetvizsgálatot végez a különböző falutípusokban és a tanyákon. Ez irányba élő művelőinek munkái értékesek ugyan, de rendszert még nem alkottak.

Dacára annak, hogy Wiese a falupolitikából önálló tudományt igyekszik teremteni, ez époly kevéssé sikerült neki, mint a német közigazgatási jog munkásainak, akik a vonatkozó hatósági rendelkezéseket «Gemeinde-Politik»-ává dolgozták fel. Amely országban az agrárpolitikának kiforrott rendszere van, ott úgy a mezőgazdasági szociálpolitika, mint a falupolitika kérdései e rendszer keretében nyernek tárgyalást. Ahol ellenben a klasszikus közgazdaságtan a gazdaságpolitika anyagát és módszerét érvényesíteni nem engedte, ott az agrárpolitika fontos problémái, kevesebb rendszerességgel és elmélyüléssel betorkolódhatnak a falupolitikába, legföljebb kiegészítést nyernek a konjunktúrakutatás matematikai adataival.

Franciaországban «sociologie rurale», Belgiumban «Économie rurale», vagy utóbbinak önálló fejezete gyanánt tanítják a mi agrárpolitikai anyagunkat. Ugyanilyen kialakulatlan az angolok «rural sociology»-ja. Rendszert alkotni csupán a franciák (Duthoit, Auburtin, Deffontaines stb.) és az amerikaiak (Hawthorn, Lundquist és Carwer) törekednek, de a közgazdasági politika tárgykijelölését, felosztását, metódikáját mellőzve, ez csak kis részben sikerült nekik. Vizsgálódásaikat két irányban folytatják, mint faluleírást és faluanalizist. Az amerikai faluleírás az uralkodó klasszikus közgazdaságtan hatása alatt elsősorban a szabad piaci rendszer gazdasági és üzleti vonatkozásait igyekszik tisztázni. Vizsgálódásai azonban nemcsak a forgalomra, az amerikai farmer piackörűli településére, de a hitelügyre, a munkahozadéokra és a munkaszolgáltatásra is kiterjednek, tehát olyan kérdésekre, amelyek a családi gazdaságra épült európai falvak vizsgálatánál kisebb jelentőségűek. Az amerikai faluleírás ezenkívül a földkérdéssel, a közlekedés és szállítás városképző hatásával is foglalkozik. Minthogy pedig kiindulópontul az agrárpolitikának azt a fontos tételét választotta, hogy a földművelés minden emberi civilizáció alapja, igyekszik a paraszttársadalom eredetét, a közösséghez való kapcsolatát, a falu szerepét a politikai életben, szóval a falusi társadalom működését és fejlődését is tisztázni.

A faluszociológia a leírásán túl, a tudományos vizsgálódás módszereivel, az okok felderítésére s a faluleírás és faluanalízis fogalmának, céljának, határainak, tárgykörének megállapítására törekszik. Az egyes megfigyelések összefoglalásával az agrárpolitika számára szinte nélkülözhetetlen közgazdasági és közigazgatási útmutatást ad, ezenkívül a szociálpolitikai és kulturális tennivalókat is rendszeresen felsorolja. Szintetizáló módszere azonban sok falualakulat sajátosságát, társadalmi, vallási, pedagógiai kapcsolatait figyelmen kívül

hagyja. Az amerikai faluleírás legelmaradottabb része a történeti kutatás, ami könnyen érthető, mert a majdnem kétezeréves európai faluval szemben ott a történeti mult hiányzik. A legtöbb amerikai falu az utolsó száz évben, valamely kapitalista vállalkozás mechanikus munkájának eredménye, szemben a mi szervesen fejlődött falvainkkal. Ezt a hiányt érzi az amerikai falukutatás is és éppen ezért áldozatkész nagytőkések jól felszerelt expedíciókat küldenek nemcsak a délamerikai, hanem az ázsiai és ausztráliai őstelepülések még megmaradt emlékeinek felkutatására.

Az európai viszonyokra jobban alkalmazhatók az amerikai faluleírásnak a lakosság rétegződésére, a be- és elvándorlásra, a népmozgalomra, termékenységre, egészségügyre, kulturális és szociális fejlődésre vonatkozó megállapításai és a földrajzi tényezőknek biológiai, szociológiai és lélektani szempontból az emberre gyakorolt hatásvizsgálódásai. Különösen ez az irány dolgozik statisztikai táblázatokkal, grafikonokkal, térképekkel, sőt fotografiákkal is, amelyeknek belső értéke nem áll arányban a szemléltetés külső hatásával, de a laikus közönségre nézve meggyőzőbbek.

A falupolitika mindkét iránya ugyanazon nehézségekkel küzd, mint az agrárszociológia neomerkantilista és etatisztikus iskolái s ezért ugyanúgy igyekszik ekletikus módon minden közgazdasági rendszerből a neki megfelelőt kiválogatni, tudományos alapjai tehát heterogének. A rendszer vázát a klasszikus közgazdaságtan törvényeinek és metodikájának kritikája alkotja. A szocialisták gazdasági elgondolásából tudatosan vagy tudat alatt átveszik az osztályharcot: egyetlen osztály érdekvédelmét, az egyetlen problémát és a generális orvosszer gondolatát. A merkantilizmustól kölcsönzik az állami beavatkozás mindenhatóságát, a népesedéspolitikát s a «minél több jobbágytelek» elvének birtokpolitikai alkalmazását és a nagyüzemek feldarabolását; végül a fiziokratáktól a földre, illetve a földművelésre koncentrált közgazdasági és társadalmi szemlélet kizárólagosságát.

Az agrárpolitikának ezekre az új irányaira is érvényes Navratilnak az elméleti közgazdaságtan szociálpolitikai iskolájáról alkotott véleménye, amely szerint az nem tiszta közgazdasági tudomány, de etikával kevert politika, amelynek kétségtelen érdeme, hogy a közösség és nem az egyes ember érdekéből indul ki, viszont hiánya, hogy tervezgetéseiben sokszor elhagyja a való életet és utópiákat kerget.

* * *

Ezekben vázoltuk, hogyan fejlődött az agrárpolitikai gondolat évszázadok folyamán, eleinte az államkormányzás gyakorlati intézkedéseiben, később a tudományos tudatosodás kristályosodási folyamatában. A merkantilizmus első elgondolásai, a «jó családapai» tanácsok jelentették a tudományos tudatosodás kezdetét, majd újabb és újabb elméleti irányzatok és technikai tökéletesedés felbukkanásával és hozzákapcsolódásával mindinkább bővült és tisztult a látóhatár, amíg eljutott ez a tudományág ahhoz az önálló hivatásérzéséhez és elmélyült fogalmi köréhez, amelyet a tudományos agrárpolitika meghatározásában igyekeznünk körvonalazni.

II. FEJEZET.

Az agrárpolitika fogalmi köre.

1. §. Az agrárpolitika módszere, rokon- és segédtudományai.

Az agrárpolitikai vizsgálódás induktív és deduktív módszerei és ezek alkalmazói. — Az agrárpolitika társtudományainak (rokon- és segédtudományainak) szerepe. — Gazdaságtörténet, közgazdasági politika, agrónómia, üzemtan, agrártörténelem, gazdasági földrajz, statisztika (számtartás, konjunkturavizsgálat), mezőgazdasági közigazgatási jog, falupolitika (etnográfia, közegészségtan, kultúrpolitika).

A mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos mindennemű kutatást saját munkakörük és eredményeik veszélyeztetése nélkül sem az elméleti közgazdaságtan, sem a közgazdasági politika ipari vagy kereskedelmi része el nem végezheti. Az agrárpolitika a mechanikus termeléstől merőben különböző, de a fogalmi gazdaság alapföltételeitől is eltérő anyaggal foglalkozik. Viszont módszere és részben rokon- és segédtudományai azonosak. Mielőtt tehát az agrárpolitika lényegét tevő fogalommeghatározásra, felosztásra térnénk, ezeket a kérdéseket tisztáznunk kell.

Az agrárpolitika vizsgálódási területén az ismeretszerzés két klasszikus módszerét használhatja: az indukciót és a dedukciót. Minden tudomány kell, hogy a jelenségeket figyelje és leírja. E leírásokat foglalja össze az indukció, hogy a leglényegesebb jegyekből fogalmakat alkosson, amelyeknek helyességét különböző oksorozatok vizsgálatával támasztja alá. Az indukció helyessége természetesen a megfigyelések pontosságától függ. Hibaforrás lehet a gyakorlat és az elmélet szembeállítása. A kettőnek egymásra kell támaszkodnia, mert a mezőgazdasági termelés sajátosságainak vagy a történelmi vonatkozásoknak mellőzése mindig azzal a veszéllyel jár, hogy az elhanyagolt területeken a tudományos kutatás szurrogátumai lesznek kelendőek. Ezért az agrárpolitika, ha elfogadja is a klasszikus közgazdaságtan törvényszerűségeit, anyagfelosztását, kritikai és kutatási módszerét, époly mértékben használja a talaj, éghajlat, termelési intenzitás helyzetleírását, statisztikáját; a gazdasági jog, régi uradalmi számadások, üzemtervek, piacok, közlekedési eszközök, telepítési, munka- és bérszerződések stb. gazdaságtörténeti eredményeit. Erre a történelmi-üzemi indukcióra Thünen ad legtökéletesebb példát, amidőn birtokának (Tellow) üzemi feljegyzései alapján, pontos könyvvezetés és több éves átlagok figyelembevételével vizsgálta a szállításnak, a piactól való távolságnak, a talaj jószágának és az áraknak befolyását a termelési rendszerekre és matematikai alapon, tehát természettudományi módszerrel igyekezett mindebből törvényszerűségeket megállapítani. Bármennyire induktív volt is e rendszer és bármennyire csak egyetlen birtok viszonyainak tanulságaiból absztrahált, mégis több értékű, mint az a dedukció, amely teoretikus elgondolásból kiindulva, a való élet ismer-

rete nélkül alkot ítéleteket. Különösen az üzemtan és a becsléstan számadatai szolgálhatnak útmutatásul, úgy a birtokpolitikában, mint a munkásvédelem terén, mert itt nem a vágyak, hanem a mezőgazdaság fejlődési lehetőségei, a terméseredmények, az értékesítési kilátások stb. mondják ki az utolsó szót. Lehetne még sok más szempontot felsorolni, de ennyiből is nyilvánvaló, hogy a mezőgazdasági üzemtípusok analízise, illetve az ezzel foglalkozó tudományok eredményeinek mérlegelése nélkül az agrárpolitika mindig bizonytalan területen mozog.

A monografikus módszerrel szemben Laur az összehasonlító statisztikai módszernek, a nagy számok törvényének ad előnyt (típusvizsgálat). A termelési eszközök, üzemeredmények számadatait különböző nézőpontok szerint csoportosítja. A statisztikai módszer hibája azonban, hogy csak típusokat konstruál a monografikus vizsgálat precizitása helyett s így ki kell egészülnie történelmi és geográfiai vizsgálatokkal és a praxis által nyújtott tapasztalatokkal. Széleskörű adatgyűjtésénél az általánosságban mozgó statisztikai megállapítások (birtokmegoszlás, termelési átlagok, forgalmi eredmények stb.) mechanikai módszerével szemben, az üzemtan részletesebb adatai is figyelembe veendőek, tehát az adott eseteket kell megfelelően csoportosítani, elemezni és azokból általános elveket megállapítani. Más oldalról deduktív értékeléssel kell még az adatokat ellenőrizni, mielőtt belőlük általános szabályokat alkotnánk.

Az induktív agrárpolitikai gondolkodásnak egy speciális fajtáját Spann állapította meg, amidőn a gazdasági haladást a társadalmi fejlődésbe tagolva tárgyalja és együttműködésük hatását kutatja. Szerinte a történelmi és a realiztikus módszer a közgazdaságtant gazdaságszociológiává, gazdaságtörténetté és gazdasági statisztikává bontja. Induktív módszerekkel vizsgálandók tehát nemcsak a mai gazdasági élet, amelyet a tőkéstermelés, a nemzetközi munkamegosztás és a szabad piaci áralakulás hozott létre s amelyet a statisztikai módszeren alapuló indukció és dedukció szabályszerű váltakozásával könnyű áttekinteni, hanem a vele összefüggésben lévő társadalmi jelenségek is, amelyeket csak a szellemtudományok kutatási módszerével lehet tisztázni. E vizsgálat eredményei sokszor értékesebbek, mint a matematikai közgazdaságtan grafikonjai.

A gazdasági rendszerek fejlődését erősen befolyásolja a népesség szaporodása, de a termelési eszközök tökéletesedése is. Ez a folyamatos mozgás minden törvényszerűségnek relatív jelleget ad, úgyhogy az azokból leszűrt következtetések is mindig csak az adott gazdasági rendszerre, korra és nemzetgazdaságra alkalmazhatók. Az egész emberiség gazdasági életének fejlődésére vonatkozólag feltevéseknél egyébbel nem rendelkezünk. Az egyes nemzetek közgazdasági életének megismerése már biztosabb, mert mind történelmüknek, mind társadalmi intézményeiknek hatását könnyebb áttekinteni és elemezni az indukció és dedukció váltakozó alkalmazásával. A gazdasági intézmények, az ember gazdasági cselekvésének motívumai, a népesség és közgazdaság kölcsönhatása, a közgazdaság szervezetének alapelvei, különös tekintettel az egyéni gazdaságra és az állami beavatkozásra, mind az ok és okozat összefüggése szempontjából tárgyalandók. Mivel azonban kísérletek a gazdasági életben nehezen eszközölhetők, ha ismereteink ehhez nem elégségesek és ha a rokon és segédtudományok kellő útmutatást nem adnak, kénytelenek vagyunk a dedukció általánosságait segítségül hívni. A dedukció szilárdan megállapított igazságokból indul ki és kombinálás és következtetés útján bonyolult jelenségekre is magyarázatot keres,

amidőn a már ismert igazságokból új eredményeket igyekeznek kihozni. Nagy jelentősége abban van, hogy a megvizsgálendő problémáknál állandó és kipróbált módszereket alkalmaz. Ez elősegíti a tájékozódást, a rendszerbefoglalást, sőt mivel a problémákra sok esetben már kipróbált megoldás van, ilymódon magát az induktív vizsgálódást is megkönnyíti, mert annak nem kell újra foglalkoznia ugyanazon jelenségekkel. Tudományos gondolkodásunkban e módszer nélkül lehetetlen volna előhaladni. Viszont, ha a deduktíve alkotott vélemény a valóságtól nagyobb eltérést mutat, ily esetben kénytelenek vagyunk indukció útján keresni az okokat és ha többször előforduló összefüggéseket találunk, ezeknek igazságait hasonló esetekben már deduktíve alkalmazzuk.

A két különböző módszer váltakozó alkalmazása sem ad kielégítő eredményt, ha az agrárpolitika társtudományainak kutatásait figyelmen kívül hagyja. Erre a szükségességre az agrárpolitikának önálló studiummá fejlődése is utal, mert az először a történelmi ismereteket és a közigazgatási intézkedéseket, majd a statisztikát és üzemtant, végül a gazdasági földrajz és szociálpolitika anyagát hívta segítségül s az általuk szolgáltatott anyagot a közgazdaságtan törvényszerűségei és tudományos módszerei alapján tárgyalta. A társtudományokat az agrárpolitikára tett hatásuk terjedelme és intenzitása szerint, könnyebb áttekinthetőség kedvéért két csoportba osztjuk: rokontudományokra és segéd tudományokra. Az agrárpolitika rokontudományainak azokat nevezhetjük, amelyeknek az agrárpolitikai gondolat kifejlődésére, — amennyiben ugyanazon vagy hasonló társadalmi és gazdasági jelenségekkel foglalkoztak — döntő szerepük volt. Az agrárpolitika segéd tudományai viszont azok a studiumok, amelyek az agrárpolitika egyes részletkérdéseinek kialakulásánál nagyobb hatásokon érvényesültek.

A rokontudományok között első helyen a közgazdasági politika, továbbá a mezőgazdasági politika és vele kapcsolatban az üzemtan említendő. Az előbbi valamely ország összes termelési ágainak előhaladását célzó intézkedéseket összefüggésükben arányosan tárgyalja, az utóbbiak pedig bizonyos kapcsolatot mutatnak a mezőgazda sorsát befolyásoló és a termelés érdekét előmozdító rendszabályok között. A közgazdaságtan és közgazdasági politika szerepéről már szövegeztünk, legfőljebb azt kell még hozzátennünk, hogy a modern agrárpolitika ezt még a mezőgazdasági joggal és a szövetségi politikával egészíti ki. A mezőgazdasági politikára vonatkozólag pedig meg kell jegyeznünk, hogy azt Laur természettudományi alapokon dolgozó agronómiára (talajtan, éghajlat, növénytermesztés, állattenyésztés, mezőgazdasági ipar stb.) és üzemtanra osztja, amely ismét újabb kutatási ágakat termelt ki (becsléstan, számtartástan stb.).

Ezeknek a fontos rokontudományoknak szerepe a kizárólag közigazgatási anyagot tartalmazó agrárpolitikában minimális, mert ez az állam szerepét a szankciókra, a magán-, a büntető- és közigazgatási jog szabályozására korlátozta, a termelési kérdések legnagyobb részét pedig, mint magángazdasági feladatot, az agronómia körébe utalta. Egyoldalúságának következménye a fent már említett természettudományi eltúlozás lett. Pedig, ahogy az egyes gazda kizárólag természettudományi ismeretek alapján üzemét felvirágoztatni, sőt még egyensúlyban tartani sem képes, akként az agrárpolitikus általános közgazdaságtani ismeretek nélkül soha nem tudja a jelenségek helytálló kritikáját és törvényszerűségeit megállapítani, üzemtan nélkül pedig feltétlenül elvesz az élet realitásait nélkülöző utópiákban. Viszont az is kétségtelen, hogy az üzem-

tan agrárpolitikai alátámasztás nélkül vagy egyáltalán nem, vagy csak nehezen tud a magángazdasági érdekkörből kibontakozni. Nemcsak a jelen, de a jövő fejlődés szempontjából is döntő a nyers- és tisztahozadék vizsgálata. A termelési költségek és a tiszta-nyereség a közösségi termelésben nem visznek ugyan olyan szerepet, mint a szabad piaci szervezetben, de egy új rendszer megvalósítása máról holnapra nem lehetséges s amint a különböző közösségi gazdaságok mutatják, mind az irányított termelésnél, mind a hatósági ármegállapításnál talán még nagyobb mértékben van szükség üzemtani kalkulációra, mint a szabadpiaci áralakulásnál. Ezért az üzemtan útmutatásait nemcsak a szocialista írók, de a polgári irányt követők is messzemenően felhasználták, köztük olyanok is, akik nem hivatásos mezőgazdák (pl. nálunk Mattyasovszky és Ihrig). Egyébként sok agrárpolitikai munkában (Von der Goltz, Wygodzinski, Aereboe és Laur), a két studium majdnem szétválaszthatatlanul összekapcsolódik, viszont az üzemtan tanárai, mindenekfelett a német Brinckmann (Oekonomik des landwirtschaftlichen Betriebes), és Waterstradt (Die Wirtschaftslehre des Landbaues) és Nagypataki (Reichenbach) Béla üzemtanai agrárpolitikai szempontból is kiváló szolgáltatások.

Waterstradt üzemtanának általános részében a különböző gazdasági rendszereket és az ezek által adható tiszta jövedelmet vizsgálja. Szerinte az üzemtan és a vele kapcsolatos studiumoknak nagy szerepük van az elméleti közgazdaságtanban is, az induktív és deduktív módszerek váltakozó alkalmazásánál, az alapfogalmak tisztázásánál, a tudomány határainak megjelölésénél és az áralakulás oknyomozó vizsgálatánál is. Még fontosabbak az üzemtan megállapításai agrárpolitikai szempontból a természet, a munka és a tőke egymásrahatásának, a földjáradéknak és a föld csökkenő-hozadékának kutatásánál. E studium kitűzött célja természetesen nem agrárpolitikai, hanem a magánvállalatokra legfontosabb jövedelmezőségi kérdés tisztázása, ennek azonban kétségtelen agrárpolitikai konzekvenciái is vannak.

Waterstradt az agrárgazdaságtant felosztja általános gazdaságtanra, — ez mint teoretikus alapvetés a helyzetfelvétellel foglalkozik, a történelmi fejlődést, a munkáskérdést, az általános gazdasági viszonyokat, az áralakulást, a közlekedés problémáit vizsgálja, míg az alkalmazott gazdaságtan, mint gyakorlati rész, a javítás teendőit tárgyalja.

Nagypataki (Reichenbach) szerint a mezőgazdaságtan két főrésze osztható: a termelésre, amely a növénytermesztést, állattenyésztést és a mezőgazdasági ipart öleli fel és a mezőgazdasági üzemtanra, amely a mezőgazdasági becslésnek és számtartásnak foglalata. Szerinte a telek, a felszerelés és a munka szerves kapcsolata adja a mezőgazdasági üzemet. Az üzemszervezésre ez alapon ismerteti a gazdasági üzemszereket, a trágyázási rendszereket és a termelési és értékesítési irányok kiválasztásánál követendő eljárásokat. Az üzemszervezés alkalmazott része, az üzemtervkészítés, nemcsak a birtokhasználat módját (földművelési rendszer), hanem a vetésforgót, az értékesítés szempontjából fontos művelési ágak kiterjedését és a termelési tényezők kölcsönös arányát, tehát a gazdaságvezetés kitűzött célját és a belterjességet is figyelembe veszi.

Wygodzinski szerint az üzemtan alapjában véve magángazdasági tudomány, amelynek célja minél nagyobb tisztajövedelem elérése. De ez a célkitűzés nem tartozik a mezőgazdaság lényegéhez, a klasszikus közgazdaságtan a szabadverseny és a nyereségretörékvés elvével együtt kapcsolta ahhoz. A középkori, de az újkori kisgazda is inkább a nyershozadék fokozására, mint tisztajöve-

delemre törekszik. Wygodzinski felfogásával azonban nemcsak közgazdasági alapon álló agrárteoretikusok, mint Rümkehr (Landwirtschaft und Wissenschaft) és Mattyasovszky helyezkednek szembe, de az irányított gazdálkodás hívei is, akik az agrárgazdaságtan és agronómia minden kutatási eredményét a könyvelés által ellenőrizhető rentabilitás alapján mérlegelik. Az agrárpolitika tehát akár a szabad, akár a kötött gazdasági rendben vizsgálja a termelés eredményeit, a mezőgazdasági politika és az üzemtan útmutatásaira van utalva.

A számtartás, becsléstan és az újabban kialakult és a mezőgazdasági üzemben mind nagyobb jelentőségre emelkedő szellemi és fizikai munka kérdéseivel foglalkozó mezőgazdasági munkatan szintén értékes rokontudományok, épp úgy, mint az önállósulás felé haladó szövetkezeti politika.

A rokon- és segédtudományok határvonalán áll a gazdaságtörténet, amely az agrárpolitika egyes fejezeteinek teljes anyagát, de ettől eltekintve, az egész rendszer közvetett alátámasztását szolgáltatja. Többször utaltunk már arra, hogy a mezőgazdaság a legszorosabb kapcsolatban van a történelmi fejlődéssel, e nélkül érthetetlen marad a kutató előtt a település évszázados hatása, a tájgazdálkodás, a ma is sok helyen található tagosítatlan határfelosztás és az agrárpolitika szempontjából legnagyobbértékű zárt családi gazdaság kapcsolata a faluval és a földdel. Azok az akciók, amelyek a városbatódulás megakasztása, vagy a termelés fokozása céljából a tőkés termelést megelőző agráralkotmány kisebb vagy nagyobb mérvű visszaállítására irányulnak, nyilvánvalóvá teszik, hogy történelmi szemlélet nélkül agrárpolitikát alkotni csak a való élettől elvonatkozva lehetséges.

Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a sajnos még mindig ki nem küszöbölt ellentétet sem, amely a gazdaságtörténet köztörténeti és közgazdasági iránya között mutatkozik. Az agrárpolitika közgazdasági tudomány s így Roscher, Bücher, Schmoller stb. nyomdokain haladva, az oklevéltári kutatások részleteit csak közgazdasági szempontból és csak végeredményeiben használhatja. Viszont sokkal inkább, mint a közgazdasági politika bármely más része, reá van utalva az oklevéltári kutatásokra is, hiszen, amint ezt Thünen igazolja, monográfikus vizsgálódás nélkül még a kész statisztikai anyagot sem bírja tudományosan értékelni. Az üzemtanon felépült agrárpolitika ezt épp oly mértékben hangsúlyozza, mint a történelmi-etikai irányt követő agrárpolitikuskok, akik, mint Meitzen, Inama-Sternegg, Miaskowski, de hatásuk alatt mások is, agrárpolitikájuk történelmi részére nagyobb súlyt vetnek, mint a modern forgalmi gazdaság jelenségeirésaira.

Az agrártörténelem az elemi szükséglet által a természet nyújtotta adottságok gazdasági kihasználására szorított ember gyűjtögető, nomád pásztorkodó tevékenységével, letelepülésével, munkaalkotmányával, szociális és jogi fejlődésével stb. foglalkozik. És bár az agrárpolitika és az agrártörténelem célkitűzéseiben eltérő és kutatási területük is különböző, a modern agrárpolitikust nemcsak a földtulajdon mikénti alakulása, a földhasználat és a rajtuk felépült munkaalkotmány érdekli. Ma már nem tartják fölöslegesnek Roscher agrárpolitikájának és követőinek más oldalú fejtegetéseit sem, mert a tájgazdaságban nemcsak az évszázadok előtti település szántóföldi beosztása és határközössége érvényesül, de a termelő ember különböző csoportjainak lelki adottsága, termelési akarata és képessége, pl. a kínai és a néger munkarendszerének szöges ellentéte szintén történelmi fejlődés eredménye. Az agrárpolitikára nem közömbös, hogy egyes vidékek agrárnépessége könnyebben vagy nehezebben kapcsolódik-e a piaci

termelésbe és tér át az intenzívebb földművelésre. A szociális agrárpolitikát ezenkívül érdekli a történelmi fejlődés során kialakult népi stílus, a kisebb, vagy nagyobb munkakészség, leleményesség, konzervatív, vagy haladó szellem. Ugyancsak érdekli, hogy a mezőgazdasági termelésnek az egész földön évezredek óta szakadatlanul haladó folyamata miként ment végbe és miként hódít megélhetése számára még ma is új területeket a vándorló emberiség, miként alakul át magának a természetnek képe az erdőirtás, lecsapolás, legelőfeltörés következtében. Miként keletkeznek a magasabb szőlő, gyümölcs, öntöző stb. kultúrák, hogyan tökéletesedik a mezőgazdálkodás üzemi felszerelése és munkarendszere. Lamprecht, Inama-Sternegg, Miaskowski, Gierke, Hahn Eduárd, Bücher, mindenkifölött Meitzen Ágoston kutatásai nélkül aligha tudnánk sok agrárpolitikai rejtély megoldásához jutni. Az agrárpolitika természetesen kevésbé foglalkozik olyan részletkérdésekkel, mint amire Dopsch, Wittich, Grüneberg stb. nagy súlyt vet, hogy a földművelés első legnehezebb munkáját, az erdőirtást és a legelőfeltörést a nemzetségek demokratikusan, vagy az uraiktól kényszerített szolgák végezték-e. Sokkal többre értékeli a másik segédtudomány, a gazdasági földrajz települési kutatásait, amelyeket természetesen az üzemtan által tisztázott rendszerek sémája szerint osztályoz.

A gazdasági földrajz (különösen Teleki munkái és Haushofer «Das agrarpolitische Weltbild c. » műve) amihez a néprajz is társul, a fehérhaj szüségleteinek és különböző országokban és világrészekben való elhelyezkedésének közgazdasági összefüggéseit tisztázza. A termőterület kiterjesztésének talajban, klímában, faji népességben megszabott határai, a növénytermesztés, állattenyésztés, mezőgazdasági ipar, gazdasági eszközök stb. alkalmazkodása a helyi viszonyokhoz, adják a tájgazdaság termékeny fogalmát. Nemcsak különböző szélességi fokok és klimatikus viszonyok, de sokszor ugyanazon ország különböző vidékeinek eltérő természeti adottságai más és más termelési lehetőségeket nyújtanak. A tropikus és sarki vidékek lakóinak munkaképessége, a klimatikus betegségekre való hajlamosság, a regionális és lokális tényezők hatása, a napfény, a csapadék eloszlása, a hegyek, folyók, tengerparti tagozódás által meghatározott talajminőség, mind együtthatója a termelésnek, bár kétségtelen, hogy erre befolyással van a piac és a forgalom is, amelynek üzemtanilag értékes feldolgozása szintén a gazdasági földrajz egyik legfontosabb szolgáltatása. A közlekedés fejlődése, a fogyasztópiacok kialakulása, kereskedelmi utaknak, az autó, repülőgép és újabb találmányok által befolyásolt hatása, mind a gazdasági földrajz kutatásai által kerültek az agrárpolitika munkakörébe. Csak ez alapon tudta Engelbrecht és Krzymowski («Die Philosophie der Landwirtschaftslehre») megalkotni az árövekről szóló teóriát, amely a szállítási eszközök fejlődése és a szállítási költségek olcsóbbodása következtében a világ különböző részein jelentkező árminimum és ármaximum eltolódását magyarázza. Az agrárpolitika is csak így volt képes szabadulni attól a szintén fejlődést jelentő, de kétségkívül elvont felfogástól, hogy az egész föld területe egyetlen nagy mezőgazdasági kísérleti telep és ezen belül különböző termelési zónák és ezeket reprezentáló típusgazdálkodás állapítható meg. Ez elméleti alapon Haan Edward konstruálta a földkerekség mezőgazdálkodási formáit, a halászság és vadász népek termelését, a kapás és az ekésművelés, az állatgazdálkodás és a kertészet zónáit.

Haladottabb kutatási eredményt mutatnak a búza és egyéb növények, továbbá a mezőgazdasági haszonállatok elterjedésének megismerésére vonat-

kozó kartográfiai munkák. Viszont ezeket a meteorológia, kémia, geológia, biológia, botanika és zoológia kutatáseredményeivel kell kiegészíteni. Épúgy, mint ahogyan a gazdaságtörténet településtörténetének részletkutatásaival kell a gazdasági földrajz megállapításainak legértékesebb eredményét, így a Teleki-féle grafikonokat is reálisabbá tenni. Eltekintve a letelepülésnek Európa államrendi kialakulására gyakorolt hatásától, amellyel a köztörténelem foglalkozik, a gazdasági földrajz ad elfogadható magyarázatot arról is, hogy miért lett éppen ez a világrész az emberiség fogyasztásának és termelésének központjává, ahonnan a fehér faj és annak mezőgazdasági és ipari kultúrája a tengerentúli területek felé áramlik. A mérsékelt égöv alatt ugyanis az ember megélhetése elé nem tornyosulnak olyan akadályok, mint a sarkvidéken, de nem is él olyan könnyen, mint a trópusi vidékek embere. Kénytelen a szél és hideg ellen védekezni, a lakás, a fűtés, a ruhaszükséglet az ősembert a gyéren lakott erdőterületek ekealá-vételére kényszeríti, a termelési eszközök bányászatra, szerszámkészítő iparra, újabb technikai haladásra utalják. A fehér fajt kedvező szaporodása összefüggő területek kultúrrátételére szorítja s így válik Európa a világ-gazdaság központjává, ahol a fehérember először igyekszik lakóhelyét és gazdasági munkáját az éghajlat adta lehetőségek szélső határáig kiterjeszteni és az ellátását szolgáló növények és háziállatok produktivitását és aklimatizáló képességét maximumig fokozni, majd élelmiszertermesztését és települését más világrészek felé kiterjeszteni. Ezt az áramlást a klíma, a föld termőképessége, a tengerfeletti magasság és a terjeszkedési terület kisebb, vagy nagyobb számú őslakossága korlátozza, de a fehér faj alkalmazkodóképessége igyekszik a nehézségek legyőzésére. A gazdasági földrajz az intenzitási körök tisztázása terén kiváló érdemeket szerzett. Természetesen a teoretikus munka agrárpolitikai értékesítése csak részletkutatások segítségével lehetséges s ennek kiegészítő adatait a statisztika szolgáltatja.

Az agrárpolitika rendszerének felépítéséből a statisztika segédtudományi jellege a legtisztábban bontakozik ki. Minden agrárpolitika igyekszik a mezőgazdaság helyzetének pontos megismerésére, ami csak statisztikai alapon lehetséges. Számszerűleg kell tisztázni az ország mezőgazdasági területének nagyságát, művelési ágainak arányát, birtokmegoszlását, a birtokkezelés mikéntjét (saját vagy bérleti kezelés), azt, hogy hány ember él általában és négyzetkilométerenként a mezőgazdaságból, mint főfoglalkozásból, ezek családi gazdaságban vagy a piac számára termelnek-e, milyenek a terméseredmények, a terményárak, a külkereskedelmi forgalom, a munkabérek stb. Az agrárpolitika régebben a statisztikai adatokra kevesebb súlyt helyezett, tekintettel arra, hogy a szabad piaci rendszer mellett főként magángazdasági szempontokból bírálta a mezőgazdasági termelést s így csupán az egyes üzemek rentabilitását mérlegelte. Amikor az amerikai verseny-okozta agrárkrízis a terméseredmények visszaesésében a nemzetivagyon és jövedelem agrár részének jelentős elsoványodását idézte elő, statisztikailag igyekeztek megállapítani ennek mérvét, a kül- és belforgalmat, az eladósodást, a mezőgazdaságnak a közszolgáltatásokban való részesedését, majd a szociális szempontokat is, a mezőgazdasági termelésnek a népesedéssel és a véderőképességgel való kapcsolatait. Ekkor fordul az agrárstatisztika figyelme az üzemtani kutatások felé, amelynek számadatait fokozott mértékben használja fel. Amikor pedig a háború és a nyomában járó gazdasági válság a legtöbb ország közellátását a belső termelésre utalta, újabb kutatásokra volt szükség. Miután köztudattá vált, hogy minél nagyobb valamely ország

mezőgazdaságának nyershozadéka, annál bőségebb az illető terület minden társadalmi osztályának ellátottsága, a statisztika azt igyekezett tisztázni, hogy az ország megművelt területe képes-e a lakosság élelmiszerszükségletét kitermelni és az intenzitás fokozásával a szaporodó népesség megélhetését biztosítani. Természetesen a konjunktúrakutatás egyik fontos segédeszköze, az árstatisztika is, megfelelő kimunkálást igényelt. Amily mértékben halad valamely ország az irányított és tervgazdaság felé, annál inkább szükségessé lesz az általános statisztikai felvételeken kívül az eddig csak jövedelmezőségi útmutatást szolgáltató s így inkább magángazdasági fontosságú számtartási statisztika bekapcsolása. Az üzemi statisztika valamely üzem több évre terjedő számtartási adataiból készül, ezen épül fel a gazdaságstatisztika, amely több üzem egy vagy több évről szóló adatait összegezi. Természetesen nem minden üzem számtartási adatait használják fel e célra, hanem lehetőleg sok üzemből készítenek átlagot, az egyes üzemek minden termelési ágát összesítik és a számtartás által ellenőrzik. Így azután a személyes tapasztalatokon nyugvó spekulatív dedukciós rendszernél (Aereboe), de még a reprezentatív statisztikánál is használhatóbb adatokat nyernek. Az agrárpolitikát elsősorban a gazdasági statisztika érdekli, mert nagy általánosságban a valóságot leginkább megközelítő képet ad a mezőgazdaság helyzetéről, a közellátás, árszabályozás, vámpolitika, földtehermentesítés, adópolitika, irányított gazdálkodás stb. tekintetében.

A számtartási statisztikáknak közérdekű feldolgozását és agrárpolitikai értékelését Aereboe és Laur kezdeményezték. Ma már rendszeres és intézményes agrárkutatás folyik az Egyesült Államok, Dánia, Hollandia, Olaszország, Oroszország, sőt a Balkán államok területén is. Hazánkban Juhos, Kesztyüs, Pataky és Kulin professzorok tevékenykednek e téren, sőt a gazdasági akadémiák munkaközösséget létesítettek az üzemstatisztikai adatgyűjtésre és feldolgozásra, amibe később az OMGE és a Műegyetem mezőgazdasági szakosztálya is bekapcsolódott. E kutatásoknak egyetlen hiánya, hogy aránylag csekély számú üzem könyvvezetésére támaszkodnak, kivéve a svájci paraszttitkárság kisüzemi könyvelését és Oroszországot. A hiányt pótolni lett volna hivatva a német Hofkarte, amely eleinte tisztán tudományos célokat szolgált, de a háborús gazdálkodásban az ország közellátásának alapjává tétetett épügy, mint nálunk az e célra bevezetett gazdakönyv. A Hofkarte megbízhatósága ezáltal jelentékenyen csökkent, mert a kiscgazdáknak a hatósággal szemben tanúsított bizalmatlansága az adatszolgáltatásban is megnyilvánult. Pedig a Hofkarte a gazdasági statisztikában előbb kimunkált adatokon kívül a talajviszonyokról, az időjárásról, a vetéselőirányzatról, vetőmag- és takarmányvásárlásról, az élő és holt leltár változásáról, építkezésekről, adó- és hitelügyről stb. a mezőgazdasági üzemek 90%-át felölelő tájékoztatást adott volna. A német szakemberek ezeket az adatokat járási térképeken összesítették, hogy elsősorban a közélmezés, de más közigazgatási teendők, továbbá a gazdasági irányítás, szaktanácsadás, üzembejárás céljaira körzetek szerint felvilágosítást tudjanak adni, de a gépgyárosoknak és üzemanyag kereskedőknek is tájékoztatást nyújtott volna, hogy a normális viszonyok bekövetkeztekor milyen szükséglet kielégítéséről kell gondoskodniok. Nálunk a gazdakönyv és az ez alapon elkészítendő gazdalajstrom $2\frac{3}{4}$ millió üzem adatairól adott volna felvilágosítást és ami még ennél is többet érő, először tárta volna fel a családi üzem gazdasági helyzetét, amely az összes statisztikai felvételeknél a forgalmi gazdaság üzeimeivel szem-

ben mostoha elbánásban részesült. A közbejött események a gazdakönyvek adatainak összesítését majdnem lehetetlenné tették, igaz, hogy az anyagfeldolgozás is csak évek hosszú és szakértő munkájának eredménye lett volna, amely körülmény minden részletessége és alaposága mellett is sokat levont volna értékéből és használhatóságából. Tudniillik minden statisztikai megállapítás értéke relatív, tekintettel arra, hogy adatai csak a statisztikai felvétel időpontjának helyzetképét rögzítik le és már a feldolgozás, méginkább a publikálás időpontjában elavultak. Nem szabad továbbá figyelmen kívül hagyni, hogy a pusztá számszerűség sokszor téves képet ad, ha a számsorok mögött az összefüggést és az értelmet tudományos pártatlansággal nem egészítik ki. A különböző országok statisztikai adatainak összehasonlítása is relatív értékű, mert pl. egyes államok statisztikailag kimutatott magas terméshozadékának az a magyarázata, hogy az illető országban csak a legjobb talajokat vetik be búzával, míg a többi legelőnek marad. (Pl. a Skandináv országok.) A statisztikai adatok tehát a természeti adottságok, a történelmi fejlődés által meghatározott birtokviszonyok, üzemszervezés, munkaalkotmány, a népesség tagozódása stb. ismerete nélkül problematikus értékűek.

Ugyanezt kell megállapítanunk a statisztikára felépített legújabb kutatási irányról, a konjunktúravizsgálatról és a vele kapcsolatos dinamikus közgazdaságtan agrárpolitikai használhatóságáról. Ennek dacára kétségtelen, hogy az agrárpolitika a gazdasági jelenségek leírása alapján készítvén értékeit és javaslatait, számára tehát nélkülözhetetlen a fejlődés irányának meghatározása, amelynél a hozzávetőleges becslés és egyéb hibapontok súlyosabb tévedéseket nem okozhatnak. A statisztikai módszer és a statisztikai adatok alkalmazása nélkül tehát az üzemtan és az agronómia kutatási eredményeit sem tudná megfelelően értékelni és alkalmazni. Amily mértékben kénytelen tehát az agrárpolitika az eddig egységes vonalú kutatás helyett a különböző üzemtípusok sajátos konstrukciójával foglalkozni, oly mértékben kénytelen a statisztikai munkákat a családi üzem, a mezőgazdasági vállalkozás és a közösségi gazdálkodás elbírálásánál országoként, tájaként, különböző kultúrfok, talajminőség, művelési módok stb. különbségeit illetőleg felhasználni.

Az agrárpolitika többi segédtudományával egyszerű felsorolás útján végezhetünk. Az állami beavatkozás előtérbejutása a mezőgazdasági közigazgatási jogot kihangsúlyozott szerephez juttatja, a gazdasági élet szociális szemlélete pedig az általános szociálpolitikát. A falupolitika, bármely elnevezés alatt műveljék is a filozófiát, annak különösen etikai és pszichológiai, de szociológiai részét is segédtudományi szerephez juttatja. Az etnográfia, közegészségtan és kultúrpolitika szintén itt nyer jelentős szerepkört.

2. §. Az agrárpolitika rendszere, fogalmi meghatározása, anyagfelosztása.

Az agrárpolitikai kutatási rendszerek és értékelésük. — Az agrárpolitika vizsgálódási anyagának elhatárolása. — A mezőgazdasági termelés jövedelmezőségi kérdése, különös tekintettel ezen termelési ág organikus jellegére. — Az agrárpolitika fogalmi meghatározása. — Az agrárpolitika, a mezőgazdaságpolitika, a mezőgazdasági szociálpolitika feladata. — Az agrárpolitika különböző irányai, különös tekintettel a rokontudományok alkalmazására. — Agrárgazdaságtan. — A termelés és fogyasztás kérdése. — A termelés fejlesztésének módjai és a népesedés. — Az értékesítési politika (piacügy, konjunktúra-kutatás, árpolitika). — Az agrárpolitika, a mezőgazdaságpolitika, a mezőgazdasági szociálpolitika és a falupolitika tárgyi felosztása, érintkezési felületei, aktív és passzív alanyai és működési területük. — Az agrárpolitika régebbi és újabb irányainak bírálata. — A mezőgazdasági üzemtipusok általános meghatározása. — A földbirtoklás kérdése, a kis- és nagyüzem lényege. — Az egyes üzemtipusok elhatárolása és jellemzése Eucken felosztása alapján. — A különböző üzemtipusok gazdasági és szociális értékelése.

Rendszeren általában valamely tudomány elhatárolását értik más tudományokkal szemben és anyagukhoz mért logikus beosztását azoknak a kérdéseknek, amelyeket az illető tudomány tárgyal. Az agrárpolitika szintetikus tudomány lévén, nem könnyen találja meg kutatási módszerét és anyagának elhatárolása is sokkal nehezebb, mint bármely más tudományé. Fogalmi meghatározása épígy nehéz feladat, mert lényege a szerint változik, hogy tudományosan, gyakorlati szempontból, vagy a kettő kombinációja alapján értelmezzük-e. Az agrárpolitika anyaga fölött mélyreható vita folyik, a társadalomtudományok, főleg a közgazdaságtan, közgazdasági és mezőgazdasági politika, az üzemtan és a szociológia között. Az anyag és a feladatkör elhatárolása természetesen csak kezdete a rendszeralkotásnak, — számtalan más szempont és elgondolás is szükséges teljességéhez. Elsősorban annak mérlegelése, hogy az agrárpolitika tudomány vagy gyakorlat legyen-e, a klasszikus közgazdaságtan módszereivel dolgozzék-e, vagy statisztikailag igyekezzék a közgazdasági helyzetet tisztázni; a magángazdaság üzemtanának induktív rendszerét alkalmazza s ennél csak a természettudományi alapfeltételeket vizsgálja-e; történelmi fejlődésükben szemlélje-e az eseményeket és igyekezzék a szociálpolitika szempontjait a maga beosztása szerint érvényesíteni?

Spann szerint a közgazdasági politika s így az agrárpolitika is, csak kiegészítő része az elméletnek, amely rájuk nézve is döntő s így a teljesítmények fogalmával és természetével, a gazdasági élet alaki felépítésének elméletével, a nemzetgazdaság és tagolódásának megismerésével, végül a teljesítménymagyságok (érték és árelmélet) tanával is foglalkoznia kell. Mindezek az újabb útkereső problémák sok gondot adnak a modern agrárpolitika művelőinek. Már Roscher megállapította, hogy a közgazdaságtan és annak minden ága nem a gazdasági jelenségek pusztja leírása, hanem politikai tudomány, amely csak a nemzeti étellel foglalkozó más tudományok, jog-, állam- és kultúrtörténet stb. alapján érthető meg. De a nemzetélet összes vonatkozásai nem korlátozhatók csak a ma érvényben lévő törvényekre és jelenségekre. Más népekkel és ugyanazon nép előző generációinak gazdasági életével való összehasonlítás ad csak helyes mértéket a jelen állapot megértéséhez. Viszont a jövő fejlődés irányát is mérlegelni kell, mert általános érvényű, minden népre és időre helytálló intézmények sem a gazdasági, sem az államéletben nincsenek. A történelmi múlt kutatása és a jelen viszonyok leírása együttesen adja meg a jövő valószínű képét. Roscher tehát az agrárpolitika anyagát a klasszikus közgazda-

ságtan rendszere alapján, statisztikai adatokkal alátámasztva, dolgozta fel. Minthogy pedig az elvont diszciplinák Németország gazdasági életében, amely a középkori kötöttségből éppen csak hogy kibontakozott (XIX. sz. közepe), történelmi megvilágítás nélkül alig lettek volna használhatók, a gazdaságtörténet és részben a jogtörténet kutatásait vette igénybe, amely azóta is integráns része minden tudományos agrárpolitikának.

Nálunk Gaál Jenő az agrárpolitika szempontjából csak a múlt és a jelen állapot leírását tartja fontosnak, a gyakorlati útmutatást viszont az elmélet törvényszerűségein keresztül, mint irányítást, de nem mint a konkrét intézkedések felsorolását koncedálja. A tudomány általánosságok keretében mozog, a közös motívumokból a típusokat választja ki, az oki összefüggéseket kutatja, az általános fejlődés, a tapasztalatok és a különböző nézetek egymásrahatása alapján lehetőség szerint helytálló feltevéseket és törvényszerűségeket konstruál. A gyakorlat feladata a jövő számára reformterveket készíteni, de nem azzal az elgondolással, hogy azok abszolút érvényűek és mindenütt alkalmazhatók, mert a célszerűségi szempontot mindig az adott körülmények határozzák meg és gyakorlati érvényesítésük jelentős változással jár. Concha és Heller szerint a tudomány csak a lehetséges célkitűzések logikus rendjével és kidolgozásával, továbbá az esetleges beavatkozás eszközeinek leírásával és méltatásával foglalkozik, amelyek közül a gyakorlat szabadon választhat. Heller szerint («Korunk gazdasági bajai és a közgazdasági tudomány») minden tudomány feladata kettős: megismertetni az emberrel a világot és útmutatást adni helyzete javításához. Körülbelül ugyanezt az álláspontot teszi magáévá az agrárpolitika célkitűzésénél Mattyasovszky is, míg Buday László és a legújabb német és olasz irányok a gyakorlati élet számára adandó útmutatásokat sokkal fontosabbnak tartják, mint a tudományos igazságok megállapítására irányuló törekvést. A legtöbb agrárpolitikus véleménye megegyezik abban, hogy agrárpolitika mint tudomány csak etikai alapon, történelmi áttekintéssel, a konkrét eseteken felülemelkedő objektivitással végezheti a törvényszerűségek megállapítását. Heller utal arra, hogy világnézeti megállapozottság nélkül nem érdemes gazdaságpolitikáról beszélni. Az agrárpolitika épp annyira függvénye tehát a világnézetnek, mint a termeléstechnikának. Ezért az agrárpolitika tudományos művelői kutatásaikat nem korlátozhatják csupán a gyakorlati élet jelenségeinek leírására, termelési, értékesítési vagy szociálpolitikai kérdések rövid távú megoldására. Nem mondhatnak le azokról a magasabb célkitűzésekről, amelyek a mezőgazdasági termelést közgazdasági jelentőségében egy ország, vagy az egész emberiség ellátásának és kultúrhaladásának alapjává teszik. Figyelemmel kell lenniük továbbá más termelési ágak összefüggéseire is. A mezőgazdasági népesség sorsát nem lehet függetleníteni az ipari, kereskedelmi és a szellemi foglalkozású osztályok boldogulásától. És bár nem tesszük magunkévá Buday László felfogását, hogy az agrárpolitika minden eltérő sajátossága mellett kiegészítő része a többi termelési ág közgazdasági politikájának, abban igaza van, hogy az egyes termelési ágak összefüggéseit szem elől véteni nem szabad, mert végeredményben mindeniknek célkitűzése az emberiség vagy egy nemzet megélhetéséhez szükséges javaknak minél nagyobb és minél gazdaságosabb előállítása. Aereboe is az egész nemzetgazdaság előbbrevitelének kérdését bekapcsolja az agrárpolitika munkaprogramjába.

A pusztán jelenségeirő agrárpolitikának — bármily mértékben vegye igénybe az agrárstatisztika és konjunktúrakutatás számsorait és grafikonjait,

tudományos becse kevés. A külső behatások által előidézett strukturális változások (autarchiák, szovjet stb.) utalnak arra, hogy a mezőgazdaság történelmi gyökerű s így fejlődése még szekuláris iránykutatással is nehezen mérhető, amint ezt a település története és a zárt családi gazdaság évezredes intézménye bizonyítja. Bár statisztikai alátámasztás nélkül tudományos agrárpolitika el nem képzelhető, figyelembe veendőek még a természeti behatások is: a matematikai eredményekkel szemben a szerves élet és az emberi munka sokszor kiszámíthatatlan tényezői állanak.

Az agrárpolitika rendszere történelmi, természettudományi és közgazdasági vizsgálatok szintézise lévén, a teljességnek és a törvényszerűségnek olyan fokára nem juthat el, mint az elméleti közgazdaságtan, nem szólva a természet-tudományok precíz törvénykutatásáról.

Minthogy azonban a közgazdaságtan történelmi etikai iskolájának köszönheti létét, ez sokoldalúságra kötelezi kutatásaiban, de tudományos alapjainak kiválogatásában és kiépítésében is. Kialakult rendszerével szemben az újabb, többé-kevésbé egyoldalú irányzatok érvényesülni nem tudtak volna, ha az alapjául szolgáló elméleti közgazdaságtan kellő időben szétválasztja az abszolút érvényű és a történelmileg alakult közgazdasági jelenségeket és a klasszikus tanokhoz ragaszkodó közgazdák vizsgálódásaikban teret engednek az állami beavatkozás törvényszerűségeit kutató gazdaságpolitikának. A modern agrárpolitika tudományos tekintélyét és egyensúlyát csak úgy lesz képes megőrizni, ha a közgazdasági elmélet időtől független fogalmait speciális agrárpolitikai szempontból mérlegelve, rendszerének alapjává teszi, kutatásainál és javaslatainál folyton és következetesen szem előtt tartja. A klasszikus elmélet, amint fentebb láttuk, az egyén nyereségvágytól hajtott cseréjéből s az atomizált üzemek áruinak világszertei találkozásából, tehát a szabadversenyből indult ki. Tudjuk, hogy ezeket a fogalmakat a modern közgazdaságtan revízió alá vette. Az agrárpolitika kezdettől fogva a nemzetgazdaság szerves felfogását hirdette, s így könnyű a régi fogalmak helyesbítését elfogadnia, annyival inkább, mert ez az egyén természeti jogának (magántulajdon, jogos önérdek, takarékoság, tőke stb.) elismerését jelenti a közösség érdekének túlhangsúlyozásával szemben. Ez az álláspont a mezőgazdálkodás individuális természetének is megfelel. A cserét illetően az agrárpolitika Eucken felfogását osztja, amely a csere primér voltát kétségbe vonja, annál inkább, mert a csere nélküli vagy azzal mérsékelten élő oikos, mint a központilag igazgatott gazdaság tipikus formája, tulajdonképpen a mezőgazdaságnak ma is számra túlnyomó üzemi szervezete. A verseny megítélésében az agrárpolitika a klasszikus elmélettel kezdettől fogva ellentétben állott és bizonyos mértékben áll ma is a dinamikus iránnyal szemben. Ennek gyakorlati okairól lentebb szólunk, elméletileg döntő az, hogy a családi gazdaság még a mai deformált állapotában is csak részben és inkább a munka vonalán ismer versenyt. A primitív eszközökkel termelő kiscgazda főterményei csak mennyiségben és nem minőségben maradnak el a legmodernebb uradalmak termelése mögött és a kiscgazda szerény igényei következtében extenzív termelés mellett épp úgy megél, mint a legintenzívebben termelő nagybirtokos. Még a különböző típusú szomszédos gazdaságok között sincs olyan arányú verseny, mint az iparban s így egyetlen gazda sem félti egzisztenciáját attól, hogy szomszédja több terményt visz a piacra s ez árcsökkenést okozhat. Viszont a mezőgazdaságban monopolisztikus verseny sem lehetséges, mert a gazdák százezrei között ármegállapodásokat és kartellszerű szervezeteket létesíteni kilátástalan.

A versennyel kapcsolatos válságelméletet, a dinamikus irány legfőbb szolgáltatását, az agrárpolitika sem el nem utasítja, sem túl nem becsüli. Kétségtelenül jó szolgálatot tesz a piac számára termelő nagyobb gazdának és a mezőgazdasági terményeket értékesítő kereskedelemnek, esetleg a tervgazdasági elgondolásnak, viszont a kisgazda, leszámítva néhány agrárterméket (baromfi, bor, zöldség stb.), üzemének szervezete és a konjunktúrakutatás által alig elérhető helyi piacokra utaltsága miatt ettől útmutatást alig kaphat. Egyébként Pigou angol közgazda szerint a konjunktúrák katasztrofális változását nem a mezőgazdaság, de az ipari fejlődés váltotta ki; a XIX. században a vasút és hajóipar, a XX. század fordulóján a villamosítás, majd az autóipar, amelynek fellendülése átcsapott a hiteléletre, vállalkozásra és a munkások életnívójára. Az agrárválság lényege különben sem annyira a túltermelés, hanem az elégtelen közlekedési hálózat és a hiányos árueelosztás, mert amikor Indiában és Kínában az éhség százezreket pusztít, Délamerikában elégetik, vagy tengerbe dobják az agrárterményeket.

A jövedelemelosztás terén, amely különös jelentőséggel a szociálpolitikában bír, az agrárpolitika új utakat keres, de készségesen fogadja kalauznak az elmélet, különösen Navratil (A föld jövedelmezősége) felfogását, hogy jövedelmezőség alatt nemcsak a termények áralakulását, de a termelési kapacitást is értjük és hogy hosszú távlatban a föld terményeinek ára a népesség szaporodása folytán emelkedik. Ebben már adva van a kapitalista nagyüzem magángazdasági szempontjaival szemben a családi gazdaság természetes járadékelve is. Az agrárpolitika Navratilnak a földjáradékra és a csökkenő földhozadék törvényére vonatkozó véleményét is értékeli, amennyiben ő az okot a föld korlátolt mennyiségében, másrészt az ezzel arányban nem álló népszaporodásban keresi. Kiegészíti ezt a felfogást a cambridgei iskola és több amerikai közgazda álláspontjával, akik szerint a föld a történelem folyamán más és más, fokozottabb jelentőségű használat tárgya lesz, ennek a művelési átmenetnek költségeit a tulajdonos előlegezi s ez térül meg a termelőtalaj értéknövekedésében, az tehát nem szolgáltatástól mentes értéknövekedés (Ely-féle átmeneti költségek törvénye). A csökkenő földhozadék törvényénél az agrárpolitika Navratilra és Diehlre támaszkodik, akik a termelékenység törvény általánosítását helytelenítik, mert a mezőgazdaságban az ipartól eltérő törvények uralkodnak és a termelés természeti tényezői (föld, növény, állatok stb.) gyorsan elérik a határt, amelyen túl fejlesztésük csak növekvő költséggel fokozható és bármely tényező adagolása dacára csak csökkenő hozam érhető el.

Megállapítván, hogy az agrárpolitika rendszerének felépítésénél az elméleti közgazdaságtan alapvető igazságait nem nélkülözheti, áttérhetünk a fogalmi meghatározásra és anyagának felosztására.

Az agrárpolitika a szó szoros értelmében (ager = szántóföld, politika = az állam kormányzásának művészete), mindazon alapelvek és intézkedések összessége, amelyeket az állam a mezőgazdaság istápolására szükségesnek tart. Ezt a klasszikus meghatározást azonban a modern felfogás az élet parancs-zavára túlhaladta. Ma már a fenti meghatározás csak a mezőgazdasági politikára alkalmazható, amely a termelés szempontjait vizsgálva, célul a földművelés technikai előbbrevitelét tűzi ki, beleértve természetesen ennek jogi alapfeltételeit, az értékesítéssel kapcsolatos összefüggéseit és a munkarendszert, mint az üzemvitel fontos részét.

Ezzel szemben a modern agrárpolitika mindinkább a mezőgazdaságban

tevékeny embert és annak társadalmi tagozódását állítja a kutatás központjába, s a mezőgazdasági politika üzemtechnikai kérdésein túl, illetve ezekkel kapcsolatban keresi azokat a módokat és eszközöket, amelyekkel egy állam területén és hatalmi körében a mezőgazdaságban tevékeny osztályokat olyan anyagi és kulturális erőhöz lehet juttatni, hogy boldogulásuk biztosítva legyen, és a munkamegosztásból folyó nemzetgazdasági feladataiknak (népélelmezés, nyersanyagszolgáltatás, közterhek viselése stb.) minél jobban megfelelhessenek. De a termelés életbevágó kérdéseit époly kevésbé szabad elhanyagolnia, mint az értékesítést, egyébként kizárólag a jövedelemelosztással foglalkozó szociálpolitikává lenne, pedig a szociális agrárpolitika is zsákutcába jut, ha nincs tekintettel a termeléstechnikára. A javasolt intézkedések egy része meghaladja az állam hatalmi körét, társadalmi politikává lesz, amelyben fokozott jelentőséget nyer a szövetségi és érdekképviselési önségítés.

Tudományos szempontból ennél fogva az agrárpolitika mindazon történelmi, természeti, közgazdasági, közhatalmi, szociális és részben kulturális tényezők rendszeres vizsgálata, amelyek együtthatása és irányítása a mezőgazdasági termelést a legsikeresebbé alakíthatja, oly célból, hogy az az emberiség kisebb vagy nagyobb tagozatainak megélhetését és történelmileg fejlődött agrárszükségleteit, a természet által megszabott határok között, a technika mindenkor állapota szerint, minél hatályosabban kielégíthesse. Ez a fogalmi meghatározás mindazon irányoknak összefoglalása, amelyek az agrárpolitikát akár természettudományi, akár közgazdasági, akár szociális vagy kulturális vonatkozásban művelik. De benne foglaltatik mind a mezőgazdasági termelésben tevékeny embernek, társadalmi osztályoknak, mind a vonatkozó gazdasági tevékenység keretét megadó államnak közreműködése is.

Az agrárpolitika kialakult rendszerén belül különböző irányok (történelmi, üzemtani, gazdaságpolitikai, közigazgatási, jogi stb.) jelentkeznek, amelyeknek vezérjellegét egy-egy rokon-, vagy segédtudomány érvényesülési mértéke határozza meg. Filozófiai és közgazdaságtani irányban képzett művelői többkevesebb sikerrel megkísérelték az önálló agrárközgazdaságtan megalkotását is, amelynek szükségességét nemcsak Mattyasovszky és Gide Károly hirdetik, de a gazdasági földrajz kiváló művelője, Haushofer is. Ez a kívánság kétségtelenül a közgazdaságtan fent vázolt válságával áll okozati összefüggésben, amelytől az agrárpolitikát legmélyebben szántó művelői mentesíteni szeretnék, bár tudatában vannak a törekvés nehézségeinek.

A modern agrárpolitika kiindulópontja a fogyasztás, az emberiségnek élelmiszerekkel és ipari nyersanyaggal való ellátása, amelynek kielégítése hajtja az embert ősidőktől fogva a föld és a természet által adott termelési lehetőségek minél célszerűbb kihasználására. Az ember tápszerszükséglete, annak alapanyagai, a népesség szaporodásával kapcsolatos termésfokozás a közgazdaságnak időhöz és térhez nem kötött jelenségei s azért azoknak természettudományi és közgazdasági tisztázása és a termeléssel való kapcsolatainak megvilágítása nélkül az agrárpolitika logikai rendje hiányos lenne. A régebbi agrárfelfogás sok megoldatlan problémája onnan származott, hogy a tápszerszükséglet és új művelésbe vett területek bekapcsolása által előidézett gazdasági fellendülés idején az emberiség ellátása és termelése közötti belső összefüggés feledésbe ment s így a mezőgazdasági termelés vagy mint öncél, vagy mint a nemzetközi forgalmat alátámasztó tevékenység jelentkezett.

A mezőgazdasági termelés nemcsak a családi gazdaság évezredes formájá-

ban, de a kapitalizmus által megteremtett forgalmi üzemeknél is csendes ellentétbe jutott a tőkés termelés lényegével. A termelés legfontosabb eszközét, a földet, amely eltérő természetű az ingótőkétől és tőkejellegét csak az eladás, bérbeadás és hitelfelvétel által nyert, járadékot adó természetével ellentétben, hozadéki érték helyett, forgalmi érték szerint becsülték és az ingótoke szabályai szerint kezelték. Évezredekken keresztül a föld értékelésénél nem a forgalmi ár, de a termelés nyershozadéka volt a döntő. Ma a tisztajövedelem szempontja és ezzel kapcsolatban kommerciális szempontok lépnek előtérbe. Azelőtt a mezőgazdaság eredményességét a földbe fektetett munka és a termelés egymáshoz való viszonya határozta meg és csak egy ismeretlen tényezővel, a természet hatásával kellett számolni. A kapitalista termelési rendben a piac számára termelő nagyüzem rizikóját ezenkívül az élő és holt felszerelés, a tőkekamat és munkabér, de mindenekfölött a külföldi piacokon kialakult és a belső fogyasztásnál is érvényesülő terményárak növelik, amelyekkel szemben a piaci termelésbe csak részben bekapcsolódó, felszerelésében és tőkeerejében erősen korlátolt, a helyi adottságokhoz, szállítási és tárolási eszközökhöz kötött üzem nehezen tud védekezni. Az ipari nagyüzem működési területét más vidékre, esetleg más országba helyezheti át, ami nem könnyű művelet, de mégis megoldható, a földhöz rögzített mezőgazdasági üzem áthelyezésével szemben.

Ha a fogyasztásból kiinduló új agrárpolitikai szemlélet mindezeket az ellenmondásokat kiküszöbölni nem is képes, kétségtelen, hogy a klasszikus közgazdaságtannak a kész vagy készülő termények értékbecslésére és forgalombahozatalára épített agrárfelfogását áthidalja. Ma nem a csere, nem is az öncélú termelés áll a kutatás központjában, hanem az ember agrárszükségletének kielégítése s e cél elérésének kilátásait konkrétan az egyes nemzetgazdaságok tápszükségei, a rendelkezésre álló termelési eszközök és az agrárnépesség kultúrnívója dönti el és ezért a legtöbb agrárpolitika kutatási területét egyetlen ország élelmezési és termelési viszonyaira és ezzel kapcsolatos agrárkérdéseinek megoldására korlátozza, de Roscher Vilmos a nagyobb közületekbe és társadalmi csoportokba tagolt embernek a gazdasági szempontokat meghaladó egyéb (szociális, kulturális, politikai stb.) szükségleteit is vizsgálja. Viszont mindaddig, amíg nemzetközi munkamegosztás uralkodik, nem mellőzhető más országok agrárszükségleteinek és termelési viszonyainak megismerése sem, hiszen pl. az agrárválság nem egyetlen ország speciális jelensége, hanem a világverseny függvénye.

Az agrárpolitika anyagának legfontosabb, minden mást determináló része a termelési politika, amely egyrészt közös anyaga a mezőgazdasági politikának, másrésztől közös érdeke a különböző célkitűzésű mezőgazdasági üzemtípusoknak is. Az értékesítés, a szociálpolitika jövedelemelosztása stb. a termelés eredményétől függ. A termelési politika, úgy a merkantilista, mint a liberális gazdasági rendszer kiegészítője volt, jelentősége az irányított gazdaságban még emelkedik. Különbség csak az, hogy egyik rendszer a magángazdaság tiszta-jövedelmi, a másik a nyershozadék közösségi elvét hangsúlyozza.

Az agrárpolitika a termelés kérdésében két rokontudomány kutatásaira támaszkodik, az üzemtan magángazdasági útmutatásaira, és a mezőgazdasági politika messzemenően tagolt, közérdekű terveire. Szerepe itt inkább a kritika gyakorlása azzal az elgondolással szemben, amely a mezőgazdaság és az ipar termésfokozását ugyanazon szabályok szerint tartja lehetségesnek és az egyén nyereségvágyától hajtott piaci termelésével biztosítotttnak. De szükség van erre

a kritikai álláspontra azokkal a fantasztikus elgondolásokkal szemben is, amelyek a termelést csupán az emberi akarat függvényének tekintik és külföldi példákra hivatkozva, nem törődnek sem az egyes nemzetgazdaságok történeti fejlődésével, sem a termelés fokozásának határt szabó közgazdasági és természeti adottságokkal.

A Thünen-féle körök a közgazdasági kapcsolatról szemléltető áttekintést nyújtanak, viszont figyelembe veendő az a körülmény is, amelyre Strakosch utal, hogy a termelés produktivitása a közgazdasági fejlődés ugyanazon intenzitási fokán álló országokban is különböző lehet. A középkorban a városi piacok közelében háromnyomású gazdálkodás folyt ugyanakkor, amikor a távolabbi területeken még a legelőfüves gazdálkodás általános. Kisebb közgazdasági együtthatóval bíró államokban ugyanazon technikai segédeszközök alkalmazása sokkal kevesebb eredményt mutat, mint ott, ahol az ipari termelés a mezőgazdasági eszközöket és más termelési segédanyagokat olcsóbban állítja elő, nagyobb a piac felvevőképesége, fejlettebbek a szállítási eszközök és a mezőgazdasági hitelélet. Különböző országok termelési politikájának elbírálásánál azt is mérlegelni kell, hogy az ország egész területén, egyes vidékein és minden termelési ágban a fejlődés lépést tart-e az illető ország vagy vidék népességének szaporodásával, milyen ott a történelmileg fejlődött és természeti adottságoktól determinált üzemforma, előnyösített termelési ág és termelési mód, milyen a termelők általános és szakműveltsége, milyenek az állami berendezések, stb. stb., szóval sok mindenféle, matematikailag meg nem mérhető tényező. Általánosan elfogadott elv, hogy a termelés fokozása elsősorban a természeti előfeltételektől függ, Aereboe utal arra, hogy a magángazdaságban a több tőkét és munkát kívánó intenzív gazdálkodás csak jó talajon fizeti ki magát. A magasabb terményár a rosszabb minőségű földeken is megindíthatja ugyan az intenzívebb termelést, amint ez a háborús gazdálkodásban megfigyelhető, azonban mindig mérlegelni kell az e célból az állam által hozott áldozatokat is. Vigyázni kell továbbá arra, hogy a termésfokozás érdekében a föld talajerejének rablógazdálkodással való kimerítése és a munkaerő olyan túlzott kihasználása, amely tömegbetegségeket és a halandóság növekedését idézi elő, a nemzeti vagyoni erőforrásait ne csökkentse, akkor sem, ha az magángazdaságilag jövedelmezőnek mutatkoznék.

Bár a többtermelés kérdését az irányított és tervgazdasági elgondolások realitásában ítélik meg, velük szemben is érvényesíteni kell a kritikai álláspontot, ha a nyershozadék minden áron való fokozása érdekében a jövedelmezőség szempontját a növénytermelés, állattenyésztés stb. hatalmi átalakításánál figyelmen kívül hagynák. Tárnyilagosan kell megvilágítani azokat a nehézségeket is, amelyek a termelés, de az ezzel szoros összefüggésben álló élelmezés terén a földművelés belső természetéből és munkarendjéből kifolyólag a korlátlan állami beavatkozás és az igazgatott gazdasági rend elé tornyosulnak. Ahol az állami földkezelésnek, vagy a kollektív termelésnek nyomai sem találhatóak, nagy rázkódtatás nélkül nem lehetséges a mezőgazdasági termelés individuális rendjét megbontani. Ahol pl. az agráralkotmány vegyes üzemi formán épült fel, a napi politika kedvéért felette kockázatos ennek forradalmi megváltoztatása, mert soha nem tudhatjuk, hogy ez a rendszer a természet (terméketlen talaj, szárazság) által diktált üzemformának (erdő, legelő) az ipari és városi fejlődésnek (nyersanyag és gabonaellátás) vagy a gyorsan nem orvosolható tőkehiánynak, vagy az alacsony műveltségnek stb. következménye-e.

Esetenként és mindent mérlegelve meg kell állapítani a fejlődés irányát, tempóját, a termelés fejlesztésének eszközeit és azoknak hatóerejét.

Ugyancsak fontos szerep vár a termelési politikára a szociális követelések határmegjelölésénél is. Az agrárszociológia gyakran a termelés alapfeltételeinek figyelembevételére hangoztat birtokpolitikai, munkásjóléti stb. követelményeket és e tekintetben sokszor hivatkozik más termelési adottságokkal rendelkező országok példájára. Az agrárpolitika ezzel szemben a termelés prioritására utal. Az ország népességének szaporodásával arányban kell az agrártermelésnek is emelkednie, mert a dolgozó ember reális jövedelme nem lehet nagyobb annál a tápszermennyiségnél, amely az illető nemzetgazdaság élelmiszerkészletéből átlagosan egy keresőre és eltartottra jut. Természetesen figyelembe kell venni az ipari és mezőgazdasági népesség kereseti és életnívójának kiegyenlítendő különbségeit is.

A modern agrárpolitikának a termelés kérdésével összefüggő, de első sorban a piac számára termelő nagy- és középüzemeket érintő fejezete az értékesítési politika. A liberális gazdasági rendszer elmélete és gyakorlata minden figyelmét e kérdésre koncentrálna s ezért az agrárpolitikának egyik legjobban kidolgozott, az üzemtan, a dinamikus irány és konjunktúrakutatás által átvilágított területe. A földjáradék, az áralakulás törvényei, a tőke, a hitel, sőt a valutakérdés, az export, import, a vám stb. problémák nyernek itt agrárszempontról kritikai megvilágítást. A termelés az értékesítéssel szoros kapcsolatban van. Jutalmazó ár nélkül a gazda nem termel többet s ezért a külföldi versennyel szemben a hitelnövelés, anyagbeszerzés és áralakulás terén kellő védelmet kell kapnia. Erre annál nagyobb szüksége van a piac számára termelő üzemnek, mert, kartelleket alkotni nem tudván, a terményárak alakulására befolyása nincs, viszont ma már a legortodoxabb közzgazda is kénytelen elismerni, hogy a piac formális szabadsága a verseny kinövésének és monopolisztikus visszaéléseinek megszüntetése nélkül érvényesülni nem tud.

A gyakorlati agrárpolitika az amerikai verseny okozta első agrárkrízis óta a liberális gazdasági rendszer világpiaci rendjét és árpolitikáját állandóan támadta. Sokkal előbb, mint a közzgazdasági elmélet, észrevette a monopolisztikus verseny előtérbenyomulását és a piaci gépezetet nem ismerő gazdák számára ezért követelt vámvédelmet és állami támogatást a monopolisztikus összebeszélésekkel és a nemzetközi tőke által támogatott hivatásos közvetítőkkel szemben. Kifejtette, hogy a méltányos ár, az ingó tőke monopóliumától mentes szabadverseny és piaci szerkezet a termelés legtermészetesebb támasza, mert enélkül a gazda sem befektetést, sem hosszabb távú tervezést eszközölni nem tud. Elítélte, hogy a nagyrészt mezőgazdasági megtakarításokból összegyűjtött tőke, termelési célok támogatása helyett, a betakarított termények olcsó áron való összevásárlása és közvetítői nyereséggel történő eladása felé fordult s így értékesítési monopóliumhoz jutott. Kétségtelen, hogy ha a deformált versennyel szemben a közzgazdasági elmélet félszázaddal ezelőtt érvényesítési kritikai álláspontját, úgy saját magának, mint a szabad piaci szerkezet fennmaradásának szolgálatot tesz, mert az állami beavatkozás mai mértéke jelentékenyen meghaladja az akkor kívánt vámvédelmet és monopóliumszerű létesítményeivel (rögzített ár, beszolgáltatási kötelezettség, egykéz stb.) a gazda egyéni cselekvőképességét és felelősségérzetét nem mindig a többtermelés érdekében befolyásolja.

A szabad piaci rendszerben épp úgy, mint a kötött gazdálkodásnál nél-

külözhethetlen a tőke és ennek híján a mezőgazdasági hitel mindhárom faja s ezeknek megfelelő hitelszervezet. A túladosodott üzemnek földtehermentesítése is elengedhetetlen föltétele a mezőgazdaság boldogulásának.

A termelési és értékesítési politikán épül fel a mezőgazdasági szociálpolitika, amely az agrárpolitika célkitűzésének központjával, a termelő ember sorsával foglalkozik. Ezt a sorsot nem a világpiac misztikus áralakulása, sem az állam mindenhatósága, hanem a föld és a termelő ember stabil kapcsolata és azok a történelmileg kifejlődött alakulatok határozzák meg, amelyeknek alapsejtje a családi gazdaság, betetőzése a nemzetgazdaság és annak világpiaci összefoglalása. A mezőgazdasági szociálpolitika szerves része az agrárpolitikának, mert a földművelésből élő társadalmi osztályok kialakulásával, megélhetésüknek gazdasági alapjaival, világszemléletükkel és mindezeknek magasabb fokra való fejlesztésével foglalkozik. Az agrárpolitika alapjában véve középosztály-politika, a mezőgazdasági szociálpolitika pedig azokat az utakat és módokat keresi, amelyeken a mezőgazdaságban tevékeny kisebb egzisztenciák, a parasztság és a mezőgazdasági munkások anyagi és kultúrnívója odáig emelhető. Tárgyalási anyaga nemcsak a munkaadó és munkás viszonyának, vagy a nagy- és kisüzem ellentétének vizsgálata; majdnem egész vonalon érintkezik az agrárpolitika egyéb kérdéseivel, úgyhogy benne sokan csak kiscgazda-, és mezőgazdasági munkásérdeket védő agrárpolitikát látnak. A gazdasági munkás munkabére, munkaalkalma, munkaideje, jogi helyzete stb. mutatis mutandis, az ipari szociálpolitika elgondolása szerint alakítható, de állandó figyelemmel kell lenni a mezőgazdasági termelés speciális természetére is. Ezért az agrárpolitika szociális része külön és behatóan vizsgálja a mezőgazdasági munkás kisebb terjedelmű oikos-gazdaságának sajátosságait, szolidáris munkarendjét, családi jövedelmének felhasználását, melyen a mezőgazdasági munkás kis vállalkozói jellege, a társadalom jövő fejlődésének ígérete nyugszik. A mezőgazdasági szociálpolitika főleg a jövedelemeloszlás problémájával foglalkozik és ezzel kapcsolatban tárgyalja a birtokpolitikát is, amely termeléspolitikai vonatkozásaitól eltekintve, főként az osztálytagozódás szempontjából bír jelentőséggel. De utal ennek a kérdésnek a termeléssel és a fogyasztással való összefüggéseire is. Benne az osztálykiválás békés útját, az ellentétek kiegyenlítését keresi, amelynek célkitűzése nem a magasabb kultúrfokon élő társadalmi osztályok deklasszifikálása, de a szegényebb társadalmi osztályok felemelése. Éppen ezért alapföltételként a kiscgazdák helyzetét törekszik az agrárpolitika általános eszközeivel (vámvédelem, hitelügy, szakoktatás, kísérletügy stb.) megszilárdítani, miután ennek az osztálynak alsóbb rétege a természetes gazdálkodásnak pénzszolgáltatásra való átalakítása és a forgalmi gazdaság jogi, hitelügyi és értékesítési berendezkedése folytán fokozatosan eladósodik és önállóságát veszti. Hanyatló társadalmi osztályba történő felemelés mindig azzal a veszedelemmel jár, hogy az új kiscgazdaréteget az állam lesz kénytelen moratóriumokkal és segélyekkel eltartani.

Az kétségtelen azonban, hogy az osztályfelemelkedés normális költségeit is csak az esetben áldozhatja a közösség, ha az illető társadalmi réteg az államélet hasznos és fontos tényezője. Úgy a kiscgazda, mint a munkásosztály a népesedés, a véderő és az államfenntartó akarat szempontjából nagy érték, de azt is kutatni kell, hogy az illető osztály helyzete valóban oly súlyos-e, hogy a beavatkozásra szükség van. A mezőgazdasági szociálpolitika e tekintetben némi ellentétbe jut az agrárpolitikával, amely a mezőgazdaságban tevékeny emberek

sorsával általában foglalkozik, mert a vámvédelem, a hitelügy rendezése és egyéb agrárpolitikai segédeszköz egyaránt hasznára van a gazdatársadalom egyetemének, kis és nagy gazdának, viszont különös állami segítségre csak az tarthat igényt, aki önhibáján kívül jutott bajba és önmagán segíteni nem tud. Igaz, hogy a segítségből ki lehet zárni mindenkit, aki megérteni nem akarja, hogy a szociálpolitika nem alamizsna-osztás, de nevelés az önsegítségre és segítség az önfegyelmzésre.

A szociális munkából az állam, a társadalom és az egyén egyformán ki kell, hogy vegye a részét. Csak így lehet elérni a szociálpolitika célkitűzését, a vagyon és jövedelemelosztás olyan formáját, hogy minél többen élvezhessenek mérsékelt, de biztosított jólétet, vagyis, hogy részükre a gazdasági, kulturális és erkölcsi javaknak társadalmi helyzetükkel arányos minimuma garantáltassék. E tekintetben az első világháború óta az állami beavatkozás, nem kis mértékben az agrármozgalmak nyomása alatt, megfelelő haladást mutat. A prevenció, az utólagos szankciók rovására előtérbe nyomult és ma már a tudomány feladata arra figyelmeztetni a szociális programkészítőket, hogy az állam szolgáltatóképessége épügy korlátolt, mint a szabad forgalom állítólagos aranyhegyei, amelyek fogyasztási célokra felhasználva, a magasabbrendű termelést, a szociális haladás egyetlen biztos bázisát akadályozzák.

Az agrárpolitikába tagolt szociálpolitikának sohasem szabad osztálypolitikává devalválódnia és bármily szeretettel is foglalkozik az egész gazdasz osztály, vagy a kisgazdák és mezőgazdasági munkások életkérdéseivel, mindig az egész nemzetgazdaság egyetemes haladását kell szolgálnia. E szempontból csak kritikával fogadható el a falusi népjóléti politikának az az álláspontja is, amely az iparosodásban és városiasodásban nemzeti veszedelmet lát és a mezőgazdaság érdekeit, az ipari fejlődéssel összeegyeztetni nem tudja. A föld eltartási kapacitásának telítettsége, amely természetesen nem az egész ország területe és népessége, hanem a mezőgazdaságilag hasznosított terület és a mezőgazdaságból élő néposztályok arányszáma szerint számítandó, Európa minden kultúrországát iparosodásra kényszeríti. A foglalkozási statisztika minden népszámlálásnál több és több iparűzöt mutat fel és a jövő generációk munkalkalmát és megélhetését a legnagyobb mérvű földosztás, a legintenzívebb kerti gazdálkodás sem lesz képes biztosítani.

Egyebekben az agrárpolitikának mezőgazdasági szociálpolitikai részébe aggály nélkül besorolható az első világháború óta, úgy a történelmi etikai irány, mint a klasszikus közgazdaságtan művelőinél nagy népszerűsége emelkedett falupolitika, amely a falusi élet leíró munkája alapján készít reformjavaslatokat. Az agrárpolitika által tisztázott gazdasági okokon kívül igyekszik a falu elnéptelenedésének, az egykének, a tömegbetegségeknek stb. különleges társadalmi, kulturális és szociális okait is felderíteni. A jövedelemelosztás aránytalansága, a hosszabb és a fizikumot nagyobb mértékben igénybevevő munka, a rossz táplálkozás, lakás, ruházkodás, a kulturális elmaradottság, mind orvoslást kíván, nemcsak a falusi lakosság és a tradíciókban gyökerező európai mezőgazdaság érdekében, de a falu államfenntartó, népességet regeneráló, magasabb állampolitikai jelentősége szempontjából is. Az orvoslásnak azonban nemcsak materiális, de etikai és kulturális eszközei is vannak, amelyeket az állami beavatkozáson kívül maga a társadalom is mozgásba hozhat. Az agrárpolitika a falu évezredek munkaközösségére és szolidáris segítségre épít, amelynek alapja a föld és a mezőgazdasági termelés, nem pedig a városi élet sokszor

felszínes intézményeinek kritika nélküli átültetése s ezért a falupolitikát könnyen illesztheti be tudományos rendszerébe.

Már a tárgyi felosztás rövid áttekintése is mutatja a különbséget a régebbi és a modern agrárpolitika között. Kiindulópont nem a forgalom, hanem az ellátás, amelynek a termelés többé-kevésbé alárendelt tényezője. A vizsgálódás körének megbővülése a mezőgazdasági szociálpolitika anyagával, különösen a kultúr- és falupolitikával szintén jelentős változás. Ezeknél sokkal mélyrehatóbb azonban a vizsgálódás irányának széttágulása, az eddig egységes forgalmi szemléletnek szétválása a különböző üzemtípusok szerint. A modern agrárpolitika szakít azzal a fikcióval, hogy a többtermelés és a piaci értékesítés egyazon határfokon érdeke az összes gazdának és az összes mezőgazdasági üzemeknek. A termelés alapfeltételeit illetően ez az álláspont még több-kevesebb fenntartással elfogadható, amennyiben ezek a nyersanyagok fokozására vonatkoznak, bár a nagyobb munkabefektetés mérlegelése itt is differenciát okozhat. Teljesen eltérő azonban a különböző üzemtípusok célkitűzése a tisztajövedelemre épített termelésnél, amely nemcsak az értékesítésnél, de az üzemtervezésben s az agronómia segédeszközeinek alkalmazásánál is különböző mérték szerint bírálható el. Ezeknek a különbségeknek figyelmen kívül hagyása az agrárpolitikát építve irreálissá teszi, mint ahogy a klasszikus közgazdaságtan merev ragaszkodása a szabadverseny, a világpiac és a nemzetközi munkamegosztás fikciójához, elszakadás volt a való élettől. Tarthatatlan tehát az agrárpolitika régibb irányának vizsgálódási módszere, amely a termelést, az értékesítést, a hitelügyet stb. kizárólag, vagy túlnyomólag a piac számára termelő üzemtípus szempontjai szerint értékeli és a kapitalista termelést évezredekkel megelőző és a forgalmi gazdaság törvényszerűségeitől eltérő rendszerű, de számarányát tekintve túlnyomó családi gazdaság sajátos szempontjait figyelmen kívül hagyja, vagy a legjobb esetben azt a forgalmi gazdaság fogalmi köréből átvett és csupán területnagyság szerint megjelölt kisbirtokkal keveri össze. A legtöbb agrárpolitikus a kisüzem jelentőségét főleg birtokpolitikai, tehát a rendes termelési folyamattal csak közvetve kapcsolatos szempontból hangsúlyozta ki, feledve, hogy valamely ország termelési szintjét kizárólag a piac számára termelő üzemek eredményeiből megítélni nem lehet. Arról sem vettek tudomást, hogy a családi gazdaság egészen másként viselkedik a gazdasági élet forgalmi jelenségeivel szemben, miután önálló lévén, termésének csupán 10—40%-ával érdekelt a piaci termelésben. Ugyanígy az állam által irányított gazdasági rendszerrel szemben is individuális természetéből folyó gátlásai vannak. A modern agrárpolitikának tehát tudományos szempontból egyik legfontosabb feladata a családi üzem belső szerkezetének tisztázása, továbbá annak megállapítása, hogy ez az évezredek üzemforma miként viselkedik a közgazdasági élet különböző törvényszerűségeivel szemben, szükségletei mily terjedelműek, milyen a munkarendszere, termelési eszközei stb. Amint fentebb láttuk, Bücher megállapította ennek a gazdaságtörténeti típusnak közgazdasági sajátosságait. Kétségtelen, hogy Ázsia, Afrika, sőt Délamerika földműveseire nézve ezek a vonások ma is helytállóak. Az európai kisgazdák azonban a forgalmi és legújában az irányított gazdasági rendszer hatása alatt kénytelenek voltak üzemük zártságát kisebb, vagy nagyobb mértékben felbontani, másrészt a termelés intenzitása és a népszaporodás is változásokat okozott a családi gazdaság minimális területi egységében és egyrésztük a mezőgazdasági termelés szokásos formái között, másrésztük a monokultúra segítségével piac számára termelővé tette. Nyilván-

való, hogy az agrárpolitika vizsgálódásai a családi üzem piaci szektorára teljesen érvényesek, hiszen a kisgazdát néhány métermázsza árujának értékesítése közkötelezettségeinek és ipari szükségleteinek szempontjából épügy érdeklí, mint a nagybirtokost üzemének rentabilitása.

A parasztgazdaság viszonya a forgalmi gazdaság üzeméhez (nagy- és középbirtok) és a központilag irányított üzemekhez szintén bővebb megvilágítást kíván. Törvényszerűségnek látszik, hogy valamely nemzetgazdaság termelési nívóját általánosan emelve, a nyershozadék növekedésével arányban csökken a családi gazdaság átlagos területnagysága. A családi üzem piaci szolgáltatóképességét viszont a tiszta jövedelem csak részben befolyásolja, mert konstrukciójánál fogva kevésbé rugalmas a szabadpiac és a tervgazdaság követelményeivel szemben. Az agrárkrízis alacsony terményárait fogyasztásának növelésével ellensúlyozza, a hatósági ármaximálással szemben is ez ad neki hátrvédet. A kedvező ár is csak akkor emeli az oikos piaci árukinálatát, ha egyidejűleg e kötelékben termelők életigényei is emelkednek.

Az agrárpolitika kutatási területe és vitakérdései azáltal is jelentékenyen meggyarapodtak, hogy a közgazdasági élet szabadpiaci rendjét az állami beavatkozástól irányított értékesítés és termelés váltotta fel, fokozott mértékben ott, ahol a mezőgazdasági termelést a magántulajdoni rendtől eltérő kollektív termelésre szervezték át. A termelés és a mezőgazdasági vállalkozás normális kilátásait az üzemtan hivatott tisztázni, a többtermelésnek azonban közgazdasági és pszichológiai feltételei is vannak s ezt az agrárpolitika nem hanyagolhatja el. Hogy a piac számára termelő nagyobb gazdák vállalkozásának a közösségi rend túlságosan nem kedvez, bővebb bizonyításra nem szorul. A nagyobb gazdák ellenkezését azonban le lehetett győzni vagy a kisüzemrendszerre való áttéréssel, vagy a magánföldtulajdon megszüntetésével és a kisebb gazdáknak kollektív üzemekbe való kényszertömörítésével. Kétségtelen, hogy a földosztás kérdése a legtöbb ország kisgazdáinak helyeslésével találkozik. Megoszlik azonban a mezőgazdasági munkás, de méginkább az ipari proletariátus véleménye, mert egyik a munkaalkalmát, másik élelmezését félti a reformtól. Viszont a kollektív termelés nem egykönnyen egyeztethető össze a kisgazda családi üzemével. A nyugateurópai kisgazda álláspontja az állam rizikóvállalásával és egyéb segélyakcióval szemben kritikai, egyrészt, mert mint adófizető az érem másik oldalát is ismeri, másrészt ösztönszerűen húzódik a gondolatától, hogy az állam kitartottja legyen és ennek fejében rendelkezési jogát földje és terméseredménye felett korlátozzák és munkarendjébe, üzemtervébe beleszóljanak. Az egyén tervező és cselekvő szabadságát semmiféle bürokratikus intézmény nem pótolja. A talaj és a klíma minden üzembn másképp határozza meg a termelési optimumot s ebben csak az egyén alkalmazkodóképessége és leleményessége tud eligazodni. A kisgazda az állami segítség kecsegtető ígérete dacára sem lát olyan támogatást a korporatív kényszertömörülésben, mint a békeidők önkéntes szövetkezeti szervezkedésében. Még bizalmatlanabban nézné azt a rendszert, amely termelésének eredményét elvonná és szükségleti cikkeket közös raktárakból, fejkvóta vagy a teljesített munkaórák szerint osztaná szét. A családi üzemnek ez nemcsak termelési, de önálló fogyasztási funkcióját is megszüntetné, viszont a kisgazda sejti, mit jelent ősi gazdasági szervezetének felbontása. Termelő akaratát példaadással, méltányos piaci áralakulással, szövetkezeti szervezéssel, sőt részleges állami támogatással fokozni lehet, de kényszerintézkedésekkel nehezen. Előbbi eszközöket az agrárpolitika a szabad gazdasági rendben is

ajánlotta, épúgy, mint a termelés fejlesztésére vonatkozó, az agronómia és az üzemtan által javasolt reformokat.

Az agrárpolitika anyagának üzemtípusok szerinti vizsgálatát Rau már a XIX. század közepén elkezdte, amidőn a kisüzem területnagyságán kívül annak munkakörét, az üzemvezető képességeit, családjainak szükségleteit, a műveléshez szükséges igát, a nyers és tisztahozadék különböző hatásait, a meliorációk lehetőségét, a piac rendelkezésére álló feleslegeket hatásukban mérlegelte. Sajnos, ezt a kikezdést sem Roscher, sem a hozzá felzárkozó agrárpolitikások nem követik. Kutatásuk a különböző birtokkategóriák területi nagyságának és százalékos arányának vizsgálatában és létjogosultságuk bizonyításában merült ki.

Az agrárpolitika új irányára döntő volt Kautsky Károlynak a múlt század végén megjelent és főnt ismertetett «Agrarfrage» c. munkája, amelyben megállapítja, hogy a kapitalista gazdasági rendben a mezőgazdasági termelés három különböző üzemmódban folyik: a történelmileg kialakult, számszerint túlnyomó családi gazdaságban; a piac számára termelő nagy üzemben, amelynek intenzitása, tisztajövedelemre irányuló értékesítési és hitelügyi cselekvényei a kisüzem boldogulásának feltételeit is befolyásolják; végül az állami és az általa irányított üzemben, amely Kautsky szerint a jövő gazdasági rendszerének típusa. Mindhárom üzemmódban lényegét tisztázni törekedett és vizsgálódásai során értékes megállapításokra jutott. Legkevésbé sikerült a családi üzem lényegének felismerése, mert, összhangban a klasszikus közgazdaságtan felfogásával, nem látott abban mást, mint a tőkéstermelés szabályai szerint piac számára termelő, de területileg s így szolgáltatóképességében kisebb üzemet, amelynek csak egyetlen sajátosságát emeli ki, hogy t. i. a termelés deficitjét a család túlmunkájából és igénytelenségéből fedezi. A Kautsky által körvonalazott üzemekategóriák további tudományos kiértékelését a kis- és a nagyüzem szolgáltatóképességének és létjogosultságának vitája akasztotta meg, amely a vulgáris agrárpolitika kisbirtok-nagybirtok kérdésében nyert, sokszor a statisztika adatainak segítségülhívásával a tudomány szempontjából alig használható folytatást. A tudományos pártatlanságra törekvő agrárpolitika viszont a magántulajdon és a forgalmi gazdaság szabadpiaci rendjének statikáját, némi szociális módosítással, örök érvényűnek tartván, az ellátási gazdálkodás évezredes típusának, a családi üzemnek épúgy, mint a közösségi gazdálkodásnak behatóbb vizsgálatát elhanyagolta.

A modern agrárpolitika a magántulajdon és a forgalmi gazdaság adott-ságaiból indul ki, de az Eucken által konstruált két különböző üzemtípus: a központilag igazgatott és a forgalmi gazdaság felosztása szerint igyekszik a túlnyomólag önellátásra törekvő és a túlnyomólag piac számára termelő mezőgazdasági üzemekategóriák lényegének és törvényszerűségeinek különvált tisztázására. Ehhez első lépés a birtok és az üzem összezárt fogalmainak szétválasztása és elhatárolása, amely nélkül objektív kutatás lehetetlen. Ugyancsak el kell választani az ellátási és forgalmi üzemtípusokat a terület fogalmától. Aereboe szerint a mezőgazdasági üzem organikus egység, míg a birtoknagyság a tulajdonjogot és tartozékait juttatja kifejezésre. A birtoktulajdon a vagyoni viszonyokat tünteti föl s független az üzemnagyságtól, viszont a mezőgazdasági üzem racionális terjedelmét a földművelés természeti és közgazdasági feltételei határozzák meg. Mi ezen a helyen az üzemet, illetve a gazdálkodás formáját vizsgáljuk, ehhez a múlt és a jelen útmutatást.

A középkori nagybirtok tulajdonképpen zárt parasztgazdaságok összefoglalása volt, sőt a római latifundium is, a birodalom utolsó évszázadaiban ilyen összetételt és belső szerkezetet mutatott (kolonátus). Ma is elég nagybirtok található, amelynek laza üzemformája az egyéni vagy szövetkezeti kisbérlet. Politikai szempontból könnyű megjelölni, hogy milyen tulajdoni viszonyok kívánatosak, ellenben az, hogy a nemzet ellátása szempontjából a kis-, közép- vagy nagyüzem hasznosabb-e, csak üzemtechnikai mérlegelés és a gazdasági szükségszerűség alapján bírálható el. A közigazgatási fejlődés mindenkor foka dönt e fölött.

Ezekután át kell térnünk az Eucken-féle felosztás alapján a Kautsky által megjelölt üzemtípusok lényegének tisztázására. Amint már említettük, Eucken csak két üzemtípust különböztet meg, a központilag igazgatottat, amelyben a kereseti és a háztartási gazdaság egységben valósul meg és a forgalmi üzemet, amelyben a kettő teljesen elválik egymástól. Eucken a szükséglet számára való termelést nem tartja döntőnek, lényeg az, hogy ennél a típusnál a központ (legyen az a családfő, vagy a közösségi kormányzat) elgondolásától és parancsától függ minden gazdasági cselekmény. Ez a központi akarat elsősorban a szükségletek mineműségét és jelentkezésének sorrendjét mérlegeli, továbbá a készleteket és az előrelátható hiány pótolhatóságát a természet, tőke és a munka segítségével. Ehhez irányítja azután üzemtervét, szabadon választva a tisztajövedelem, vagy a jobb ellátás között, bár többnyire a középutat keresi: minél kevesebb tőke- és munkabevetéssel, minél nagyobb eredményt törekszik elérni. A zárt családi gazdaság egymásba fonódó termelési és élelmezési közösségével éppen egyszerűségénél fogva legtisztábban mutatja a központilag igazgatott gazdaság típusát. Vezetője, aki egyébként többnyire a munka irányítója és kivitelezője is, a családtagok munkaképessége szerint határozza meg, hogy ki, mikor, mit és mennyit dolgozzék, melyik darab föld legyen szántó, legelő stb. és hogy a termelés, a föld csökkenő hozadékának törvényét figyelembevéve, meddig fokozható. Technikai tudása, szorgalma, kitartása döntő, az évről-évre megállapítandó üzemtervénél és a gazdasági eszközök beszerzésénél stb., stb., figyelembe kell azonban vennie az állam jogi és szociális szervezetét és a nemzetgazdaság általánosan érvényes keretét, amely úgy a forgalmi, mint az irányított gazdaságban érezteti hatását.

A központilag igazgatott gazdaság minden formájánál a gazdasági hatalom a döntő és a közösség minden tagja ettől a hatalomtól függ, szabadsága vagy egyáltalán nincs, vagy erősen korlátolt és ezt éreznie kell még az egyébként önálló családi gazdaságnak is, ha a közellátás prioritása miatt kénytelen az egész országot átfogó, magasabb közigazgatási alakulatba betagozódni, amely számára termelési korlátozásokat és kötelezettségeket állapít meg. Utóbbinak formája lehet a forgalmi gazdaságba való fokozott bekapcsolás, a saját szükségletére termelt gabonának, állatnak, tejnek előírt mérvű, maximált áron történő forgalombahozatala. Más irányú korlátozás a családi gazdaság vezetőjének racionalizmusa, amely megakadályozza, hogy egyetlen termelési év fogyasztási javainak forszírozott előállítására vagy teljes felhasználására miatt a következő év eredményét kockáztassák.

Eucken a központilag igazgatott gazdaság négy különböző fokozatát határozza meg: Az ideális típus a tökéletes vagy teljes központi gazdaság, a zárt családi üzem, amelyben semmiféle csere sincs megengedve. A gazdaság vezetője állapítja meg a termelés eredményének felhasználását, hogy abból a család

tagjai mennyit fogyaszthatnak, mennyit költhetnek ruhára, élvezeti cikkekre stb. A kényszer odáig terjedhet, hogy a családtagok a nekik kiutalt fogyasztási javakat sem cserélhetik át más fogyasztási javakra. Így volt ez pl. a spártaiaknál, de a zadruga közös étkezéseinél is. A központi parancs a gazdálkodás legkisebb részletére is döntő, egyetlen gazdasági terv uralkodik az egész közös gazdálkodásban.

A második típus már meghaladja a családi gazdaság kereteit és a közösségi gazdálkodás összetettebb rendszerében foglal helyet. Nagyobb számú ember termelését határozza meg, kevésbé részletesen, mint a családi gazdaság, általában véve inkább a termelés helyét és az alkalmazandó technikát írja elő, hatalmi szavával. A gazdasági terv szigorúságát enyhíti a javak szétoztása, a tagok a nekik fogyasztásra átengedett javakat kicserélhetik, mint pl. a katona-ságnál szokásos, ahol kenyérért húst vagy cigarettát szerezhet egyik a másiktól.

A központilag vezetett gazdaság harmadik típusát a fogyasztásra átengedett javak szabad cseréje jellemzi. Egyiptom ókori gazdaságában az állami alkalmazottak fizetésüket kenyér- és sörporciókban kapták s ezt becsélheték; sokhelyütt a központ csak utalványokat adott, amelyekért birtokosaik az állami raktárakból nekik tetsző javakat szerezhettek. E rendszerben a fogyasztás nincs korlátozva, de az irányítás mégis lehetséges, mert a búzalisztet rozssal, a gyapjúszövetet pamuttal stb. lehet kevertetni; ezen belül azonban szabad választása van a fogyasztónak. A további korlátozás a különböző ár-megállapításban van, továbbá, hogy a keresletet jegyrendszerrel szabályozzák a népesség szükségletének indexe szerint. A központi vezetés az összszükséglet alapján állapítja meg egy vagy több év gazdasági tervét, tekintettel van azonban az állampolgárok különböző gazdasági elgondolásaira. Ez a sokféleség természetesen a központi tervkészítésnek erős korlátja.

A központilag igazgatott gazdálkodás negyedik fokozatán a gazdasági életet irányító hatalom nem korlátozza sem a termelést, sem a fogyasztást, de szabad hivatásválasztást sem enged, mindenkinek kijelöli a munkáját és a munkahelyét. Ennek klasszikus példája a római kolonatus, a röghözkötött jobbágyság, az indiai kasztok és a kínai családi gazdaságok nagyrésze. Elképzelhető azonban központilag igazgatott gazdaság a hivatás és munkarend szabad választásával, szabad munkabérszerződéssel, munkapiaccal, de utóbbinál az államhatalom erős nyomása, vagy kedvezmények nyújtása gyakorol befolyást.

A forgalmi gazdaság lényegének tisztázásánál Eucken hangsúlyozza, hogy ez nem tévesztendő össze a modern kapitalizmus ma uralkodó rendszerével, egyrészt, mert a gazdaságtörténet minden korszakában fellelhető, másrészt, mert a forgalmi gazdaság a kapitalizmus rendjében is elég gyakran, a XX. század majdnem minden évtizedében, változik. A családi üzemek betagozódása a forgalmi gazdaságba hasonlóképpen erős módosítást jelent, ugyancsak befolyásolja a szabad forgalmat az állam esetleges beavatkozásán kívül az elvileg szabad piacon az ár-megállapítást, nyersanyag-szétoztást, hitelt stb. közlelről érintő kartell- és trösztalakulás. A lényegét tehát meg kell tisztítani a külső látszattól és az esetlegességektől. Mindenekelőtt azt kell tudnunk, hogy amíg a központilag igazgatott gazdaságban a termelés és a háztartás szorosán összefonódik s így a vezető egyetlen gondja, hogy terem-e annyi, amennyi a háztartás ellátására elegendő, addig a forgalmi gazdaság két különböző tényezőtől, az üzemből és a háztartásból tevődik össze s így abban a csere tiszta-

jövedelmi szempontja lép előtérbe. A forgalmi üzem keretében a közgazdasági tevékenységnek csak egy része bonyolódik le, tehát minden egyes gazdaság egymással csereviszonyban, vagy legalább is érintkezésben van és ezért többé-kevésbé kölcsönösen függ a másiktól. A forgalmi gazdaságban nem egyetlen központtal, hanem sok gazdasági üzem és háztartás terveivel kell számolni s ezek összekapcsolása folytán alakul ki a gazdasági élet egysége és teljessége. A forgalmi gazdaság ideális háztartási típusa minden használati és fogyasztási cikket kívülről vásárol, nem főz, nem mos, nem varr, éppen ezért a gazdaság vezetőjének terve készítésénél, akár hosszútávú, akár rövid terminusra szól az, tekintettel kell lennie a forgalmi gazdaság egész szövevényére és gazdasági terveit összhangba kell hoznia az egész gazdasági processzussal.

Az üzem típusok pontos elhatárolása a rendszeres agrárpolitika egységes szemléletét szétbontotta s ez a körülmény a tudományos pártatlanság megőrzését nehezebbé teszi, amit tetéz még, hogy a közösségi gazdálkodás, továbbá a tulajdon és az üzem fogalmának összekeverése a politikai viták központjába került. Viszont az agrárpolitika objektív szemléletének az a régi módszere, hogy csak a forgalmi üzem termelési és értékesítési problémáit tárgyalja, a többin pedig mutatis-mutandis utalással napirendre tér, beleütköznék a modern közgazdaságtan, méginkább a közgazdasági politika által a való élet kutatása iránt felállított követelményekbe. Fentiekben igyekeztünk a három üzem-típus általános vonásait tisztázni, ezek alapján fogjuk az agrárpolitikai szempontokat és az elméleti mérlegelés motívumait is megállapítani. A klasszikusokra támaszkodó agrárpolitika vezetőszerzője a minél nagyobb tisztahaszonra törekvés és az ennek alárendelt intenzitás-fokozás volt, a problémákat egységben tárgyalta. Később kapcsolódnak be a jövedelemelosztás társadalom-gazdasági szempontjai, amelyek elsősorban a piaci szerkezet automatikus működésének zavaraira és ennek kapcsán a mezőgazdasággal foglalkozó társadalmi osztályok szociális kérdéseire utaltak. Utóbb az üzemtani kutatások alapján analizálták a tisztajövedelem szempontjait, a többtermelés nyersanyag-értékelésével szemben. Mindezekből adódik a modern agrárpolitika vezető motívuma is: a termelés fokozására való törekvés, mindhárom üzem típusnál. A termelési költségek kérdése főként a piacot szolgáló nagyobb üzemek tisztajövedelmi célkitűzésénél lép előtérbe, de egészen ki nem kapcsolható a közösségi gazdálkodás típusánál sem, tekintettel arra, hogy az esetleges veszteséget itt közkielcségből kell fedezni. A Szovjet egyik újabb intézkedése szerint államhitelt veszteséges üzemek nem kaphatnak. A családi gazdaságnál ez a kérdés alárendeltebb szerepet játszik, mindazideig, amíg a közterhek, a túlméretezett beruházás vagy más körülmények eladósodást nem idéznek elő, aminek következtében a birtok tulajdonjoga, esetleg a használat fölötti rendelkezés is problematikussá válik.

Sokkal súlyosabb kérdése a modern agrárpolitikának a különböző üzem típusok gazdasági és szociális célkitűzésének tisztázása. Ezeket az összefüggéseket már Roscher sejtette és az agrárpolitika súlypont-áthelyezése a termelésről a termelő emberre, részben ennek a megfontolásnak következménye volt. Méginkább kitűnik a kérdés jelentősége Sombart felfogásából, aki az emberiséget vezető gazdasági szellemből magyarázza az egyes korszakok gazdasági életének irányát és berendezkedését. A középkor vezető elve a tisztességes megélhetés volt, ugyanaz, ami a családi gazdaságot évezredek óta a mai napig irányítja. A forgalmi gazdaság vezetőelve: a nyereszkesedés, azonosan hat a

kapitalista termelés mindhárom ágában. A nyereség kialakulásánál azonban utalni kell arra a különbségre, amely annak legfőbb eszközét, a versenyt, a mezőgazdaság egész területén úgy általánosságban, mint a különböző üzemtípusoknál jellemzi. T. i. a verseny feltételeit itt nem a tőkeerősség és a területnagyság, de a talajjószág és a klíma határozza meg, amelyet a közlekedés által befolyásolt piac és munkamegosztás módosít. Ennek következtében nem a nagy- és kisüzem, de ugyanazon vidék mindkét üzemtípusa áll más vidékek üzemtípusaival szemben. Ez a magyarázata annak, hogy a két üzemtípus közt általánosságban olyan éles verseny nincs, mint a gyáripár és a kézműipar között, ellentétük csak a földmegosztásnál merülnek föl, de itt sem a nagyüzem a terjeszkedő fél, hanem a mezőgazdálkodástól távolálló ingótőke, amelynek földvásárlásainál döntő elv a vagyoni értékállandóságának biztosítása, míg a nagyüzem vezetőjénél a termelési szempont az irányadó, amely a birtoktesttel össze nem függő, távolabb fekvő földeknek, főleg kisebb üzemeknek felvásárlását nem teszi rentábilissá.

Bernhardinál és az újabb írók közül Spannál és az agrárius Skalweitnél a közösségi gazdálkodást jellemző felfogás lép előtérbe, hogy a termelés nem öncél, hanem a nemzetegész ellátása érdekében teljesítendő szolgálat, tehát azt a közösségre legelőnyösebb formában kell végezni. Spann szerves gazdasági tana szerint elsősorban azt kell megállapítani, hogy a mezőgazdaság minő részt vesz a nemzet ellátásában, mit kell szolgáltatnia közvetve és közvetlenül a közélethez, a nyersanyagszükséglethez, ipari, kereskedelmi és szellemi munkamegosztáshoz, az állam és más közületi alakulatok és a kultúra fenntartásához. Csak e megállapítás alapján lehet vizsgálat tárgyává tenni, hogy e célt a különböző üzemkategóriák általánosságban, majd az elért kultúrfokon a jövő fejlődés szempontjából miként tudják szolgálni. Itt vetődik fel nemcsak a közösségi célok, hanem a különböző üzemtípusok értékelésének követelménye is, amelynek alapján a jelenségek és a teendő intézkedések célszerűsége elbírálandó.

A gazdasági élet legújabb fejlődése, a háborúk által felidézett válságok és a világpiac funkcionális zavarai, még az iparos államokat is agrártermelésük fokozására utalták. Kapcsolatban azzal a törekvéssel, hogy a népéletmezés a külföldi termeléstől független legyen, a legtöbb országban a mezőgazdaság a többi termelési ág fölött kihangsúlyozott jelentőségre emelkedett és a közösségi gazdálkodás a termelés mindkét ágát, a mezőgazdaság és az ipar munkamegosztását, az intenzitás fokozása, a hitelnyújtás, az értékesítés és az áralakulás irányítása által összhangba hozni igyekezett. Ez a rendezés azután a termelési ágak relációjának megváltoztatásán kívül a mezőgazdaság üzemtípusaira is kiterjedt, a nagyüzemet az igazságosabb vagyoni- és jövedelemelosztás szempontjából, a családi üzemet pedig a közösségi ellátás érdekében korlátozásnak vetik alá. Az állami beavatkozás erősödése lassankint az üzemvezető cselekvési szabadságát mélyrehatóan érintette, a gazdasági szabadság helyét a bürokratikus irányítás, az etatizmus túltengése váltja föl. Ezzel a fejlődéssel szemben az elméleti közgazdaságtan állást foglalt. Röpke szerint az egyéni érdek teljes kiküszöbölése csökkentené a haladást szolgáló kezdeményezést és a bürokráciát juttatja túlsúlyba. A felelősségérzet áthárítása a közösségre nemcsak a racionálást, a termelési költségek leszállítását, de a helyenkint jelentkező tömegöngzés és munkakerülés kiküszöbölését is akadályozza, illetőleg a kapitalista gazdasági rend szankciójának, az «éhség és nyomornak» fegyintézzel, esetleg halálbüntetéssel való felváltását teszi szükségessé.

Végeredményben a központi akarat minden elgondolását minden üzemből a termelők egyéni munkája váltja valóra, ezért a modern agrárpolitika pártatlanul igyekszik kijelölni a gazdasági szabadság és a közösségi gazdálkodás érdekkörét. A mezőgazdaság individuális természete, szétszórt és így nehezen ellenőrizhető munkahelyei, a munkafolyamatnak az organikus termelés által megszabott egymásutánisága stb. mind arra utalnak, hogy a legracionálisabb elgondolás sem képes a termelést a mechanikus produkció egységes szabályai szerint átalakítani. Bud János, aki főleg ipari szempontból vizsgálja a közgazdasági élet fejlődését és így alkalmasabb területen keres megoldást, utal a bonyolult közgazdasági élet túlközpontosításának, elbürokratizálásának és a kényszeralkalmazás veszélyének következményeire. A gazdasági életet igazgatni nem lehet, csupán az önálló kezdeményezésnek lehet irányítást adni és az egyéni kezdeményezés alkotási vágyát a szervezettség erejével eredményesebbé tenni. Bud az irányított gazdaságban átmenetet lát olyan szolidaris gazdasági rend felé, amely a tőke és munka ellentéteit kiküszöböli és a hivatások szervezése alapján az osztályharcot megszüntetve, a társadalom összes rétegeinek sorsközösségét megteremtí. Körülbelül ezen a síkon mozog a Quadragesimo anno állásfoglalása is, hogy amit az egyén elvégezhet, azt bízzák reá, de meg kell adni a munkájának sikeréhez szükséges eszközöket, részint a társadalmi szervezkedés, részint a kettő összemunkálásának segítségével. Azoknál a közfeladatoknál pedig, amelyek túlnőnek az egyén és a társadalom által megvalósítható mértéken, vagy ahol az egyén és a szervezett társadalom, vagy a különböző termelőosztályok önmaguktól egyensúlyba jutni nem tudnak, alapos megfontolás és mérlegelés után tervező, ellenőrző, irányító és ha kell, hatalmi szavával az állam teremtsen meg a harmóniát.

Az államélet közösségéből egyetlen mezőgazdasági üzemtípus sem zárhatja ki magát, hiszen szüksége van jogrendre, közlekedésre, valutára, hitelre stb. és mindezt a közösségi tőkét az állam csak akkor szolgáltatathatja, ha a mezőgazdaság ehhez hozzásegíti. Viszont mérlegelni kell az állami beavatkozás veszedelmeit is, amely vagy általánosságban, vagy egyes üzemtípusoknál jelentkezik. Ha az egyén minden gazdasági cselekvéséért az állam kénytelen helyt állni, úgy az államfenntartó társadalmi osztályok helyett az államból élők s attól függők társadalma alakul ki, amelynek követelésesei előbb-utóbb államszűkítést, majd az ország szétbomlását okozzák, amint ezt a Római Birodalom bukása bizonyítja.

3. §. A mezőgazdálkodás üzemtípusai.

A családi üzem szervezete és lényegének ismertetése. — A törpeüzem és a családi kisüzem egybevetése. — A parasztgazda fogalma és üzemének munkarendje. — A forgalom számára termelő nagyüzem meghatározása, célkitűzése, szervezete, vezetése és munkarendszere. — A közösségi gazdálkodás jellemzése. Az állam beavatkozása, különös tekintettel a termelés fejlesztésére és a közellátás biztosítására. — Az árpolitika szerepe. — A közösségi termelési-, illetve értékesítési rend egyes európai országokban. — A termelés intenzitásának fokozása, az értékesítés megszervezése. — Az orosz agrárrendszer. — A kolchozok és típusai (toz, artjel, kommün). — A szofchozok rendeltetése és termelésük. — A közösségi ellátás.

Amint már több ízben kifejtettük, az agrárpolitika egységes szemléletével, jelenségleírásával, reformterveivel szemben a különböző üzemtípusok, de főként a családi üzem különleges helyzetét, lényegét kell tisztáznunk, tekintettel,

hogy azt, mint élő és a gazdasági fejlődést befolyásoló szervezetet sem az elméleti közgazdaságtan, sem a hozzá felzárkózó közgazdasági politika eléggé nem méltatta, dacára, hogy a földműveléssel foglalkozó emberiség túlnyomólag ebben az üzemformában termel. A gazdasági földrajz megállapítása szerint a földkerekség mezőgazdasági népességének túlnyomó része, 1000—1200 millió ember 200 millió családi üzemben dolgozik, amelyből 25 millió Európában, 175 millió a többi világrészekben működik. A mezőgazdasági termelésnek tehát ez a normális szervezete, míg a vállalkozó nagyüzem kivétel, igaz, hogy a forgalmi gazdaság előhaladásával arányban nyer fokozott jelentőséget. Nyilvánvaló, hogy a családi üzem nem kizárólagos történelmi kategória, de nem is az exotikus világrészek típusos üzemformája.

A családi kisgazdaság klasszikus területe Európa, dacára, hogy Ázsia keleti és déli részén, főleg Kínában és Indiában, de Ausztrália szigetvilágán, továbbá Egyiptomban és Közép-Afrika területén is a családi üzem rendszere uralkodik. Az elterjedési arányszám természetesen kisebb Európa iparállamaiban, mint a tisztán agrárállamokban. (Pl. Angliában 6%, Bulgáriában és Romániában majdnem 80%.) A fehér faj települési területén, az Egyesült Államok keleti részén, ma is találhatók olyan régi települések, amelyeknek népessége generációkon keresztül megtartotta a paraszti életformát. Lakóházaik, gazdasági udvaraik, földművelésük és állattartásuk emlékeztet az európai zárt parasztgazdaságokra, szemben «a vad nyugaton» létrejött farmokkal. Ugyanez a helyzet Délamerika egyes államaiban; Afrikában a búrok megmaradtak igazi parasztoknak; Új-Zélandban a dán nagyparaszt-üzemek gazdálkodási rendje található. Az újonnan telepített tengerentúli gyarmatokon majdnem annyi, életmód szerint parasztnak tekintendő földműves termel, mint Európában, dacára annak, hogy egy részük a piactól való függőségében egyoldalú állatgazdaságra (tej, hús, gyapjú) rendezkedett be, üzemük alapsejtje azonban a mindent termelő önellátó gazdaság. Európában természetesen figyelembe kell vennünk azt a körülményt, hogy a géphasználat a növénytermesztés és állattenyésztés egymáshoz való viszonyát megbontotta, az állatlétszám jelentékeny csökkentése folytán; ugyancsak ilyen hatású volt az állam közéletmezési politikája is.

A családi üzemek a szabad piac kedvező áralakulása, a materialista felfogás terjedése, az eladósodás, sokszor elhibázott spekuláció nyomása folytán is üzemtervük bizonyos százalékával bekapcsolódnak a forgalmi gazdaságba. A központi irányítás hatása gyengébb, mert a paraszt minden felsőbb irányítással szemben bizalmatlan és a bürokratikus intézkedéseket passzív ellenállásával kiegyensúlyozni törekszik. Sem a birtokpolitika, sem az árpolitika számtanilag mérhető, grafikonokkal ábrázolható eredményei nem gyakorolnak kisvállalkozói jellegének kihangsúlyozására olyan hatást, mint pl. a technikai haladásnak kényszere. Spann utal arra, hogy a legelzárkózottabb parasztgazdaság is kénytelen terményt eladni, hogy vasekét, vagy kaszát vásárolhasson, mert hasztalan kísérelné meg magakészített faekével a cserét kikerülni, amikor világszerte az átlagos mezőgazdasági termelés alapfeltétele a vaseke. De nem is azon van a hangsúly, hogy a családi gazdaság idegen gazdasági szervezettől vásárol valamit s ezzel már megszűnt üzemének zártsága és maga is vállalkozóvá lesz, hanem azon, hogy a cserével megszerzett vasekétől függ a parasztgazdaság termelőképessége, tehát a forgalmi gazdaság rendjébe történt bekapcsolódással üzemének vitalitását biztosítja.

A közgazdasági élet fejlődése a közszolgáltatások emelkedésével kapcsos-

latos. A legelmaradottabb családi gazdaság sem nélkülözheti a jogbiztonságot, a szállítási eszközöket, gyermekeinek iskoláztatását stb. stb. és ennek a fejlődésnek a forgalmi gazdaságra épített követelményei kihatással vannak a családi üzem piaci termelésére is. Magára a nemzetgazdaságra ez a fejlődés kétségtelen haszonnal jár, tekintettel arra, hogy az egyes kisüzemek által szolgáltatandó árucikkek, parányiságuk dacára is, összességükben a piaci forgalomnak jelentékeny tételét alkotják, főleg kvalifikált terményekben. Ezért az agrárpolitikának állandóan figyelembe kell vennie nemcsak a direkt piac számára termelő nagyobb üzemek, de a zárt családi gazdaságok szolgáltatásait is. Nemzetgazdasági célkitűzés tehát csak az lehet, hogy a családi üzemek minél nagyobb mértékben kapcsolódjanak a piaci termelésbe. Óvakodnunk kell azonban a túlsok optimizmustól, mintha a családi üzem a forgalmi nagyüzem funkcióját maradék nélkül képes lenne ellátni. Még ott is, ahol a közgazdasági viszonyok fejlődése és a terményárak kedvező konjunktúrája a családi üzemet fokozott mértékben teszi piaci termelővé, üzemtervének részleges módosításával igyekszik ezt elérni, de eredeti célkitűzését, a család ellátását föl nem adja. Itt legfőjebb arról van szó, hogy a föltétlenül szükséges földminimumot néhány holddal leszállítja, de monokultúrára (zöldség-, gyümölcs-, kávé-, tea- stb. termelés) nem tér át, mert ez a törpeüzem termelési ága, ezt a kisüzem bérmunkások bekapcsolásával tudná csak megvalósítani, ami a családi gazdaságnak nemcsak fogyasztó-termelő egységét, de munkarendjét is megbontaná. Egyébként a monokultúra előfeltétele nemcsak a piaci értékesítés, de a vetésforgó és a megfelelő trágyabeszerzés is, amely a várostól távol a kisüzem számára szinte elháríthatatlan nehézség. Sokan a kisüzem és a családi üzem lényegét fel nem ismerve, a gépekkel és a termelési segédanyagok felhasználásával termelő amerikai farmokra hivatkoznak. De Amerikában a farm-gazdaság kisüzemi formában is kapitalista, piac számára termelő üzem. Ennek oka nemcsak a fogyasztási centrumok adottsága és az olcsó föld, de az Európa menekültjeiből összeverődők és a mezőgazdasági foglalkozással tradicionálisan össze nem forrott földművesréteg, amely a mezőgazdálkodásban nem a család megélhetésének évszázados alapját látja, hanem a tőke és munkabefektetés forgalmi árához a mindenkori tőkekamat és munkabér szerint igazodó üzleti vállalkozást. Ha rentabilitási számításai be nem válnak, fájdalom nélkül hagyja ott a rosszul végződő vállalkozást és keres az iparban, vagy kereskedelemben újabb elhelyezkedést.

A családi üzemnek tekinthető kisbirtok csak lazán függ össze a terület-nagysággal, de annak meghatározását még sem nélkülözheti. Ezért a statisztikai felosztással meg kell ismerkednünk, bár utalnunk kell a külföldön szokásos hektár és a speciálisan magyar, kataszteri holdakban történő számítás okozta zavarokra és arra a sokkal súlyosabb hibaforrásra, hogy a statisztikai felosztás nem lehet tekintettel sem a talajminőségre, sem az üzem intenzitására, sem az értékesítés együttható tényezőire. A magyar birtokmegoszlás sémája: 5 holdig törpe-, 5—100 holdig kis-, 100—1000-ig közép- és 1000 holdon felül nagybirtok. Speciális tagolódás, hogy a 10.000 holdon felüli birtokot latifundiumnak nevezik s az első világháború után a kisüzem felső határát 50, a középüzemét 500 holdban jelölték meg a kormányintézkedések. Nyugateurópában a családi üzem határpárja 2—20 hektár, alatta van a törpe-, fölötte a középbirtok, míg a 100 hektáron felüli mezőgazdasági terület nagybirtoknak számít. Viszont birtokpolitikai akcióknál szigorúan elválasztják a termelési célokra nem alkalmas puszta területet, erdőt és legelőt a szántóföldtől, kerttől és kaszálótól. Hogy

a különböző birtokkategóriák területi meghatározása mennyire relatív értékű, arra nézve Laurnál találunk értékes adatokat. Délkínában és Japánban a családi üzem kb. $\frac{1}{2}$ hektár, ami a kapás kerti művelésnek, a növény fejtrágyázásának és az öntözésnek együttes eredménye. Itt már 2 hektár közép- és 10 hektár nagybirtok. Viszont Északkínában, ahol szántóvető gazdálkodás folyik, a birtokkategóriák hasonlóak Európához: 6—20 hektárig a kis-, 100 hektárig a közép-, utóbbin felül terjed a nagybirtok. Laur szerint a parasztbirtok alsó határa Svájcban 3, Poroszország ipari vidékein $7\frac{1}{2}$, az Elbától keletre fekvő tartományokban 10, az Egyesült Államok keleti részén 40, a Red-River völgyében 180, Északdakotában 300 hektár. Ebből is látható az üzem típusok terület szerinti megállapításának labilis volta. Ezért az agrárpolitika mindinkább áttér az üzemvezetők funkciója, szaktudása és életnívója szerinti felosztásra.

A piac számára termelő üzemeket nálunk nagy- és középzüzemre bontják. Előbbinél a tulajdonos csak az irányítás és ellenőrzés teendőit végzi, a termelő munka és a kereskedelmi vezetés szakképzett gazdatiszt bekapcsolásával bonyolódik le. A középzüzem gazdasági célkitűzését, termelését, tőke- és hitel-szolgálatát, értékesítését tekintve ugyanaz, mint a nagyüzem, tulajdonosa azonban saját birtokán a gazdatiszti teendőket maga végzi, benne él a munkában és az állandó felügyeleten kívül esetleg fizikai munkát is teljesít. Életigényei sem haladják meg túlzottan a kiscgazdákét és így ezekhez közelebb áll, mint a nagybirtokos, bár üzemének jövedelméből családjának magasabb életnívót, gyermekeinek pedig megfelelőbb nevelést biztosíthat.

Mielőtt a modern agrárpolitika legfontosabb üzem típusára, a családi kisüzemre rátérnénk, még az ez alatt lévő birtokkategóriát, a törpeüzemet kell közelebbről megismerni, mert ennek terület szerinti meghatározása szintén állandó fogalmi zavaroknak a kútforrása. Ennél is különbséget kell tenni gazdasági célkitűzésük szerint, amelyet az illető ország, vagy azon belül, az egyes vidékek természeti adottságai és közgazdasági fejlettsége határoznak meg. A mexikói völgyekben a családapa kétnapi munkájának eredményéből hosszú időre eltarthatja a családját, mert a meleg égöv alatt az embernek nincs szüksége annyi húsrá, zsírra, fűtőanyagra, lakásra és ruhára. A banánföld 133-szor több embert tud táplálni, mint ugyanolyan nagyságú búzaföld. Nálunk egy 5 holdas szőlő, vagy bolgárkertészlet sem értékében, sem tiszta hozadékában nem marad mögötte egy 200 holdas szikes legelőnek, vagy kopár hegyoldalnak. A törpebirtok kiterjedése tehát a természeti adottságoktól, az ország népesedési, közgazdasági, közlekedési viszonyaitól, iparosodásától stb. függ. A városok környékén az ellátási törpeüzemek szaporodnak, a városban és a gyáripárban foglalkoztatottak igyekeznek keresetüket apró, sokszor néhány négyszögöles parcellával kiegészíteni, amely a család élelmezését megkönnyíti, munkanélküliség esetén nemcsak a családtagoknak, de a családfőnek is átmeneti munkalehetőséget szolgáltat. A törpeüzem tipikus ismérve, hogy tulajdonosának állandó mezőgazdasági egzisztenciát nem biztosít, éppen ezért a piac számára termelő zöldség, gyümölcs stb. monokultúrák üzemek, területük csekélyisége dacára sem sorolhatók a törpeüzemek közé. Ha bér munkással dolgoznak, forgalmi gazdaságok, ha a családtagok munkaerejét teljesen lekötik, kisüzemek ugyan, de nem családi üzemek, mert ez utóbbiaknak gazdasági célkitűzése nem a forgalmi gazdaságba kapcsolódás, hanem a család közvetlen, természetes ellátása, még az esetben is, hogyha a kedvező konjunktúra hatása alatt fokozódó mértékben vesznek részt a piaci termelésben. Miután a törpeüzemnél a családfő, esetleg a

felnőtt családtagok is kénytelenek idegen munkát vállalni, a föld megművelését többnyire ásóval és kapával az asszony és a gyermekek végzik. A törpeüzemet az ígásállat hiánya jellemzi, aminek következménye a rossz talajművelés és ahol az állattartás lehetőségét valamely szomszédos nagyobb üzem rész-műveléssel nem biztosítja, az elégtelen trágyázás is. A törpebirtokos megtakarítása jóformán semmi, mert a városok környékét kivéve, ahol zöldséget, gyümölcsöt, tojást, csirkét eladhat, értékesítési viszonyai a lehető legrosszabbak. Szociális szempontból a törpeüzem a munkáscsaládra nézve áldás, közgazdasági szempontból azonban a lehető legrosszabb birtokkategória.

A családi kisüzem és a törpeüzem közt az a legfontosabb különbség, hogy míg a törpeüzem nem nyújt elegendő életlehetőséget a család részére, addig a családi gazdaság nemcsak a család és állatállományának élelmezését biztosítja, de annak egész munkaerejét foglalkoztatni képes. Annak megállapítása, hogy hány holdnál kezdődik és végződik a családi üzem, elsősorban attól feltételezett, hogy mit értünk családi gazdaság alatt. Az alsó határt az önellátási kapacitás, legalább egy igatartás és a család minden tagjának biztosított munkaalkalom adja meg. Nem lehet családi üzemnek tekinteni az egyoldalúan csak növénytermesztéssel, csak állattenyésztéssel, kert- és szőlőkultúrával stb. foglalkozó üzemet sem, bármilyen nagy jövedelmet vessen föl. A családi üzemnek önállónak kell lennie, aminek alapja a család és a gazdaság számára élelmet és takarmányt biztosító, kiegyensúlyozott üzemterv. Az önállóságot főleg az igatartás határozza meg s innen magyarázható, hogy még a törpebirtokosok is nálunk sokszor a racionális gazdálkodás elvét figyelmen kívül hagyva, igyekeznek ló tartásra, amelyet a felületes kutató sokszor a kisgazdaságok nagyobb állattartásának javára ír. Ugyancsak a családi üzem zártságával kapcsolatos az önellátást szolgáló nagyobb mérvű szarvasmarha- és sertéstartás is. A tehén igázásával szemben a ló tartást a takarmánytermesztés kilátásain kívül a lakóhely és munkahely közötti távolság, továbbá a fuvarozás lehetősége szabja meg. Egyébként a családi üzem felszerelése, állatállománnyal, gépekkel való ellátottsága csak külső ismérv.

A családi üzem felső határát szintén a terület és a rendelkezésre álló munkaerő viszonya határozza meg. Nem tekinthető ilyen típusnak az a kisbirtok, amely nagysága miatt állandóan idegen munkásokkal dolgoztat. Természetesen a kivételesen alkalmazott bérmunkás époly kevéssé változtat a családi üzem jellegén, mint amikor annak tulajdonosa, vagy családtagjai alkalmi bérmunkát vállalnak. A hangsúly mindig az állandóságon van.

Áttérve most már a családi üzem lényegére, mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy az évezredek, önmagától kifejlődött alakulat, amelynél a hangsúly nem a gazdálkodás technikai műveletein, hanem a gazdálkodó alany (család) együttélésének különböző vonatkozásain (közös nyelv, leszármazás, nevelés, kultusz, fogyasztás, munkarend stb.) van. A családi üzem két elemből tevődik össze. Egy átlagos nagyságú parasztcsaládból és abból az örökölt, vagy ha állandó megtartás céljából vásárolták is, jórészt adósságmentes földterületből, amely a családnak összes háztartási és gazdasági szükségletét, idegen munkaerő igénybevétele nélkül, átlagos terméseredményével, úgy tudja biztosítani, hogy a család az ősöktől átvett életnívót, dacára a közszolgáltatások és ipari szükségletek növekvésének, tartani képes legyen, anélkül, hogy akár szegényebb, akár gazdagabb lenne. Külön kell tehát választani és elemezni a családot, annak háztartását, üzemét, — amely utóbbinak vázlatos vizsgálata eddig is tárgya volt az agrárpolitikai kutatásoknak, — végül munkarendszerét.

A nemzeti gazdaságból kivált pátriárkális család, amelynek csökevénye a délszláv zadruha a legutóbbi időkig élő alakulat volt, nemcsak a szülőkét és gyermekeket, de a dedunokákat, sőt a rabszolgákat is magába zárta és csak a történelmi idők későbbi folyamán alakult át szűkebb körű fogyasztási és termelési közösséggé. A természet erővel, állati és emberi ellenségekkel vívott állandó küzdelemben, külső segítség nélküli összekötőkapcsa volt az emberiség együttélésének. Bár személyekből tevődik össze, akik közül a családfő a központi irányítás teljesebb hatalmával rendelkezik, mint maga az állam, a klasszikus közgazdaságtan felfogásával ellentétben, a gazdálkodás alapsejtje nem az egyén, hanem a család, mint önmagában zárt termelő és fogyasztó közösség. A szoros értelemben vett kisgazdaságon kívül ennek a szervezetnek gazdasági elemei fellelhetők a törpebirtokon, a nagyüzem konvenciók cselédeinek háztartási termelésében, sőt a részes művelésnél és a városszéli település zöldségtermelő, kecskét és baromfit tartó, konyhahulladékkal sertést hizlaló kiskertjein is.

Tekintettel arra, hogy a családi gazdaság nemcsak üzemi kategória, hanem annak társadalmi jellege is nyilvánvaló, pár szóval ki kell tennünk e helyütt is a mezőgazdasági szociálpolitika egyik legnehezebb problémájára, a családi gazdaság hajtóerejének, a parasztgazda fogalmának vázlatos meghatározására. Ennek nehézségeire utal Erdei Ferenc is («A magyar paraszttársadalom»), amiképpen a fogalom alapvető ismérveinek különböző megjelölését felsorolja. Hazánkban például a paraszt fogalmába zárják a különleges szakműveltség vagy magasabb általános műveltség nélkül szűkölködő földművest, kezdve a mellékesen városi munkátvállaló falusi napszámostól a fizikai munkát végző 100 hold saját birtokkal, vagy bérlettel rendelkező kisgazdáig. Társadalmi alárendeltséget is jelent e megnevezés s ily értelemben sorolják a paraszt fogalma alá a vállalkozó amerikai farmert, vagy az öntöző gazdálkodással monokultúrát (rizs, tea, gyapot) folytató törpebirtokost Indiában, vagy Kínában. A nélkül, hogy e helyütt a fogalom szociológiai ismérveit mélyrehatóbban vizsgálnánk, agrárpolitikai szempontból a paraszt szó igazi értelmét gazdaságának állandóságában, a föld és a család stabil kapcsolatában és utóbbinak ellátását saját munkaerőkészletével biztosító, sokoldalú termelésében látjuk. Generációkon keresztül ugyanazon területen folytatott, tradícióktól átszőtt, önálló földműves munka jellemzi a parasztgazdaságot, amely ellentétben az orosz mirrel és a délszláv zadrugával, a mai értelemben vett szűkebb család életlehetőségét biztosítja. Ennek tiszta típusa a középkori jobbágygazdaság és a ma is élő formája a német törzsbirtok, amelynek osztatlansága biztosítja az állandóságot és a központi vezetés tekintélyét. Utóbbi kétséggé válnék, ha a birtok megfelelő ellátást és munkát biztosítani nem képes apró üzemekre bomlanék, vagy pedig a közös gazdálkodás keretében több háztartási egység alakulhatna. Ezért nem hozhat a német törzsbirtokra csak egyetlen fiú asszonyt, míg a többi, ha meg akar házasodni, kénytelen a közösségből kiválni. Az üzemet vezető egységes akarat tradíciója tartotta fenn a parasztüzemet évezredekön keresztül s ez erősebb volt a liberalizmus forgalmi berendezkedésénél is, amely az összes középkori agrármegkötöttségeket megszüntette ugyan, de a családi gazdaság lényegét érintetlenül hagyta.

Úgy a jobbágy, mint a parasztgazda a földet nem tőkének, hanem a család életlehetőségét évszázadokon keresztül biztosító járadékforrásnak tekinti, amelynek művelését a vezetése és gondozása alatt állók ösztönzése szerint irányítja

és demokratikus munkamegosztásában maga is tevékeny. Amíg tehát a tradicionális életformákhoz nem kötött amerikai és más farmerre nézve a földjétől való megválás legtöbbször csak konjunktúraváltozást jelent, ez az európai parasztgazdára nézve tragédia. A valódi parasztgazdát munkabeosztás, szorgalom, takarékoság jellemzi, de általánosságban hiányzik belőle a vállalkozói szellem, sok érzéke nincs a nyereség iránt és ha alkalmilag pénzhez jut, azt vagy teaurálja, vagy földet vesz érte, miután a tőkekamatot csak abból a szempontból értékeli, hogy adóssága után meg kell fizetnie. A földvásárlásnál is csak a szaporodó munkaalkalmat és a jobb ellátást mérlegeli, a vállalkozói nyereségre súlyt nem vet. Munkáját sem számítja át pénzürtékre, sőt igen gyakran az igénybe vett idegen munkaerő bérét sem, mert ezt vagy természetben szolgálja vissza, vagy naturáliákban egyenlíti ki (pl. a székelyek kaláka-munkája). Óvatos a beruházásnál, az intenzitás fokozásánál és sem a haladó technikához, sem a piaci konjunktúrákhoz nem könnyen alkalmazkodik. Igaz, hogy a forgalmi gazdaság áringadozásai, hitelügyi nehézségei, a közvetítő kereskedelem spekulációi sem alkalmasak vállalkozói kedvének fokozására. Ezért törekszik naturális cserére, nemcsak a munkaerő, de a ruházat, szerszámok, termelési nyersanyag stb. beszerzésénél is. Az iparost lehetőleg agrárterményekkel elégíti ki, bár kétségtelen a családi üzem haladása a pénzgazdálkodás felé, nemcsak Európa ipari vidékein, de a tengerentúli országok parasztgazdaságaiban, még India és Kína sűrűn lakott területein is, a forgalmi és pénzgazdaság általában jelentős előrehaladást mutat. Amint fentebb láttuk, a zárt parasztgazdaság típusát Bücher tisztázta. Klasszikus meghatározásaiból a parasztgazdaságra ma is érvényes jegyeket igyekezünk felvázolni, bár a forgalmi gazdaság rendszere azon lényeges változást idézett elő. Változatlan maradt a célkitűzés: a családnak, de állatállományának és üzemének lehetőség szerint közvetlen ellátása. Igyekszik mindent maga termelni, ha pedig erre nem képes, a hiányzó cikkeket, lehetőleg a pénz kikapcsolásával naturális csere útján megszerezni. Termelésében a nyershozadékon és nem a tisztajövedelmen van a hangsúly, egyébként is döntő tényező a munka, amely Mattyasovszky szerint oly bőséges, hogy a munkabéren a vállalkozói nyereség és a földjradék is felolvad, legföljebb a különbözőzeti járadék jut önálló szerephez. A gyáripar tökéletesebb cikkeivel és technikailag képzetesebb munkájával munkamegosztásra kényszeríti ugyan, de a székely ezermesterek, az Alpok és Norvégia parasztja, a magyar tanyásgazda stb. ma is kőműves, mészégető, bognár, takács stb. egy személyben. Visszaszorult azonban a rokonsági és szomszédsági elvre épült háziipar, a szelemolnárok, cserzővargák, falusi takácsok stb. munkája, a pék, a hentes, tej stb. nagyvállalatok produktumaival szemben is eltűnik a külvárosi piacokról a falusi kenyér, a füstölt szalonna és húсарuk, írósvaj stb. Mindez azonban a családi üzem lényegét nem érinti, mert az üzem zártságát nem az határozza meg, hogy mindent maga állítson elő, hanem hogy túlnyomólag maga termelje mindazt, amire szüksége van. Ezért igyekszik a legtöbb parasztgazdaság sokoldalú üzemtervre a sokkal jövedelmezőbb monokultúra helyett. Európában a nyershozadéknak általa forgalomba hozott része a termelés intenzitása, a közszolgáltatások és az életigények nagysága szerint 25—40% között variál.

A parasztüzem zártságának mérésénél a szükséglet megállapítása általában a legnehezebb, bár a családi gazdaságban a tagok egyformán fogyasztanak s így az átlagos parasztcsalád fogyasztásának elméleti kiszámítása egyszerűnek látszik. Ember és állat tápanyagának, takarmányának, a vető-

magnak, alomszalmának és más üzemanyagnak összessége teszi ezt ki. Mint-hogy azonban a gazdaságban termelt cikkek túlnyomó részét a család háztartása fogyasztja el, a nélkül, hogy az, mint pl. a közszolgáltatások, ruházat stb. ellenértékeül eladott termény piaci értékelésen futna keresztül, a házi fogyasztás nagyságát számszerűleg mérni nem tudjuk. Azt nem a piaci árak, hanem elsősorban az aratási eredmények határozzák meg. Ha rossz a termés, a család szűkösebben táplálkozik, lerongyolódik a nélkül, hogy sejtelve volna arról, miszerint az élelnívó hanyatlásának oka a föld nyershozadékának csökkenése. Ezért bizonytalan a kisgazdacsalád háztartási statisztikája, mert az adatok a szerint változnak, hogy egyik évben mekkora volt a termés, a készletgyűjtés és így mennyit tudtak tartalékolni élelemre és egyéb szükségletekre és mennyit visznek piacra.

Juhos szerint (Einkommens- und Lebensunterhaltsverhältnisse der Bauernfamilien) a 10 holdon aluli kisbirtok az 1934. évben termésének 55, a 30—40 hold közötti középparasztbirtok 57 és az 50—100 holdig terjedő nagyparasztbirtok 72%-át vitte piacra a Dunántúl. Megjegyzendő azonban, hogy ő az üzem továbbvezetéséhez szükséges nyersanyagot nem az önellátáshoz, de a piaci értékesítéshez számítja, ami a trágyaérték, továbbá az igásállatok takarmányfelhasználásának hovásorozásánál nem mindig helytálló, sőt pl. a tejgazdaságnál is kétszeres értékeléshez vezethet. A piaci szolgáltatóképesség pontosabban mérhető az egyes termékeknél. Így a búzatermésnek a 10 holdon aluli üzem 62; 30—40 holdas 56; 50—100 holdas 36%-át maga használta fel. A sertéstartásnál ugyanazon kategóriák arányszámai: 60; 49; 22%. Ellenben a tejnél 31, 21, 14%; ebben természetesen része van annak is, hogy a Dunántúl tejgazdasága közismert.

A parasztcsalád a termésfölösleget nem előre osztja szét, mint a lateiner, vagy az ipari munkás, hanem az új termés betakarításakor. A falusi asszony büszkesége, ha a lisztje, a zsír és a szalonna újig kitart és a fennmaradt készletből vásárol bútort vagy ruhát, gazdasági felszerelést, tatarozza a házát. A készletgazdálkodásnak ez a középkori elve a közellátás racionalizálása esetén sok nehézséget okoz a városi ember kereseti és háztartási viszonyaihoz mért hatósági intézkedéseknek. Viszont figyelembe veendő, hogy a fogyasztásnak és a termelésnek ez az aprólékos, minden részletkérdésre kiterjeszkedő összehangolása a parasztgazdaságban az államhatalom sok nehéz gondját enyhíti, mert a falu éllemezése jegyrendszer szerint szinte megoldhatatlan probléma volna.

Ugyanez a sokszor kicsinyesnek látszó gondosság jellemzi a parasztgazdaság termelését is. Szűkös üzemi területén sok mindenfélét kell termelnie, hogy a gazdaság mentes legyen a forgalmi gazdaságban elég gyakori válságoktól és a család és állatállományának megélhetése biztosítva legyen. A paraszt látszólag durva fizikai munkája mögött komplikált szellemi tevékenység rejlik, tradicionális tapasztalatok érvényesítése az organikus termelésben, mert a klíma, a talaj, az állati és növényi világ élettörvényein a civilizáció emelkedése sem változtat. A családi üzem önállóságát és fennmaradását a parasztgazda elsősorban szántóföldi területének kiterjesztésével és nem a monokultúra, vagy a háziipari mellékfoglalkozás segítségével igyekszik biztosítani. Innen magyarázható fokozott érdeklődése a földbirtokreform iránt. A művelés intenzitásának emelésére csak akkor gondol, ha ez a nemzetgazdaság keretében általános irány és ha az üzemtervváltoztatás nagyobb költség nélkül lényeges eredményt mutat, mint pl. a tejgazdaságnál, a nélkül azonban, hogy a reform a családi gazdaság háztartási szektorát veszélyeztetné. Éppen ezért üzemének intenzi-

vebb irányú fejlesztése sem a gazdaság egész területére vonatkozik, hanem a földművelés haladásának évezredes útirányát követi. Ahogyan az asszony által botásóval, majd kapával művelt kerti területéről, mint kísérleti telepről indult el a gabonatermesztés az ekével művelt földre és a két különböző művelési rendszert a nemek közötti munkamegosztás a mai napig konzerválta, akként ma is a kerésszakkal kapcsolatos munkamegosztás biztosítja egyrészt a háztartás egyensúlyát, másrészt egyes üzemi ágaknak kiválását a háztartási termelésből és a forgalmi gazdaságba kapcsolódását. Ennek megértéséhez szükséges a családi gazdaság munkaszervezetének és sajátos üzemrendszerének megismerése is. Elsősorban azt kell mérlegelnünk, hogy a mai termelési rend általános irányával és a magasabb életnívójú, de bizonytalanabb munkaalkalmú ipari munkásság kereseti és háztartási gazdálkodásával szemben a parasztcsalád a termelőeszközök tulajdonosa s így generációkon keresztül ugyanazon hivatásban és jobbára változatlan keretek közt dolgozik.

E kérdéssel úgy a jobbágygazdaság munkarendjét vizsgáló gazdaságtörténet, mint a leíró közgazdasági politika foglalkozik, Kautsky is igyekszik a parasztgazdaság lényegét tisztázni. Különösképpen a legelfogadhatóbb magyarázatot egy agrárpublicisztikai munkának köszönhetjük. Adorján János (Mezőgazdaságunk hétéves terve) szerint minden mezőgazdasági üzem két üzemi körben termel. A külső (ez volt a középkorban a határközösség) gabonát, takarmányt, rideg marhát és ipari nyersanyagot állít elő, a belső üzemi kör pedig mindezt fogyasztásra kész javakká (kenyér, hús, vaj stb.) dolgozza fel. A külső üzemi körben a férfi, a belső üzemi körben a nő munkáján van a hangsúly s ezért utóbbi tükrözi vissza leginkább a fogyasztás és termelés szerves összekapcsolódását. A belső üzemi kör biztosította a családi gazdaság évezredes fennmaradását és többé-kevésbé zárt jellegét. A parasztüzem akkor is, ha egy része a forgalmi gazdaságba bekapcsolódott, belső üzemi körének egyensúlyát megfeszített munkával és a fogyasztásban szigorú takarékossgal és beosztással biztosítani törekszik. A kis- és törpeüzemben a belső, a nagyüzemben a külső üzemi körön van a hangsúly. A nagyüzemnek is van ugyan belső üzemi köre (hízlalás, tehenészet, mezőgazdasági ipar), de ez a külső üzemi körrel szemben aránylag kisebb jelentőségű. A nagyüzem minden előnye, főleg a géphasználat, a külső körben érvényesül, míg a belső üzemi kör életképességét a parasztcsalád munkaerőfölöslege, kezűgyessége és leleményessége biztosítja.

Érdekes megfigyelni a belső üzemi kör vitalitását a családi üzemtől eltérően szervezett gazdasági rendszerekben. Az orosz artjelben a külső üzemi kör közösége mellett minden kolchoztag megtartja a maga kis háztartási gazdaságát (egy-két hold föld, tehen, sertés, baromfi), amelynek művelése a családot illeti. Az olasz bonifikációkon is található olyan munkarendszer, ahol a bérlők kisebb vagy nagyobb tanyacsoportokban végzik a szántóföldi termelést, e mellett pedig az ellátásukra szolgáló élelmiszereket erre külön kihasított területen állítják elő. Az európaiól hasonlóképpen eltérő farmgazdaságokban a traktor-szántást, trágyakihozást, aratást, cséplést külön vállalatok végzik, míg a farmer szántóföldi agrárterményeit belső üzemi körében intenzív tehenészet, sertés-hízlalás, baromfitenyésztés, melegágyi kertészet céljaira használja föl.

Meg kell még röviden emlékeznünk a családi gazdaság munkarendszeréről is, amely lényegben eltérő az ipar és a kapitalista termelés közismert munkaadó-munkavállaló beosztásától. A családi gazdaságban a bér munka ritka kivétel és miután nincsen munkaerőben piacra utalva, a családfő a munkabe-

osztást a legracionálisabbá teheti. A házi munkát és a belső üzemműködés egyéb teendőit a nők végzik, míg a külső munkát a férfiak, de munkatorlódás esetén, vagy a kényszerű téli munkaszünetben egymásnak segítenek. Havasi gazdaságokban, távol fekvő legelőkön, tavasztól őszig a fiatalság őrzi az állatokat, nálunk a tanyai gazdálkodásnál a fiatalok télen is kint laknak a pusztán, az öregek pedig a városban. A mezei munka szünetelésekor javítják az épületeket, szerszámaikat, tisztítják az árkokat stb. A család tagjai bért nem kapnak, csak ellátást és költőpénzt. Dacára, hogy munkájuk értékelése alacsony, a munkaviszony szociális problémái soha fel nem vetődnek, mert a falu társadalmában a gazdafiú szociális pozíciója sokkal magasabb és a munkanélküliséget sem ismeri. A családfő által alkalmazott munkakényszert kiegyenlíti a vérségi kapcsolat és a családi szeretet, amely eleve kizárja az osztálykülönbséget vezető és vezetett között.

A családi üzem által idegenek részére szolgáltatott munkaalkalom tekintetében az orosz Tschajanoff és a német Münzinger végeztek részletesebb kutatást. Munkáik adnak útmutatást arra nézve is, hogy egy normális parasztcsalád munkaszolgáltatását egy normális területű üzemen miként lehet kiszámítani. David viszont konkrét példát hoz föl: ha egy parasztcsalád 1000 munkanap fölött rendelkezik, egy hektár kertészet ezt teljes mértékben igénybeveszi. A dohánytermesztésnél 2; ipari és kereskedelmi kapásnövények termesztésénél 3—5; gabona-termesztésnél 10—20, legelőgazdaságnál 40 hektár kell egy parasztcsalád teljes foglalkoztatottságához.

Szemben az ellátási célkitűzést követő családi kisüzemmel, — nem területét, de belső szervezetét tekintve, — teljesen eltérő típus a forgalom számára termelő nagyobb üzem. Lényeg ennél sem a területkiterjedés, hiszen amint fönnebb láttuk, nemcsak a kis- de a törpeüzem is lehet forgalmi gazdaságra beállított. Az agrárpolitika és az üzemtan ezért nem annyira a piac számára termelő üzem terjedelmét, mint a minimális és maximális határt igyekszik megállapítani. Az alsó határ tulajdonképpen egybeesik a családi üzem felső határával. Viszont a nagyüzem felső határát csak racionálisan lehet megszabni, annyira függ az a talaj különbözőségétől és a közgazdasági élet fejlettségétől. Ballod (Der Zukunftsstaat) részletes számítások alapján az 500 hektáros üzemet tekinti optimálisnak. Ezzel szemben a legtöbb üzemtani és agrárpolitikai író kétségbevonja, hogy még ugyanazon nemzetgazdaság keretében is optimális üzemnagyság megállapítható lenne, annál kevésbé beszélhetünk nemzetközi mértékegységről. Aereboe szerint az átlagos üzemnagyságot minden országban az intenzitás foka és az áralakulás határozza meg. Magas állat- és húsarak a kisüzemnek, magas gabonaárak a nagyüzemnek kedveznek. A racionális nagyüzem felső határát az szabja meg, hogy az üzem vezetője azt át tudja-e tekinteni, továbbá, hogy az üzem központjának távolsága a munkahelyhez, az istállók, magtárak stb. berendezése a termőterülethez arányos legyen, mert a túlméretezett üzemnagyság vezetője képtelen azt egyensúlyban tartani.

A nagyüzem valódi lényege a vállalkozás, épügy, mint a családi üzemé az ellátás, bár lényegében véve előbbinél is az ellátás gondolata a hajtómotor, de azzal a különbséggel, hogy termelése nem a háztartásának általa ismert szükségletét, hanem a szabad piac nagy ismeretlenét, a vevőt szolgálja és így nemcsak az ár, de az eladhatóság is bizonytalanságot tartalmaz. Spann megállapítja, hogy a vállalkozó nagyobb gazdát nem maga a nyereség érdekli, hanem egzisztenciájának biztosítása, mert nem tőkét gyűjt, hanem cserejavakat

akar a pénz közbeiktatásával szerezni. A forgalmi üzem vezetője, a piac számára termelő gazda, vagyónával, sokszor egész egzisztenciájával áll gazdasági cselekvényei mögött és így nyereszkezdése alapján véve nem más, mint a bizonytalanság elleni védekezés.

A forgalom számára termelő nagyüzem termelési feladatai: az intenzitás fokozása, a gépesítés, a meliorációk, munkamegosztás stb., szóval a dinamikus üzemvitel hasonló a racionalizált gyáriparhoz. Előfeltétel a gazdasági élet nyugodt menete, az, hogy a termelési eszközöket, elsősorban a munkaerőt maradjék nélkül fel lehessen használni, továbbá, hogy a piac szabadversenye zavartalanul működjék, a belső fogyasztást ne csökkentse nagyarányú munkanélküliség, a külkereskedelmi relációkat pedig ne zavarják politikai komplikációk. Nyugodt időkben a nagyüzem nagyobb arányú berendezkedéseket fogatosít, erre a kapitalista termelési rendszer maga is serkenti, mert a stagnálás a forgalmi gazdaságra nézve pusztulást jelent.

A forgalmi gazdaság szerkezetét, munkakörét, célkitűzését nemcsak az elméleti közgazdaságtan, de Marx és követői is eléggé tisztázták, így az árucseré, a többérték elvonása, a tőkeképződés, a verseny, a krízisek és a munkaviszony kérdéseivel az agrárpolitikának bővebben foglalkoznia nem szükséges. Tulajdonképpen a vállalatot és annak gazdasági cselekvényeit is mellőzhethetnénk, viszont e kérdéssel a családi kisüzem ellentétes szervezete és célkitűzésének kidomborítása céljából foglalkoznunk kell. Enélkül a területnagyságra beidegzett szemlélet könnyen visszazökkenne a két üzemtípus statisztikailag megállapított kategóriájához.

A vállalat, tekintet nélkül az üzem kiterjedésére, a termelésnek, anyagbeszerzésnek, munkaszervezésnek és az értékesítésnek foglalata. A vállalkozó szervezi a termelést, előlegezi a termelőeszközöket, a forgótőkét, a természetes vagy pénzürtékű munkabért, fizeti a közterheket, az igénybevett tőkék kamatait, a termelés megkezdése előtt, de rendszerint annak folyamatában, legtöbbször az értékesítés befejezése előtt. A vállalkozás tehát a termelés hozadékának előzetes szétosztásával fontos közgazdasági funkciót végez. Jutulma a tiszta jövedelem, amely nem azonos a nyereséggel, mert utóbbinak egy része tőkekamat és földjáraadék. A vállalkozói nyereség a mezőgazdaságban sohasem akkora, mint a tőkés termelés többi ágában. A kisüzemnél beleolvad a munkabérbe, a nagyobb üzemnél pedig az ingótőke hitel- és értékesítési szervezete korlátozza azt. Figyelembe veendő még, hogy a mezőgazdálkodásban a társas vállalkozás kivételes jelenség s így a vállalkozói nyereségben a tulajdonos esetleges fizikai munkájának, de a konjunktúra felismerésére vonatkozó, üzemtervet módosító, üzemet racionalizáló szellemi tevékenységének jutalma is bentfoglaltatik.

A mezőgazdasági vállalkozás a termelés és az értékesítés kettős pillérén épül föl. A családi gazdaság ellátási célkitűzésénél főleg a nyershozadék, tehát a termelés szempontja döntő, a piac számára termelő nagyüzem azonban kénytelen a kiadások és a bevételek pontos mérlegelésén kívül az összes közgazdasági vonatkozásokat, az úgynevezett közösségi tőkét (piaci szervezet, az állam hitel és valutapolitikája, külkereskedelmi szerződésai, közlekedési eszközei, jogrendje stb.) figyelembe venni. A vállalkozó gazdának majdnem minden termelvényére külön költségvetési tervezetet kell felállítania és pontos könyvvezetéssel ellenőriznie a gazdasági élet változásait, az áralakulást, a jelentkező szükségleteket, az üzemanyag és a háztartási cikkek árváltozását, a pénz vá-

sárlóerejének ingadozásából származó árrizikót, a nemzetközi, országos és helyi piac eltérő áralakulását, a hitelélet jelenségeit stb. és ehhez képest irányítani üzemét. A nagyüzem az áralakulás megfigyelésén tehát a konjunktúraváltozás felismerésén és kiegyensúlyozásán kívül, jórészt ezekkel kapcsolatban, a termelés szektorában mutat jelentékeny életképességet. A hanyatló árakkal, az emelkedő termelési költségekkel (kamat, munkabér, közterhek) és életigényekkel szemben termelését növeli és minőségileg jobbá teszi s ezzel abszolút szolgálatot tesz az egész nemzetgazdaság számára. A piac számára termelő üzemnek ez az életrevalósága területi nagyságra való tekintet nélkül érvényesül, amint ezt a svájci és dán forgalmi kisgazdaságok bizonyítják.

Nyilvánvaló tehát, hogy a forgalmi gazdaság üzemének nemcsak technikai, de közgazdasági vezetése is bonyolult feladat, amely sokoldalúságánál fogva messze túlhaladja az ipari vállalkozás néhány cikkre korlátolt vezetését és miután a mezőgazdasági üzemben ezt a munkát egy, vagy aránylag kevés ember végzi, megterhelése és felelőssége is jóval nagyobb. Innen magyarázható, hogy szerepe a közösségi gazdálkodásból sem küszöbölhető ki teljesen. Ott, ahol az autarchiára törekvő állam kénytelen a külföldi kapcsolatok fenntartását kivétellel vagy behozatallal alátámasztani, fokozott feladat hárul a vállalkozó gazdára, mert a nemzetközi piac árhullámzásának kivédése céljából a bürokratikus vezetés nem képes minden üzemet úgy átalakítani és racionalizálni, hogy annak többtermelése és óvatos közgazdasági vezetése a krízist konjunktúraváltozás esetén feltartóztassa. A családi üzem ez ellen csak fogyasztásának növelésével vagy termelési intenzitásának csökkentésével tud védekezni, ami közgazdasági kárt jelent.

Néhány szóval meg kell még emlékeznünk a piac számára termelő üzem munkarendszeréről is, amely a családi gazdaság munkaszervezetétől eltérően, bér munkásokkal dolgozik. Eltérő azonban az ipari munkások alkalmazásának feltételeivel szemben is a természetes munkabér, amely nemcsak a gazdasági cseléd, de a házas zsellérmunkás számára is kis-vállalkozói lehetőséget biztosít, de minden körülmények között háztartási beszerzését részben fölöslegessé teszi, részben a közvetítés költségeinek kikapcsolásával kiadásait csökkenti. A mezőgazdaság technikai munkamegosztása, az ellenőrzés nehézsége, a természet által diktált munkatempó is különleges elbírálást igényelnek, — ezekről a munka megfelelő részében szólunk.

Az az elvi kifogás, amely a kapitalista termelési rend általános megítélésénél a szocialista írókat vezeti, hogy a munkás a népesség szaporodása és a munkaalkalmak relatív csökkenése folytán kevesebb munkabérért és rosszabb munkafeltételek árán is kénytelen munkaalkalmat keresni, kétségtelenül helytálló a mezőgazdasági nagyüzemre nézve is. Tévedés azonban, hogy a vállalkozó, aki az üzemet a termelés érdekében megszervezi, a munkásnak eszközöket kölcsönöz és megélhetésének költségeit előlegezi, kényszeríthetné a munkást dolgozni. A gazdasági élet fejlődése során és ez a mezőgazdaságban tisztán megfigyelhető, az ókori rabszolga és a középkori kötött jobbágmunkával szemben, de bizonyos mértékig a kollektív termelés munkakényszerével szemben is, a dolgozó egyént nem a hatalom, hanem szükségletei szorítják a munkára. Ma a munkás személyileg független, de megélni csak úgy bír, ha munkaerejét pénzért vagy természetiért értékesíti. Ezt a nyomást fokozza még, hogy jövedelmének túlnyomó részét elsőrendű szükségleteinek, főleg élelmiszereknek vásárlására fordítja. A mezőgazdasági munkásnak, ha számszerűleg nem is, de a valóságban ez a körül-

mény teszi elviselhetőbbé a munkaviszonyt, míg az ipari munkásnál, ha a többértéket természetben meg is kapná, a neki juttatott iparcikk a mezőgazdasági termények árának emelkedését, tehát általános drágulást idézne elő. A forgalmi nagyüzem piaci termelésével a mezőgazdasági cikkek árára kiegyenlítő és bizonyos mértékig mérséklő hatást gyakorol s így a tőkés termelés általános rendjében kivételes kritika jogosultan nem illeti.

A kapitalista termelési rend átalakításának kezdetét látják sokan a mezőgazdaság közösségi üzemeiben. Az előbb ismertetett üzemtípusokkal szemben a közösségi gazdálkodás fogalmi meghatározása fölötté nehéz, mert leszámítva az állami és egyéb közületi birtokot, mint külön kategóriát, az lényegben nem más, mint hatalmi beavatkozás a családi és forgalmi üzemtípusok cselekvényeibe a magántulajdon kisebb-nagyobb korlátozásával, ellenőrzésével, rövid vagy hosszabb távú irányításával, esetleg magasabb kötelékben való egyesítésével. De célkitűzését tekintve, még az állami birtok típusa is heterogén aszerint, hogy a tisztajövedelem elve szerint termel-e a forgalom számára, vagy a közellátást, esetleg a szakoktatást szolgálja a minél nagyobb nyershozadéokra való törekedésével. Ez a gazdálkodás, a mintagazdaságokat kivéve, nem öncélú, hanem a közszükségletek kielégítésére törekszik, közvetlenül az állami földtulajdon, közvetve önálló üzemeknek az értékesítés, vagy a termelés, vagy mindkettő érdekében való összefoglalása által. A közösségi gazdálkodás, Bud János szerint irányított gazdaság, szemben áll a szocializmussal, mert nem a termelő eszközök kisajátítását tűzi ki célul; az egyéni kezdeményezést, a takarékoskosságot és az önfelelőséget megtartja, viszont a nemzetközi munkamegosztást lehetőleg mellőzve, saját területén autarchiára törekszik, vagy ezt lehetőség szerint nagytér-gazdasággá fejleszti. A liberalizmussal szemben erős hatalmi beavatkozás (monopólium, prémium, hatósági árszabás, fokozott adóztatás, devizagazdálkodás) jellemzi, korlátozza a magántulajdont és a gazdasági szabadságot, sőt sok esetben átvállalja a gazdasági felelősséget is, különösen a közérdekű termelésben (hadiipar). Törekvésének lényege a közösség szociális egyensúlyának, ellátásának, munkaalkalmának, életszínvonalának, egzisztenciájának biztosítása, a termelő társadalom megszervezése és a technikai vívmányok alkalmazása révén a termelés intenzitásának fokozása. De a termelési politikán kívül behatóan foglalkozik a fogyasztás, áralakulás, pénz- és hitelpolitika és munkáskérdés jelenségeivel is. Navratil a közösségi gazdálkodás mai irányát neoszocializmusnak nevezi, mert közös vonást lát benne a szocializmus mindenféle fajával, amelyeknek egységes célkitűzése, hogy a mai gazdasági rendszert a gyengébb társadalmi osztályok érdekében átalakítsa, viszont új kikezdesnek tekinti a magántulajdon megtartását és a gazdasági élet hullámozásának pontos kutatásán alapuló, irányított, szociális gazdaságpolitikát.

Ha ezeket a különböző célkitűzéseket, intézkedéseket, hatalmi beavatkozásokat vizsgáljuk, a gazdaságtörténet ókorának öntözésen épült államgazdaságai (Egyiptom, Mezopotámia) ötlenek szemünkbe, majd a középkor földesúri és az ebből kifejtett városgazdasága. Rokonvonásokat találunk ezenkívül a kontinentális merkantilizmus gazdasági rendszerében, melyet a fejlődő kapitalizmus bont fel a gazdasági szabadság és a nemzetközi munkamegosztás érdekében, hogy az a háborúk és a nyomukban járó gazdasági válságok hatása alatt ismét visszatérjenek az autarchiák és a nagytér-gazdaság hatalmi irányításához. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy a liberális rendszer az állami beavatkozást és a fent vázolt célkitűzéseket nem ismerte volna, ezek azonban

felolvadtak a nemzeti vagyonosodás egységes irányzatában. Már maga az a tény, hogy a liberális korszak a jogszolgáltatást s ahol ez nagyobb ellenállásba nem ütközik, az oktatásügyet, főleg szakoktatást és adópolitikai szempontokból az alsóbbfokú közigazgatást is államosítja, bizonyosság, hogy a liberális állam erős centralizációja korántsem jelenti az állami beavatkozás gyöngülését. Igaz, hogy az állam a gazdasági szabadságot közvetlenül nem korlátozza és ténykedéseiben több a szankció, mint a prevenció, amint ez a XIX. század mezőrendőri, erdészeti, legeltetőtársulati törvényeiből kitűnik. Annál erőteljesebben érvényesül a mezőgazdaságban is a közvetett beavatkozás: a szállítási eszközök, az út- és vasúthálózat kiépítése, a vízszabályozás, a mezőgazdasági szakoktatás, kísérletügy megszervezése, a növényi és állati betegségek elleni küzdelem, sőt az ipari szociálpolitika mintájára, a munkásügy szabályozása is. Egyetlen kérdés az, amelyben a liberális gazdasági rendszer következetesen ellene volt az állami beavatkozásnak: ez a szabad piaci szervezet korlátozása. Ma már alig tudjuk megérteni a vámvédelem ellen folytatott makacs ellenállást, hiszen a szabad piaci szervezetnek olyan lelkes védelmezője is, mint Röpke Vilmos, ezzel a fegyverrel tartja csak megvédelmezhetőnek a gazdasági szabadságot, úgy a monopóliumok, mint az állami beavatkozás túltengésével szemben. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a liberális gazdasági rend virágkorában is találunk az értékesítést illető állami intézkedéseket. Így a mezőgazdasági árvédelem céljából néhány országban a fogyasztást illetékekkel terhelték meg és ebből fizették a védvámot pótló kiviteli prémiumot. A gabonamonopóliumot nemcsak a szocialisták követelték a fogyasztók érdekében, de a konzervatív agráriusok is, a mezőgazdaság válságának elhárítására. (Kanitz gróf javaslata a porosz képviselőházban.)

A közösségi gazdálkodásnak sokirányú megnyilvánulásában fogalomalkotáshoz szükséges útmutatást az Eucken-féle meghatározás ad, mely szerint a központilag vezetett üzemtípusnál a háztartási és kereseti gazdaság szorosan egybefonódik ugyan, de leglényegesebb ismérve a központi akarat hatalmi szava, amely mérlegeli a szükségleteket, azok jelentkezési sorrendjét, a készleteket és ehhez szabja a hiányok pótlására szolgáló termelést. Szemben a családi üzemmel, a közösségi gazdálkodásnál a háztartást a közellátás és munkaalkalom képviseli, amely közgazdasági vonalon az autarchiák élelmiszer és anyagbeszerzését szolgáló külkereskedelmi és valutáris feltételek biztosítására is kiterjed. E kettő érdekében fokozandó a termelés intenzitása, szabályozandó a földtulajdon és földhasználat és szervezendő a földművesosztály. Míg a liberális gazdasági rendszerben a termelést a nyereség irányítja, a közösségi gazdálkodásban az ellátás szempontja kapcsolja egybe a központilag irányított gazdaságok háztartási és kereseti tevékenységét.

Az ellátás és a munkaalkalom kérdése a háborús gazdálkodás nyomása alatt lép előtérbe. Minden állam, amely elegendő agrárcikkkel nem rendelkezik, kénytelen annak beszerzéséről gondoskodni és ha a behozatalnak valutáris nehézségei mutatkoznak, kénytelen a termelőket az agrárcikkek beszolgáltatását biztosító szervezetbe tömöríteni és az agrárcikkkel való kereskedelem monopóliumszerű állami kezelésére áttérni. Az ellátási politika a dolog természete szerint elsősorban a termelés fokozásával igyekszik célt érni. Ez azonban a kereseti gazdaság szektorára tartozik. A fogyasztás (háztartás) vonalán legelőször a mezőgazdasági termények felajánlásának, majd állami felvásárlásának, végül kötelező beszolgáltatásának, szóval a belső forgalom messzemenő szabályozásának hatalmi elrendezését látjuk érvényesülni. A szabad piaci rendben nemcsak

az ár, de a fogyasztás is a fizetőképességhez igazodik, míg a termelést a verseny szabályozza. A közösségi gazdálkodásban mindkét tényezőt a hatalom helyettesíti, korlátozza és irányítja. Ennek egyik legszívesebben igénybevett eszköze az árpolitika, mert közvetlenebb és mélyrehatóbb, mint a szállítási kedvezmény, vagy a termelés kontingentálása. Svájc pl. az olajpogácsa árának felemelésével nagyobb nyomást tudott kifejteni a katasztrofálissá növekedő tejtermelésre, mint Hollandia a felnevelhető malacok számának rögzítésével a túltengő sertés-tenyésztésre. Úgy Röpke, mint Ihrig Károly a tervgazdaság tengelyének az ármegállapítást tekinti, amely egy adott időpont termelési költségeinek alapján rögzített árakkal úgy a termelést, mint a fogyasztást befolyásolja. Az állam sokszor a termelési költségeknél jóval magasabb árakat állapít meg, ha valamely termelési ág direkt az államnak szállít (hadseregellátás), viszont a tömegszükséglet árucikkeinél gyakran a termelési költségeket sem veszi figyelembe az árrögzítésnél. Az árrögzítés többnyire pontos árkalkuláció alapján történik, de nem veszi figyelembe a költségmegtakarítás lehetőségeit, ingadozó a munkabér és a kamat kiszámításánál, a pénz vásárlóerejének megállapításánál, és nagy nehézségekkel küzd a fogyasztás számára szükséges terménymennyiség, valamint az egy főre eső kvóta kiszámításánál. Éppen ezért intézkedési hatásukban mögötte maradnak a szabad áralakulásnak. A nagyközönség pl. a szabad árucikkek tömeges és forszírozott vásárlásával pénztét tárgyi javakba fekteti és dacára a mezőgazdasági termények beszolgáltatási kötelezettségének, a feketepiac, különösen élelmiszerekben, a szigorú tilalmak ellenére is virágzik. Ezzel kapcsolatban a pénz vásárlóerejének csökkenése és a munkabérek gyors emelkedése észlelhető, aminek további következménye a munkaalkalmak kevesbedése, pedig az államhatalom közösségi gazdálkodása nemcsak az ellátás biztosítását, hanem a munkaalkalmak szaporítását, vagy legalább is fenntartását célozza. A termelési költségekkel összhangban nem lévő árszabályozás aránytalanságot idéz elő a termelőosztályok jövedelmében is és ez megrendíti a munkaalkalom szaporításának két fontos pillérét, a termésfokozást és a tőkeképződést. A mezőgazdaságban tönkrement egzisztenciák ipari foglalkozást keresnek, dacára, hogy ez az élelmiszer- és nyersanyagtermelés hanyatlását idézheti elő, ami ismét visszahat az ipari munkaalkalmakra is, mert csökkenti a mezőgazdasági népesség vásárlóerejét és így gyengíti a honi iparcikkek legbiztosabb vevőjét, a belső piacot. Az állami beavatkozásnak tehát még akkor is, ha az árszabályozással egyes vidékek különböző termelési költségeinek kiegyenlítésére, a termelés fokozására, póttanyagok gyártására, vagy különböző üzemek racionalizálására törekszik, nemcsak a termelés és szétosztás költségeit kell pontosan mérlegelnie, de a nyereség esetleges korlátozásának terhét a különböző termelő osztályok között igazságosan kell megosztania. Nem elég azonban a termelő- és fogyasztó-csoportok teherbírásának tisztázása, hanem a gazdasági élet egész menetét figyelembe kell venni és tudni kell azt is, hogy a kész termék árát mindig az utolsó vevő, tehát a tulajdonképeni fogyasztó fizeti meg.

Az ár- és berrögzítésen kívül a közösségi gazdálkodás fogyasztási politikájának egyéb eszközei: a racionalizálás, a jegy- és utalványrendszer, vásárlási igazolványok, különböző keverési rendeletek, a kenyérgabona és az állati takarmány egymáshoz való arányának megállapítása és az agrárcikkek forgalmánál a kereskedelem részleges vagy teljes kikapcsolása. Szövetkezetek, egykéz, vagy ahogy azt először a Szovjet tervezte, a mezőgazdasági termények hatósági átvétele, amely azután közvetlenül a katonaság, a munkások és tisztviselők élel-

mezését szolgálta volna. Természetesen e rendszabályok megvalósítása nagyarányú államhitelt követel és ha ez közszolgáltatásokból nem fedezhető, előbb-utóbb felmerül az igazgatott pénz gondolata, az egész hitelszervezet és hitelnyújtás államosítása, vagy legalább is annak a jegybankon keresztül történő irányítása. További előfeltétel jól kiépített bürokrácia.

A közösségi gazdálkodás háztartási szektorának szerves felépítését mutatja a német Élelmezési Rend, amely nemcsak a szoros értelemben vett földművesosztályt, de az agrárcikkek feldolgozóit (pék, hentes, szesz- és cukorgyáros stb.) is magába zárja s az egész agrárkereskedelmet úgy a hatalmi alakulatok (egykéz, monopóliumok stb.), mint a termelők szövetkezetei és szabad társulásai révén a közellátás magasabb céljainak szolgálatába állítja, birodalmi, tartományi és járási szervezeteiben. Az olasz gabonacsata célkitűzése is az ország önellátásának biztosítása és a külföldi behozatal visszaszorítása volt. A vonatkozó intézkedések azonban a hadigazdálkodás bekövetkeztéig nagyobb részét a kereseti gazdaság szektorát érintették. Eddig meg nem művelt, vagy csekély hozadékú területeket kapcsoltak be az ország termelésébe, több milliárd állami tőke, vagy hitelnyújtás segítségével, hogy az ipari proletariátus éhségforradalmát kikerüljék. Hasonlóképp a termelés átszervezése jellemzi az orosz közösségi gazdálkodást is. Amint ez az általunk hozzáférhető, aránylag gyér és nem mindig objektív irodalomból megállapítható, ezt a rendszert, amely több fejlődési fokot és irányt mutat, elsősorban nem a földtulajdon és a használat rendezésének és a termelési szervezetek létesítésének elvi álláspontja, de a népellátás gyakorlati szempontjai teremtették meg. Az eredeti elgondolás szerint a Szovjet vezetői sem a mirek termelési eredményeivel, sem a Stolypin-féle agrárreform következtében ezekből kivált önálló parasztüzemek szolgáltatásaival megelégedve nem lévén, tekintet nélkül az előző tulajdoni viszonyokra, állami nagyüzemek létesítésére törekedtek. Ezek vezetését kiválóan képzett mezőgazdasági kémikusokra, technikusokra és agronómusokra bízta, akik a termelés racionalizálásával, gép, műtrágya és nemesített vetőmag alkalmazásával a nyershozadékot megsokszorozták volna, hogy a dolgozók életnívója felemeltessék és dacára az enormis orosz népszaporodásnak, ez az irányzat generációkon keresztül stabil maradjon. A közellátás vezetőivelnek maradéktalan érvényesülését azonban keresztelte a parasztság forradalmi birtokreformja, amely a felszerelés nélkül szűkölködő törpebirtokosokat és munkásokat a hitelnyújtás és földbérlet által kiuzsorázó kulákok vezetése alatt történt s a nagybirtokokat lélekszám szerint felosztotta és az üzemek élő és holt felszerelését szétszedte. Oroszország, amely a háború előtt 6—800 millió pud gabonát exportált, már saját lakosságát sem tudta eltartani. A forradalmi birtokreform a kis gazdák számát 16 millióról 26 -ra emelte és majdnem az egész szántóföldi területet kezükre juttatta. Az orosz gabonatermés felét azelőtt is ők produkálták, de termésüknek csak 28—29%-át adták el. A birtokreform következtében a piaci termelés jóformán megszűnt s a városokban élelmiszerhiány lépett fel. Hogy a kereseti szektorban minő intézkedéseket tett a Szovjet, arról lentebb szólunk; a közellátás biztosítása céljából az agrártermények forgalmát úgy belső, mint külső vonatkozásban állami monopóliummá nyilvánította és ennek alátámasztása céljából szigorú beszolgáltatási kötelezettséget, rekvirálást rendelt el és az árakat lerögzítette. Mindez természetesen nem ment a parasztság ellenállása nélkül, amely harcnak eredménye a Lenin-féle új gazdasági rend volt, az agrárcikkek belső forgalmának felszabadítása, viszont a termények egy részét

adó fejében hatósági áron kell beszolgáltatni. Ezt a rendelkezést kiegészíti a közösségi gazdálkodás kereseti szektorában a Stálin-féle új agrárkódex, a földhasználat szabályozásáról.

A központi akarat a közösségi gazdálkodás kereseti szektorában mindenütt a termelés lehető fokozására törekszik. Nem kapcsolja ugyan ki teljesen a forgalmi gazdaság nyereszkesedési elvét, de gazdasági és politikai célkitűzései szerint inkább a nyershozadék fokozására törekszik s ezt elsősorban sajátkezelésű birtokain, vagy a földtulajdon államosításával igyekszik elérni. Ahol ennek nagyobb nehézségei mutatkoznak, ott a termelők szervezésével, a földhasználat szabályozásával és egyes termelési ágak kihangsúlyozásával igyekszik magasabb terméseredményeket elérni. Általános ismerv: törekvés a központosításra, tehát végeredményben a nagyüzemi megoldás felé. Az állami birtokok sajátkezelésénél ez magától értetődik. A piac számára termelő nagyüzemknél is könnyű a termelésnek a közéletmezés szempontjai szerint való irányítása és az értékesítés egységesítése, egyrészt azért, mert kisebb számuk miatt könnyebben ellenőrizhetők, másrészt, mert a kényszerrendszabályok többnyire nagyüzemi formákat tartanak szem előtt s így azokkal belső szerkezetük nem ellentétes. Ide számítható az erdőkezelés és ellenőrzés, egyes növényekre vonatkozó termelési kényszer (napraforgó stb. termelés), vagy a kontingentálás (paprika), vagy a monopólium (dohány). Viszont a családi üzem a kényszerrel szemben aktív vagy passzív ellenállást fejt ki s ezért inkább az önkéntességen alapuló szövetkezeti szervezkedésben hajlamos a közösségi gazdálkodás bizonyos fokú megvalósítására. Így jöttek létre a nyugati államokban a különböző talajjavító, vetőmag- és tenyészállatbeszerző, géphasználati stb. szövetkezetek, a cukorrépa, olajos és rostos növények stb. termelésére vonatkozó szerződések. Vannak azonban történelmi multtal bíró kisüzemi közösségek is, mint az erdőt és legelőt kezelő társulatok, hegyközségek stb.

Ide sorolhatók a földbérlőszövetkezetek is, amelyek ma főleg a latin nyelvterületen, elsősorban Olaszországban terjedtek el és vagy központi vezetés alatt álló egységes nagyüzemek, vagy önálló kisüzemek összefoglalásai a bérleti szerződés föltételeinek biztosítására és a közös kötelezettségek könnyebb viselésére. A földbérlőszövetkezeti mozgalom magasabb formája a teljes termelőszövetkezet, amelynek mintája a középkor kolostori gazdaságaiban, az amerikai mormonok közös üzeimben és az öntözőgazdálkodással kapcsolatos vízhasználati jogban található föl. Owen, Oppenheimer és a földreform több hirdetője ilyen kollektív alapon termelő földműves szövetkezetekben látja az új gazdasági rend alapját. Bizonyos mértékig a Szovjet gazdasági szervezetében is ezek az elgondolások keltek életre, úgy a Kautsky-féle konstrukció, amely szerint egy nagy gyártelep ellátására létesülnének mezőgazdasági termelőszövetkezetek, mint David Eduard tervezete, hogy a nagy mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari szükségleteinek ellátására alakulnának kisebb ipartelepek. A kettős megoldás lényege az, hogy az első szervezetben a hatalmi túlsúly az ipari, a másodiknál a mezőgazdasági termelésen van. Közös vonásuk azonban a hatalmi szó, amely nélkül a kollektív termelést megvalósíthatónak nem tartják. De már a mai gazdasági berendezkedésben is található elég messzemenő beavatkozás a családi gazdaságok munkarendjébe. Így a német mezőgazdasági termelési jogban, amely szelídebb formában átment a magyar mezőgazdaságfejlesztő törvény rendelkezéseibe is, a földjét hanyagul kezelő birtokossal, különösen a törzsörökőssel szemben nemcsak megintésnek van helye, de birto-

kának kezeléséből rövidebb-hosszabb időre elmozdítható, üzemvezetőt rendelhetnek ki, vagy gazdaságát kényszerbérletbe adhatják. Az olasz bonifikációs törvény ez esetben még az állam igénybevételi jogát is elismeri. Ha valamely nagyüzem termelési eredménye figyelmeztetés, sőt állami támogatás dacára sem érte el a kívánt eredményt, birtokpolitikai célokra igénybe vették. A birtokszerzési képesség, a rokonok, a szomszédság, a község elővásárlási joga, szintén a közösségi gazdálkodás térfoglalását jelenti.

A közösségi gazdálkodásnak a családi üzemeket erősen befolyásoló intézményét teremtette meg Romániában a hadigazdálkodás, az úgynevezett földművesközösséget. Rokonságban van a német Élelmezési Rend alsó tagozatával, de alapjában véve középkori faluközösség modern formában. Minden tizenöt családi üzem ilyen földművesközösségbe tömörül, tizenöt ilyen közösség magasabb kötetékben nyer összefoglalást s ezeknek jogukban áll vidékenkint, sőt az egész országra kiterjedő központi egyesületet alkotni. A földművesközösség feladata a tagok tulajdonában lévő terület adásvételéről, bérbeadásáról, kezeléséről, munkaeszközökkel való ellátásáról, gépjavítóműhelyekről gondoskodni, a mezőgazdasági kamarák közvetítésével tenyészállatokat, vetőmagot stb. vásárolni, az állam által kiosztott gépeket és egyéb juttatásokat kezelni. Az értékesítést is közösen végzik s ennek elmozdítása céljából tárházakat építenek, a termények feldolgozásáról gondoskodnak és úgy e célra, mint az intenzitás emelésére termelési hiteleket szereznek. Az állam ezeket a földművesközösségeket minden juttatásnál, beleértve a birtokpolitikai akciókat is, előnyben részesíti, viszont a tagok kötelesek birtokukat a mezőgazdasági kamara által készített üzemterv szerint kezelni. Nyilvánvaló, hogy ez az intézkedés a családi gazdaság piaci szolgáltatásainak fokozását célozza. A földművesközösség lényegében termelészövetkezet, de ilyen minőségben a központi akarat végrehajtószerve. Ezidőszerint ugyan még a családi üzemek vezetőit nem kötelezték kényszerszervezkedésre és az értékesítésnél a szövetkezeti hálózat is működik, de nyilvánvaló, hogy ha e szervezet beválik, a magántulajdonon alapuló családi üzemek közösségi összefoglalásának ez lesz a legalkalmasabb formája. Kétségtelen, hogy a román földművesközösségek kialakulására nemcsak a német Élelmezési Rend, de az orosz új agrárkódex földhasználatra vonatkozó intézkedései, továbbá az orosz termelési szervezet különböző típusai is hatást gyakoroltak.

Oroszországban attól az elvi döntéstől eltekintve, amely az állam egész mezőgazdasági területét egyetlen agráralappá nyilvánította és ennek kezelését a földművelésügyi népbiztosság és helyi szervezeteinek hatáskörébe utalta, gyakorlatilag fennmaradt az individuális földhasználat, a mir periodikus földosztása, a kiosztott földdaraboknak faluközösségben, vagy tanyánkint szeparált művelése, de nyitva áll a kollektív földhasználat módja is, vagy ezeknek az irányoknak kombinációja, az illető vidék kívánsága szerint. A szabad birtokforgalmat megszüntették ugyan, de földjét mindenki a saját belátása szerint műveli, szabad azt bérbeadni, sőt kivételesen bérmunkást is alkalmazni. Megfelelő művelés esetén a földhasználat a családban örökölhető. A termelés racionális irányítását kényszer helyett inkább a szakoktatás, tanácsadás és állami támogatás segítségével igyekeznek biztosítani. Ennek szervezeti segítői a közösségi üzemek különböző fajtái, amelyek között az ellátási elv által közvetlenül irányított két típus, a szofchoz és a kommün, viszont közvetve, tehát a termelési oldal által irányított a toz és az artjel. A két utóbbi egészen közel áll a nyugateurópai gazdálkodás szövetkezeti közösségeihez, a részleges termelői (gép-

használó, villamossági stb.), sőt a cári uralom alatt is virágzó zemstvók (gazdasági egyesületek) által létesített mezőgazdasági szövetkezetekhez. Traktor-segélyt, villamosáramot, vetőmagot, fajállatot kapnak, főleg pedig szak-tanácsot s ennek fejében termelési szerződést kötnek agrárcikkek állami szállítá-sára, előre meghatározott fix áron, esetleg minimált mennyiséget garantálva. Különösen a traktorállomások létesítése (20—300 garnitúra, javító műhelyek-vel felszerelve) értek el nagy hatást. Ezek a körzetükben fekvő falvak lakóival szerződést kötnek földjeik egységes megművelésére, aratásra, betakarításra és ennek fejében a termés 20—25%-át lekötik ellenszolgáltatásul. A szállítási szerződések különböző kultúrnövények, de sokszor gabona termesztésére irá-nyulnak, s vetőmagot, műtrágyát az állam ad.

Alapjában véve az orosz gazdasági fejlődésnek leginkább megfelelő intéz-mény a második kolchozfokozat, az artjel, amely önkéntes belépés alapján egy-egy község gazdáinak többségét, közös termelésre egyesíti. A termés hozadékát az államot illető és jórészt termelési költséget jelentő naturális szolgáltatások levonása után, a tagok között a beadott föld, a végzett munka vagy egyéb elfogadott mérték szerint osztják szét. A tagok megtartják a háztartásuk ellá-tását szolgáló belső gazdaságukat, tehát az ásós és- kapásművelés önállóságát, néhány báromfit, sertést és egy, legfeljebb két tehenet. Az artjel a történelmileg kialakult orosz faluközösség (mir) gazdálkodását igyekszik megreformálni azáltal, hogy a családi gazdaság belső üzemkörét meghagyva, a határművelésre egységes üzemtervet dolgoz ki és azt állami támogatással, szakértő vezetéssel és közös fizikai munkával igyekszik megvalósítani. Irányított termelése az orosz parasztságnak a régi állapotnál biztosabb megélhetést nyújt és ha a kényszer-munkarendből és a terméseredmény szétosztásából származnak is surlódások, Oroszországban ez a kolhoz-típus terjedt el legjobban és erre épült fel az ötéves terv irányító és ellenőrző szervezete. Az orosz parasztságot főleg az állathány, a traktorhasználat és az azzal kapcsolatos magasabb intenzitás nagyobb nyers-hozadéka készíti az artjelekbe való belépésre, pedig tudja azt, hogy onnan csak a közösbe beadott földje egy részének a szövetkezet tartalékául leendő átenge-désével tud kiválni és új, önálló üzemet kezdeni. Újabban a kolchoszból kiváltak részére messzebb fekvő területeken jelölnek ki földeket egyéni használatra.

Sokkal kevésbé terjedt el a kolhozok harmadik típusa, az agrárkommün, amely különösen a törpebirtokosokat és zselléreket egyesíti a nekik juttatott földterületeken közös termelésre és fogyasztásra. Keletkezésük arra vezethető vissza, hogy a faluk nincstelenjei és a városi proletárok az általuk birtokbavett földeket hasznosítani nem tudták, mert sem épületeik, sem munkaeszközeik nem voltak. A falusi szegénység organizálta így a maga termelését. Nagy kaszár-nyák közös lakásaiban együtt laktak és étkeznek a földet művelő kolchoz-tagok és bár névleg a föld nem az államé, a munkarend, a jutalmazás és minden más egyéb, a munkaviszonyból eredő jog és kötelezettség alig különbözik az állami nagybirtokon alkalmazott munkások sorsától.

Az orosz agrárrendszer kitűzött célját a szofchozok testesítik meg, ame-lyeket a parasztság által el nem foglalt és fel nem osztott állami, cári, egyházi és világi nagybirtokokon létesítettek. Rendeltetésük elsősorban a hadseregnek és más állami intézményeknek élelemmel és nyersanyaggal való ellátása, másod-sorban, hogy mint a növénynevelés és állattenyésztés mintagazdaságai szol-gálgják az orosz mezőgazdaság fejlesztését. Alapjában véve nem különböznek más országok állami nagybirtokaitól, de gazdagabban vannak felszerelve kísér-

leti telepekkel, tudományos kutatóintézetekkel és a részükre bőségesen engedélyezett költségvetési hitelek nagyarányú gépesítést és meliorációkat tesznek lehetővé. Elért eredményeik nagyban hozzájárultak, hogy az orosz állam normális években a belső szükségletet fedezni tudja, kiváló termés esetén pedig külföldre is szállíthat. Ez egyébként nemcsak a dologi feltételektől, de az üzemi vezető képességétől is függ, mert az agrárpolitika megállapítása szerint a közösségi gazdálkodás legteljesebb üzemtípusának, az állami gazdaságnak teherterele a bürokratikus kezelés merevsége, a magántulajdonban lévő üzem mozgékony-ságával szemben.

Az orosz állami birtokok között legnagyobb kiterjedésű a Gigant nevű szofchoz Északi Kaukázusban. Ez a gabonagyár is, épügy mint a legtöbb nagy-kiterjedésű új állami birtok, eddig legelőterületül szolgáló, elhagyott pusztán nagy technikai munkával és fölszereléssel létesült. Eredeti területe majdnem 200 ezer hektár volt, amelyet azonban később kb. 235 ezer hektárra bővítettek. Kereken ezer négyszög mérföld területén óránként 18 mérföld sebességgel haladó vonat hat óra alatt jutna keresztül. Ezt az azelőtt eke alá nem vett területet 1929-ben kezdték traktorokkal szántani s az első évben már 67.000 holdat tettek kultúrrá. A Szovjet előszeretettel viszi az idegen szakértőket erre a birtokra, amelynek óriási méretei kétségtelen hatást gyakorolnak a szemlélőre. A külföldi szakértők jelentései érdekes adatokat tartalmaznak, bár azoknak ellenőrzése nincs módunkban. Az orosz kormány 27 millió rubelt investált a birtokba, amelyen 8000 különféle mezőgazdasági gép, de mindössze csak 2000 munkás dolgozik, tehát aránylag kevés embernek nyújt munkalehetőséget. Az egész óriási gazdaság központja néhány jelentéktelen apró épület, azok körül óriási gépraktárak. A központi telep lakossága egy igazgató, néhány technikus szakember és egy csapat traktorvezető, akiknek nagyrésze azonban nem a központban lakik, hanem utazókocsikban a felszántatlan földek között. A vetés lebonyolítására a közeli és távoli környékről hoznak munkásokat, ugyanígy az aratáshoz is, akik sátrak alatt táboroznak az óriási farm különböző pontjain. Az aratást a kombinált aratógépek és cséplőberendezések mozgósításával a legrövidebb időn belül el tudják végezni. A terméseredmény az orosz viszonyok között elég kedvező s a termelési költségek is alacsonyak. A külföldi szakértők csupán a gépek gyors elhasználódását, a szükséges javítómunkák megbízhatatlanságát, a vetésre és aratásra szorítózkodó gazdálkodás trágyahiányát és a gyors gazosodást kifogásolják. Kétkednek továbbá abban is, hogy ilyen nagyarányú üzemeket a vezetők állandóan irányítani és a talajerő utánpótlása nélkül nívón tartani képesek lesznek-e. A Szovjet azonban ez aggodalmakat nem osztja. A szofchozok céljaira 12 millió hektár területet utalt ki, amelynek jelentékeny része már művelés alatt áll. Az ötéves terv állandóan kiterjeszti a gabonatermelést és a terméseredményeket is fokozni kívánja. A szofchozok termése az országos átlagot majdnem egy q-val haladja meg s ez évről-évre növekszik.

Sokkal nagyobb nehézségekkel küzd a kollektív állattenyésztés. Ennek magyarázata az a körülmény, hogy az artjelek megalakításának kényszerintézkedéseivel szemben a parasztság egész állatállományát levágta és megette. A harmincas években kezdte meg azután a Szovjet a nagyarányú állattenyésztő telepek létesítését. Évi többszázmillió befektetéssel megfelelő tenyészállományt szerzett be külföldről, istállókat és egyéb gazdasági épületeket emeltetett, takarmánytermelő gazdaságokat rendezett be.

Meg kell még említenünk a nagyarányú bonifikációkat is, amelyek nélkül az óriási szofchozokat nehéz lett volna megteremteni. Ezek között különösen a vízgazdálkodás érdemel említést. Két millió hektár földet öntözőcsatornákkal látnak el. Különösen a Volgán túli száraz puszták csatornázásáról gondoskodtak, de gondolnak a kaukázusi gyapottermelő vidékek öntözésére is. Itt a gabonagyárakhoz hasonló nagyságú szofchozokat létesítenek a gyapottermelés céljaira. A bonifikációk 80%-a azonban lecsapolás. Külön figyelmet érdemel az a terv, amely hosszabb időn át következetesen alkalmazott üzembracionalizálással az ország gazdaságföldrajzi struktúrájának átalakítását célozza. Az egyes termények termelését azokra a vidékekre igyekeznek összpontosítani, amelyek a szakértők szerint a kérdéses növényfajtára a legalkalmasabbak. Így például Oroszország legfontosabb búzatermelő vidékeiről, Ukrajnából, a Kubán vidékről és a Kaukázusból a búzatermelést szárazabb régiókba, a Volgán túlra és Szibériába gondolják áthelyezhető, míg ezeken a csapadékdús jótalajú területeken búzánál értékesebb kultúrnövényeket termeszténe. Amíg tehát a búzaövet keletre tolnák, nyugaton és délen a gyapot-, len- és kendertermelést, úgyszintén a napraforgó stb. kultúrnövények termesztését összpontosítanák.

Meg kell végül még említenünk, hogy az ellátás elve az államtól függetlenül, a szabad gazdasági rend önkéntes szervezeteiben is megteremtette a közösségi gazdálkodást. A legtöbb nagyipari országban a fogyasztási szövetkezetek központjai mezőgazdasági termelőszövetkezeteket és közös eladási szerveket létesítenek. Viszonylagos önálló szervezet maga a kartell is, amely kötelékén belül üzemeket és üzletágakat fog egybe. A községi élelmiszerüzemek szintén ezen az elven épülnek fel, sőt kapitalisztikus nagyvállalatok is önállósra rendezkednek be. A papírgyárak erdőket vásárolnak, újságokat alapítanak, nyomdákat állítanak fel, hogy gazdasági üzemeiket a konjunktúra változásával szemben védjék. A mezőgazdasági vállalkozásban is megtaláljuk ennek nyomait. Nemcsak a szesz- és cukorgyárak bérelnek szántóföldi területeket, hanem az erdőgazdaság, bányák, tégláégetők is az ellátási nehézségek leküzdése céljából mezőgazdasági üzemeket rendeznek be. Különösen áruhiány esetén ölt nagy méreteket az önállóság gondolata.

4. §. Az üzem típusok közösségi értékelése.

A családi gazdaság és a forgalmi üzem szolgáltatóképessége és közgazdasági értékelése. — A többtermelés és az ellátás kérdése. — Az üzem típusok helyes megoszlása, különös tekintettel a termelési színvonalra, az élelmiszerellátás biztosítására és a munkaerő kihasználására. — A kis- és nagyüzem eltartási kapacitása. — A különböző üzem típusok válságellenálló ereje, közösségi bekapcsolódása. — A földtulajdon államosításának kérdése és hirdetői. — A gazdaságvezetés formái és közösségi kapcsolata. — Az optimális üzem típus kérdése.

Megismervén a mezőgazdasági üzem különböző típusainak szervezetét és lényegét, az agrárpolitika azokat a nemzetgazdaság magasabb célkitűzései szerint értékeli, a jelen és a jövő gazdasági berendezkedésének egyenlő mértékét alkalmazva úgy a szabad piaci szerkezet, mint az állami kényszergazdaság szempontjából. Minthogy azonban a közösségi gazdálkodás radikális formája, az államosítás, csak a tulajdonjog terén könnyű, de az üzemek összefoglalása, sőt azoknak irányítása bonyolult feladat, elsősorban a közösségi célokat határozza meg és ezek elérésének könnyebb vagy nehezebb kilátásai szerint állapítja

meg, hogy a közösségre mely üzemtípus előnyösebb. Minthogy pedig az előző szakasz tanúsága szerint a központilag igazgatott gazdaság üzemi szervezete laza és csupán a két kialakult üzemtípusnak különböző célok szerinti összefogásában ölt konkrét alakot, csak a családi gazdaság és a forgalmi üzem hatáskörének elbírálásáról lesz szó, arról t. i., hogy a megjelölt közösségi célok szolgáltatásában melyik értékesebb. Mindenesetre ki kell térnünk a központilag igazgatott gazdaság egyetlen konkrét formájának, az állami, vagy közösségi földtulajdonnak és földhasználatnak bírálatára is. Az értékelésnél a Marx-féle vizsgálódási rendszer ad útmutatást, amely a termelésnek statisztikai eredményeiből indul ki. Figyelembe veendő azonban, hogy az anyag nagyrésze a termelési és értékesítési politikában nyer részletesebb tárgyalást s így e helyütt csak a konklúziók szerepelhetnek.

Úgy a szabadforgalmi, mint a közösségi berendezkedésben minden üzemtípusnál legfontosabb cél a többtermelés, de különbséget kell tenni, hogy a nemzetegészre nézve a nyershozadék, vagy a tisztajövedelem növelése fontosabb-e. Itt lép előtérbe a közösségi szolgáltatás különböző iránya: a népesedésen kívül a közellátás, a munkaalkalombiztosítás, a közteherviselés, a tőkeképzés, a nyersanyagyszerzés és valutaszolgáltat külkereskedelmi ellátása, továbbá a szolgáltatások felhasználási módja, kisebb vagy nagyobb komplikáltsága is. A nyershozadék fokozásánál döntő a termelési technika, közgazdasági együtthatója csupán a terméseredmény összegyűjtése és igazságos szétosztása. A tiszta jövedelmet már a belső, esetleg a világpiacon automatikus működése szabályozza, ezért a kereslet és kínálat, az értékesítés kilátásai, a vásárlóképesség hullámlása, a mezőgazdasági cikkek árrelációja stb. is figyelembe veendő. Mindkettőnek közös alapja azonban maga a termelés és annak eredménye, amely országonként évről-évre változik s így időfeletti ítélethez biztos anyagot nem szolgáltat. A tudományos pártatlanságot elsősorban az összes szempont mérlegelése biztosíthatja. A tudományos vizsgálódás pártatlanságot követel. Mellőzni kell az egyoldalú szemléletet, amely a forgalmi gazdaság nagyüzemi típusát, mint az ipari fejlődés nélkülözhetetlen tényezőjét túlértékeli. De óvakodni kell a ma világszerte elterjedt neofizokrata felfogástól is, amely a családi gazdaság embertnevelő és államfenntartó szerkezetét az egész nemzetgazdasági, szociális, sőt kulturális élet egyetlen formájává tenni igyekszik. Magasabb közgazdasági és kultúrfokon egyetlen nemzet sem élhet munkamegosztás és piac nélkül. A mezőgazdasági termelésben is ilyen munkamegosztás uralkodik: a város és az ipar, továbbá a külkereskedelem és tőkeképződés agrárius előfeltételeinek biztosítása a közép- és nagyüzem hatókörébe tartozik, míg a családi üzem belső és külső szerkezetében ellátási és természetes jellegét megőrizve, a népesedés szempontjából fontos családi ellátást és munkaalkalmat szolgálja.

A közösségi feladatok közt legátfogóbb és hatását tekintve legsúlyosabb az ellátás kérdése, amelyről a központilag igazgatott gazdálkodás úgy a családi, mint a közösségi üzem keretében közvetlenül gondoskodik, míg a forgalmi gazdaság a piaci szerkezet munkamegosztásán keresztül, közvetve szolgálja azt. Normális gazdasági körülmények között a családi üzem háztartása számára maga termeli élelmezési cikkeket és fölöslegével járul a közvetett, piaci ellátáshoz. Háborús, valutáris vagy egyéb, funkcionális gazdasági zavarok esetén a közösségi gazdálkodás kénytelen az élelmiszerhiányt pótolni, de a családi üzem önellátása megkönnyíti a közellátás feladatát, mert a decentralizációval járó közigazgatási nehézségeket és költségeket enyhíti. Viszont annál több nehézséget okoz passzív

ellenállása az egyes mezőgazdasági ágak racionalizálásával szemben a magángazdaság tisztajövedelmi elvének mellőzése esetén. Az ellátás kérdését természetesen nem szabad szükkörűleg értelmezni. Nemcsak az ételmezés, lakás és ruházzkodás, de ezen túlmenően az egyes üzemtípusok közvetlen, vagy közvetett eltartási kapacitása, a munkaalkalom és a vásárlóerő is számbaveendő. Nemcsak az egyes üzemtípusokban tevékenyek számát és kereseti viszonyait kell vizsgálni, de a mezőgazdaságból közvetve élők, a városi és ipari népességét is. Közgazdaságilag az az üzemkategória a legértékesebb, amely hasonló talajon és gazdasági fekvés mellett a legtöbb falusi lakónak biztosít megélhetést és legtöbb városlakót tud élelemhez és munkához juttatni. Minél nagyobb valamely ország mezőgazdaságilag művelt területe és termelési intenzitása, annál nagyobb annak közgazdasági szolgáltatóképessége. Minél több élelmiszert állít elő valamely ország mezőgazdasága, annál több embernek nyújt közvetlenül, vagy közvetve megélhetést. Bizonyítottnak látszik, hogy gazdasági célkitűzése és belső konstrukciója miatt a nagyüzem többet ad a nemzeti munkamegosztás számára, mint a családi üzem, bár piaci szolgáltatóképessége egyes mezőgazdasági cikkekben (zöldség, baromfi, gyümölcs stb.) kisebb, mint a családi gazdaságé és forgalmi kapacitását a történelmi fejlődés, a klíma, a talaj termelőereje, a gazdasági felszerelés, a tőke- és hitelviszonyok és a gazdasági tudás által megszabott intenzitás befolyásolja.

Az egyes üzemek szolgáltatóképessége nemcsak szervezetükön belül, de a nemzetgazdasági munkamegosztás alapján is vizsgálendő, tehát úgy a piaci értékesítés, mint a vásárlóképesség is figyelembeveendő. A nagyüzem könyvvezetése a méréshez sok adatot szolgáltat, annál több nehézséget okoz a kisüzem piaci értékesítésének meghatározása. Laur szerint a svájci kisüzemek gabona-termésüknek csak 40 és burgonyatermésüknek 50%-át értékesítették a piacon, a többi a háztartás fogyasztotta el. E számítás egészen hozzávetőleges, pedig ő a svájci paraszttitkárságnak több évtizedes és több mint 3000 üzemét átfogó könyvelésére támaszkodik. A családi gazdaság piaci szolgáltatására nézve hozzávetőleges számítást enged a családtagok átlagos száma és a hatóságilag megállapított fejkvóta is, amely azonban a módosabb kisgazdáknál erős pótlékolást igényel. Ezek figyelembevételével az átlagtermésen és a birtokstatisztikán keresztül tudjuk az üzemtípusok globális szolgáltatóképességét elbírálni. Meg kell határozni vidékenként, de esetleg országosan, azt a birtoknagyságot, amelynek termése az átlagos parasztüzem fenntartásához (ígaerő, legalább egy tehén és két sertés) és a család ellátásához okvetlenül szükséges, hozzászámítva a vetőmagot, az adófizetéshez és a legprimitívebb ipari stb. szükséglet beszerzéséhez fedezetet nyújtó csereterméket s akkor megkapjuk a mértéket, amelynek alapján az átlagtermésből valamely ország családi üzemének piaci szolgáltatása kiszámítható.

Normális gazdasági viszonyok között ez a hozzávetőleges meghatározás nagyobb nehézséget nem okoz, ha azonban a központi igazgatás bármelyikéből hatalmi szóval kénytelen a fogyasztás és a termelés között egyensúlyt teremteni, esetleg a munkaalkalmak biztosításába is beavatkozni, pontosabb fölvételre van szükség. Tisztázni kell, hogy az ország mezőgazdaságilag hasznosított területeinek hány százalékán termelnek a családi és hány százalékán a forgalmi üzem célkitűzései szerint. Elkerülhetetlen lesz a családi üzem alsó és felső határának pontos megállapítása és ennek nemcsak a talajtól és klímától függő természeti adottságai, de a közgazdasági együttthatók : a piac, terményár, termelőeszközök

költségei, közszolgáltatások, tőke és hitel stb. is figyelembe veendő, de nem szabad megfeledkezni az anyagi és immateriális szükségletek mérvéről sem.

A piaci szolgáltatás kérdését spekulatív deduktív módszer alkalmazásával igyekeztek a németek meghatározni a háborús beszolgáltatás fejadagjai alapján, kiegészítve és helyesbítve azt az orvosilag megállapított kalóriaszükséglet és tápanyagösszetétel adataival.

Sokan az üzemek vásárlóképeségét magasabbra értékelik, mint a piaci szolgáltatást és ezen keresztül gondolják utóbbinak mérvét megállapíthatónak. A vásárlás a közvetett ellátást szolgálja és ha a pénz bekapcsolásával is, élelmisszert juttat azoknak, akik a munkamegosztás által szolgálják a mezőgazdasági termelést. A nagyüzem számtartási adataiból a vásárlási képesség is könnyen megállapítható, de a családi gazdaság vásárlóképeségének meghatározása még bizonytalanabb, mint a piaci szolgáltatásé, mert alapja, a háztartási statisztika többnyire megbízhatatlan bemondások alapján készült. Valamely konkrétumot a falusi fogyasztási szövetkezetek iparcikkforgalma szolgáltatna, de hibapontja, hogy az egész falu és nem a családi üzem vásárlási adatait tartalmazza, pedig köztudomás szerint a falusi munkások ilyenmű beszerzései nagyobbak, mint a kisgazdák vásárlásai. Másik hibaforrás, a kézműiparosok piaci és rendelésre készülő munkája. Aereboe a német viszonyok alapján arra utal, hogy az önálló parasztbirtoknak van szüksége legtöbb lakóházra, gazdasági épületre, szerszámra stb., s így az több iparost foglalkoztat, mint a nagyüzem. Szerinte egy 15 hektáros kisbirtok ugyanazon a területen, magasabb életnívón, ötször annyi embert tart el, mint a középzem és kétszer annyit, mint a nagyüzem. Eltekintve e megállapításhoz fűződő német kritikától, megjegyzendő, hogy adatai inkább a munkaalkalomra, mint a vásárlóképeségre vonatkoznak. E hiányok pótlása végett a németek 20.000 mezőgazdasági tudósító segítségével az általános fogyasztási és piaci statisztikán kívül a háztartási statisztika reprezentatív adatait igyekeztek, 14.000 jól összeválogatott üzem könyvelése alapján meghatározni. Az eredmény azonban nem állott arányban a költséggel és a fáradtsággal, mert a falusi ember háztartása a statisztika által mérhető piaci forgalmon kívül esik és más összetételű, mint a városlakó és az ipari munkás tömegélelmisszerrel való ellátása. 1937 óta mindössze 250 parasztháztartás adatait tudták megszerezni és feldolgozni. Pedig ezeknek a monografikus felvételeknek értéke sokkal nagyobb, mint az empirikus gyűjtésé (falukutatásnál gyakori). Úgy a piaci ellátás, mint a vásárlóképeség tisztázása egyébként annak megállapítását célozza, hogy a mezőgazdaság közvetlenül és közvetve hány embert képes eltartani technikai és kulturális munkamegosztásban. Az ellátás és a munkaalkalom minden központilag igazgatott gazdaságban egymás mellett halad, csak válság esetén és főleg a hadigazdálkodásban versenyeznek egymással. Kulminációs időben az ellátás, az átmenetgazdálkodásban viszont a munkaalkalom biztosítása a döntő, bár itt az átállítás költségei is mérlegelendők, különösen ott, ahol a magántőkét a közösségi tőkének kell kiegészítenie.

A családi üzem munkaalkalmait aránylag könnyebb tisztázni, mint a forgalmi üzemét. Ahány családtag, annyi munkahely és meddő dolog afölött medítálni, hogy a munkaerőpazarlás folytán hány munkaóra és hány munkanap megy veszendőbe. A családi üzem célkitűzése nem a nyereségretörékvés, hanem a tisztességes megélhetés. Ahol ez biztosítva nincs, ott a család fiatalabb tagjai idegen munkaalkalmat keresnek, ahol pedig a munkaszükséglet meghaladja a család munkaerejét, ott kivételesen bérmunkást alkalmaznak s a kettős irányú

mozgalom körülbelül kiegyensúlyozza egymást. A családi üzem konstrukciója idegen munkaerő tartós alkalmazását nem teszi lehetővé. A kisgazdacsalád tagjainak az átlagosnál nagyobb létszáma kelti azt a látszatot, mintha a kisüzem eltartási kapacitása nagyobb lenne. A kisüzem kerti- és szőlőkultúrája kétségtelenül sok munkaalkalmat szolgáltat, de nem idegennek, hanem a család tagjai részére, előbbieket csak munkatorlódás esetén (aratás, szüret stb.) veszi igénybe és csak akkor, ha rokoni segítség, vagy a kalákarendszer nem áll rendelkezésére. Ha idegen munkást alkalmaz, mivel maga is vele együtt dolgozik, a munkamegosztást és a munkaerő megfeszítését a leghatályosabb fokon eszközli. A gazda szemét a munkás mindig magán érzi, ami annál fontosabb, mert a mezőgazdasági munkánál a munka eredménye azonnal nem látható.

A mindennapi tapasztalat bizonyítja, hogy a nagyüzemben a munkaadó és munkás közt nincs meg az az együttműködés, mint a családi üzemben, ezért a munka hatásfoka kisebb s így több munkást kell ugyanarra a területre és munkára alkalmazni. A nagyüzem ezért állandó munkáshiányban szenved. A családi gazdaság lezárt munkaközösség, amelynél a vérségi kapcsolatot és a tradíció bizonyos mértékig a munkát biztosítja ugyan, de e tekintetben mégis elasztikusabb, mint a vállalat, amelyre a gazdasági élet zavarai esetén az a nehéz kötelezettség hárul, hogy munkakereteit áldozatok árán is fenntartsa. E kényszer hatása alól sem nagyobb arányú gépalkalmazással, sem pedig kultúrországokban extenzív termelési módszerekre való áttéréssel ki nem vonhatja magát. Egyébként is gazdasági célkitűzése, belső szerkezete magasabb termelési kapacitásra és a konjunktúra kihasználására utalja, ami munkaintenzív termeléssel kapcsolatos. Figyelembe veendő továbbá az is, hogy a nagyüzem sok esetben hátrvéde a kis- és törpeüzemeknek, mert utóbbinak munkaerőfölöslege az iparon kívül csak a nagyüzem munkakeretében tud elhelyezkedni. Ott, ahol az iparfejlődés még nem teljes s így felvevőképesége korlátolt, csak a nagyüzem adhat kis-vállalkozói lehetőséget a törpebirtokosoknak is. Ha pedig a nagyüzem a munkabérek megtakarítása végett gépet alkalmaz, közvetve az azt előállító és javító vasmunkásokat, továbbá a kalórikus energiaforrás munkáit juttatja keresethez. Azt a felfogást tehát, hogy a kisüzem minden egyes hektárnyi területe több embert képes eltartani, mint a nagyüzemé, az üzemtani írók általában vitatják. Egyenlő gazdálkodást feltételezve, a kisüzem földjára több egyén közt oszlik ugyan meg, viszont a közvetett eltartási kapacitást tekintve, ez a nagyüzem fokozott szolgáltatására utal.

Vizsgálódó még az üzemtípusok önkéntes és kényszer tőkegyűjtése. Ebben a tekintetben a vidéki hitelintézetek adataiból nehéz lenne helytálló következtetést levonni akár a kis-, akár a nagyüzem, akár általában a gazdák takarékosságáról. A kisgazda takarékpénztára az üzeme, építkezése, földvásárlása, felszerelésének gyarapítása. A nagyobb gazda megtakarításait is csak kivételesen helyezi el betétként. Sokkal könnyebb a negatív tőkegyűjtést, az eladósodást konstatálni. Éppígy könnyebben megállapítható a kényszerszőkegyűjtés, amely a közvetett ellátást is szolgálja: az üzemtípusok részesedése a közterhekben. Messze vezetne, ha a Spann által közgazdasági tőkének nevezett forgalmi fejlődés (út, vasút, jogi és technikai berendezések stb.), vagy az államsegélyek hatását akár az élelmezésben, akár a munkaalkalmaknál, vagy a produktivitásnál vizsgálnók. Stuart Millel együtt azonban meg kell állapítanunk, hogy a mezőgazdasági termelésben nem a befektetett tőke jobb kamatozásának magán-gazdasági elve, hanem mind a három termelési tényező jobb kihasználása, tehát

a közgazdasági rentabilitás lehet csak irányadó. Különösen fontos ez olyan nemzetgazdasági területen, ahol a termelés eszközeit nem a magántőke, hanem az állami költségvetés szolgáltatja. Így az egyes üzemek közszolgáltatásai, melyekről megfelelő helyen még bővebben fogunk szólni, nemcsak a közösségi tőkének, de a közszolgálati alkalmazottak fizetésének, a szabad szellemi foglalkozásból élők jövedelmének, sőt a belső piac vásárlóképessége által befolyásolt ipari és kereskedelmi konjunktúrájának is tényezői. Összegezve az eddig tárgyaltakat, a családi üzem saját ellátásának, munkaalkalmainak biztosítása terén úgy a normális viszonyokat, mint a válságokat tekintve, többé-kevésbé jól funkcionál és a nemzetgazdaság stabilitását szolgálja. A termelés, a hitelügy, az értékesítés terén jelentkező hiányai az agrárpolitika rendes eszközeivel orvosolhatók. Természetesen a mezőgazdasági cikkek méltányos árának, vásárlóerejének fokozása, a piaci rizikó csökkentése, a nemzeti jövedelemben való arányosabb részesedés, a hitelügy rendezése, a termésfokozás eszközeinek rendelkezésre bocsátása nem szolgálhatja csupán egy termelőosztály, hanem a közgazdaság egyetemes érdekét.

A családi üzem többé-kevésbé független lévén a piaci áralakulástól, reá nézve a többtermelés nem olyan kényszer, mint a konjunktúra hullámzásának alávetett forgalmi vállalatra. Önállóságát termelési rendszerében az agrár-válságok idején is meg tudja védeni, amíg elemi csapások, erején fölüli földvásárlás, építkezés, beruházás stb. túladósodását nem idézik elő, amikor épp úgy, mint az örökösödési reáosztás következtében, üzemének stabilitása elvész és ő maga elproletarizálódik. Addig a közösségi gazdálkodás számára pozitív érték, azután támogatást követelő teherként. Bennünket most csak magatartásának pozitív oldala érdekel a közösségi gazdálkodással szemben.

Fentebb utaltunk már arra, hogy a piac számára termelő nagyüzem könnyebben kapcsolható a közösségi gazdálkodásba, mint a családi üzem. E tekintetben a két központilag vezetett üzemtípus, lényegbeli azonosságuk mellett is, úgy a termelői akaratot, de főleg a terméseredmény felhasználását tekintve, nagyobb eltérést mutat, mint a piac számára termelő mezőgazdasági vállalat. A közösségi gazdálkodás a nagyüzem célkitűzését: a nyereséges termelést és a piaci rendszer szabadságát sokszor megtámadja ugyan, de termésfölöslegének a termelési költségekhez igazodó ármegállapítása szükségszerűleg nem követeli meg üzemtervének oly fokú átalakítását, mint a kis- és törpeüzemét, miután célkitűzése: a racionális termelés és az intenzitás fokozása, azonos a közösségi gazdálkodással. A családi kisüzem többezeréves üzemformája különbözőképpen védekezik a kapitalista termelés és a kollektív rendszer túlzásai ellen, ha azok a családi üzem háztartási és kereseti oldalának szétbontását és a piac számára termelés túlméretezését kényszerrel igyekeznének keresztülvinni. Egyes helyeken talán forradalmi aktivitással, a legtöbb esetben passzív ellenállással, termelésének intenzitását oly mértékben csökkentik, hogy annak eredményében csak saját élelmiszerszükséglete, közszolgáltatásai és szűkre szabott iparcikk-vásárlása nyerjenek fedezetet. Végső esetben rendelkezésére áll a foglalkozástól való menekülés is, a városbavándorlás. Egyébként a családi üzem keresőinek és eltartottjainak létszáma olyan nagy, hogy ezzel szemben állandó harcot folytatni a legerősebb államhatalom sem képes. Éppen ezért nemcsak az agrárpolitika, de a társadalmi politika is állandóan foglalkozik a családi üzem és az államhatalom közösségi gazdálkodásának összeegyeztetésével, maguk a szocialista írók is a jövő gazdasági rendjében a kollektív nagyüzem mellett a családi

gazdaság szövetkezeti összefoglalását programmba vették. Ezek a fejtegetések nagyrészt elméletiek. Évszázadok, talán évezredek multán a családi üzem megszüntethető, de akkor sem nagyüzemi formában, de szövetkezeti egységben fog feloldódni. Ezt a folyamatot sem lehet azonban máról holnapra célhoz juttatni, csak birtokpolitikai eszközökkel és a családi munkaközösség üzemterveinek fokozatos átalakításával siettetni. A kisgazda öntudata, önállósága és függetlensége révén a középosztályhoz tartozik, bár nálunk utóbbinak kritériumait, teljesen egyoldalú szemlélettel, csak a tanultságban és nem a gazdasági önállóságban és önrendelkezésben keresik. Egyik-másik országban kulturális színvonalra talán még nem megfelelő, de kétségtelen, hogy az állam kitarthatja ott sem kíván lenni, — különben ez magára az államhatalomra és a termelésre sem lenne előnyös, mert amíg a forgalmi nagyüzem vezetése fokozatosan elbürokratizálódik és a közösségi gazdálkodás beavatkozása nélkül is az állami igazgatás képét ölti magára, a családi gazdaság kis vállalkozói jellegét csak az egyéniség kifejlődése mozdíthatja elő, amely egyúttal a tradíciók által befolyásolt, reális gazdasági kapcsolatok erősödését is jelenti. Amily mértékben lesz szüksége a közösségi gazdálkodásnak a kisüzem termésfölöslegeire, fokozódó intenzitására és a piaci termelésbe való nagyobb mérvű bekapcsolódására — pedig erre a közellátás és a szaporodó népesség fokozatosan szorítja —, oly mértékben válik szükségessé, hogy abban a mezőgazdasági vállalkozás individuális és szociális előfeltételét képező kvalitások kifejlődjenek, hogy a családi gazdaság üzemtervének és munkarendjének feláldozása nélkül képes legyen a piaci termelésbe kapcsolódni.

Statisztikailag nehezen tisztázható az üzemvezető magasabb szaktudásának, üzleti szellemének, közgazdasági látókörének érvényesülése a többtermelésben. Köztapasztalás szerint azonban a forgalmi üzem vezetőinek ezen kvalitásai, kapcsolatban hitelképességükkel és piacismeretükkel, vitték előre a termelést és számuknak csökkentése nemcsak a kísérletügy és a közösségi szakemberek szaporítását követeli, de a kisüzemek, sőt a monokultúrát folytató törpebirtokok vezetőinek vállalkozói szellemmel való telítését is. Az üzleti képesség optimális, a terméseredményt automatikusan fokozó érvényesülése, kell, hogy a családi üzemeknek a mainál sokkal nagyobb részében érvényesüljön. Amily mértékben szorítja háttérbe a birtokpolitika a forgalmi gazdaság vállalkozó üzemeit, ezeknek népesség feladatkorát a kisüzemeknek kell átvállalniuk. A mezőgazdasági termelés és az abból közvetlenül, vagy közvetve élő társadalom nagy érdeke fűződik ahhoz, hogy a mezőgazdaság fejlesztésének úttörő osztálya számban gyarapodjék, vagy legalább ne csökkenjen.

A kisüzem ellenállását a közösségi gazdálkodással szemben sokan a mezőgazdálkodás államosításával, a földtulajdon közösséttételével és a földhasználatnak állami nagyüzemekbe leendő átszervezésével, vagy az átmeneti időben termelészövetkezetekbe tömörítésével kívánják megszüntetni. Amint erre már több ízben utaltunk, a kérdés megoldása nem könnyű, ennek dacára is újból és újból felmerül s ezért kénytelenek vagyunk vele, mint a közösségi üzem típus egyik formájával, kissé részletesebben foglalkozni és szolgáltatóképességét kiértékelni. A közösségi földtulajdon, mint a különböző üzem típusok egységesítésének generális eszköze az elméleti fejtegetéseken és a törvényhozás elvi deklarációján még alig jutott túl. A legtöbb államot a magántulajdon fentartására irányuló akarat jellemzi, ami a nagybirtokot érintő radikális birtokreformokban is kifejezésre jut. A parcellázás, telepítés előmozdítása, méginkább a birtok-

elaprózás elleni védekezés különböző intézkedései (törzsöröklés, homestead, kényszerkezelés, a birtok- vagy parcellaminimum stb.) ugyanezen a síkon mozognak.

A földtulajdon államosításának, vagy a földhasználat reformjának kérdése régóta foglalkoztatja nemcsak a szocialista írókat és a földreform hirdetőit, de a konzervatív közgazdákat is. Természetes, hogy a szétágazó javaslatok között nehéz kiválasztani az összefoglaló szempontokat, mert a legradikálisabb állásfoglalásból is gyakorta kiütközik a történelmi fejlődés konzervatív tanulása, viszont a konzervatív járadéki elv lényegét megtaláljuk George Henry egyetlen földadójában, amelynek kétségtelen érdeme, hogy az állam birtokállományának gyarapítását köztudatba vitte azzal az elvvel együtt, hogy a földbirtok nemcsak magángazdasági, hanem köz- és szociális szempontok szerint kezelendő. Gyakorlatilag csak Amerikában és Ausztráliában érvényesült, Európa régi kultúrterületén a telekértékadóban.

George reformterve alapján véve nem a földtulajdont, de annak járadékát érintik és így kiindulópontja ugyanaz, mint Rodbertusé és a földhasználat állandóságát az ingótóke hatalmi törekvéseivel szemben biztosítani törekvő konzervatív tudósoké (Stein Lőrinc, Schäffle, Ruhland stb.). Utóbbiak a mezőgazdaság hitelszükségletéből indultak ki, de a középkori agráralkotmány pilléreire építették földreformterveiket. A földműves tőkéjét az örökösársak kielégítése, vagy a földvásárlás nyeli el s ezért kénytelen a beruházásokat és az intenzív termelés költségesebb üzemvitelét mellőzni. A föld tőkejellegével szemben annak járadékot nyújtó, családot eltartó karakterét hangsúlyozzák. Rodbertus elgondolása szerint, amelyhez több-kevesebb módosítással Ruhland is csatlakozik, az államnak a teljes hozadéki érték kifizetése, de a munka nélkül keletkezett érték leszámítása mellett, az összes földeket ki kellene sajátítania és mint örökbérletet, örökjáradék ellenében használatra kiadnia a megművelő kisembereknek. Az állam ezzel a reformmal az összes birtokjogi kérdéseket megoldaná, mert mint tulajdonos, a birtokszerzés, megtartás, földarabolás, megterhelés, sőt a termelés kérdéseibe is beavatkozási jogot nyerne. Ezzel az elgondolással szemben az agrárpolitika utal a földérték meghatározásának nehézségeire. A beruházás, különösen az épülettőke, a hozadéki értéknek aránylag kis részében érvényesül, viszont ezt a kisajátításnál figyelmen kívül hagyni nem lehet. Az így felemelt földár a kisember örökjáradékát túlságosan megterhelné s ezért nem a rátermett, de a tőkeerős vásárló jutna földhöz. Igaz, hogy ezen a nehézségen termelészövetkezettel segíteni lehetne, mert az elégséges földdel nem rendelkező kisgazda munkaeszközeit és szántóföldi területét évi járadék fejében a termelészövetkezet rendelkezésére bocsátaná, ami a felemelt földár után fizetendő járadékot csökkentené, viszont a vagyontalan munkás csatlakozása ezt a beszámítást örökös surlódások forrásává tenné, ami előbb-utóbb a munkarend és munkafegyelem felbontásához vezetne. A Rodbertus és társai által megoldásként javasolt örökbérlet egyébként lényegében nem bérlet, hanem osztott tulajdon, amely biztonyságot ad ugyan a bérlőnek az intenzitást fejlesztő beruházásokra, de ha az állam, mint földtulajdonos a bérösszeg felemeléséről lemond, a birtok fölötti rendelkezés legbecsesebb és leghatékonyabb jogi tartalma elvész. Idővel a megmerevedett örökjáradék telekadóvá alakul, amelynél a közösségre nézve még a George-féle egyetlen földadó is kedvezőbb eredményt ad, eltekintve attól, hogy forradalmi időkben az örökbérlők ettől, a szerintük igazságtalan és indokolatlan tehertől, szabadulni igyekeznek.

A földtulajdon államosításának kérdésében még ma is irányadó a XIX. század egyik legnagyobb közgazdájának, Wagner Adolfnak állásfoglalása, aki a magánföldtulajdont generálisan úgy politikai, mint gazdasági és szociális szempontból szükségesnek tartja, de a használat kihangsúlyozásával különbséget tesz a városi telek, a bánya és a szántóföld között. Különbséget tesz az állami tulajdon és állami kezelés közt is és a termelésen kívül a termények szétosztását is figyelembe veszi, mert a földtulajdon államosítása önmagában még nem biztosítja a termés közérdekű felhasználását. Ha a közösség érdeke kívánja és magánjogi szerződéssel ez el nem érhető, közérdekből a kisajátítást indokoltnak tartja, viszont meg kell gondolni, hogy a földet emberi munka tette alkalmassá a társadalom ellátására és így a termelés maximumát is csak megfelelő emberi munkával és a megművelő érdekeltisége által lehet biztosítani.

A földtulajdon rendjének alapproblémái azonosak ugyan, de a használat különféle módját egységesen szabályozni lehetetlen. Wagner ezért eltérő földhasználati módszereket különböztet meg. Első a lakóhely és a háztelek, amelynél a fekvés lényeges, a termelőképeség mellékes. Az értékelkedés a tulajdonos gazdasági szolgáltatásától független, azt a telekpiac konjunktúrája határozza meg. A közösségi beavatkozás e téren legindokoltabb. E felfogásban Wagner közel áll a Georgéhoz és követőihöz. A második kategória a bánya. Államérdekből a tulajdonjoga korlátozandó, a művelési kényszer kimondható, a felügyelet, sőt kisajátítás is indokolt, főleg a szén- és sóbányáknál. A harmadik kategória az erdő-, legelő- és vadászterület. Sokáig köztulajdonban volt és ma is az állam ügyel fel rájuk. Ezek az előbbiekkal ugyanazonos szempontból bírálendók el. Leglényegesebb a negyedik kategória, a mezőgazdaságilag művelt terület, amelynek magántulajdona, főleg a parasztosztály fennmaradása érdekében, feltétlenül megőrizendő. Az államosítás a termelés eredményét veszélyeztetné, viszont a birtokjog korlátozása és megfelelő szabályozása ennél is indokolt.

Wagner felfogása találkozik Roscher, Conrad, Schmoller, sőt a liberális Brentano nézetével, akik elvetik ugyan a földtulajdon államosítását, viszont az ősi agráralkotmány modern formában való visszaállítását és a birtokforgalom szabadságának korlátozását épügi szükségesnek tartják, mint Rodbertus, Schäffle, Stein Lőrinc, Ruhland, Sering stb. Az állami beavatkozásnak messze menő kiterjesztését, az elővásárlási jogot, sőt a kisajátítást, a földbirtokkal űzött spekuláció, az üzletszerű parcellázás, az örökségi szabadosztás, a föld-uzsora és a szabad megterhelés stb. korlátozását kívánják. Nálunk különösen a birtokjoggal foglalkozó tudósok osztják ezt a felfogást: Grosschmid, Sebestény, Vladár Gábor, Nizsalovszky Endre, Thunyogi Szücs Kálmán, Vutskits György stb., de az agrárpolitika legtöbb művelője is, különösen Bernát István és Mattyasovszky Miklós. Külföldön a svájci agrárirodalom és a legújabb német birtokjog fejlődése halad ebben az irányban.

A rendszeres agrárpolitika mindezeket a javaslatokat a közösség szempontjából értékeli. Főleg a családi gazdaság fennmaradása és ténnyelzése érdekében tartja szükségesnek a birtokjog reformját. Viszont az üzemetan kutatásai alapján a közösségi gazdálkodásnak azt a típusát, amely az egyéni kezdeményezést és felelősséget kikapcsolja és állami üzemekben, akár egyéni üzemeteket összpontosítva, bürokratikus kezeléssel saját számlára termel, a közösségre előnyösnek nem tekinti. Különösen veszélyesnek tartaná, ha ez a rendszer valamely ország mezőgazdálkodásának egyedüli formája volna. Utal a kezelési, elszámolási, intenzitásfejlesztési nehézségekre akkor is, ha ennek a rendszernek

közgazdasági előfeltételei : a hitel és az értékesítés magában a nemzetgazdaságban biztosítva vannak. Ezek a nehézségek meghatározódnak, ha az illető ország a külfölddel való kereskedelmi összekötésre van utalva. Az állami és a községi birtok csak mint kísérleti telep, mintagazdaság, birtokpolitikai tartalék és kisebb mérvben, mint a katonaság és közüzemek ellátásának alapja bír létjogosultsággal, legfeljebb az erdőnél tehető kivétel, ahol az ellenőrzés ügyis állami feladat, ha annak védelmi s az abszolút erdőtalaj beerdősítésével kapcsolatos költségeit a tulajdonos nem bírja el. Pár szóval meg kell emlékeznünk még a gazdaság vitelének, vállalati formájának és a közösségi gazdálkodásnak kapcsolatáról is. A központi akarat által irányított gazdasági rendben lesz-e szükség, a tisztajövedelem célkitűzése szerint, racionalizált üzemtervvel, könyveléssel, mérleggel, zárszámadással dolgozó magángazdaságra, vagy ezt úgy a nagyobb, mint kisüzemi formájánál helyettesítheti a bürokratikus kezelés. A vállalkozás akár magánjellegű, akár közösségi, sok bizonytalansági tényezőt rejt magában, amelyek közül az áralakulás különböző hatásági intézkedésekkel többé-kevésbé kiegyensúlyozható, de a természet esetlegességeivel szemben (szárazság, jégverés stb.) nemcsak a magángazdaság, de a közösségi gazdálkodás is tehetetlen. A különbség csupán annyi, hogy egyiknél a rizikó anyagi következményei az egyént, a másikonál a közösséget terhelik, amely bizonyos határig ezt könnyebben viseli, de ha a közösségi háztartás pénzügyi bajokkal küzd és ezeket a külföldi anyagbeszerzés kényszere miatt pénztechnikai műveletekkel ellensúlyozni nem tudja, kénytelen a rizikóviselés megosztásáról gondoskodni és a magángazdaság vállalkozói tevékenységének s ami ezzel együtt jár, a vállalkozói nyereségnek jogosságát elismerni. A szocialista felfogás mindkettőben a fizikai munkás megrövidítését látja, viszont a vállalkozás akár az iparban, akár a kereskedelemben, méginkább a mezőgazdaságban, leveszi sok kisegzisztencia válláról a kockázatot, a bizonytalanságot és áthárítja egyetlen emberre, vagy az egyesekre, vagy ezek tömörülésére (részvénytársaság, szövetkezet). Necsak a vállalkozás nyereséges voltát, de a válságos időköt is mérlegeljük, amikor a kisegzisztenciák létminimumának biztosítása csak egy csomó vállalkozó tönkremenetele árán lehetséges. Elképzelhető, hogy a veszteséget az állam viseli, mint a Szovjet gazdálkodás első korszakában, de az állami számlára folytatott veszteséges termelés, nemcsak az államnak, hanem minden kötelelékébe tartozónak életnívóját is leszállítja, mert azt az össztermelésből az egyesre jutó kvóta határozza meg. Ezért nem támaszkodik egyetlen nyugati állam sem a kollektív vállalkozásra, hanem annak rizikóját az egyesre fordítja. A mezőgazdaságban még így is fokozottabb a felelősség, mert hiszen az ipar rossz konjunktúra esetén könnyebben átállíthatja a termelést, a kereskedelemnél a mozgékonyseg segít, de a mezőgazdasági üzemet sem abbahagyni, sem áthelyezni nem lehet, mert ez a következő esztendei termést kockáztatná vagy egy új kikezdés még nagyobb rizikóját jelentené.

Maga a Szovjet is kénytelen volt az utóbbi években a tiszta jövedelmet, tehát a kapitalista vállalati formának alapelvét figyelembe venni, még inkább azok az államok, amelyeknél az ellátás a legnagyobb probléma, mert iparosodásuk (különösen Németországé) a mezőgazdasági termelést háttérbe szorította. Azon országok, amelyeknek termelőföldje nem elegendő a legintenzívebb mezőgazdasági erő kifejtésre, meg sem kockáztatták a saját számlára való művelést, hanem a magángazdaságra hárították a tiszta jövedelem, tehát nem a nyers hozadék szerint való termelést. Igyekeztek a vállalati forma előfeltételeit biztosítani :

a munkabéreket maximálták, a sztrájkot kizárták, a hitel, a forgótőke stb. szükségleteiről és az intenzív termelésnek más mindenféle tényezőjéről (nemesített vetőmag, fajállatok stb.) gondoskodtak. Ha az irányított tervgazdaság eszközeit vették is igénybe, a termelés alapjául a racionális magángazdaságot fenntartották a földművelésnél is, természetesen a közellátás szempontjai szerint, amelynek mások az ellátási szükségletei, mint a családi üzemé. Így pl. Európának sok agráripari országa gabonában, esetleg ezt burgonyával kiegészítve, ellátott, viszont zsirellátása elégtelen. A családi üzem viszont zsírban is fölösleggel rendelkezik, miután fehérjeszükségletét, ellentétben a városi lakossággal, nem a friss, hanem a sózott és füstölt sertéshúsból fedezi, aminek mellékterméke a zsír és a szalonna. A családi üzem tehát ezen a vonalon nem termelhet a piac számára nagyobb arányban a gabonafélék rovására, hogyha az állam jobb árakkal, vagy kényszerrel efelé nem terelné és az üzemterv-változtatását a növényi zsiradék (napraforgó, repce stb.) érdekében elő nem írná.

Már ezek a szempontok is utalnak arra, hogy valamely ország agrárrendszerét egyetlen üzemtípus szemszögéből mérni nem vezethet tudományos eredményhez. Az agrárpolitika legújabb iránya az üzemtípusok megítélésében, dacára, hogy a különböző típusok lényegét föltárva, azokat külön-külön értékeli, a tudomány évszázados álláspontját foglalja el. Nem osztja a merkantilisták és a kameralisták kisüzemi felfogását, amely ma a nagy földterületek fölött rendelkező államokban tért hódít, hiszen két évszázaddal ezelőtt a földesúri munkaszervezet keretében, illetve annak összefoglaló kötelékében a jobbágyüzem volt az intenzív gazdálkodás úttörője, a földesúri legeltető és állatnevelő gazdálkodással szemben. De nem osztja a liberalizmus felfogását sem, amely legracionálisabb üzemformának a nagyüzemet, főleg a nagybérletet tekintette. Közgazdasági, de magángazdasági szempontból is káros volna, ha az egész mezőgazdasági termelés csak nagyüzemben folynék. Skalweit szerint a nagyüzem teljes megszüntetése az ipart tönkre tenné, az intelligenciát visszafejlesztené, s az emberi társadalmat a barbárság fokára süllyesztené, mert ez esetben egy gazda sem produkálna többet a dolgozó földműves alacsony munkabérénel, melyből az keveset nélkülözhetne az ipari termelés és a magasabb kultúra céljaira. Ezzel a hanyatlással szemben hasztalan hivatkoznának arra, hogy a kisüzemnek nagyobb a nyershozadéka és ettől s nem a tisztahozadéktól függ az állam általános jóléte. A nemzetközi piac gabonaellátó tevékenysége nélkül a városi és ipari kultúra kerülne veszélybe, viszont ennek árhullámváza tönkretenné az újonnan létesített kisczudaságokat, amint ezt Franges és Hollmann professzoroknak a Balkán agrárkrízisét tárgyaló tanulmányai kimutatják. Az új kisüzemek ott a forgalmi gazdaság rendszerébe kapcsolódás helyett az állam messzemenő támogatására szorultak, hogy a csődöt kikerüljék. De a közellátás terén is érvényesül az a munkamegosztás. A kisczuda speciális termelési ágaira vonatkozólag Skalweit megjegyzi, hogy egy egész nép nem élhet csak gyümölcsből, salátából, vagy gyógynövényből. Kell olyan üzemeknek is lenniök, amelyek az ételmezés tömegszükségleteit termelik. Figyelembe veendő ezenkívül, hogy egy bizonyos földterületen csak meghatározott mennyiségű mezőgazdasági munkát lehet haszonnal értékesíteni. Téves a népesedési politika azon feltevése is, hogy az üzemelaprózás valamely ország egész lakosságát munkához tudja juttatni, mert nem a munkaképesség és munkaerőfőlösleg a termeléstényező és a megélhetés forrása, hanem a valóban szükséges munkamennyiség. A főlösleges munkaerő értékes felhasználását csak a közgazdasági helyzet megfelelő

alakulása képes biztosítani, mert ez teremt piacot az intenzív termelés számára és munkaalkalmat a mezőgazdaságban és az iparban.

Megfontolandó továbbá, hogy az átlagos üzemnagyságba és a különböző üzemkategóriák százalékos megoszlásába egy ország határain belül nemcsak a közgazdasági fejlődés (közlekedés, iparosodás stb.) és a népszaporodás, de a természet is beleszól. Steppéken, szélsőséges klíma alatt a kisüzem, mint általánosan uralkodó agrárrendszer elképzelhetetlen volna. Viszont televényes, csapadékdús területen, megfelelő hőmérséklet mellett, a kisüzem terjedésének a nagyüzem alig bír gátat vetni. Lehet, hogy az állam célkitűzése szerint egyik, vagy másik üzemforma előnyösítése kívánatos, de a természeti előfeltételekkel szemben ez a törekvés nehezen bír érvényesülni. Tehát alapos kutatással tisztázandó, hogy koronként, országonként, sőt különböző vidékenként a természeti adottságok, a népszaporodás, közgazdasági fejlődés, a piac és a konjunktúra mikénti alakulása szerint melyik üzemfajta fejlesztendő.

A földművelés munkaszervezetében mind a két típusnak megvannak az előnyei és hátrányai, azok tehát egymás mellett fennmaradhatnak és egyiket sem szabad úgy tekinteni, mint abszolút jó munkaszervezetet. Figyelembe kell venni a két üzemtípus egymást kiegészítő szerepét is, úgy a termelésben, mint az értékesítésnél. A nagyüzem nemcsak a kisüzemtől vár munkaerőt, de részesművelésre is ennek ad burgonya, kukorica és répaföldet. A legtöbb kisüzem állattartása a réti földek és a szántóföldi takarmány részes kaszálásán és a nagyüzem számára végzett fuvarozáson alapul. Egymástól vásárolnak nemesített vetőmagot, tenyészállatot, hízalni való soványsertést stb., stb. Éppen ezért figyelmet érdemel az üzemtan kiváló olasz művelőjének, Serpierinek felfogása, aki minden üzemkategóriát csak meghatározott természeti és közgazdasági feltételek határai között tart kívánatosnak, azontúl pedig bármely üzemkategória túltengését káros hatásúnak minősíti. Csak a különböző üzemformák szabad versenye biztosíthatja valamely ország legmegfelelőbb birtokrendszerének maradandóságát. Ugyanezt az álláspontot foglalja el Strakosch is, aki szerint nincs olyan üzemkategória, amely minden körülmények között és minden vonatkozásban a másik fölött állana. A legújabb agrárpolitikai irányok is az üzemek egészséges keverésének szükségességét hangoztatják.

Az üzemek keverésénél még egy szempontra kell utalnunk, amely főleg az ellátásból kiinduló termelési politika közösségi irányainál érvényesül, akár magángazdasági, akár korporatív, akár kényszerintézkedések alapján igyekeznek elérni a termelés fokozását. Ez a különböző üzemkategóriák termelői szolidaritása. A középkor földesúri agráralkotmányát modern formában látjuk új életre kelni az orosz szofchozokban, ahol egy-egy állami üzem kísérleti telepeihez, tárházaihoz, erőműveihez zárkoznak fel a modern faluközösségek: a kolchozok termelőszövetkezetei. Bizonyos mértékig ezt az együttműködést példázza Kautsky elgondolása is, amelynél a középkori városgazdaság mintájára egy-egy gyártelep körül helyezkednek el a gabonatermesztő, állattenyésztő nagy- és kisüzemek, egymást példaadással, géphasználattal, természetes cserével stb. támogatva. A szocialista államnak David Eduárd által kidolgozott termelőszövetkezeti rendszere a kisüzemekre nézve szintén a középkori faluközösség szolidáris összmunkáját keltene életre. Ennek a megoldásnak hazánkban is akadnak hívei, akik a magántulajdont egyelőre nyílt kérdésnek hagyva, a géphasználat által kívánják a kis- és törpebirtokosok termelőszövetkezeteit tömöríteni. Ezen a törekvésen nem változtat az a megfontolás sem, hogy megfelelő vezetés

és irányítás nélkül ezeknek az alakulatoknak munkája eredménytelen maradna.

A családi üzem egészséges haladásának előfeltétele, a termelés intenzitásának fokozásán kívül a sokoldalú termelés, mert a nonokultúrában vagy egy, vagy néhány meghatározott termény kihangsúlyozott és a normális ellátási üzemtervet felforgató termelésében a rizikó nő és az időjárás mostohasága, vagy a piaci konjunktúrák katasztrofális változása esetén nincs hátvéd, amely az üzem háztartási részét csak egyetlen év deficitjén is keresztülsegíteni képes lenne. A közösségi gazdálkodás tervekészítésében vezető szempont csak az lehet, hogy a családi üzem évezredes gazdasági rendszerében az ellátási szektor normális termelését optimális termelésre változtassa, hogy a több nyershozadék módot adjon az ellátási terület átlagos holdszámának leszállítására. A fennmaradó egy-két hold területen pedig a legközelebbi, általa elérhető fogyasztási zóna legesélyesebb monokultúráját folytathassa. Ennek azonban nemcsak a szak tudás, hanem a jobb áralakulás és mindennek fölött a biztos terményértékesítés képezi előfeltételét. Amíg pl. a tejértékesítés megszervezve nincs, vagy a szállítási eszközök elégtelensége miatt teljesen lehetetlen, mint pl. a magyar tanyás-gazdálkodásban, hiába igyekezünk jobb vetésgazdát, a takarmánytermesztés fokozott beiktatását hirdetni, sőt importált tehennel is legfeljebb annyi érhető el, hogy a parasztgazda tehenet nevel az uradalmak számára. A konkurrencia nyomása, az állami terhek emelkedése és nem kis mértékben az eladósodás hatása alatt a legkisebb gazdaság is kénytelen valamit a piac számára termelni, erre azonban közellátást építeni nem lehet.

Az agrárpolitika modern rendszerének alaptétele, hogy sem a szabadforgalmi, sem a közösségi gazdálkodásban a családi üzem jellegét és önállóságát megszüntetni nem szabad. Nagy közgazdasági és szociális érdek fűződik ahhoz, hogy a parasztgazdaság lényege, az önellátás, a háztartási és kereseti gazdaság szerves összekapcsolódása és tradicionális központi irányítása sértetlen maradjon. Enélkül a családi üzem töle idegen gazdaságokra kénytelen támaszkodni, vagy mint monokultúra a külföld segédanyagszolgáltatására és a külföldi piac változott ízlésére és árára. A takarmányszállítástól és a fogyasztópiactól elvágtatott, azelőtt a nemzetközi munkamegosztásban virágzó dán mezőgazdaság mai válsága iskolapélda e konstrukció veszedelmére. A vállalkozás kétségtelenül előhalad a családi üzemekben is, egészséges azonban ez csak akkor lesz, ha gazdasági egyensúlyát a kereseti és háztartási szektorban megtartja, mert a paraszti gazdaság évezredes célkitűzése, a család és az állatállomány ellátása a nemzetgazdaság biztonságának veszélyeztetése nélkül meg nem bontható.

A közellátás ügye, amihez a munkaalkalmak, a tőkegyűjtés, a külföldi anyagbeszerzés, valutaszolgáltatás mind hozzátartozik, legszorosabb összefüggésben áll a hazai föld szolgáltatási képességével. Tudjuk, hogy a népesedés bizonyos fokán agrárértelmittség következik be és a föld eltartási kapacitása elégtelen lévén, szükségessé válik, hogy a földművelés által közvetlenül adott életlehetőséget az ipar és kereskedelem fokozott mértékben pótolja. A központi igazgatott gazdaság konjunktúrakutatásának legfontosabb feladata ezt az időpontot mérni és gazdasági politikáját ebben az irányban méretezni. Az ipar és kereskedelem megköveteli a mezőgazdasági cikkekkel való ellátását. Ennek a konstrukciója azonban nem kedvez a családi üzem közvetlen ellátási rendszerének és nehezen biztosítható a közösségi gazdálkodás kényszereszközeivel is. A mezőgazdálkodás vállalati formája tehát a gazdasági fejlődés magasabb fokán nagyobb jelentőséghez jut minden olyan országban, amely nagy

földtartalékkal, vagy az iparhoz szükséges nyersanyaggal nem rendelkezik. A közösségi gazdálkodásnak itt a közvetett ellátás optimális föltételeit kell keresnie. Kétségtelen, hogy ezek nehezebben találhatók meg s ezért a felületes szemlélet azokat sokszor elhanyagolhatónak véli, pedig egy ország mezőgazdasági és ipari fejlődésének egymásrahatása kétségtelen. Ezért a hosszabb távú szemlélettel dolgozó gazdasági politika igyekszik mindkét célt összhangba hozni s az egész mezőgazdaságot oly irányban fejleszteni, hogy az a növekvő népességet munkával és étellel ellátni tudja, közvetlenül azokat, akik a mezőgazdasági termelésben tevékenyek és közvetve azokat, akik más foglalkozásból élnek. Ebben már adva van az üzemtípusok funkcióinak bírálata is. Feltétlenül szükség van arra, hogy a közösségi gazdálkodás összhangot teremtsen az általa célul kitűzött ellátási és termelési munkamegosztással, a családi és a piac számára termelő üzemek között. Ezért sem az állami, sem a kis-, sem a nagyüzem kizárólagosságára törekedni a közgazdasági fejlődés mai fokán nem kívánatos. A családi üzem kiterjedésének az általa forgalomba hozható agrártermények összessége adja meg a maximális határát. Tehát nemcsak a földterületre, hanem a termelés intenzitására is figyelemmel kell lenni, de nem szabad elhanyagolni a pszichológiai és közgazdasági szempontokat sem, amelyeknek együtthatása kívánatossá teszi a kiscsada számára, hogy termését ne maga élje fel, hanem annak minél nagyobb részét értékesítse a piacon és jövedelemgyarapítását üzemi berendezésének fejlesztésére fordítsa. E fejlődés előfeltétele az agrárpolitika minden részének egyenlő kiépítése és érvényesítése úgy elméleti, mint gyakorlati téren.

III. FEJEZET.

A mezőgazdálkodás történelmi fejlődése.

1. §. A földművelés kezdete, letelepedés, üzemszervezetek, falufejlődés.

A mezőgazdaság gazdaságtörténelmi vonatkozásai. — Az ősember gazdasági tevékenysége. — Okkupációs, gyűjtögető gazdálkodás, a tűz felfedezése, készletgyűjtés, primitív tárolás. — A nomád pásztorkodás. — Legeltető és földművelő gazdálkodás. — Kapásművelés. — A matriarchátus és patriarchátus munkarendszere. — Primitív állattenyésztés és földművelés. — Letelepedés és vándorlás. — Falualakulás. — Faluközösségi formák. — A középkori agrárrendszer. — Demokratikus és arisztokratikus település, — paraszti és földesúri telepítések, teleknagyságok. — A faluközösség lényege. — A faluközösségi gazdálkodás, a nyomáskényszer. — A termelési rendszerek fejlődése. — A vetésforgók alakulása, az egy-, két- és háromnyomásos gazdálkodás — A javított háromnyomású gazdálkodás. — A váltógazdálkodás. — A norfolki négyes vetésforgó. — A falu keletkezése, alakzatai, munka- és életközössége, ellátása.

Az ember, elemi szükségletei által hajtva, kénytelen a természet által adott lehetőségeket kihasználni és alkalmazkodva a talaj és a klíma adottságaihoz, fennmaradását biztosító gazdasági tevékenységet kifejteni. Az embernek a termőföldhöz kapcsolódó ezen tevékenységével foglalkozik a gazdaságtörténet, amelynek tanulságait az agrárpolitika oly mértékben kénytelen felhasználni, hogy a legtöbb rendszeres agrárpolitika kisebb vagy nagyobb részben agrártörténet is. Eltekintve a régi kultúrterületek falutelepülésétől, a termelést és annak intenzitását évszázadok után is befolyásoló határfelosztástól, a népességnek kisebb vagy nagyobb képességétől a technikai haladás követésére, figyelembeveendő, hogy a földkerekség számos népe ma is a prehisztórikus kor primitív földművelésének és állattenyésztésének agrárnívóján él, az ókor és középkor számtalan berendezkedése pedig felismerhető a legmodernebbnek vélt agrárszervezetekben. Éppen ezért nemcsak külső dísz és az agrárpolitika régi rendszerének szolgálai másolása, ha a modern agrárpolitika behatóbban foglalkozva a történelmi fejlődésben gyökerező családi üzemmellel és kutatásait kiegészítve az angolszász és a latin nyelvterületen mindnagyobb szerephez jutó falupolitika kérdéseivel, a gazdaságtörténet tradícióit behatóbban megismerni és tanulságait értékesíteni törekszik.

A gazdaságtörténet alaptétele, hogy az embert elemi szükségletei hajtják gazdasági tevékenységre. Ezek közül legelső sorban áll a táplálkozás. Az ősember fogazatáról ítélve mindenevő volt, de kétségtelen, hogy eszközök nélkül szűkölködvén, táplálékkul eleinte a kisebb veszéllyel és fáradsággal járó növényféle-
ségeket használta. Amint ezt Hahn (Die Entstehung der Pflugkultur) megállapította, legősibb állapotában, eszközök és meghatározott táplálékszerzési mód nélkül, kizárólag abból élt, amit neki a természet nyújtott, nem munka nélkül, sőt sokszor igen fáradságos, veszélyes energiapazarlással biztosítja létét. A táp-

lálékot, mint az állat, testén belül tárolja és ezért hihetetlen falánkság és éhínség közt hánykodik. Erősebb állatokkal megbirkózni nem tud, a kisebb állatok elejtésével a férfiak sportszerűleg foglalkoztak, míg az asszony válogatja és szedi össze a táplálékul alkalmas magokat, bogyókat és gyökereket. Hosszú időn keresztül, amíg a tárolás módjait és eszközeit az ember fel nem fedezi, a gyűjtögető gazdálkodás legprimitívebb fokán, a természet határozta meg a táplálékot szolgáltató flórát és faunát. Viszont a táplálkozás legfőbb irányítója a szokás volt, amelyhez a hordák, majd később a nemzetségek és a törzsek is ragaszkodtak. A geológiai változásokon, lávakitöréseken, árvizeken kívül ez készíteti a prehisztórikus embert a folytonos vándorlásra, tekintettel arra, hogy a növények áttelepítése ezen a kultúrfokon sokkal nehezebb probléma, mint az állatoké, amelynél csak a klíma és a legelőterület az előfeltétel. Az emberiség történelmi léte folyamán három-négyezer különböző bogyót, magot, gyümölcsöt, gumót, gyökeret stb. fogyasztott, amiből a vezető fehér faj, mintegy két-háromszáz növényt választott ki és ezeket szelektálta a tömegfogyasztás anyagául. A táplálkozásnál természetesen szerepet játszott a hús és hal is. Ezeknek okkupációja a növénygyűjtés mellett haladt, ezért a különböző gazdasági fokozatok olyan merev elhatárolása, ahogyan ezt a régi gazdaságtörténelem tanította, a valóságban sehol nem fordult elő. Ezt nemcsak az állattenyésztés és az ásóbotos földművelés térbeli és időbeli egymásmellettsége, de a mai egzotikus népek települése és gazdasági élete is igazolja. Éppen ezért az agrárpolitika kénytelen a ma élő primitív népek életviszonyait is legalább nagy vonásokban megismerni és a gazdaságtörténet tanulságaival egybevetni.

Az ember gazdasági tevékenysége a kultúra legalsó fokán nem más, mint folytonos harc a természet erői ellen. Ezek fölött az ember évezredek folyamán sem tudott teljesen úrrá lenni, legfeljebb annak titkait ellesve, igyekezett a saját hasznára fordítani. Az okkupáció, készletgyűjtés, vadászat, halászat, primitív kapás, majd az ekekapás művelés ma is fellelhető Középfrika, sőt Szibéria primitív népeinél. Természetesen az ételkészítés és a tárolás szintén nagy szerepet játszott, amely tekintetben a tűz felfedezésének volt legnagyobb hatása nemcsak azért, mert a tűzben hegyezett karó, az agyagedény és maga az érc-kultúra is e felfedezés terméke és a tűz által kiirtott erdő hamujában bujább a növényzet, de ez juttatta az ember birtokába a főzés és konzerválás korszakalkotó segédeszközét. Arra nézve, hogy az ember táplálkozását mily mértékben vitte előbbre a tűz felfedezése, tanulságos a kenyérgyártás, amellyel különösen Teleki foglalkozik gazdasági földrajzában. Első formája a kása, majd a szárított, kovásztalan lepény, amelyet Teleki szerint az emberiségnek ma is kétharmad része fogyaszt. Aránylag későn ismerik meg a dagasztott és kovással kelesztett, sült kenyeret. Az emberiség egyébként kis részben él búzából, rozs-ból készített kenyérral, egyharmad része rizst, egyharmad része kölest fogyaszt, a többi megoszlik az árpa, a zab, a manióka (Abesszinia) és a kenyérfaj gyümölcse (Ausztrália) között.

Az ősember táplálkozására nézve, dacára a fehér faj magas életnívójának és asszimilálóképességének, az exotikus vidékek őslakóinak életrendje nyújt tájékoztatást. Így pl. a jégkorszak táplálkozási szokásait a sarkvidékek magas kalóriafogyasztása példázza. A gyér népesség nem képes növényi anyagokat előállítani, az egész növénygazdálkodás abból áll, hogy az eszkimó-asszony bogyókat és gyökereket kapar a hó alól és azokat iparkodik konzerválni. A táplálkozás egyoldalú: hal, zsír, hús. A halnak és a fókának egy részét nyersen

fogyasztják el, a zsírt olvasztva isszák. Zsákmányukat sütik, füstölik és jégbe fagyasztják. A kenyeret egyáltalában nem ismerik.

A kőkorszak életnívóján élnek Afrikában, az ókor pigmeusai, a törpe négek. Az asszony tűzben hegyezett karóval ássa ki a gyökereket; hernyót, kígyót, magvakat gyűjt össze. Minden családnak (a prehistorikus korban a nemzetségnek) ki van jelölve az a hely, ahol ezeket gyűjtögeti. A férfi vadászik, és pedig hajítófával vagy mérgezett nyíllal. Rengeteget éheznek és koplálnak, de eredményes vadászat esetén egy-egy néger férfi egyszerre 5—6 kg húst is elfogyaszt, anélkül, hogy bármi baja lenne ettől.

Haladottabb és egyenletesebb lesz az ember táplálkozása, amikor a sózás, füstölés, szóval a készleteltartás és a tejfeldolgozás titkait megismeri. Ez a munka jórészt az asszonyoké és bizonyos mértékig már a szilárdabb megtelepedés felé viszi a növényi táplálékra utalt okkupáló embert, akinek először az erdővel és annak ragadozó vadállataival kellett megküzdenie és ha kiélte a megfelelő vidéket, hogy magát fenntarthassa, kénytelen volt elvándorolni. A civilizáció kezdetén, a települési földrajz tanulsága szerint, embert csak azokon a vidékeken lehet találni, ahol a növény- és állatszaporodás a legkedvezőbb, főleg az erdőszéleken, folyóktól, vagy legalább patakoktól átszelt síkságokon. Itt a vadállomány is dúsabb, mert az emlősállatok kerülnek az erdőt, ahol a rovarok kínozzák őket és nehezen tudnak maguknak utat törni. A vándorlás egyébként a nomád-pásztorkodás korában is állandó. Különösen a szárazság, az itatóvíz hiánya, sokszor a relatív túlnépesedés, vagy a szomszédos népek támadásai űzik őket. Kerülnek a mocsarakat, őserdőket, nagy hegységeket, először a völgyekben, lapályokon táboroznak, majd felhúzódnak a lankásabb hegyoldalra. A közlekedés lehetősége is szerepet játszik, egyrészt nagy folyók gyorsabb víziútjai, de a síkságnak áradásoktól mentes útvonalai is segítik őket.

A nomád pásztorkodás a földművelés fejlődésének egyik legfontosabb állomása, amely nemcsak történelmi jelentőségű, de Szibéria, Délamerika, Középfrika, Ausztrália és szigetvilágán ma is általánosan elterjedt gazdasági fokozat. Juhhal, kecskével, szarvasmarhával, lóval, tevével, iramszarvassal pásztorkodnak. A melegévi nomádok a természet gazdag növényi adományaiból élnek, a nyáj csupán a vagyongyűjtés eszköze (állatpénz). Csak az árpából, kölesből készített primitív kenyérfajtákat ismerik, főtáplálékuk a hagyma, tök, dinnye, banán stb., ellenben halásznak és vadásznak. A szibériai és délamerikai nomád főtápláléka a hús. Évente kb. 2 q-t fogyasztanak fejenként, míg a növényi tápanyag 50 kg, s ezt rövid tenyészidejű, nyári gabonából állítják elő, amit asszonyok és szolgák kapásművelése, esetleg kedvezőtlen talajú vidéken a szomszéd népek cseréje biztosít. Laur az ipari fogyasztócentrumok legszélső köréül a steppék legeltető és konzervhúst szolgáltató zónáját jelöli meg és példaképpen a szomáli kapás és legeltető gazdaságot írja le, amely egyébként erősen hasonlít a neolitikori ember gazdasági életéhez. Kapásföldművelés csak az Abesszin hegyekről lefolyó vizek partján lehetséges. A termést e célra épített csűrökbe gyűjtik és primitív módon, maguk dolgozzák fel. Amint az esős időszaknak vége, a férfiak a csordákkal magaslati legelőre vonulnak és az asszonyok maradnak csupán a faluban és művelik a földeket. A nomadizálás Ausztrália nagy juhászataiban és a délamerikai steppéken ma már kapitalista módon folyik és a fogyasztópiactól való távolság miatt a konzervgyártást szolgálja. A föld itt nagyrészt állami tulajdon. Az itatóhelyek azonban magántulajdonban vannak és azok használatáért ellenszolgáltatást kell fizetni, míg a legeltetés ingyenes.

A kutaktól a nyáj nyáron 10—12, télen 20—25 km-nél messzebb nem mehet. Az üzem központja a tanya, lakóhelyiséggel a pásztorok és istállóval a lovak részére. Emellett bekerített területen tartják a szarvasmarhákat, amelyeket öntözhető réteken termelt szénával teleltetnek ki. Ezekről a tanyákról tavasszal összeverik a télen szétosztott nyájakat, a 4—5 éves állatokat eladják, a többit vándorolva legeltetik. Az Alpok magas vidékein tavasszal hajtják fel a jószágot a hegyi legelőre, ősszel pedig le a falvakba, kiteleltetni. Ilyen nomádpásztorokodás folyt nemcsak honfoglaló őseinknél, ahogyan ezt Hermann Ottó, Teleki Pál és Fodor Ferenc leírja, hanem a török-tatár pusztítás után az Alföld mocsaras és homokos térségein is, amely nyomait hagyta egészen a XX. századig a Sárrét, Bugac és Hortobágy sajátos gazdasági rendjében. Az állattulajdonosok és a pásztorok szerződése szerint a pásztor tavasztól ősziig majdnem tulajdonosa volt a jószágnak, a nyáját csak ősszel választották szét, amikor a szaporulat megosztása, eladása és a károsodás elszámolása bekövetkezett. A pásztorok különös, hordozható cserényeket építettek, gabonafélét nem termesztettek, de kisebb állatokra vadásztak és víz mellett halásztak. Egyébként háziiparral, inkább művészi fa- és szarufeldolgozással foglalkoztak. A konvencióz levelekben szerepel ugyan a pásztor és bojtárjainak természetes ellátása, de ez elég bizonytalan, tekintettel arra, hogy csak az ő és nem az egész család szükségletét tünteti fel s így a prehistorikus kor emberének ellátását, amely a földművelés kialakulására döntő hatású volt, legfeljebb a sátorverő beduin család szükségleteiből lehet hozzávetőlegesen megállapítani, azokkal az adatokkal összevetve, amelyeket Meitzen Ágoston a német nomádpásztorokodás szervezeti egységére, a Hundertschaftra, Julius Caesar nyomán megállapított. A beduin család főtápláléka a tevetej és a datolya. Készpénzbevétele tevé és teveszőr eladásából kb. évi 500 P, kiadási tételei: gabonára és rizsre évi 200, ruhára 20, lőszerre 30, kávéra, cukorra, dohányra 60, adóra és eszközök javítására 50 P; összes kiadása 400 P körül van. 30 tevés család jómódú, 60 tevés gazdag. Középázsiaiban egy népes pásztorcsalád megélhetését 300 állat biztosítja, amelynek $\frac{1}{6}$ része ló, néhány szarvasmarha és tevé, a többség juh és kecske. 100 drb-ból csak szűkösen lehet megélni és ha abból csak néhány darab is elhullott, a család elszegényedik.

Meitzen szerint a Hundertschaft, mint primitív legeltető államocská, 120 pásztorcsaládot foglalt össze katonai és gazdasági szervezetbe. Egy germán pásztorcsalád évi szükséglete fejenként 200 kg hús, 2400 liter tej és 50 kg gabona volt. Nyolc főből álló család szükségletét 30, 120 családét 3600 tehén fedezte. Természetesen a családok igénye, a szaporodás gyorsasága, az élelmezést kiegészítő vadászat és halászat lehetősége szerint változik. A fenti mennyiséget szolgáltatató tehénnek napi 8 kg jó és 5 kg kisebb tápértékű takarmányt kell fogyasztania, ez darabonként és évenként majdnem 50 q szénát és az egész nyájra átszámítva, 16 millió kg takarmányt jelent, amit nagy átlagban 3 négyzetmérföld legeltető terület biztosít, figyelembe kell azonban venni a talaj szolgáltatóképességét, az időjárás viszontagságát és az igásállatszükségletet is.

Ma a délamerikai steppéken egy-egy szarvasmarhára átlagban 10, de sok helyen 20 hold földet számítanak, egy-egy juhra 2·5, rossz viszonyok között 5 hold területet.

A népszaporodás a legeltető terület megfelelő mértékű kiterjesztését nem engedte meg és ez volt az ok, amiért az őseimnek a földművelés technikájában irányt kellett változtatnia. A kapás-művelés a matriarchátus munkaszervezeté-

ben is helyt foglal, az anyai hivatás által helyhez kötöttebb nő a gyűjtögetés közben tápláléklul legalkalmasabb növényeket szelektálja és kertileg szaporítja. Ezt általában tudják, kevésbé ismeretes azonban, hogy a nomád pásztorkodás alapjául szolgáló állattenyésztést is a nő szorgalmas és türelmes munkájának köszönheti az emberiség s az épp úgy, mint az ekés földművelés, csak később került a férfi munkakörébe.

Hahn Eduárd korszakalkotó tanulmányában utal arra, hogy még a modern ember vadászszenvedélyét is alig lehet törvényes tilalmakkal megfékezni, alig hihető tehát, hogy a prehisztórikus ember az elébe került állatokat oly mértékben kímélte volna, hogy abból az állattenyésztés kifejlődhessék. Még kevésbé végezhetette a folyton csatázó, vadászó, kóborló férfi az egyes állatfajok sok türelmet igénylő kiválogatását, szoktatását, fogságban való továbbszaporítását. Settegest számítása szerint a földkerekségen élő kb. 140.000 állatfajból nem egészen 50 vált háziállattá. Kétségtelen azonban, hogy az állatszaporításnál fölülte fontos bekerítés, a téli takarmány összegyűjtése és az állatállomány megőrzése a vadállatokkal és az ellenséggel szemben, speciális férfimunka. Hahn megkülönbözteti a kisebb és a nagyobb háziállatokat s ezek közül a földművelés két igásállatának, a lónak és a szarvasmarhának prehisztórikus szerepéből magyarázza a folyamatot, miként lett úgy az állattenyésztés, mint a földművelés férfifoglalkozássá. A ló eleinte harci célokat szolgált és ezért jutott a férfi munkakörébe és lett annak megőrzése és tenyésztése a férfi gazdasági munkarendjének, a patriarchátusnak alapjává. Sokkal érdekesebb a szarvasmarhatenyésztés és a földművelés évezredes kapcsolata, amelynek kultikus eredetét tárgyalja, megelőzve ezáltal Weber Maxot, aki a különböző vallások befolyását kutatta a gazdasági életére.

Hahn mindenekelőtt azt az érdekes jelenséget mérlegelte, hogy sok nép a szarvasmarha tejét és húsát vallási tilalmak miatt még ma sem fogyasztja (indus, kínai). Még a mohamedán nomádok is tejelő állatnak a kecskét, a juhot, sőt a tevé és a lovat alkalmazzák. Utal továbbá arra, hogy az ekés földművelés kezdete az egyiptomi és mezopotámiai öntöző gazdaságban keresendő, ahol a termelés sikerét a folyók áradása és más természeti jelenségek szerencsés összetalálkozása biztosította. A vetés és aratás idejét a papság az égi állatkör és a csillagok állásából határozta meg. A göncölszekerét utánzó kocsinak, amely eredetileg csak az istenség szobrának és leszármazottainak (faraó) kizárólagos utazó eszköze és a hold sarlóját viselő szarvasmarhának összekapcsolása kultikus cselekedet volt, annyival inkább, mert a haragvó isteneket a tehén tejjével, vérével és mézzel kevert áldozattal engesztelték meg. Épp így kultikus művelet volt a bikának eke-kapa elé fogása, amely a megtermékenyítés misztériumát szolgálta. Az ókori népek lovat nem fogtak eke elé, az ökröt is évszázadokkal később alkalmazták.

Az állattenyésztés a férfi munkakörében önálló gazdasági tevékenységgé lett és a mezőgazdaságnak mindmáig fennmaradt irányát teremtette meg. A növényvilág természeti gazdagsága után vándorló embert jobb és biztosabb ellátáshoz juttatja, mert többé nem a vadon tenyésző terménygazdagság dönt a sorsáról, de a saját céltudatos munkája, bármily sok bizonytalansági tényezőt rejt is magában a szárazság, dögvész stb. Az ősember a tápláléklul szolgáló állatai számára megfelelő klímájú, csapadékdús, kedvező vízmegoszlású legelőt keres, saját lakóhelyének előfeltételeire mint kocsizó, vagy sátorverő nomád nem sok gondot fordít. Téli szállásának kiválasztásánál mindenesetre körül-

tekintőbb volt, de a primitív barlang- vagy gödörlakás, a nád és faépítőanyag, jól kiegészítette bőr vagy nemez sátorlapjait. Fődolog az itatás kérdése volt s ezért a téres nyári szállásokról ősszel több legeltetőcsoport (nemzetség) költözik szűkebb területre, többnyire nagyobb víz mellé, mert ott a halászat könnyebb és az itatást a jégen vágott lék biztosítja. A különböző fajok nomád pásztorkodásától a földműveléshez és az állandó letelepedéshez vezető utat a nyári és a téli szállás kettőssége, majd utóbbinak előtérbejutása jelzi. A téli szálláson nemcsak nemzetségi tagok találhatók, de szegényebb idegenek, esetleg a háborúban foglyul ejtett rabszolgák is, akik az állatállomány gondozásában segídeknek. Ha a nyári szállás és legelő közös birtok is, a téli szálláson már a katonai, főleg lovasszolgálat alapján kialakult patriarchátus a maga telephelyét a nemzetségi területen belül is saját tulajdonának tekinti. A népszaporodás összéb szorítja a legeltetési területet és így lassankint a téli szállások állandó tartózkodási helyé válnak.

A téli szállások állandósulásánál a természeti hatások még erősebb mérlegelést igényeltek. Gondolni kellett a földművelés előfeltételeire is. A víz mente nem egyformán mozditja elő a települést. A mocsaras vidékek rovarai embert, állatot elriasztanak, növényzetük nehezebb munkát ad a földművelőnek, mint a legelőfeltörés vagy a szilárd talajú erdők irtása. A tenger partján dúló viharok az erdők kialakulását megakasztják, a föld talaját tehát gyér, szántásvetésre kevésbé alkalmas növényzet köti meg, viszont a tenger halgazdagsága vonzza az embert és a tengertől nem nagy távolságban lévő dús növényzetű legelőterületek is alkalmasak a telepedésre. Ugyancsak relatíve alkalmasak a trópusi vidékek szélein fekvő zónák, a steppék, Kínának, Japánnak, Szibériának monszunterületei, a Földközi tenger keleti széle, a hegyek által határolt fensíkok, amelyek csak gondos műveléssel és nagy rizikóval adnak termést.

A letelepedés nem volt olyan sima és magától értetődő folyamat, mint ahogyan ezt a telepítéssel foglalkozó modern agrárpolitikusok elképzelik. A szabad élethez szokott nomád nem szívesen hagyja el régi életmódját. Hildebrand szerint csak akkor fanyalodik szántás-vetésre, ha állatvagyonát elveszti, amikor a gazdagabbaktól állatkolcsönt kap s azt munkával törleszti. A természet mostohasága, sokszor egy erősebb faj rátelepedése arra a területre és népre, amely eddig a nomád pásztorkodás kényelmesebb, de kockázatosabb gazdasági fokán élt, az embert szintén állandó megtelepedésre kényszeríti. Ez nem egyszerre történt, hiszen elegendő népi erő nem állott rendelkezésre és az akkori technika eszközei nagyobbmértvű erdőirtást, legelőfeltörést és mocsárlecsapolást nem engedtek volna. A telepedés a népesség szaporodásával arányban haladt előre. Az állandó megtelepedés és a földművelés vadászattal, halászáttal és állattenyésztéssel kiegészítve, 20—30-szor annyi embert képes eltartani, mint a nomádpásztorkodás. A legeltetőgazdaság az erdőt és a legelőt csak állatainak táplálására veszi igénybe és annyi földet tör fel köles és árpa termelésére, amennyi gabona az élelmezéshez okvetlenül szükséges. A fölétett erdő kimerült talaját gondozás nélkül hagyja erdősödni és begyöpösödni. Ezzel szemben a földművelő a legprimitívebb kapásművelés fokán is a talaj termőképességét, a klímát, az illető vidék kultúrnövényeit, a munkabefektetést, a növényi és kártevő állatok elleni védekezést mérlegelve, ragaszkodik települési helyéhez.

A nomádpásztorkodás és a földművelés sokáig erős harcot vív egymással. A közlegelőből, amely a nemzetség vagy a törzs tulajdona, kertnek, vagy legelő-

fűvesgazdálkodás céljaira kisebb-nagyobb területet sövényvel körülkerítenek. Ez a közös- és magántulajdon, a legeltetés és szántás-vetés között annál több összeütközést idéz fel, minél inkább fogynak a jobb földek és a települő ember irtványokra, hegyi és völgyeségi területekre szorul. Oda telepsznek és talán önálló zsellérparcellát kapnak az eddig állatot őrző szolgák is, akik gazdáik helyett, az asszonyokkal együtt, a földművelés fáradságosabb és így nem szívesen vállalt munkakörét látják el. Nomád pásztorkodásnál az eredetileg megszállt területeken csak csekély gabonaszükségletet termeltek. Meitzen szerint egy Hunderschaft 50 hektárnál nagyobb földterületnél aligha művel többet, mert a gabonafogyasztás fejenként 50 kg volt. A szilárd település már nagyobb vetett területet igényelt, minthogy a tejlő állatok száma csökkent és így a hús- és tejtáplálékot a gabonának kellett pótolni. A fejenkénti gabonaszükséglet kb. 2 q-ra emelkedik s növekszik a jószág téli takarmányszükséglete is.

Amint az állattenyésztéssel szemben a gabonatermesztésre helyeződik a hangsúly, az egész letelepült nemzetség a faluvá lett téli szállástól nem messze fekvő, könnyen művelhető talajon tör fel, a változott gazdasági viszonyoknak megfelelő területet.

A telepedés több történelmi korszak, több világrész és több faj között oszlik meg. Hordozója, Haushofer szerint, a parasztság, amely a földfoglalás vágyától hajtva, ősi területeiről több hullámot bocsátott ki, Kelet-Ázsiából Európa felé, Afrikából a négereket, majd Európából a fehér fajúakat Amerika és Ausztrália felé. Saját hazájuk hegyvidékeit is több hullámban telepítik be. Ugyanilyen hullámokat figyelhetünk meg Amerikában a vadnyugat megszállásánál, amelyet ugyan a vasúttársaságok irányítanak, de zömét az apróbb háztartási gazdaságok adják. Európának, majd Amerikának és egyéb tengerentúli területeknek betelepítése nem a nemzetközi munkamegosztás, hanem a paraszt önellátó gazdaságának rendszere alapján történt, főleg a függőségtől irtózó, szabadságot és önállóságot kívánó egyedekkel. Csakis ennek köszönhető, hogy a középkorban még 1000 méter magasságban is gabonatermesztő gazdaságok keletkeztek, amelyek csak a legújabb korban, a szállítási eszközök és a forgalom fejlődése folytán változtak át gabonavásárló, sajtot, vaját, húst termelő legelő-gazdaságokká.

Egyébként a telepedéssel kapcsolatos népvándorlás a prehisztorikus kortól mindmáig tart, legmaradandóbb hatású és legnagyobb méretű a középkorban volt s ez tette Európát a gazdasági élet középpontjává, a fehér fajnak vezető szerepet biztosítva. Az újkorban a közlekedés, főleg a hajózási technika fejlődése és a vele kapcsolatos kivándorlás viszi a fehér faj gazdasági kultúráját mindazon tengerentúli területekre, amelyeknek extrém éghajlata a fehér embert lelkiileg és testileg alkalmatlanná nem teszi a mezőgazdasági munkára.

A vándorló ember magával vitte megszokott életmódját, de igyekszik új lakóhelyén a régi lakóhely flórájából és faunájából meghonosítani a neki nélkülözhetetleneket is. Ez a nomád pásztorkodás állatfajtaínál magától értetődik, de nehezebb volt az állatsere az amerikai telepedésnél, ahová az összes európai állatfajtaikat szállítani kellett, míg onnan cserébe csak a pulykát kaptuk. Még nehezebb a növényfélések áttelepítése, kivéve a gyümölcsökét. A búza, Elő-Ázsia növénye, csak fokozatosan nyer teret a rozssal szemben, amely Európának egyetlen ősnövénye és ma sem kerül világforgalomba. A nomád népek két egközöségesebb gabonafélése, a köles és az árpa, rövid tenyészideje miatt még ma is erős pozíciót tart az emberiség ételmezésénél. Viszont a tengeri és a bur-

gonya, Amerikából meghonosítva, szinte döntő szerepet játszik a fehér faj szénhidrátellátásában.

A letelepedés az emberiség táplálkozásának súlypontját ismét a növényi anyagokra helyezi át és kiegyenlíti a termelés és táplálkozás különbségét. Mezopotámiában, Egyiptomban, Görögországban évezredekkel ezelőtt majdnem ugyanazon állati és növényi anyagokat fogyasztották, mint ma Európában: szarvasmarha-, sertés-, juh- és baromfi-húst, de nagy szerepet játszik a tenger és folyóparti népeknél a halászat is. Kenyérgabona a búza és az árpa, de kedvelik a hüvelyes veteményeket, a zöldséget és gyümölcsféléket; zsiradék az általában szokásos anyag és a növényi olaj. Különös figyelmet érdemel a római nép táplálkozása, mert Európa mai étrendje az ő kenyér-, gyümölcs-, zöldség- és tej- stb. és a barbár népek húsfogyasztásából alakult ki. Ismeretes a gabonakiosztás Rómában. Naponta 15.000 hektolitert adtak a polgároknak és katonáknak búzát, a rabszolgáknak árpát, havi 40—45 liter fejadag szerint. Természetesen a tömegélelmezésen kívül, amelyhez a sertéshús és a hal járult, a császárság alatt az előkelő gazdagok luxus-ellátása a baromfi, gyümölcs, zöldség, méz stb. kultúrát is kifejllesztette. Ez a kolostori gazdaságokon keresztül átment a földesúri és a városi gazdaságokba is, kiegészítve az északi népek fogyasztását és termelését a sajtkészítéssel, búza és szőlőkultúrával.

Visszatérve a szükségletekről magához a termeléshez, elsősorban a földművelés primitív fokait, majd az ezzel kapcsolatos állandó megtelepedést és a falualakulást kell vizsgálnunk. A letelepülés minden nép államalakulásának kezdetét jelenti s így történeti kihatásában Európa államrendjére, de gazdasági fejlődésére is döntő volt. Az első időben nem a lakóhely állandósulásán, hanem a gazdasági rendszer változásán volt a hangsúly, amelyet a növényi táplálékhoz való visszatérés tett szükségessé. Amint fentebb láttuk, a népszaporodás és az állattenyésztés bizonytalan táplálékszolgáltatása kényszerítette a nomadizáló embert, hogy a nyári szállás csekély terjedelmű árpa és köles vetését nagyobb területű őszi gabonával kiegészítse és annak termését a hordozható sátraknál biztosabb építményekben tárolja. Mi sem természetesebb, hogy a téli szállás állandósulásával megépítik a gabonás vermeket, primitív malmokat, tapasztott hombárokat, de itt történik a bőrök és rostos növények feldolgozása és ahol ennek anyaga adva van, az agyagipar, sőt ércolvasztás is. A települni kívánó ember állandó szállását nemcsak az időjárás viszontagságai ellen biztonságot nyújtó és az építkezésre alkalmasabb területeken szemeli ki, de tekintettel van a talaj jóságára és megművelhetésére is. E kérdés klasszikus kutatója, Meitzen Ágoston nemcsak a kelta, római, germán, szláv, magyar stb. fajok települési típusait vizsgálta, amelynél segítségére voltak Julius Caesar-nak és Tacitusnak a germánokról írt munkái, de az eredeti határfelosztást is, amely évszázadokon keresztül változatlan maradt, ahol ezt a népvándorlás vagy későbbi hódítások erőszakosan meg nem zavarták. A szántóföldi terület, rét és legelő a határtérképek tanúsága szerint évszázadok után is ugyanolyan képet mutat, ha ezt nem egyetlen falura vonatkoztatva, hanem nagyobb vidékeket átölelő területen vizsgáljuk. A telkesítés olyan sok munkával járt, hogy kényszerítő ok nélkül a jogutódok nem szívesen hagyták ott a talajgyegetést vagy azt a helyet, ahol az épületek feküdtek, a kerítést, az árkokat, fásítást, utcákat stb., stb. Épp ilyen kevéssé hagyták ott a telephez közvetlenül vezető utakat. Innen van mindezeknek évszázadokon keresztül való tartóssága. Minden változás évekre kiható kényelmetlenséget, költséget okoz. Ezt tudja nemcsak

a békés örökös, hanem a hódító ellenség is, még ha a romokon folytatja is a gazdálkodást. Az ásatások bizonyítják, hogy a település legtöbbször egy régebbi lakott hely felújítása volt.

Eltekintve az egyes nemzetek sajátos települési rendszerétől, valamint attól az egyébként fontos kérdéstől, hogy a telepedés szabad parasztok, vagy a földesúr akciója volt-e, általános fejlődési irány, hogy a nomád pásztorkodás nagykiterjedésű törzsi legelőterületekből szakadtak ki a letelepülő nemzetségek falvai, kapcsolatban nemcsak a téli szállásokkal, de a közösen végzett erdőirtással és földfeltöréssel. Döntő szempont volt, hogy a szállás minden családja megélhetést találjon s ezért mindeniknek a házhelyen kívül minden minőségű földből egyenlő parcellát vagy egyenlő termőértékű darabot adtak. A telek nagysága vidékenként a talaj jósága szerint változik, de gyakran előfordul a népesebb családok nagyobb telke is, viszont sokszor két testvér közösen vállal egy telket, hogy a terheket könnyebben viselhessék. Azzal eleinte nem törődtek, hogy a neki jutott földet ki hogyan műveli meg, de a használatnak nem volt szabad a többi törzsi vagy nemzetségi tag legeltetési jogát lényegesen megszorítania. Nagyterjedésű törzsi birtokokon a szállások határkijelölését későbbi időre halasztották, de ahol a szántott-vetett területet erősen igénybe vett legelőből hasították ki, ott szabályozni kellett a föld használatát. Mindenekelőtt be kellett keríteni a vetési területet, hogy abban a legelő nyájak kárt ne tehesenek. A tarlólegeltetés segített ugyan a haszonállatok és igásjószág eltartásánál, de el kellett határolni a falu állandó legelőjét is. A szállás (telep) állatállományát, a nemzetség vagy törzs állatállományától külön őrizték, kijelölték azt a helyet, amelyen belül csak a szállás állatait legeltették, viszont a törzs összes tagjainak, tehát a letelepedetteknek nomád pásztorkodással legeltetett marhái számára is biztosítani kellett a közös legelőt, amely egyelőre a törzs birtokában maradt. A népesség szaporodásával a törzs eredeti közös birtoka faluhatárookra bomlik és csak kivételesen marad egy-egy hozzáférhetetlen hegycsúcs közös birtokban (pl. a Székely havasok). Ezeknek nomád pásztorkodással való hasznosítása, vadászata és halászata bennünket csak abból a szempontból érdekel, hogy újabb falvak létesítésére felhasználható-e. Amint azonban ezek a közös területek elfogynak, agrárpolitikai szempontból csak a falvak határ- és telekbeosztása fontos, annyival inkább, mert a rendszert illetőleg, a telep mindenütt ugyanazt a képet mutatja. Az ilyen szállásfalu 50—150-ig terjedő lakossága többnyire a nemzetségfőnök háza körül csoportosult, maga a falu 10—30 kisebb kunyhóból és egypár házból állott. Hegyvidéken, ahol több a víz és a település irányát a felhőszakadástól megszaggatott föld jelöli meg, a magános település gyakoribb, a völgysekben pedig a csoportos, de nem faluszerű, mert a termőföld kevés. Itt inkább szabad parasztok élnek, míg a szélesebb völgyek falutelepülésein hamar kialakul a földesuraság. A kapásföldművelésnek ezek a kis falvak feleltek meg, mert ott a megmunkálendő földeket könnyű volt elérni, szemben a nomádok nagy sátorvárosaival, akiknek viszont a legeltetéshez nagy területre volt szükségük. Természetesen vannak eltérő települési rendszerek is, amelyek a nomád pásztorkodás átmeneti képét mutatják. Így sokszor találni közös falunévvel rendelkező, 5—6 generációt összefogó családi szállásokat, amelyeknek a védelmen kívül semmi más gazdasági közössége nincs. Minden család magának él, külön gondoskodik ételmezéséről, ipari szükségleteiről stb. Ettől eltér a szláv zadruga rendszere, amely Haushofer szerint Ázsia és Afrika vad népeinél ma is fellelhető. A leszármazottak egy családapa és

egy családanya vezetése alatt nagyobb területen, közösen gazdálkodnak. Ha a fiatal házások számára nincs lakóhelyiség, a család segítségével új házat építenek. Sokszor 4—5 generáció is így él egymás mellett olyan háztömegekben, hogy az idegen falunak nézhetné. Magános település csak ott található, ahol vagy könnyű a védelem, mint a hegyek között, vagy nagy gazdasági előnyökkel kecsegtet, mint pl. a földesúri gazdaságok irtványföldjeinél. Ez a kelták kedvező települési formája; idővel azonban ezek is falukká fejlődnek, mint az Alföldön a török hódoltság által előidézett tanyai település központjai. A közép-kor egyes falvai kirajzás folytán fejlődnek faluhálózattá.

Meitzen szerint lehetetlen, hogy a kb. egyforma nagyságú és berendezésű falutelepülések és határok titokban, önkényesen keletkezzenek, de az is, hogy egyes hatalmas nyájtulajdonosok rabszolgáikat különálló falvakban együttesen telepítsék le, mert ez uraik nomadizáló életmódja mellett veszélyes lázadásokra vezetett volna. Sokkal valószínűbbnek tartja a nemzetség teljesjogú tagjainak faluközösségekben és a rabszolgáknak, mint zselléreknek, a földesúri birtokon közös megegyezéssel való letelepedését. Meitzen szerint a falutelepülés általános típusa egy csomó teljesen egyenjogú szabad családapának a törzsgyűlés által engedélyezett különleges földmegszállása volt, akik legalább elvben fenntartották használati jogukat a művelésbe nem vett osztatlan törzsi területekre is, amelyeken az előkelők és gazdagok hatalmas nyájaikat legeltették. Amint a népesség szaporodott, ezeket is fokozatosan szántó-vető kultúra alá vették, oly módon, hogy az előkelő gazdagok a maguk számára a népi telkek többszörösét foglalták le és az egyes, szolgálatukban álló szegény szabadoknak vagy rabszolgáknak adták át ekés művelésre. Utóbbiakat igavonó állattal és gazdasági eszközökkel is ellátták, házaikat is megépítették annak fejében, hogy a termés bizonyos részét uraiknak fogják átadni.

A Meitzen által tárgyalt népi megszállás mellett figyelmet érdemel a földesúri telepítés is, amelynek többféle típusát ismerjük. Eltekintve az ókor többi népeitől, a görögöktől és a föníciaiaktól, főleg Róma telepítéseire kell gondolnunk. Róma eredeti határából mindössze 50—60.000 hektár lehetett ager privatus, amelyből minden teljesjogú római 2 jugerumot kapott örök használatra, amihez 7—8 holdnyi részesedés járt az ager publicusból, továbbá a legeltetési jog. A hódító háborúk során Róma a legyőzött népek földjének egyharmadát, lázadás esetén az egész területet ager publicussá teszi s ebből katonai telepítéseket csinál. Később a provinciákba tömegesen telepítenek barbárokat is, akik a birodalom bukása után gyorsan átveszik ezt a rendszert. A germán törzsek Galliában, Itáliában stb. rátelepednek a régebben ott lakó, legyőzött földműves népekre. Ők maguk tovább folytatták nomád állattenyésztésüket, viszont a földműves lakosság gazdasági cselekvőképességét meghagyták, csupán gabonaszolgáltatást követeltek tőlük. A legyőzött nép vállalkozó és erősebb tagjai katonai csapattá szervezkedve, a főnöki család valamely tagjának vezetése alatt új hazát mentek keresni és más népekre telepedtek rá. Így Európa legtöbb államában sokféle rétegű rátelepedés észlelhető. Amely nép utoljára hódította meg az illető országot, abból alakult ki a földesúri osztály, mert a nomadizálás gazdasági fokát meghaladott népek katonai telepedéseinél a védelem szempontja döntő volt s — amint erre Schmoller, de Haushofer is utal —, az akkori haditechnikának legmagasabb foka, a lótarthatás, nagyobb földterületet kívánt.

A népvándorlás lezajlása után az államhatalom patrimoniális megszer-

vezése egy irányban halad nemcsak a kereszténység terjesztésével, de az eddigi nomád gazdasági fokozatnak telepedett földműveléssé való átalakulásával. Nagy Károly, Szent István, a bencések, ciszterciták stb. ennek az új állami és gazdasági rendnek kialakítói. A szabad germán, szláv, magyar stb. parasztság népi telepedése mellett, mint a központilag igazgatott gazdaság primitív formája jelenik meg az egyházi és világi tisztségek viselőinek földesúri telepítése. Ezt az akciót nem szabad célkitűzésében összetéveszteni a középkor vége felé és az újkorban, nálunk a török hódoltság után, nagy arányokat öltött földesúri telepítésekkel. Utóbbiak a földesúr jövedelmének gyarapítását szolgáló költséges magángazdasági befektetések voltak, míg előbbieket a demokratikus település gyorsítását és a középkori laza szerkezetű állam közigazgatási szerveinek kiépítését, elsősorban a közbiztonság, a jogélet, a keresztény hit kultúrfokának alátámasztását szolgálták. A középkor első felének földesura nem járadékos, birtokainak nyers hozadékából elsősorban fegyvereket, de a jogszolgáltatást, jószágkezelést, személyes szolgálatokat ellátó más alkalmazottakat tartott, akik közül egy rész a kisebb terjedelmű saját gazdaság terhére kapott ellátást, vagy a jobbágyok szolgáltatásaiból konvenciót, másrésze, főleg a lovagok és gazdatisztek, 4—8 jobbágytelket kaptak, amelyet maguk műveltettek. A földesúr az immunitás elnyerésére is nem annyira az ellenszolgáltatás miatt törekedett, hanem hatalmát a veszedelem esetén megerősített székhelyén védelmet kereső szabad parasztokra is ki akarta terjeszteni. A fölöslegeket magtáraiban tartalékolta, esetleg azokat fegyverekre, ércre, sóra stb. cserélte be. Természetesen a közigazgatás megszervezésével kapcsolatban növekedtek bevételei és kiadásai is. A földesúri gazdaság épp úgy, mint a római provinciák latifundiumai, állam volt az államban — a fegyverviselés és jogszolgáltatás a nemesség előjoga lett —, de szerkezetileg a demokratikus település házhely-, határ- és allmendebeosztását követte. A földesuraság agrárrendszerébe tagolt falvak azonban valamivel nagyobbak voltak, mint a népi települések.

A középkor második felében, de még inkább az újkor elején, a hatalmi szempont mellett a gazdasági előnyök is előtérbe lépnek. A földesúrnak nagy érdeke fűződött ahhoz, hogy a pusztá területeket jobbágyfalvakkal hasznosítsa, azokon irtványokat létesítsen, a tized és kilenced és egyéb jövedelmeit ily módon gyarapítsa, tekintettel arra, hogy a bérleti rendszer még nem volt kifejlödvé. A csoportos telepítést vállalkozók intézik, akik a földesúrtól soltésztségi adománylevelet nyertek, amely számukra nagyobb telkeket és egyéb előnyöket biztosított a toborzás és a nagy költséggel és fáradsággal járó telepítési feladatok elintézéséért. Rendszerint lovagokat megillető telket kaptak, mert ezáltal a védelmi kötelezettségnek könnyebben tehetek eleget, ezenkívül a letelepített földművesek fölött joghatóságot nyertek. A parasztság szabad költözési joga megszorítva még nem volt és ezért a földesúr adománylevelében eredeti jogállásukat biztosította: így mindenkifölött községi autonómiájukat, személyes szabadságukat, földjük szabad használatát és örökölhetőségét. Szolgáltatásaikat előző jogállásuk állapította meg, e tekintetben a föld minősége nem volt döntő. Legcsekélyebb volt a szolgáltatás, esetleg községenként egy tételben megállapítva, a szabad parasztoknál, akik személyes szolgálatra nem kötelezhetők. A félszabadoknál mindkét irányú szolgáltatás szerepet játszik, a rabszolgáknál egyenesen nyomasztó, ezek egy része nem kapott jobbágytelket, csak a közös legelőn és erdőben házhelyet, legtöbbször azzal kapcsolatban, hogy a földesúr távoli legelőkön jószágának istállókat, pásztorlakásokat és erdőri hajlékokat

épített. Megművelt parcelláik kívül estek a faluközösség irányításán, így szabad gazdálkodást folytattak, természetesen a földesúr gazdatisztjeinek ellenőrzése mellett. Ahol maga a fejedelem telepített, mint nálunk is, a telepítés közjogi jellegű. Főleg barbár betörésekkel szemben páncélos lovasoknak, eredetileg miniszteriálisoknak adományozott 4—7 jobbágytelekig terjedő birtokot. Ezek természetesen a jobbágyszolgáltatásokat erősen igénybevétték, kivéve ott, ahol a várbirtokok a katonai szolgálatot megkönnyítették.

Akár szabad paraszt, akár földesúri telepítés lett légyen, azt a házépítés, jószág és szerszámbeszerzés, földfeltörés és a települők egy vagy két évig való eltartásának költségei terhelték. Népi telepedésnél ezt a nemzetség közös munkája és az előző nomád gazdasági fok feleslegei könnyítették meg, a földesúri telepítésnél azonban, amely csak tömegesen volt gazdaságos, a telepítő lokátor-nak vagy földesúrnak kellett mindezt előlegeznie.

A letelepedés látható eredménye a falu, de ennek éppúgy, mint a középkori gazdálkodásnak magja a jobbágytelek, illetőleg annak szántóföldi beosztása. Ez minden népnél egyforma rendszerű, viszont nagysága a talaj minősége szerint változó és a család ellátására elegendő olyan terület, amelyet a gazda családjával, esetleg néhány cseléddel együtt meg tud művelni. Az eredeti telepedésnél a népesség gyér, a föld sok és ezért az ellátás, esetleg az igaerő szabja meg a családi gazdaság határát. Legkisebb ott, ahol négyes igával kell szántani, nagyobb, ahol két lóval, pláne tehénigával.

A szabad ember és a rabszolga telke közt nagyobb különbség nincs, mert senki több földet nem fog eke alá, mint amennyire a család ellátása és a szolgáltatások szempontjából feltétlenül szüksége van. A telepes megélhetését a szántóföldi terület biztosította, vagyonosodásának alapja azonban hosszú ideig a jószágtartás maradt, amit a falu határában kihalított közlegelő tett lehetővé. Ennek használatát a telek, helyesebben véve állatállományának aránya szerint állapították meg, de eleinte közösségben használták, később azonban a népesség szaporodása folytán egy részét a kitelepedő fiatalok szántóterületnek foglalták el. A fiatalok a szülők halálakor közösen folytatták a gazdálkodást, az egységes üzemet nem bontották szét és ha munkaerőfölség mutatkozott, ez a falu közös legelőjéből tört szántót, vagy elvándorolt. A feltörési jog már a rómaiaknál állandó nyugtalanság forrása volt és a középkori parasztlázadásoknál is nagy szerepet játszott. Így a Grachus-féle földreform magja is az volt, hogy a patriciusok által legeltetési célokra megtartott, később pedig szántóföldi használatra bérevelt ager publicust igyekeztek előbb kisebb (7 hold), később nagyobb, (30—60) holdas parcelláig a római polgárok között kiosztani. Ezeknek a mozgalmaknak egyrészt a római provinciális katonatelepítés, a középkor végén pedig a vallásháborúk pusztításai, a törökhódítás, majd az amerikai kívándorlás vetett véget.

A telek, mint a családi gazdaság ideális mértéke, több részre tagolódik. Magja a téli szállásból kialakult házhely, amelyen a lakóház és a gazdasági épületek állanak és a többi részét az asszonyok ásóval és kapával művelik. Terjedelme mindenütt kb. egy hold. A holdat aszerint számították, hogy egy ökörpár egy délelőtt (Morgen) vagy egész nap (Tagewerk) megtudta-e művelni. Ez nálunk a kishold és a nagyhold. Ez a terület a tulajdonos feltétlen rendelkezése alatt állott és családi tulajdon volt. Közösséget jelentett, hogy a házhelyek többnyire apró falvakká tömörültek és a telepet sok helyen közösen létesített palánkkal védik. E területen folyt a fent ismertetett háztartási gazdálkodás.

A tulajdonképeni földművelés szintere a határ, amely a faluközösség felügyelete és irányítása alatt állott épúgy, mint az állattenyésztést és erdőhasználatot biztosító allmende.

A faluközösség a falu határát dűlőkre osztotta. Minden dűlőben minden háztelek után egy-egy darab földet adtak, amelyet a telkes gazda saját igájával és munkaerejével művelt, de a nyomáskényszer őt közös terv szerint, társasgazdálkodásra kényszerítette. A határt eleinte évente, később hosszabb időközökben újra osztották. Az egyes parcellák szilárd használati joga Tagányi szerint később honosodik meg.

A gazdaságtörténeti irodalom hosszú időn keresztül vitázott a határfeosztáson, a dűlőbeosztáson és a telek szétszórt fekvésén. Egyesek a művelési technika fejlődésével, különösen a háromnyomású gazdálkodás terjedésével, a falutól való távolsággal, a hosszabb csíkokban való szántás könnyebbségével hozzák kapcsolatba. Meitzen szerint ez a rendszer a demokratikus település eredménye, amely minden nemzeti tagnak egyforma nagyságú és jóságú földet juttatott. Viszont Knapp a dűlőbeosztást és a szétszórt fekvést a népszaporaság folytán különböző időpontban eszközölt újabb és újabb földfeltörésekből magyarázza, amelynél már az elemi csapások, különösen a jégverés következményei ellen való kollektív védekezés is szerepet játszhatott. Wittich szerint már ősidőktől kezdve igyekeztek a határ különböző minőségű földjeit minden házhely számára egyenlő mértékben biztosítani, — innen a szétszórt fekvés. Ezt igazolni látszik, hogy az Alpokban, ahol nem a falvak, hanem kerttel és kaszálóval körülvett udvarok, faluvá integrálódni nem tudó tanyatelepülések uralkodnak, a hozzájuk tartozó földek nagyobb parcellákban, dűlőbeosztás nélkül, tagosítatlanul, szétszórvva fekszenek a határ különböző részeiben.

Itt a legelőváltó, vagy mezőfűves üzem uralkodik, amelynek lényege, hogy a nagykiterjedésű legelőnek szántóföldi művelésre alkalmas, aránylag kicsiny területét felváltva néhány évig szántóföldnek használják és ha a talajkimerülés jelentkezik, begyepesedni hagyják és helyette új szántóterületet törnek fel. Ez a gazdasági fokozat ma is feltalálható Szibéria és Brazília ősréngetegekben, de Európa nagy hegyei között is, ahol a javított legelőváltó gazdaságban, gabona mellett kapás növényeket is természetnek, továbbá kaszálóknak herét, vagy lucernát vetnek. Körülbelül ezen a fokon áll az erdei és a lápi égető gazdaság is. A középkori egynyomású művelés ehhez hasonló fokot mutat, bár ez már Egyiptomban (búza) és Ógörögországban (őszi árpa) az ókor folyamán felismerhető, előfeltétele azonban az öntözés vagy az erős trágyázás volt.

A kétnyomású gabonagazdaság és a népszaporodás következtében még erőteljesebben lép elő a föld kimerülése az ó- és középkor folyamán, de hazánkban a XVIII. század végéig, Olaszországban pedig mindmáig fellelhető, a falutól távoleső, silányabb talajokon, sokszor ugar nélkül is, az őszi és tavaszi gabona váltakozó termelésével. Caesar szerint ez volt a germánok tipikus gazdálkodási foka is. Keletkezésében egyaránt szerepe van a népszaporodásnak, másrészt a nomádok hódításainak, akiknek gabonaadói az őslakosságot a határ nagyobb részének szántóterületté való átalakítására szorították. A germánok a trágyázást nem igen ismerték, a földfeltörés nehéz művelet volt és ezért az őszi és tavaszi gabona váltakozó vetésével pihentették a földet.

A középkori faluközösség tipikus művelési módszere a háromnyomású gazdálkodás volt. Munkarendjének alapja a közös munkaterv, a jogok és kötelezettségek egyformasága, csakis ebből a szigorú tervszerűségből és a vele

kapcsolatos munkabeosztásból magyarázható a nyomáskényszer, amelyet a városi piacok kialakulása és a vele kapcsolatos közgazdasági lehetőségek bontottak fel. Figyelembe kellett venni elsősorban a család ellátásának és életigényeinek évszázadokon keresztül tapasztalható állandóságát.

A határban fekvő parcellák szétszórtsága, az úthiány, de maga a határfelosztás is kényszerítette a falu lakóit, hogy az őszi, tavaszi és ugarrendszert szabályos vetésforgóban betartsák. Természetesen a háromnyomású gazdálkodás állandó legelővel eleinte csak a népesebb, termékenyebb területeken fejlődik, később a középkori városok körzetében általánosabbá válik. Nagy előnye, hogy az elmaradottabb gazdát is egy bizonyos intenzitási átlagszínvonalra szorítja, nagy hátránya azonban, hogy a vetés és aratás idejének szigorú megállapítása, az ugar- és tarlólegeltetés a haladottabb gazdák kvalifikáltabb termelését csak a házmelletti területre szorítja. Kiegészítője ennek is épűgy, mint a kétnyomású gazdálkodásnak, az állattenyésztés és az erdőhasználat. A háromnyomású gazdálkodás a kanadai farmokon ma is elég gyakori. Csökevényei Európában a tagosítatlan apró parcellák, amelyeket természetesen nyomáskényszer nélkül művelnek.

A háromnyomású gazdálkodásnak évszázados fennmaradását a középkori mezőgazdasági technika lassú fejlődése is alátámasztotta. Érvényesültek ugyan a mezőgazdálkodás szerszámaiban bizonyos találmányok, ilyen pl. maga a közönséges faeke, az eketaliga, majd az ekevas alkalmazása, az ú. n. germán eke, tehát a fordító lemez általános elterjedése. A német lovagrend vaskéi olyan területeket is művelés alá fogtak, amelyekkel a szlávok faekéi megbirkózni nem tudtak. A szállítás eszközei közt a szekér különböző fajtáinak fel-találása játszik szerepet. Az ipari feldolgozás és tárolás eszközei a zöldség- és gyümölcskertészetet mozdítják elő. A földesúri gazdaságnak oklevelekben előforduló lótenyésztése, juh- és sertéstartása, szintén visszahatott a parasztság és faluközösség művelési módjaira. A kultúrnövények, háziállatok, azok takarmányozási módja, a mezőgazdasági szerszámok stb., stb. egyik üzemből a másikba, egyik néptől a másikig vándoroltak.

Bár nem tartozik szorosan az agrártörténet anyagához, meg kell említenünk, hogy a városok piacai számára való termelés, különösen a tengerpartokon, a javított háromnyomású gazdálkodáshoz, tehát a vetésforgóhoz vezetett, amelyre a feketegaron, a szalastakarmány, majd a kapásnövények kiterjedtebb termelése jellemző. A váltógazdaság lényege, hogy a szántóföldön a hasonló természetű és talajigényű növényeket, különösen a kalászosokat egymás után ne termeljék és hogy a takarmánytermelés mellett a megfelelő természetes és mesterséges trágyaneműek alkalmazása fokozottabb mérvű legyen. A szántóföldi takarmánytermelés, különösen a lóhere és lucerna meghonosítása, függetlenebbé tette a gazdát a legeltetéstől és a réti széna esetlegeségeitől. Az istállózás fokozott trágyatermelést jelentett, végül a hüvelyesek és a kapások, különösen a burgonya és tengeri, de az ipari növények termesztése is, a nagyobb jövedelmen kívül a talajszellőztetés és gyomirtás révén, jobb talajművelést eredményezett. A váltógazdaság klasszikus formájából, a norfolki négyes vetésforgóból fejlődik ki ott, ahol ennek közgazdasági és természeti feltételei adva vannak, a sok tőkét, munkát, szaktudást kívánó szabad gazdálkodás, amely ma is csak kivételes viszonyok között alkalmazható.

Foglalkoznunk kell még éppen a középkori agrárrendszer lényegét, a faluközösséget megtestesítő és annak keretet biztosító kérdéssel, a falu keletkezésé-

vel is, amely különösen az angolszász falupolitikai irodalomban állandó érdeklődés tárgya, de ezenkívül a gazdasági földrajznak és a gazdaságtörténetnek is kutatási anyagot szolgáltat. A középkori falu, amint fentebb láttuk, a nomád pásztorok téli szállásaiból alakult. A sátrakból kunyhók, a szétszórtan lerakott kunyhókból rendezettebb falu keletkezik. A sátrat nemezzel, mohával bélelik, majd földbe süllyesztett kunyhóvá fejlesztik. Ahol a rómaiak elpusztult kasztrumai fennmaradtak, eköré csoportosulnak a szilárdabban épített kunyhók, a terület közepén állott az őrtorony, később a templom. A faluba négy utca vezetett. A nomádok szabad települési formája a körfalu, csak egy bejáratral rendelkezik, amelyet főutcává szélesítettek. Györffy István szerint ilyen volt a hajduknak tipikus védekező települése is a török, tatár támadásokkal szemben. A sorfalu a hegyek közé szorított és a patak mentén építkező, legyőzött népek települési formája volt, később pedig a földesúri telepítéseknel a közlekedés szabta meg ezt a formát, mert a csekély vizű patakok medre volt szekérral legkönnyebben járható.

Kőből csak a templomok, várak épültek, legtöbb ház vályogból, vagy fából épített kunyhó, amely zsuppal vagy náddal volt fedve. A soltszfalvak lakói házformájukat nyugatról hozták. Legnagyobb probléma a fűtés és a tüzelés volt, mert eleinte a kéményt nem ismerték. A ház fejlődésénél a szilárd tűzhelyen kívül első legfontosabb reform volt az ember és állatok szállásainak egymástól való elkülönítése.

Egyébként a legtöbb középkori falu központja a magasabb helyre épített templom, amely körül zsúfoltan és rendszertelenül épültek a házak. Valószínűleg védelmi célokat is szolgált, mert ahol vár volt, e körül csoportosulnak a házak, mint ahogyan a nemesi udvarházakat a jobbágy- és cselédházak veszik körül. Eperjessy szerint (A magyar település története) az ivóvízkérdés és az árvíz elleni védekezés visszatükröződik a falutelepülés módszereiben és intézményeiben. Az altalajvíz magasságát is tekintetbe vették s itt kompromisszumot létesítettek, ha másképpen nem, cölöpökkel, az építkezés biztonsága és a szántóföld szolgáltatóképessége között. Ezért gyakori a rétek szélének betelepülése. De befolyásolta a hely kiválasztását a betegségek, különösen a malária elleni védekezés is. Más a vízben szegény alföldi falu a maga főutcátlan halmaztelepülésével és a hosszú, keskeny völgyek zárt soros típusa, esetleg második utcasora és a széles völgyek csoportos építkezési rendje, végül az újabb szőlőhegyi és tanyatelepülés. Egyébként a falukép is folyton változott. A patakmenti hosszú utcasorhoz újabb párhuzamos utcasor csatlakozik. Az alföldi falvaknál, amint ezt Györffy kimutatta, a határ szerves része a belterületnek s a beltelekhez szérús kertek, ólak tartoznak, mint a falu gazdáinak nyári szállása, állatainak és takarmánykészletének megőrzőhelyei. Ezek vagy önálló falvakká, vagy falurészekké fejlődtek éppúgy, mint a szőlőművelés és a gyümölcsstermesztés a tanyai központosítás tényezője lett.

Általában véve a falusi település nem választható el oly mereven a mezőgazdálkodástól, mint a városi az ipari foglalkozástól. A határ nagysága, a talaj termékenysége, kedvező fekvése szoros összefüggésben áll a falu növekedésével és a lakosság életszínvonalával. Még nagyobb mértékben érvényes ez a középkori falura, amely közgazdasági háttér és közlekedési utak híján saját erejére volt utalva. A középkori falu tipikus gazdasági munkaközösség, amely minden lakójának egyforma életlehetőséget kívánt adni, a leglustábbat is kényszerítette a munkára, mert közös érdeke volt a vérségi alapon létrejött településnek,

hog az inséges rokont ne kelljen eltartani. Kivülről segítséget nem várhatott, mert a laza szerkezetű középkori állam sem a községi közigazgatással, sem alattvalóinak sorsával nem törődik. Viszont a földműves család falujából nem mozdul ki, ott minden élleme megterem, háziipara mentesíti a csere- és a pénzgazdaság kényszerétől.

A falu ellátását nemcsak a földműveléssel, a határ kiterjesztésével, hanem a ruházat, a gazdasági felszerelés, a ház belső berendezkedésének, asztalnak, lócának, ágynak elkészítésével is alá kellett támasztani. A kender és len feldolgozása, a szövés, a fafaragás, a bőrkikészítés nem művészi munka volt, hanem keserű kényszer. Ha a külvilágtól elzárt falunak védelmező földesura nem volt, vagy nem tartozott olyan népi közösségbe, mint a svájci kantonok, szabad prédája volt minden barbár betörésnek. Ezért fejlődött ki a történelmileg kialakult falvakban a szolidáris érzés követelte kölcsönös segítség és a vezető réteg megbecsülése, ha az megosztotta vele a középkori gazdasági élet terheit és veszélyeit. Ezeket a tradíciókat, ha nem is maradék nélkül, mindmáig fel lehet találni minden történelmileg kialakult európai falutípusnál.

Döntő volt egyébként a hegy- és vízrajzi alakulatok és az izoláltság egysegítő hatásán kívül a falu népességének szokásaira, jogi felfogására, termelési rendszerére az a körülmény is, hogy a település eredetileg a nemzeti szervezetről és a nomád pásztorkodásból alakult-e ki és a ház környékének magántulajdonán és az egyéni használatra kiadott földek nyomáskényszerén kívül nagyterjedelmű agrárius közösségek: erdők és legelők álltak-e a lakosság rendelkezésére. Ez a kiterjesztett lélettér a családi gazdaságok gabonatermelését állattenyésztéssel, halászattal és vadászattal egészítette ki, de egyszersmind módot adott arra is, hogy a meggyarapodott falulakosság kirajzással és bonifikációval új telepeket létesíthessen. A falu tehát az egész középkoron keresztül tipikus földművelő munka- és életközösség volt.

Az újkor kezdetén a fejlődés más irányt vett, mert a földesúr saját kezelésre tért át s így a faluközösség földjét újabb irtványokkal kiegészíteni nem tudta s a népesség szaporodása folytán a birtokelaprózódás és a falu életnívójának katasztrofális csökkenése következett be, amint ez Young franciaországi útleírásaiban olvasható.

2. §. A földtulajdon és földhasználat.

A földtulajdon jelentősége. — Községi tulajdon, földhasználati jog és magántulajdon. — A földszerzés módjai. — A földtulajdon fejlődése. — A patriarchális gazdálkodás és faluközösség birtokrendje. — A föld és az államhatalom kapcsolata. — A római agráralkotmány, földjog és gazdálkodás. — A középkori agráralkotmány, földhasználat és birtokrend. — A hűbérrendszer. — A nemesi, földesúri birtok. — A jobbágyság és a zsellérség. — A francia forradalom hatása a birtokjogra. — A jobbágyfelszabadítás utáni birtokrend. — Az állam beavatkozása a földhasználatba.

A földtulajdon és földhasználat egyike a legtöbbet vitatott és ma sem teljesen tisztázott kérdéseknek. A római jogban kialakított és a francia forradalom által egész Európában uralkodóvá lett magántulajdon és a természet eredeti iratlan jogállapotából levezetett községi földtulajdon elve áll egymással szemben és mindkettőhöz különböző rendszerek zárkóznak fel. Az agrárpolitika súlyos feladata ebben a politikaivá lett kérdésben a tudományos mérlegelés. Schmollertől kezdve a közgazdák, Gierkétől a jogászok, nem szólva a gazdaság-

történet kutatóiról, igyekeznek a bírálat szempontjait és alapfeltételeit megállapítani. Kutatásaik nyomán kétségtelen, hogy a földtulajdon nemcsak magánjogilag, de közjogilag is, sokkal szabatosabban volt körvonalazva, tekintettel arra, hogy évezredek óta az állami főhatalomnak, a katonai szervezetnek, az osztályalakulásnak, sőt a magasabb kultúrának is alapja volt. Természetesen nem szabad szem elől téveszteni a földbirtoklásnak és használatának szoros összefüggését, amely ma is a telekkönyv és a magántulajdon egyéb biztosítékainak korszakában a legtöbb kiszakadta jogi felfogásában megnyilvánul, amidőn a tényleges birtoklást és a használatot többre értékeli a telekkönyvi tulajdonnál.

Az egész középkoron keresztül az állam főtulajdonjoga érvényesült nemcsak a fejedelmi dominiumokon, hanem az általa adott donációkon is. Ennek maradványai ma is sok helyen fellelhetők, sőt a Szovjet birtokpolitikájának alapját képezi. Ezzel szemben a földhasználat joga, kapcsolatban a telkesítéssel és a megmunkálással, lassan fejlődik a rendelkezésre álló terület és lélekszám arányában, a szántás-vetéssel kapcsolatos nehezebb munkával, a törzsi és nemzeti szervezethez ágakra és családcsoporthoz való bomlásával. A latin és germán népek a közös földhasználatból gyorsabban térnek át a családi, majd egyéni használatra, mint a kelták és a szlávok, akiknek klánjai, zadrugái és mirjei szinte napjainkig fennmaradtak. Egyébként Afrika különböző népeinél a törzsfőnökök a nemzetség tagjai között ma is bérfizetés ellenében használatra osztják ki a földet, a természetes bér a közérdekű funkciók ellenszolgáltatása.

A földtulajdonnak az a naiv elgondolása, hogy az ember a boldog aranykorban korlátlan ura volt a földnek és jogában állt azt a területet birtokba venni és úgy hasznosítani, ahogyan ez neki tetszett, valójában soha nem volt virtuális. Uratlan terület, amely tulajdoni elemeket nem tartalmazott, csak az emberi kultúra legalsó fokán található, amikor a hordába verődő ember a természet ajándékainak bővebb vagy szűkebb előfordulása szerint változtatja tartózkodási helyét és csoportosulásának nagyságát. A földterület értékét nem a megművelhetőség várható eredménye, hanem a természet adományainak bősége határozta meg és valószínű, hogy egy-egy erősebb horda a természet adományainak gazdagabb előfordulási helyeiről elüzni törekedett a nem kívánatos jövevényeket. Erről azonban pozitív bizonyosságunk nincs, tekintettel arra, hogy a ma élő primitív népek már nem hordákban, de az évezredek fejlődést feltételező nemzeti és törzsi szervezetben élnek, ha gyűjtögetéssel egészítik is ki vadász- és halásztáplálékszerzésüket. Viszont feltehető, hogy addig, amíg föld bőségben van, senkit meg nem akadályoznak, hogy a megélhetéséhez szükséges szántóterületet művelésbe ne vegye, annyival is inkább, mert a primitív társadalom érdekében állott, hogy szükségleteiket minél többen kapasműveléssel fedezzék és ne a természet szabad ajándékait fogyasszák.

Még szilárdabb lesz a földhasználatának joga a nemzeti és törzsi integrálódás fokán. Ez a használat azonban a nomád pásztorkodó, halász- és vadász-népeknél nem az egyéné, hanem a társadalmi csoporté, amely azt katonai erejéhez képest igyekszik idegen törzsekkel és nemzetségekkel szemben megvédelmezni. A törzs vagy a nemzetség társadalmi felfogása és gazdasági berendezkedése szerint szabályozta a földhasználatot. Gazdasági létalapja az állattartás és a legelőhasználat, amely mellett a vetett terület alárendelt jelentőségű. A törzs tehát fegyveres erővel is megakadályozza, hogy legelőterületére a szomszédos törzsek jószágot hajtsanak, azzal viszont nem igen törődik, ha ezeken a területeken a legeltetést nem zavaró földműves telepek létesülnek, hiszen az állat-

örzésnél és vadászatnál kevésbé használható rabszolgáikat maguk is kényserítik a föld kapás megművelésére. A hangsúly itt nem a föld birtokbaadásán, hanem azon volt, hogy a földfoglalásért kell-e a termés eredményéből részt juttatni vagy a törzs megelégszik azzal a haszonnal, amelyet a természetes csere biztosított az állandó gabonaszükségben szenvedő nomád pásztoroknak. Meitzen szerint minden nomád nép elismeri a törzséhez vagy nemzetiségéhez tartozók földfeltörési és bekerítési jogát, de ha utóbbit elmulasztották, vagy a kerítés elpusztult, végül, ha három évig a terület műveletlenül maradt, az ismét közös legelővé válik. Az irtás joga még a földesúri tulajdonba jutott agrárius közösségeken is az egész középkorban élő jog volt és Európa északi és keleti részén napjainkig találkozunk ezzel a jogszokással. Így Skandináviában a legutóbbi időnkig a falu minden lakója művelésbe vehette a községi közbirtoknak azt a részét, ameddig fejszóját eldobni tudta. Az adópolitikai szempontból megalkotott faluközösség, az orosz mir, a jobbágyfelszabadításig a földesúr és község közös legelőjéből 6—15 évenként újabb területeket tört fel és osztotta ki a családok között gyermekarány szerint; az elhalt vagy elköltözött családok földje viszont a községre szállt vissza.

A szilárdabb földtulajdon először a legeltetésre kevésbé alkalmas dombokon és völgyekben alakult ki és főleg a szántás-vetést megelőző telkesítési munkának a következménye. Az erdőirtás, a mocsarak kiszárítása és az aránylag könnyebben keresztülvihető legelőfeltörés a családok, sokszor a nemzetségek, kivételesen a törzsek közös munkájának eredménye. Ez visszatükröződik a földhasználatának szabályozásánál is. Amily mértékben szorítja ki a szántás-vetés a nomád pásztorokot, annál szilárdabb lesz a földhasználat a szántott területen. A népszaporaság kényszeríti a törzseket a nomádpásztorok agrárkommunizmusának felszámolására. A jószágteleltetés gondjai miatt a nemzeti gulyákat télire az egyes családok között szétosztották s az állattulajdon és a teleltetés megkövetelte a szénát szolgáltató rétegek elválasztását a legelőtől. Természetesen az állattenyésztés, különösen a rideg marhatartás szükségessé teszi a közös legelők fenntartását is és ezért a törzsek és a kötelékükbe tömörült nemzetségek hosszú ideig fenntartják a közös legelőket. Később a falu határában nemcsak réteket, de külön legelőket is hasítanak ki, majd a pátriarchális család házhelyét és a körülvevő aránylag kicsiny területet, majdnem magánjogi tartalmú használatra engedik át az egyes családoknak. Ez volt a római heredium, amelyhez később a határ többi részén kialakult ú. n. kviritar tulajdon járult, ez eleinte újraosztással kapcsolatos, örökölhető használati jog volt.

Minél több nemzeti tag telepedett meg, annál kisebb lett az ősi nomád pásztorok területé és kénytelenek voltak az állattenyésztést folytatók a megmaradt agrárközösségek használati, főleg fűkaszási jogát a törzsi gyűléseken szabályozni, amint ezt Gierke szövetségi jogában leírja. A szabályozás közös megegyezéssel történt és valószínű, hogy a nemzetségek szegényebb, kevesebb állatállománnyal rendelkező tagjai ekkor nyertek teljes autonóm jogkörrel faluhatárukban a szántás-vetés szempontjai szerint való berendezésére.

Ott, ahol a pátriarchátus erősen fejlett volt, mint a délszlávoknál, az egyes nagy családok szerezték meg a föld örökölhető használatát és maguk hatáskörében rendelkeztek afölött. Itt természetesen az életközösség a lakást és a fogyasztást is egységesen szabályozta. Ez a háztartási kommunizmus kifejleszti a családi gazdálkodás nagyobb arányú és szilárdabban szabályozott

szervezetét, viszont a mezőgazdasági haladásnak korántsem volt olyan előmozdítója, mint az Európa nyugati részén kifejlődött földhasználati szervezet, a faluközösség, akár szabad parasztokat, akár jobbágyokat egyesített kötelékében. A faluközösség örökölhető használatra, majdnem magánjogi tartalommal felruházva, csupán a házhelyet adta. Bizonytalanabb jogi tartalmú a tulajdonképeni határhasználat, amely agrárpolitikai szempontból legtöbb figyelmet érdemel, mert ez a napjainkig fennmaradt, háromnyomású gazdálkodásnak velejárója volt. Eredetileg az egyes telepedett családok a falu határára csak használati joggal bírtak, viszont ez a használat nem jelentett meghatározott földdarabot, hanem eleinte évenként, később hosszabb időre sorsolás útján minden dűlőben egy-egy kis holdnyi parcellát.

Dacára annak, hogy a házhelyek tartozékát képező minden dűlőben kb. egyforma nagyságú, szétszórtnan fekvő földek ma már magántulajdont képeznek, ami a racionális tagosításnak nagy akadálya, a használat örökölhetősége lassan fejlődik ki. A kelták földjein pl. a clan tagjai csak élethossziglanra kaptak használatot, de utána ezt egy fiú örökölhette, ugyanúgy, mint a germán törzsöröklésnél. Az újraosztás megszüntetése, a bizonytalan tartalmú használati jognak területi lerögzítése és a földhasználat örökösétetele egyrészt a földesúrnak járó szolgáltatások teljesítésével, másrészt a jobban gazdálkodó parasztok azon kívánságával volt kapcsolatos, hogy egy-egy újabb határosztásnál ne kelljen területüket idegeneknek átengedni. Fontos volt ez különösen ott, ahol a talaj termőerejét vízlevezető árkokkal, vagy a szél pusztító hatásával szemben kerítésekkel kellett megvédeni. Így az államfő tulajdonjoga, sőt a földesúr tulajdonjoga mellett a család használati joga, a falu határában is legyőzte a faluközösségi berendezkedést.

A határközösség harmadik része a szántóterületet kiegészítő közös erdő és legelő, amelynek célja a háziállatok legeltetése, de újabb település számára tartalékul is szolgált. Éppen ezért a falu csak közös használatot enged reá és nem egyénit, mint a szántóföldi területre. Köztulajdonban marad a liberális korszakban is épűgy, mint a vízhasználat, az agyaggödör, a kőbánya stb. Használatát, az állatkihajtás mérvét, a lekaszált széna és levágott fa telkek szerinti szétosztását a község szabályozza. Ha valaki idegenből telepedett a faluba, mégha ott földet szerzett is, az agrárius közösségekben engedélyezett használatért fűbért vagy más ellenszolgáltatást kellett fizetnie, mert az allmende-jog csak az ősi telepesek leszármazottait illeti, épűgy, mint a jászkunoknál a redemptusokat. Lehetséges azonban, hogy ebben szerepe van a község által létesített itatóhelyek, karámok, pásztorházak, téli istállók stb. hozzájárulási költségeinek is.

Külön kell mérlegelés tárgyává tenni az erdőt, amelynek magántulajdona ma is jobban ellenőrzött az állam részéről, mint a szántóföldi területé. Az abszolút erdőtalajok vágási tilalma, az erdőfelügyelet és az általa készített vagy legalább ellenőrzött üzemterv, a beerdősítési kötelezettség stb. ma is utalnak arra, hogy az erdőtulajdon közösségi elemei maradandóbbak. Régi vitakérdés, hogy az erdőségek törzsi, nemzetségi vagy községi tulajdont képeztek-e? Valószínűleg a községből úgy hasadtak ki, mint a szántóföld. Tekintettel azonban a magas sziklák ősréngetegeire, valószínű, hogy a törzs által birtokba vett erdőterület egy részét sem megközelíteni, sem használatba venni nem lehetett. Ezeket a fejedelem magának foglalta le és később vette birtokba a többi erdőségeket is, a használhatókat magának tartotta, a többit pedig egyházi és világi nagyjainak elado-

mányozta. A birtokbavett erdőségek természetesen nem kerültek a fejedelem tulajdonába, használatuk fölött a faluközösség rendelkezett. Magántulajdont azon nem engedélyeztek, de épület-, tüzelő- és szerszámfa szükségletüket nemcsak a falu őslakói, de az új telepések is kielégíthették, akiknek pedig legelőhasználatot vagy egyáltalán nem, vagy csak ellenszolgáltatás fejében engedélyeztek. Természetesen egészen más volt az erdőhasználat olyan hegyvidéki falvakban, ahol a völgysek csekély gabonatermesztésén kívül a lakosság megélhetése az erdei legeltetésen, favágáson és fuvarozáson nyugodott. Itt a kereskedelmi célokra szolgáló erdőhasználat is meg volt engedve, de természetesen a vágás idejét és a mennyiséget a közösség határozta meg.

Eddig a földtulajdonnak és a földhasználatnak a munkára felépített sajátos fejlődését vizsgáltuk, most a földtulajdon kialakulásának egy másik forrásával, a hatalommal kell megismerkedni, amelynek a gazdasági életet formáló hatását a legmodernebb közgazdasági elmélet is elismeri. A hatalmi momentum már a népi telepedéseknél is szerepet játszik, de a munkával szemben aránytalanul csekély súlyú, inkább az ellenség és a vadállatok elleni védekezésben nyilvánul meg. A nomád pásztoroknál csak a nyájak itatóhelyeinek és a kaszálóknak oltalmazása fontos, ezzel szemben a szántó-vető telepek, eltekintve a világtól elzárt hegyi falvaktól, a hódító szomszédok támadásaival szemben nagyobb egységekben kénytelenek szervezkedni. A védelem alapja a terület volt, innen magyarázható a legújabb korig, amidőn a mezőgazdasági termelés magánjogi alapra és egyéni vállalkozásra helyeztetett, a föld és az államhatalom szoros kapcsolata.

Az ókorban az öntöző technikára alapított gazdálkodás klasszikus országaiban, Egyiptomban, Mezopotámiában, Kínában, Indiában stb. a hadi despotizmus fejlődik ki, amelyet elmélyít az a felfogás, hogy minden föld az istenség és a fejedelem, mint az istenség leszármazottja, kultikus szempontból is köteles a földet a legintenzívebben művelteni és ezért a használatra átadott föld terméseredményének egy része őt illeti, amelyből templomokat építtet, istentiszteleti cselekményeket végeztet, amelyek közé tartozik udvartartásának fénye is, hadsereget tart, stb. Az alattvalók az istenség által szolgálatára rendelt lények, akiknek megélhetéséről azonban a fejedelemnek kötelessége gondoskodni. Ehhez a felfogáshoz alakul a föld birtoklásának és használatának jogi berendezkedése is. Egyiptomban minden föld a fáraóé, a parasztok állami bérlők, akik királyi hivatalnokok felügyelete alatt kötelezve vannak a föld megművelésére. Csak a felsőbbség engedélyével adhatnak el mezőgazdasági terményt, egyébként legtöbb termelvényüket állami raktárakba szállítják és a további eladásról vagy felhasználásról a hivatalnokok gondoskodnak. Ott, ahol nemzeti istenség ki nem alakult, a fejedelem, mint az illető nép megszemélyesítője, gyakorolja a közös tulajdon fölötti hatalmat és látja el a védelmet. Természetesen ennek a rendszernek megvannak a természeti előfeltételei, mint a talaj egyforma minősége, vagy olyan nagyarányú öntözőberendezkedés, mint Egyiptomban, Mezopotámiában, vagy Kínában. Kínában pl. egészen a XIX. század végéig a császár volt a föld tulajdonosa, aki a legtermékenyebb tartományokban egy sajátos üzemrendszert teremtett meg. Egy-egy öntözőkút körül kilenc telek képezett egy művelési egységet, a középső, amelyen az öntözőkút volt, az állam tulajdona, amelyet a többi nyolc telek közösen munkált. Utóbbi telkeken a családok maguk számára termeltek, de a termés 10%-át az állam számára be kellett szolgáltatniok. India egyes tartományaiban ma is a fejedelem a földtulajdonos, de sok helyen ezt a jogát az államra ruházta át. A földbért 30 évenként állapít-

ják meg. Jáva szigetén a község a földtulajdonos és évenként osztják szét a földet, ellenszolgáltatás melletti használatra. Községi határozattal azonban a közösségi földhasználat magántulajdonná alakítható és ezt úgy az angol, mint a holland kormány előmozdítani igyekszik. A közösségi tulajdonnak és földhasználatnak ez az ősrégi formája Nyugateurópában kialakulni nem tudott, és pedig azért, mert egyrészt a római birtokjog fejlődése más irányt mutat, másrészt pedig, mert az öntözőgazdálkodás természeti előfeltétele, a nagyobb víz- és iszapszolgáltatású folyók és környékükön az egyforma minőségű föld, hiányzott, eltekintve attól, hogy azok birtoklása sem volt egyfajú és egynyelvű nép kezében.

A föld tulajdonjogát és használatát leginkább befolyásolta a római beszállásolási jog, amelynél a hatalmi szempont erőteljesen érvényesült, különbséget teremtve a hódító Róma polgárának quiritar tulajdonjoga és a meghódított tartományoknak engedélyezett használati jog között. A provinciákon tulajdonjogot senki nem szerezhettek, csak örökölhető használatot, amelyért a római állam, mint tulajdonos részére ellenszolgáltatást kellett fizetni vagy pénzben, vagy naturáliákban vagy közérdekű munkában. A római beszállásolási jog általában véve a meghódított terület $\frac{2}{3}$ -át a legyőzött nép földműveseinek használatában hagyja. Azoknak politikai és egyéb jogait korlátozta ugyan, de személyileg szabadok voltak és a földhasználatért járadékfizetésre kötelezettek. A meghódított földnek átlag $\frac{1}{3}$ -ad része ager publicus lett, amelyből a köztársaság a katonáskodó polgároknak, a császárság pedig a veteránoknak oszt ki földet, előbb örökölhető használatra bérfizetés ellenében, majd idővel e telkekből is magántulajdon alakul és a bérfizetést adófizetés váltja fel. Ez különösen Dioklécián és Nagy Konstantin gazdasági rendjében látható, amelyet Eucken a totális állami beavatkozás példajaként tárgyal, dacára annak, hogy ez a magántulajdon formailag meghagyja, viszont a mezőgazdasági értékesítést monopolizálja és a termékek feldolgozását állami műhelyekben, kényszerszövetkezetekbe tömörített, hatósági bérmegállapítással és munkahelykijelöléssel üzemhez kötött ipari munkásokkal bonyolítja le.

Itália legnagyobb földbirtokosa maga a császár, aki mellett csak vékony rétege található a magánföldtulajdonosoknak. A provinciákon is igyekszik a császár a maga számára lefoglalt pusztá területeken a katonák által művelt latifundiumokat császári gazdaságokká átalakítani, amelyekből egyrészt udvartartásának, a katonaságnak és a bürokráciának naturális költségeit fedezi. Természetesen a távolabb fekvő, rosszabb talajú vagy nyugtalanabb provinciákban a dominiumokat katonai vagy közigazgatási funkcionáriusoknak, vagy bizalmasainak naturális ellátásért adja át, majdnem tulajdoni biztonsággal. A patriciusok már a császárság első idejében a provinciákra húzódnak, hogy a politika veszélyes változásaival szemben maguknak társadalmi és gazdasági biztonságot találjanak. Bizonyos közfunkciókat (bíráskodás, adók és földbérek behajtása, közbiztonság fenntartása stb.) ingyen vállalnak magukra és ennek ellenszolgáltatásaképpen immunitást nyernek, amely őket a császári közigazgatás beavatkozásai alól mentesíti, a közfunkciók teljesítése viszont magasabb pozíciót ad nekik a vidék földművelő népe fölött. Üzemeiket az akkori technika legmagasabb fokára emelik és amikor ennek közigazgatási szükségessége elkövetkezik, a rabszolgagazdálkodást a kolonátus rendszerével váltják fel.

Dopsch kutatásai bizonyossá teszik, hogy a Római Birodalom összeomlása és a barbárok államalkotása nem jelentett a gazdasági életben olyan forradalmi változást, mint ahogyan régebben feltételezték. A provinciák gazdasági szabad-

ságukat, kolonátusi és latifundiális rendszerüket nagyban és egészben átviszik a középkorba is és a római császárság utolsó idejének félig állami, félig magán, félig szabad, félig kötött gazdasági rendszerét a hűbérrendszerben új életre látjuk kelni. Az első időkben a klasszikus római földtulajdon és a nomád pásztorok földhasználati joga erősen ellentétes, de ezt enyhítette az a körülmény, hogy a barbár népek egyes törzsei a Dioklecián-féle gazdasági rend uralma alatt békésen telepedtek meg a limesek körül s ezeknek birtokjoga nomád pásztor fajrokonaik agrárjogára kétségtelen hatással volt. A szokás hatalma és a kereszténység humánus felfogása is enyhített az új földfelosztás és földhasználat szigorúságán. Figyelembe kell venni azt is, hogy a népvándorlás során sokféle megszállás történt és a beszállásolási jog alapján a legutoljára győztes népvezetői lesznek a földtulajdonosok s ezek többnyire már nem rómaiakra telepedtek reá. Végül figyelembe veendő, hogy a császári és magán-latifundiumok komplikált üzemvezetéséhez, mezőgazdasági iparához, kolonátusi munkarendjéhez a hódítók nem értettek s ezért mindezt a gazdasági ügyekben járatosabb olasz szerzetesekre bízták, akik később a bonyolult római közigazgatás és jogszolgáltatás teendőit is ellátták. (Nagy Károly birodalma.)

A földtulajdon és földhasználat középkori birtokrendje a barbár népek szállásbirtokainak szokásjogából és a római jognak együtthatásából keletkezett. Magában foglalta a fejedelem (nálunk a Szent Korona) főtulajdonjogát, a nemesi birtokon az ősiség, magszakadás, hűtlenség stb. következményeivel terhelt altulajdont; a jobbágyok örökölhető használati jogát, végül a zselléreknek visszavonásig engedélyezett földhasználatát. A középkori földtulajdon és földhasználat — természetesen a különböző országokban és a különböző évszázadokban más és más képet mutat, lényege azonban azonos: a közszolgáltatásoknak, mint reális terheknek, a földdel való összekapcsolása, mert a középkorban minden magán- és közszolgáltatás, főleg a katonai kötelezettség, a birtok nagyságához igazodik. A fejedelmi dominiumok eladományozása, amely hazánkban nagy méreteket öltött, eleinte csak gazdasági jelentőségű volt, Európa északi és keleti részének betelepítését eredményezte, de sok helyütt államalakulás kiindulópontja is lett. A római beszállásolási jog mintájára kialakult főtulajdonból a fejedelem egyházi és világi nemeseknek előbb hivatali szolgálatuk tartamára, majd életfogytiglanra adott birtokot s ebből idővel, a családhoz kötötten, a földtulajdon szabadabb formája fejlődik ki, fizikai munkához kötött altulajdonnal és a járadékfizetésre kötelezett jobbágy félig szabad, örökölhető földhasználatával.

A hűbérrendszer a királyi hatalomtól közvetlenül függő dominiumok mellett, a közvetve függők egész sorozatát teremti meg, akiknek segítségével a király országának igazgatásáról és katonai biztonságáról gondoskodik. Az agrártörténetnek és a jogtörténetnek munkamegosztása feleslegessé teszi, hogy a főtulajdonnal, a birtokadományozás rendjével, az immunitásnak közhatalommá növekedésével és az eredetileg magánjogi viszonyoknak közjogivá alakulásával bővebben foglalkozzunk. Az agrárpolitikának nem lehet feladata azt a kérdést sem tisztázni, hogy nálunk a nyugati hűbérrendszer mennyire vert gyökeret és az eredeti magyar jog törzsi és nemzeti szállásbirtokai és a király katonai berendezkedése, a várrendszer szabadparasztjaival, lovas és gyalogos katonáival ezen milyen változtatásokat vitt keresztül. A hűbérjog és Szentkorona-tana közti eltérés még kevésbé lehet kutatásaink tárgya, épúgy nem, mint a banderiális rendszeré. Akár a király, akár a várispán, akár a püspök teremt nemesi bir-

tokot, ennél katonai szempontok irányadóak, épúgy, mint ahogy az ezek által eszközölt jobbágytelepítéseknél adott földhasználati jogot elsősorban gazdasági szempontok határozták meg.

Ha könnyű a királyi dominiumok, az egyház és világi nagybirtokosok uradalmainak kialakulását elméletileg egy nevezőre hozni, annál nehezebb áttekinteni a régi nemzetségi szervezetből fennmaradt, katonai szolgálatot teljesítő szabadparasztoknak és szállásbirtokaiknak jogi helyzetét az új földhasználati renddel szemben. A nemesek eredetileg fegyveres szolgálatot teljesítő közsabadokból, tehát parasztokból rekrutálódtak. A hűbérúr ezeknek katonai vagy gazdatiszti szolgálatukért birtokot (4—5, kivételesen 10—20 telkes jobbággal) adott, viszont a szabadparaszság egy része eredeti szállásbirtokát valamely földesúrnak járadékfizetés mellett felajánlotta, hogy a terhes katonai (főleg a lovas és páncélos) szolgálattól mentesüljön. Gyakran gazdasági szempontok is döntöttek a függőségi viszony kialakulásánál: az apaállathasználat, a makkoltatás a földesúri erdőben, a földesúri támogatás elemi csapások esetén. A volt szabad birtoknak tulajdonjoga a földesúré lett, de örökös használata az önkéntes jobbágyságot vállalt családnak, amely természetesen az általa létesített épületeknek és a felszerelésnek tulajdonosa maradt.

A jobbágy földhasználati joga épúgy, mint a nemesi, korlátolt. A kötelezettségek teljesítése miatt kötelező volt reá nézve a birtokminimum (nálunk egy negyed telek), amely nem volt felosztható, eldarabolható, legtöbb országban egy örökösre szállt át és használatát a faluközösség szabályozta (nyomáskényszer). Kivétel volt azonban itt is a faluközösség beleegyezésével az agrárius közösségből nehéz munkával termővé tett irtványföld, amely ki volt véve a faluközösség gazdasági üzembeosztásából, szabadon osztható, eladható és örökölhető tulajdon volt. Különösen áll ez később nálunk a nagy munkával végezhető szőlőtelepítésre, amelynél azt az elvet is felfüggesztették, hogy nemes csak nemesi, jobbágy csak jobbágyi birtokot szerezhet.

A középkori birtokrend lassú átalakulását a keresztes háborúk óta nagyobb méreteket öltött városalapítás és a forgalom kifejlődése idézte elő, amely úgy a földesúr, mint a jobbágy ellátási gazdaságát piac számára termelővé tette. A földesúr allodiális gazdálkodása változatlan maradt, de majorsági gazdálkodását (villikáció) igyekezett a jobbágyszolgáltatások lerögzítésével és pénzértékre átszámításával ellenőrizhetőbbé tenni. A római emfiteuzis (örökbérlet), amely Itáliából a keletrómai császár másutt fekvő birtokaira is áterjed, mezei ingatlanoknak földművelési célokra való átengedése, lerögzített évi bér fejében, örök vagy igen hosszú időre (99 év), ismét szokásba jön Európa nyugati felében is.

Marton Géza (Római magánjog) szerint az örökbérlet joga a telek teljes kihasználása, az állagot is átalakíthatja (legelőt feltörhet, mocsarat kiszáríthat stb.), csak nem rosszabbíthatja, jogát örökösre átszállítja, elidegenítheti, záloggal, szolgálommal terhelheti, a dolgot birtokolja. A tulajdonosnak az állagra való joga gyakorlatilag főként az örökbérlet bérfizetési kötelezettségében nyilvánul meg és ha ezt három éven át elhanyagolná, a birtok visszazáll a tulajdonosra. Elidegenítés esetén a tulajdonosnak elővételi joga van az örökhasznbérletre, vagy ha ezt nem gyakorolja, a vételár 2%-ára.

A földhasználat ezen felújított formája először a középkor vége felé a római jog régi területén, Lombardiában és Firenze környékén kel új életre, de átültek Angliába és szórványosan Európa más országaiba is. Eleinte a távolsági

kereskedelemből meggazdagodott polgárság csak a földesurak szabadabb jogállású irtványföldjein, háztartási gazdaságának kiegészítése céljából szerez emfiteuzist, később azonban vagyonát a folytonos pénzromlás ellen védve, a pénzzavarral küzdő apró olasz fejedelemségek legelőit és erdősegeit, mocsaras és puszta területeit szerzi meg örökberletül és azon a parasztság talajjavító földbérlo társaságait, esetleg egyéni részes bérleteit honosítja meg. Angliában az újkor elején az emfiteuzis, de nyomában a jobbágyviszony is bérleti viszonyná alakul át, ami kedvez a jobbágy személyes szabadságának és jogegyenlőségének, de végét jelenti a szilárd földhasználatnak, a földesúr jogot nyert a bér emelésére, az elhagyott jobbágytelkeknek az allodiumhoz, azaz saját kezelésében tartott birtokrészhez való csatolására és ami legsúlyosabb csapás volt a jobbágy-ságra nézve, az agrárius közösségek elkerítésére és okkupációjára. Az örökberletnek időbérletté alakítása az eddig csak kisebb méretű zsellértelepítésnek és földhasználatnak is lendületet adott a megnövekedett allodiumokon. A zsellértelepítés a középkorban más országokban is előfordult, sokszor maguk a jobbágyok is tartottak zselléreket. Most azonban ez a munkarendszer a nagyobb kiterjedésű úrbéri telekkel szemben racionális lett, mert a zsellér csak házhelyet és erősen korlátolt használati jogot nyert a földesúri legelőn és erdőben. Amint erre Laur utal, a zsellér parcelláját megfelelő szolgáltatás ellenében csak élethossziglanra vagy három generáció élettartamára kapta. Tudjuk, hogy e fejlődéssel szemben úgy a faluközösség, mint az abszolút monarchia úrbéri rendezése igyekezett gátat emelni, végleges megoldást azonban a liberális kor agrártörvényhozása a jobbágyviszony megszüntetésében és a középkori agráralkotmány kötöttségeinek feloldásában hozott.

A francia forradalom az összes európai államok alkotmányos berendezkedését, gazdasági törvényhozását a legmesszebbmenően befolyásolta és azóta a középeurópai birtokjog majdnem minden országban azonos képet mutat. A földtulajdon individuális tartalommal telt meg, amelynek lényege a föld szabad adás-vétele, feldarabolása, örökölhetősége, terhelhetősége, bérbeadása. A földesúr, a jobbágy és a zsellér földje egymástól függetlenné lett. A telekkönyv, kataszter, a tagosítás és egyéb intézmények és intézkedések biztosítják ezt. Talán még ennél is fontosabb a Thaer-féle kultúrediktum elvei szerint az egyéni szabadságnak és más, a mezőgazdasági termelést befolyásoló jogi és erkölcsi korlátozásoknak a gazdálkodási kényszerre és az agrárius közösségek felbontására gyakorolt hatása. Ma minden gazda szabadon készítheti üzemtervét és használhatja a birtokában lévő szántóföldi területeket. A birtokközösségek, maradványföldek, irtványok, szőlőföldek, erdei és nádlási haszonvételek felosztása birtokarány szerint történt, az erdők és legelők egy része szántófölddé vagy szőlővé alakult, ami kétségtelenül a termelés intenzitásának fokozását jelentette. A XIX. század második felének ipari fejlődése, kedvező terményárai a gazdaosztály boldogulását hathatósan előmozdították, bár kétségtelen, hogy a faluközösség szolidáris munkarendjének felbomlása, a pénzgazdálkodásra való áttérés, a megnövekedett adóterhek stb. az új kisgazdákat nehéz helyzetbe hozták, a földesúr pedig, megfelelő hitelszervezet hiánya miatt, a beruházás és a munkabérek nehézségeivel küzdött. Mindezek a hatások akkor kezdtek kiütközni, amikor az amerikai verseny következtében az eladósodás, a föld mobilizációja és elporlása gazdasági és szociális válságokat idézett elő. Az ingótoke, felhasználván a korlátlan magántulajdon szabadbirtokforgalmát, spekulációs célokra kezdett földet vásárolni. Az elkommerciálódott

birtokjog, amely a földművelés lényegének biztosítása helyett úgy a földvásárlásnál, mint a földhitelnél a forgalomképességet biztosító telekkönyvi jogot tolja előtérbe, a földet az évszázadokon keresztül földműveléssel foglalkozók kezéből tőkeerősebb kezekbe juttatja, a családi üzem pedig az öröklési szabadosztás következtében elporlad és a család tagjai egzisztenciájukat veszítik. A föld sajátos monopoltermészete és a racionális törvényhozás által biztosított szabad birtokszerzés, a nagyobb birtokhoz fűződő társadalmi előnyök, a kisember munkaalkalmóvásárlása, a városszéli települések stb. a kereslet és kínálat szabad érvényesülését sokszor hátrányosan befolyásolták a földárak alakulásánál. Ezt a folyamatot és annak gazdasági és társadalmi hatását már a klasszikus agrárpolitika művelői is felismerték és kritikailag értékelték. Természetesen a szocialista bírálat még erősebb volt és következtetéseiben még messzebbmenő. Nem említve Oroszországot, ahol a kolchozok rendszere a középkori osztott tulajdon modernebb felújítása, egyéb európai államokban is látunk a szabad birtokforgalom korlátozására irányuló reformtörekvéseket. Az állam felügyeleti joga a földvásárlásnál és bérbeadásnál erőteljesen érvényesül a családi, szomszédsági vagy általában véve a kisbirtokosok elővásárlási jogának gyakorlása érdekében. A liberális korban is ismert kisajátítás — bányáknál, az út- és vasútépítésekkel kapcsolatban — ma már kiterjed a szántóföldi, legelő- és erdőterületekre is egyes országok birtokpolitikai törvényeiben. A háborús gazdálkodás és a gazdasági válság által megteremtett autarchia a földhasználat jogát is messzemenően korlátozza. A földműveseket szakmai és rendi szervezetekbe tömöríti, belenyúl a mezőgazdasági termények áralakulásába, sőt az irányított és tervgazdaságokban az üzemvezetés szabadságát is érinti.

Az agrárpolitika egyik legfontosabb feladata annak megállapítása, hogy a jelen, de méginkább a jövő agráralkotmánya, tehát a föld tulajdonjoga, használata és üzemi szabadsága a szabad vállalkozás vagy az önellátó családi üzem vagy az állam saját számlára végzett, esetleg magántulajdoni alapon irányított mezőgazdálkodásának rendszerében fog-e tovább fejlődni.

3. §. A mezőgazdálkodás munkaalkotmányának fejlődése.

A munkamegosztás az ókorban. — A római földművelés, a latifundiumos gazdálkodás. — A középkori földművelés munkarendszere. — A földesúri gazdálkodás munkarendje, mezőgazdasági és ipari termelése. — A faluközösség lényege és munkaköre. — A földesúr és jobbágy viszonya. — A magyar jobbágyság helyzete. — A kapitalizmus hatása. — A munkarendszer átalakulása. — Az államhatalom beavatkozása. — Az urbáriumok. — A jobbágyfelszabadítás, formái és következményei. — A szabad bér munka.

A gazdasági élet dinamikáját a földtulajdonnál és földhasználatnál erőteljesebben mutatja minden gazdasági kor technikája és munkamegosztása. A mezőgazdálkodás eleinte a nemzetségek közös munkája volt, maga a társadalmi integrálódás is (horda és nemzetség) szoros összefüggésben állott ezzel a közös gazdasági tevékenységgel, annak matriarhátusi rendjével, a férfi és nő munkamegosztásával, amelyben a nemzetség összes felnőtt férfiai és asszonyai magukért és utódaikért dolgoztak. A férfi inkább halászik és vadászik, a nő pedig ásóbotjával emeli ki és gyűjti össze a táplálékul szolgáló gumókat, gyökereket, majd kapásműveléssel kiválasztja és továbbtermesztli az élelmiszereül alkalmas gabonaféleségeket. A közös munkának a későbbi munkarendben is megtalálhatjuk a nyomait, elsősorban a telkesítésnél, a telepek és

megművelt területek közös védelmében, majd az agrárius közösségekben. A munkarendszer azonban a társadalmi differenciálódással kapcsolatban változik a nő és férfi munkamegosztásából a nemzetség hatalmasabb és szegényebb tagjainak, majd a legyőzött népek elhurcolt és rabszolgává tett tagjainak alárendeltségi viszonyává.

Vizsgáljuk az agráralkotmány változását külön-külön. Már a nomád-pásztorok korában találkozunk a hitelnyújtás következményeivel. A szegény nemzetségi tag állat kölcsönt vesz igénybe és amíg önállóságához elegendő jószágot szerezni nem tud, kénytelen a hitelező helyett ennek nem nagy terjedelmű kapásföldmunkáját ellátni, vagy szénáját téli takarmányul kaszálni, állatait őrizni, a gabona tárolásához szükséges magtárakat, vermeket megépíteni, kutat ásni, gabona-kiörlését, bőr, gyapjú és rostos növények szövését-fonását, fegyverek és eszközök készítését stb. végezni. Ez természetesen nem annyit jelent, hogy a nagy nyájtulajdonosok jogállásban vagy életmódban különböztek volna vagy hogy a fizikai munkát kerülték volna. Ebben is vezető szerepük volt, hiszen tekintélyüknek és vagyonszerzésüknek éppen fizikai és szellemi ügyességük volt az alapja, akár harcról, vadászatról, építkezésről vagy árucseréről volt szó. Homérosz szerint Odüsszeusz király kiváló hajóács volt.

Új típusát jelenti a mezőgazdasági munkaalkotmánynak a patriarhátus, amely egyes bátrabb katonákat a törzsi és nemzetségi közös munkából, de az ellátásból és bizonyos mértékig a közös gazdaság védelméből is kikapcsolt. Különösen a hadi lőtartásnak és az emberrablásra felépített hadizsákmánynak volt nagy szerepe az új munkaalkotmány kialakításában. A terület, amelyen ez a munkarendszer létrejön, továbbra is a törzse vagy a nemzetsége és általánosságban úgy arra, mint a patriarhára a nemzetség jogvédelme továbbra is kiterjed, nemcsak azért, mert a matriarhátusi szervezethez kiváló új gazdaságok erdőirtó, mocsárlecsapoló stb. technikai munkáját másként elvégezni nem lehetett volna, de kicsiny ásókapás gazdagságából a patriarha megélni nem bírt, idegen föld művelése pedig szolgásgot jelentett volna. A berendezkedés egyéb munkáit: a nemzetségi közös házakkal szemben apróbb kunyhók, magtárak, árkok és kerítések, karámok elkészítését eleinte a rabszolgák végezték, akik közül a nők, mint családanyák, később magasabb jogálláshoz jutnak. A család leszármazottjai, sokszor 3—4 generáció élet- és munkaközösségében, kitöltött házaikkal vagy újabb kunyhóikkal, majdnem a nemzetségi közös gazdálkodás formáját mutatják, eltekintve attól, hogy az eredeti rabszolgamunkarend továbbra is érvényes maradt a hadifogoly férfiakra, ezenkívül a pater familias messzemenő hatalma neje és gyermekei fölött még a római jogban is feltünteteti az eredeti jogállapotot.

Az egész ókoron keresztül a rabszolgaság volt a mezőgazdasági termelés alapja. Szemben áll a paraszti életformával, amely eleinte Itália földjén uralkodó, bár a köztársasági időkben is élénk összeütközésbe került a nagybirtok rabszolgamunkaerőre felépített üzemrendszerével, amellyel szemben nemcsak a Grachus-féle törvényhozás, de sok senatusi határozat is igyekezett a szabad kisparasztság munkaalkalmait biztosítani. A limesekről beözönlő rabszolgamunkaerő és az állami gabonakiosztás lehetetlenné teszi Itáliában a jövedelmező gabonatermesztést. Itália területének déli részén a gabonatermesztő üzem legelővé, a város környékén zöldséget, gyümölcsöt, baromfit, mézet, bort és olajat termelő törpebirtokká alakul vagy az előkelők luxus nyaralójává. Ennek a trágyanélküli rablógazdálkodásnak talajpusztítását ma sem tudta még Itália

teljesen kiheverni. A komoly mezőgazdasági termelés mindinkább a provinciákra helyeződött át, ahol a veterán telepítések a zárt családi üzem formájában mennek végbe, ugyanígy telepednek le a császári dominiumokon egyes barbár törzsek és ezekhez zárkózik fel később a rabszolgaszerzés nehézsége miatt kialakított új munkarendszer, a kolonatus földművelése is.

A rabszolgamunkára felépített latifundiumos gazdálkodás berendezkedésével érdemes foglalkozni, mert az előképe a középkor uradalmi berendezkedéseinek. Említettük már, hogy a császárság intézményével kapcsolatos politikai zavarok miatt a patriciusok a provinciákra telepedtek és az államtól bírt latifundiumos bérleteiket örökbérletté átalakítani és rabszolgaerővel művelt nagyüzemekké fejleszteni törekedtek. Mindenekelőtt a császár önkénye ellen igyekeztek védekezni és ezt azáltal biztosították, hogy különböző költséges közfeladatokat (határvédelem, rendfenntartás, bíraskodás, de főként a föld használatukban meghagyott őslakók természetes szolgáltatásainak begyűjtése) ingyenesen vállaltak és ennek fejében ú. n. immunitást, rabszolgáik és a birtokaik körül letelepedett barbárok fölött hatósági jogokat nyertek. A birtok berendezésénél vezető elv az önellátás volt. Rómában már a köztársasági időkben is ismerték a villa rusticat, a tipikus úribirtokot, amelyet egy tapasztaltabb rabszolga, mint majoros, 9 munkás rabszolgával vezetett. Felesége a rabszolganők felügyelője volt. Ez a kb. 200 holdnyi területű gazdaság saját szükségletre gabonát termelt, eladásra pedig rabszolgát, állatot, bort és olajat. A karthágóiaktól vették át a piac számára rabszolga munkaerővel termelő nagyüzemi rendszert, amelynek súlypontja az állattenyésztésen és a mezőgazdasági iparon (textil-, bőr- és agyagipar) nyugodott. A mezőgazdasági cikkek piaca elsősorban Róma volt és a szállítás víziúton történt. Némelyik latifundium tulajdonosának 20 ezer rabszolgája is volt, nagyrészt hadifoglyok.

A Rómától távolabb eső provinciákra kitelepedett földesúr megépíti és védőfalakkal veszi körül a maga villa urbanáját, amelyet az akkor idők úri kényelmével rendez be és nagyszámú fegyveres szolgálkával véd a barbár betörésekkel szemben. Minthogy pedig luxusigényeit a római piactól távol kielégíteni csak úgy képes, ha mindent maga termel, nemcsak szőlőt, gyümölcsös és zöldséges kertet telepít, de tömegszükségletre termelő, sokszor kvalifikált ipari munkát végző manufaktúrákat létesít, amelyek különösen bányavidéken sokszor saját szükségletet meghaladó termelést végeznek, hogy azok ellenértékéül római vagy gall kereskedőktől az északi vidéken nem termelhető olajat, bort, déligyümölcsöt, piperecikket, szerszámokat, bútorokat vásárolhasson. A nagyszámú rabszolgák ellátásáról természetesen az uradalom gondoskodik, azért nevezik az egykorú írók ezt a gazdaságot familia rusticanak.

Gyökeres változást idéz elő a munkarendszerben a birodalom hanyatlása következtében megdrágult rabszolgamunkaerő beszerzési nehézsége. Már Columella említi, hogy a latifundiumokon, valószínűleg a központtól távolabb eső földeken, felszabadított rabszolgákat találni, akik házat és parcellát kaptak részesművelésre. Ez a folyamat a császárság hanyatlásával új munkarendszerré fejlődik, előkészítvén a középkori jobbágyságot. A rabszolga megkapja a családalapítás és a terményértékesítés jogát. Az eddigi tömegszállással szemben külön házat és részesművelésre megfelelő telket nyer, aminek fejében fix terménybeszolgáltatást, esetleg több robotot vállal a manufaktúrában. A colonatus intézménye különösen az északi germán provinciákban terjed el, ahová vesztett háborúk után a barbár menekültek nemzetségenként is betelepülnek és itt

nagyobb személyes szabadsággal és kisebb ellenszolgáltatással colonusi földeket vállaltak. Sokszor az eredetileg független barbár telepek is önként menekülnek a római földesúr oltalma alá, hogy a császári hatóságok túlságos adó- és egyéb követeléseivel szemben védelmet keressenek.

A rabszolgagazdálkodásból, a colonatusból és a szabad parasztok csatlakozásából alakul ki a középkori földművelés munkarendszere, amelyben eleinte még a rabszolgaság is nagy szerepet játszik, majd a kereszténység hatása alatt fokozatosan helyet enged a jobbágyságnak. A hódító barbár népek a fejlettebb mezőgazdasági kultúrához nem értettek, viszont annak hasznát a nomádpásztorok ellátási gazdaságánál kellőképpen mérlegelve, különösen ott, ahová előzőleg fajrokonai letelepedtek, ezt a rendszert továbbra is fenntartották. Legnagyobb gondot okozott a latin rendszerű földesuraság bekapcsolása, a barbár törzsek és fejedelmeiknek katonai szervezetébe, főleg várrendszerébe. A hűbériséggel azonban ez is megoldást nyer, jó időre biztosítván a fejedelmeknek a megművelt földek természetes szolgáltatásait (villikáció). A földesúri gazdaság, mint pátriárhális nagy család, amelyhez nemcsak háztartási személyzet, de a katonaság is tartozott, szükségleteinek túlnyomó részét maga termelte és e célból nem nagy terjedelmű allódiában udvarháza mellé rabszolgákat, zselléreket és szabad iparosokat telepített, akikkel templomokat, várakat, raktárakat építtetett, bányákat műveltet, malmokat, sütődéket, pincéket, mészégetőket, szövő-fonó műhelyeket stb. tart üzemben. Ezeket a jobbágyok háziipari szolgáltatásaival (fonal, lenvászón, zsinó stb.) is alátámasztja. Azt már fentebb láttuk, hogy a földesúr a fejedelemtől kapott pusztai földeket termővé tenni és betelepíteni törekedett. Ez a telepítés a colonatusra támaszkodó újabb munkarendszert teremtett meg, amely a földesúr számára olcsóbb munkaerőt biztosított, mint a rabszolga volt, jövedelmében pedig a kilenced és tized a naturáliák gyarapodását jelentette. Ez tette lehetővé, hogy a földesúr saját ellátási gazdaságának szolgáltatási képességén túl, a külső és belső béke fenntartása érdekében, esetleg a lovas katonáknak nagyobb telkeket adományozva, fegyveres erőről gondoskodik. A földművesek munkarendjébe így bizonyos közjogi vonások is bekapcsolódnak, hiszen a jobbágyszolgáltatásokban nemcsak a földhasználat ellenértéke, hanem a védelemért, bíraskodásért, közigazgatásért járó ellenszolgáltatás is bentfoglaltatik.

A földesúr egyébként szigorúan nem választotta el a közjogi és magánjogi szolgálatokat. Lovas katonái a nekik átadott nagyobb telkek fejében a gazdaság vezetését, ellenőrzését, a jobbágyszolgáltatások beszedését is magukra vállalták, ugyanígy a katonáskodó szolgák, ha bentkosztosak voltak, segítettek a gazdasági munkákban is. Különösen egybekapcsolódik a kétirányú munka ott, ahol a fegyverviselési köteleiségtől szabadulni kívánó szabadparasztok ajánlják fel birtokukat a földesúrnak, főleg az egyháznak, egyrészt a védelemért és egyéb közjogi jellegű funkciókért, esetleg kölcsönadott gazdasági felszerelésekért, művelésre kiadott nagyobb pusztai területekért, miután a birtok örökölhető használatra visszaadott eredeti tulajdonosának, a földműves pedig nem nagy súlyt helyezett arra, hogy eddigi közjogi jellegű szolgáltatásai a «mundt», azaz védelem alá helyezkedés által magánjogivá lettek.

Sokszor ez a függő helyzet még hasznukra is volt, mert a hűbéruraknak ezek a volt szabadok szolgáltatták a katonatiszti és gazdatiszti karát, birtokjoguk pedig szilárd, örökölhető és szolgálataik is le voltak rögzítve. A fejedelmi dominiumokon még nagyobb előnyöket jelentett a szabad parasztoknak a királyi

telek adományozása. Erdőségekben, hegyvidékeken fokozott védelmi és katonai kötelezettséggel kapcsolatban nagyobb adományföldet nyertek, csekély naturális szolgáltatás fejében. Végül a munkarendszerre az is befolyással volt, hogy a telepedő nomád pásztorok törzsi és nemzetségfői rabszolgáikat hódított jobbágyfalvakra telepítik le vagy allodiális birtokukon foglalkoztatják.

Sok gazdaságtörténeti kutató azt a felfogást képviseli, hogy a földesúr és a jobbágy ugyanannak a törzsnek különböző ága. A szerencse és a természeti adottság az egyik részből katonai vezetőt teremtett, ezekből nagyrészt földesúr, a nagy tömeg pedig a letelepedéskor szántó-vető földműves lesz. Az ilyen kiemelkedett szabadparaszt azután igyekezett hatalmát a többi földműves fölé terjeszteni, sokszor a népi közös legelő és erdő rosszabb, eddig igénybe nem vett területeinek lefoglalásával. Megkönnyítette ezt a folyamatot az a körülmény is, hogy a falu lakói a közös földeknek csupán termékenyebb részével törődtek. A paraszti sorból való felemelkedés más típusa is előfordul. A hadiszerencse főleg a lovasszolgálatot teljesítő parasztok közül többet juttat egy-egy elárvult római kúria belsejébe és bár a hozzá tartozó földek továbbra is a közösségben maradnak, a kúria birtoklásával a többi földműves fölétt jogszolgáltató privilégiumhoz jutottak. De akár rabszolga, akár szabad paraszt telepedéséből jött is létre a középkori földesuraság, munkaalkotmányát elsősorban kiterjedése határozta meg és az a körülmény, hogy földjeiből a sajátkezelésű allodium hogyan aránylott a jobbágyrendszerben kezelt területhez. A valódi nagybirtok munkaalkotmánya a villikáción nyugodott, tehát a családi gazdaságok jobbágyszolgáltatásainak összegyűjtésén és felhasználásán. A kisebb nemes háza, berendezkedése, életmódja alig különbözik a jobbágyétól, egy-két ekealjnyi földjüket, amennyiben ezt katonai, gazdasági, vagy közigazgatási teendőik engedik, zsellérekkel maguk művelik, vagy ha néhány jobbágyuk volt, azok robotmunkáját irányítják és szolgáltatásaikat is maguk gyűjtik be. A kisenemesi gazdaság sajátkezelésű allodium. Ez azonban a valódi nagybirtokon is aránylag csekély. A fejedelmi uradalmak saját gazdasága alig haladja meg egy mai középbirtok méreteit, még akkor sem, ha az egy-egy vár kötelékébe tartozó több száz ember ellátási üzeme. Inama Sternegg 300 középkori földesúri birtokot tanulmányozott s ezek között hármat vagy négyet tekint igazi udvarháznak, körülbelül 500 holdnyi allodiummal. Nálunk Berlász Jenő a Thurzóknak 20—25.000 holdas erdős, legelős várbirtokán mindössze néhány, 100—180 hold szántóföldi területtel rendelkező majort ismer. Ezt a 100—150 darab jószágot és kb. 1000 véka gabonát befogadó magtárat könnyen lehetett kőfallal védeni.

Az üzemet a tisztartó vezeteli első időben rabszolgákkal, majd bentkosztos szolgákkal és részben a jobbágyok robotmunkájával. Ennek a vegyes munkarendszernek maradványai voltak a különböző, egymástól sokszor nagy távolságban, szétszórtnan fekvő falvak jobbágytelkei, aminek magyarázatául szolgál, hogy a fejedelem eleinte az értéktelen pusztaföld mellett speciális szolgálatokat (sóbányász, halász, vadász stb.) és szolgákat adományozott, később pedig az ezek fönntartására rendelt föld lett nagyobb érték a földesúr számára.

A földesuraság középkori munkaszervezetével egyaránt foglalkozik a gazdaságtörténet és a közgazdaságtan, Büchertől és Schmollertől kezdve Sombartig és Euckenig. A modern agrárpolitika szempontjából értékes annak megállapítása, hogy e rendszerben az önellátó gazdálkodás két fontos üzemtípusa: a zárt családi gazdaság és a közösségi gazdálkodás lényegében, összeműködésében és

később a forgalmi gazdaságba való bekapcsolódásában is tanulmányozható. Úgy a földesúri, mint a jobbágyüzem országoként, sőt vidékenként más és más fejlődést mutat és kialakulásuk korszakai is különbözőek. Bücher megállapítja, hogy e rendszerben nincs haszonbér, ár, tőkekamat, vállalkozói nyereség és munkabér. Ismeri ugyan a súlyt és más mértékegységet, a szállítást, a hírszolgáltatást, a javak és szolgáltatások átruházását, de hiányzik az egyes szolgáltatások és ellenszolgáltatások különleges átcserelése és sok esetben a földesuraság kötelékébe tartozó jobbágygazdaságok önrendelkezése is, dacára, hogy minden jobbágnak megvan a maga családi gazdasága s ennek függetlenségét mindenkivel szemben féltékenyen őrzi és a szabad költözés jogával védelmezi. A természetes gazdálkodás mégis keresztezi ezt a törekvést, pl. a földesúr iparos szolgájának munkájával segíti ki jobbágyát vagy szomszédját s ezért tőle mézet, bort stb. kap cserébe.

A földesúri gazdaság központjának és allodiális gazdaságának rendjét Nagy Szent Gergely pápa birtokrendtartásából és a Nagy Károly-féle capitulare de villisből ismerjük meg, amelyek a fejedelmi dominiumok és az egyházi, főleg kolostori uradalmak, az ipari termelésre is kiterjedő, számvitelileg is alátámasztott üzemvitelét rendezik. Egyik legmodernebb elméleti közgazda, Eucken szűkebb tartotta ezt a gazdasági típust Bobbio lombardiai kolostor évkönyvei alapján, mint a központilag vezetett gazdaság típusát, elméleti közgazdaságtanában is megörökíteni. Agrárhistoriai adatainak ismertetését mi is értékesnek tartjuk. A földesúri gazdaság élén a tiszttartó állott, aki sokszor egyházi vagy világi méltóságot is betöltött. Az egyes majorokat neki alárendelt gazdatisztek vezeték, ellenőrizve a jobbágytelkek szolgáltatásait és rendelkezve robotmunkájuk fölött. A tiszttartó hivatása volt az egész földesúri gazdaságot irányítani, utasítást adni a gazdatiszteknek, ellenőrizni a termelés eredményét, új telepeket létesíteni s a művelést a legelőfűves rendszerről két vagy háromnyomásúvá fejleszteni. Neki kellett gondoskodnia arról, hogy az alárendelt tisztviselők, majorosok, erdészek, pincemesterek, lovászmesterek, de az iparosok, sőt a katonák is munkakörüket megfelelően ellássák és hogy megélhetésük részint a nekik juttatott földeken, részint az allodium terméséből és a jobbágyok szolgáltatásaiból biztosítva legyen. Ahol ez az udvarjoggal összefért, ennek alapján döntött a vitás kérdésekben, esetleg maga is alkotott jogszabályokat. A fejedelmi uradalmakban a tiszttartó idővel közjogi méltóságra emelkedik, mint a magyar nádorispán és a várispánok, egyházi uradalmakban pedig a prépostok nyernek magasabb hierarhikus fokozatot. Különös figyelmet érdemel a földesúri gazdaság ipari munkarendje. A kisebb kúriákon és villákban csak néhány iparos található, hiszen az uraság állandóan nem lakik ott, csak időnként jelenik meg kíséretével, hogy a birtok feleslegét fölélje, ami természetes gazdálkodás mellett az értékesítés egyik formája.

Az uradalom központja, az udvarház, kőből vagy fából épített, körülötte fekszenek a gazdasági épületek, magtár, istállók, továbbá a halastó, gyümölcsös és zöldséges kert. Bobbio gazdaságának központja maga a kolostor, 36 gazdasági stb. épülettel és külön ipari osztállyal. Az ipari termelés a kolostor melléképületeiben folyt, itt van a pékek, mészárosok, cipészek, takácsok, kovácsok, a kerékgyártó, ács, szappanfőző, serfőző, cserzővarga, az asztalosok, pergamentgyártók stb. műhelye. Az iparosok egy része a mezőgazdasági munka alól felmentett jobbágy, de sok ezek közül a mezőgazdasági munka mellett iparcikket termel saját részére és a kolostori gazdaságnak. Vannak azonban iparos szolgálk

is, akik lakást és élelmet a kolostorban kapnak, továbbá kvalifikált ipari munkára alkalmaznak szabad iparosokat is, akik fölött az udvarjogtól eltérő szabályok szerint rendelkeznek. Az allodium munkáját többnyire szolgák végzik, akiknek munkáját a jobbágyok robotja egészíti ki, utóbbi a jobbágy eredeti jogállása szerint különbözik, évi két héttől heti egy-két napig (rabszolgáknál).

Bobbio nagyterjedelmű uradalma több száz kisebb-nagyobb családi gazdaságot, bérlőket, szolgákat foglal össze. A földek szétszórt fekvése miatt azokat a központnak alárendelt majorokból kezelik, illetőleg szabad, félszabad, vagy szolgaparasztoknak, kb. 650 bérlőnek van részint naturáliákért, részint pénzberért kiadva. A bérlők számadásait a tisztartó, az allodiális bevételtől elkülönítve könyveli és használja fel. Így pl. Bobbio a bérlők 220 arany solidus összegű pénzszolgáltatásáért fűszert és finomabb szöveteket vásárol.

Egyébként a földesúri gazdálkodás súlypontja a szolgáltatásokon és nem az allodiális termelésen nyugodott. Itt kapcsolódik egybe majd 800 éven keresztül a jobbágy és a földesúr gazdasági tevékenysége, amelynek lényegét a középkori gazdasági élet ismerete nélkül megérteni nem tudjuk, különösen akkor nem, hogyha ítéletünket a korai kapitalizmussal kezdődő és a XVIII. században kulmináló, a földesúr és jobbágy viszonyának kölcsönösségét zavaró ellentét befolyásolja. A földesúri gazdaság a közjogi dolgokkal nem törődő és békés termelő munkára törekvő jobbágyinak védelmet nyújt a külső támadásokkal szemben. Ezenkívül egészen a városi gazdálkodás kifejlődéséig nagyobb közgazdasági egységbe foglalja a jobbágyok oikos-gazdaságait. Termelőszövetkezethez hasonlóan itt cseréli ki a jobbágygazdaság terményfölöslegét háziiparilag elő nem állítható, magasabb rendű iparcikkekre és nyer szolgáltatásaiért a védelmen kívül vallási, közigazgatási, bírói ellenszolgáltatást, ami az akkori közlekedési nehézségek és az általános jogbizonytalanság közepette nem kis jelentőségű.

Fontosabb azonban, hogy addig, amíg a fejlődő kapitalizmus, a jobbágy-oikosok és a földesúri gazdaság egymásrautaltságát meg nem szünteti, a földesúr az elemi csapások által sújtott jobbágyokat magtárából, állatállományából, tűzvész esetén erdejéből és kőbányájából anyaggal segíti. Még ennél is fontosabb volt azonban a földesúr és a jobbágy közös érdeke, új földműves telepek létesítésében. A földesúr gazdasági és a jobbágy szociális törekvése egy síkban feküdt. Bücher utal arra, hogy amíg Rómában a latifundium sajátítja ki a parasztbirtokot, a középkorban ez fordítva történik. Az egész középkoron keresztül a jövedelemfokozás legismertebb módja új szántóföldek és telepítések létesítése, amelynek érdekében a földesurak nagy áldozatokat hoztak, legtöbbször maguk erejével végezvén a legelőfeltörés, erdőirtás, mocsárlecsapolás nehéz műveleteit. Az erdőrengetegekben eszközölt vágások, az égetőgazdálkodás stb. mind az intenzitás emelésének eszközei. A jobbágyfalvak a földesúr által engedélyezett legeltetés, zsindeykészítés, szén- és mészégetés, makkoltatás nélkül alig tudták volna háziiparukat, sőt mezőgazdasági oikos-gazdaságukat is kifejleszteni. Ezzel szemben a robotszolgáltatás, eltekintve a sürgős szántási és betakarítási munkától, általában nem volt terhes, kivéve ott, ahol a közjogi szolgáltatások (út-, hid- és várépítés) terhelték a jobbágyot.

Megjegyzendő még, hogy a közösségi gazdálkodásnak egy ma is aktuális intézménye kapcsolódott a központilag vezetett nagyobb földesúri gazdaság és a szintén központilag irányított jobbágy-oikosok közé. Ez volt a faluközösség, amelynek jelentőségével az agrárpolitika eddig nem volt teljesen tisztában és maga a közgazdaságtan is csak mint egyszerű történelmi jelenséget tárgyalja,

dacára annak, hogy Rodbertus, Schäffle, Inama-Sternegg kutatásai, de a községi közbirtok használati rendje, egyes vidékek tagosítatlan határmegosztása, erdő- és vízhasználata, a székely kaláka stb. mind figyelmeztetés e középkori intézmény vitalitása mellett. Az irányított gazdálkodás, az egész szövetkezeti mozgalom és a falupolitika számtalan reformterve és intézkedése indokolja ez intézmény behatóbb tanulmányozását.

A faluközösség eredetileg vérségi kötelék volt, tagjai nagy családként éltek századokon keresztül. Mindegyik fizikai munkás volt, közös vallási felfogással, világszemlélettel, jogi és társadalmi szokásokkal, mert idegenek csak a közösség engedélyével telepedhettek meg. Igaz, hogy később a földesúr igyekszik katonáit és szolgálait a faluban letelepíteni, de ezeknek joga a közös erdőre és legelőre stb., továbbá beleszólásuk a falu gazdasági rendjébe csak akkor volt, ha a falu lakóinak beleegyezésével költöztek be, vagy házasság révén lettek az ú. n. tőkeföldök tulajdonosai. Későbbi fejlődés eredménye, hogy a földesúr irtási engedélye következtében megtelepedett zsellérek a háborúk, a középkorban elég gyakori járványok és az elköltözés folytán üressé vált porták tulajdonosainak helyébe léptek és ekkor a vérségi kötelék helyét enged a szomszédság elvének, amely azonban a faluközösségnek éppolyan összetartó erejévé lett, magával a földesúrral szemben is, mint a meglazult vérségi kötelék.

A faluközösség a kapitalizmus megerősödéséig, tehát az egész középkoron keresztül, kölcsönös jog- és védelmi szövetség, összekötő kapocs a falu és az egyes családok gazdaságai között, védelmi szervezet a természet mostohaságával, ellenséges rajtaütéssel, sőt magával a földesúr önkényével szemben is. Erről gondoskodnak a falu őslakói által választott előljárók és esküdtek, szankció pedig a szabad költözködési jog volt. Annak oka, hogy a földesúr a faluközösséggel szemben gyengébb fél, több behatásnak a következménye. Elsősorban a nemzetségek települése alkalmából fennmaradt agrárius közösségek közös birtoklása, amelyre az eredetileg szabad települők rendelkezési jogukat fenn tartották akkor is, ha a közülök származó földesúr lassú foglalással, vagy fejedelmi adománnyal társai fölé emelkedett. Nem nélkülözhetette a faluközösség helyi ismereteit a távol élő vagy idegenből jött földesúr sem, mert hozzá nem értő beavatkozása a tized és a kilencedszolgáltatást csökkentette volna. Végül figyelembe veendő az a körülmény is, hogy örököstály, házasság, fejedelmi adomány révén ugyanabban a határban több földesuraság lehetett és az összeütközések elkerülésének legcélravezetőbb módja a faluközösség jogkörének tiszteletbentartása volt. Miután pedig a középkori állam a falu közigazgatásával, sőt a legtöbb esetben magánjogi viszonyaival sem törődött, a faluközösség a vitás kérdéseket is a nemzetségi jogszokások alapján ott, ahol immunitásos földesúr nincs, maga intézi. A földesúr egyébként az eredeti megállapodásban kikötött szolgáltatások emelése folytán kerülhetett szembe a jobbágyok érdekével s itt a faluközösség szolidaritásán kívül a szabad költözködés is védte a nemzetségi településbe tagolt oikosokat.

A faluközösségnek legfontosabb munkaköre volt, amint ezt részben már fent is említettük, a falu gazdasági rendjének meghatározása, a nyomáskényszer, az egyes gazdák tulajdonát képező jószágállomány legeltetési jogának és az erdő stb. használatnak megállapítása, a határórzés, tűzbiztonság, amit közös tevékenységgel intéztek. A településkor felosztott határ megállapított használati jogainak fenntartása egészítette ki ezt a tevékenységet évszázadokon keresztül.

A középkori munkarendszer alapjára azonban a családi üzem volt, a

jobbágyok oikosgazdasága, amelyet önállóságának, mint önellátó gazdaságnak, fenntartása mellett magasabb közigazgatási szervezetbe a földesuraság foglalt össze, irányítását pedig, a háztartási üzemkörtől eltekintve, a faluközösség végezte. A jobbágyviszony országoként, sőt vidékenként eltérést mutat, de lényegben a letelepülés alkalmával nyert földje, használati joga nagyban és egészben azonos. Nemcsak a középkor, de a jelenkor gazdasági viszonyaira is befolyással van, mert ott, ahol az önálló jobbágygazdálkodás rendszere kialakulni nem tudott, ma is hiányzik az öntudatos parasztság, mint Amerika tradíció nélküli farmgazdálkodásában. Lényeges körülmény volt még az is, hogy a jobbágycsalád számára kijelölt életteret az elporlással szemben országoként miként tudták konzerválni. Ahol a telket, vagy annak megélhetésre alkalmas részegységét egy családtag örökli, ott életképes parasztsággal találkozunk ma is. Így a germán család gazdaságának szolgáltatóképességét az az évezredek szokás biztosította, hogy a telekre csak egy fiú hozhatott asszonyt és ha valamelyik még családot akart alapítani, annak ki kellett válnia az oikosból, akár úgy, hogy a határban irtásra alkalmas földön, akár pedig idegen területen alapít új oikost. A jobbágy telkéről el nem mozdítható és annak birtokminimumát felosztási tilalmakkal maga a földesúr is védelmezi. Ott, ahol a zadruga, vagy a mir rendszere uralkodik, tehát a szláv nagycsalád munkaalkotmányában, a jobbágyterhek a telep együttes szolgáltatásaiban voltak megállapítva és lassan a robotmunka jut túlnyomó szerephez, amely akadályt nem lát az oikos birtokállományának szétesztődésében.

Magyarországon a jobbágyság jogi helyzete az Árpádkor második felében egységessé alakul, vérdíja lesz ennek az osztálynak a rabszolgával szemben, viszont a szabad parasztok jogállása rosszabbodik az egységesítés folytán. Ebből a korból a jobbágy jogai és kötelességei típusosan alig állapíthatók meg, a mohácsi vész utáni rendelkezések azonban az előző korszakra nézve is tájékoztatást nyújtanak, tekintettel arra, hogy a török hódoltság gazdasági életünket pár száz évvel visszavetette és törvényeink, leszámítva a Dózsa-féle lázadás megtorlását követőket, a szokásjogot visszaállítani törekedtek. Eckhart Ferenc jogtörténete szerint: a jobbágy telkének csak haszonélvezője, ennél fogva azt el nem idegeníthette és a földesúr engedelmével nélkül fiait és leányait közt fel nem oszthatta. A telek átengedése más részére csak a földesúr engedelmével történhetett. A beruházások felett a jobbágnak tulajdonjoga volt, de az ingatlanokkal kapcsolatos meliorációknak csak a becsértékét kaphatta meg. Urbéri telkétől a jobbágy, míg földesúri és közkötelességeinek eleget tesz, nem fosztható meg és csak kivételes esetekben, megfelelő kártalanítás mellett lehetett azt kisajátítani. A legfiatalabb fiú kapta a családi házat. Több törvényes örökös közül a földesúr választotta ki azt, aki a telket örökli. Ha azonban a jobbágy telkét kellőképpen meg nem művelte, urbáriális és köztartozásainak eleget nem tett, felsőbb jóváhagyással telkéből kimozdítható volt. A földesúr az elhagyott telkeket köteles volt újból jobbágyokkal betelepíteni.

A jobbágytelkek falunkívüli és belső földekre oszlottak. A belső telek a házhelyhez felzárkozó kert és szérű, továbbá a kültelken fekvő szőlő. Falunkívüli telkek a szántóföldek és rétek és ezektől ismét különvált az agrárius közösségek használati joga. A külső határt 4—5 osztályra osztották és eszerint különböző megyékben, különböző nagyságú földeket adtak, így a minimum Pozsony, Sopron és Trencsén megyében 16 hold, Békés, Csanád és Bács megyében 32—36 hold volt. Az urbéri telekhez csatolt réteket szekérszénatermés szerint osztották.

Egy szekérnyi széna terméséhez szükséges területet falkastrumnak nevezték és 6—22 mértékegység tartozott a telekhez. A nyolcadtelken aluli üzemet zsellérbirtoknak tekintették, megkülönböztetve a házas és házatlan zsellért. Ezeknek az agrárius közösségekben részük nem volt és ezért csak egy forint cenzust és 18 napi kézirobotot szolgáltattak.

A jobbágy telke után bizonyos úrbéri beneficiumokban részesült, ezek között legfontosabb a közlegelő használata. A földesúr ezt a használatot nem korlátozhatta, sem annak egy részét marhái számára el nem keríthette, viszont a jobbágyközségek a földesúr beleegyezésével külön legelőt hasíthattak ki maguknak. A másik fontos jog volt az erdőhasználat. Az úriszéken állapították meg a szolgáltatandó fa mennyiséget. Épületfát a földesúr csak az ajtó és ablakok céljaira, szekerekre, jármókra engedélyezett. A favágást többnyire a zsellérek végzik, a fuvarozást a jobbágyok. A jobbágyot megilleti ezenkívül a makkoltatás és gubacsszedés joga is. A bormérés, pálinkafőzés stb. kisebb jogosítványok kevésbé érdekelnek bennünket, ennél azonban fontosabb, hogy a földesurat illetve a mészárszék és malomtartás joga, de viszont köteles volt ezt a jobbágyok szükségletére üzemben tartani.

A jobbágy úrbéri tartozásai között első helyen említendő a telek használata fejében fizetendő évi földbér, a füstpénz, amely megkülönböztetendő az állam által kivetett és a földesúr által beszedett telekadótól. A jobbágy legrégibb szolgáltatása a kilenced, a tizedszedés joga az egyházat illetve, függetlenül a tulajdoni viszonytól. Nem jár kilenced a belsőtelek terméséből és a második termés után. Ezeken a szolgáltatásokon kívül voltak még ajándékok, ú. n. munerák (tyúk, tojás, sajt, bárány stb.), amelyeket többnyire pénzben lehetett megváltani. Ismerték továbbá a telekbevezetéskor az örökfoglalót (laudemium) és a mortuariumot, vagyis a földesúr azon jogát, hogy a jobbágy hagyatékából valamely élő, vagy holt felszerelési tárgyat választhasson.

A jobbágyterhek között legsúlyosabb volt a robot, amellyel minden jobbágy tartozott, és pedig heti egynapi ígás, vagy heti kétnapi kézirobottal. A féltelkes ennek csak felét, a negyedtelkes negyedét szolgáltatta. A jobbágy tartozott ezenkívül évente egy hosszú fuvarral, kétnapi járóföldnyi távolságra. A jobbágy-nak a robotot nem kellett személyesen teljesíteni, ha családjából ki nem tellett a munkaerő, magát zsellérral helyettesíthette. Legterhesebb volt, hogy aratás-kor, szénagyűjtéskor, szüretkor a földesúr kétszeres munkát kérhetett, de ezt más időben kellett beszámítani. A robotmunka egynegyedrésze a téli munkaidőre volt megállapítva. Mindezek a szolgáltatások részint a telepítési szerződésekben, később a merkantilista kor urbáriumaiiban voltak foglalva. Ez szolgált a jobbágyviszony megszüntetésénél is kiindulópont gyanánt. A terhek általában véve arányban állottak a jobbágy által élvezett földhasználattal és addig, amíg a földesúr nem kezdett a piac számára és nyereségre termelni, nem volt érdeke megszorítani a jobbágy földhasználatát és emelni a szolgáltatásokat.

A földesúr és jobbágy viszonya, a kapitalizmus térfoglalásával kapcsolatban rosszabbodik, a parasztság fegyvert fog jogainak fenntartása, vagy visszaállítása érdekében. Ezek a harcok váltakozó eredménnyel folytak. Ott, ahol a földesurak győztek, a szabadköltözés megszüntetését, a jobbágyközségek legel-tetési és erdőhasználati jogainak megszorítását és a robot felemelését kivívták maguknak. A faluközösség azonban, mint érdekképviselet, igyekszik védeni a jobbágygazdaságok érdekét a földesúrral szemben, mindazideig, amíg ezt a szolidáris egységet és gazdasági hatáskört a merkantilista korszak állami védelme

váltja fel, tekintettel a katonaanyag és hadseregszámlítás szoros kapcsolatára a jobbágygazdasággal.

Amint jóval a Római Birodalom bukása előtt már megindult a középkori munkaalkotmány kialakulása, úgy már a kapitalizmus első korszakában bérleti viszonyra alakul a középkori munkaszervezet Angliában és Lombardiában, majd Európa egyéb államaiban. A jobbágyviszonyt felváltó vagy legalább is mellette mind nagyobb szerepet játszó zsellérgazdaság, a mai gazdasági cselédek és szabad bér munkások agrárrendszerének előkészítőjévé válik. A nagy háborúk és járványok megszűnte folytán Európa legtöbb államában a népesség megduzzadt, a föld elaprózódott s a megélhetés nehézségei kényszerítették a falusi szegénységet, hogy a földesúr legelő- és erdőterületéből, súlyos ipari, útfenntartási, fuvarozási stb. robotmunka fejében, feltörési jogot kérjenek. Miután a földesúr közjogi funkciói megszűntek s ő piac számára termelő gazdává lett, új jobbágytelkeket már nem adott, sőt igyekezett a megüresedett jobbágytelkeket és a közösen használt legelőből alakított szántókat is allodiumához csatolni. A megnagyobbodott saját gazdaságot a jobbágyok drága és kisebb értékű robotmunkája helyett a zsellérek olcsó munkaerejével és azok gyermekeinek majdnem ingyenes cselédmunkájával dolgoztatta. A zsellérnek csak parcellát juttatott, amely töredéke a jobbágyteleknek; elemi kár esetén arról gondoskodni nem kell, nem védte azt vele szemben a faluközösség. Az újonnan feltört területet vagy bérbeadta, vagy a nyomáskényszer alól kivonta, tőke híján munkaintenzitását fokozva napszámos vagy bentkosztos cselédmunkával. Klebs szerint az ígásrobot a bér munkánál 50—70%-al, a kézirobot 16—25%-al kisebb értékű s így a munkaalkotmány átállítása úgy magán-, mint közgazdasági szempontból is indokolt volt. Európa egyes vidékein, így az Elbán-túli Poroszországban, ahol a jobbágyosság elvándorlása lehetetlen volt, de a lovagi birtokok területe sem engedte meg a nagyobbarányú zsellértelepítést, a jobbágyok robotszolgáltatásának fokozásával igyekezett az intenzívebben termelő földesúr magán segíteni. Nálunk, a törökhódoltság alól felszabadult Alföldön a földesúr egyesek, vagy egész községek telepítésénél a jobbágyszolgáltatások helyett pénzbeli cenzust állapított meg (taksások).

A munkarendszernek ezt az átalakulását lassította az államhatalom beavatkozása. A merkantilisták a mezőgazdasági termelés legintenzívebb üzem típusának a jobbágy családi gazdaságát tekintették s ezért igyekeztek azt a «jó családapa» gondosságával új növények, művelési módok, háziipari foglalkozás stb. beiktatása által tökéletesíteni. A kincstár érdekeit is sértette, ha a földesúr az adóköteles jobbágybirtokot a közteherviseléstől mentes allodiumhoz csatolta, vagy szolgáltatóképességét a telkiállomány elidegenítése, elaprózása vagy a földesúri terhek emelése által csökkentette. Ez okból Európának majdnem minden országában megindul a jobbágyföldeknek urbáriális összeírása. Nálunk ezt Mária Terézia és II. József rendelte el.

Az urbárium leglényegesebb intézkedése az agrárpolitika szempontjából a telkek számának, állományának és a hozzá tartozó szántó és réti földeknek összeírása és különböző osztályokba sorolása. Magyarországon, amint ezt fentebb láttuk, a különböző megyék talaj- stb. viszonyainak megfelelően állapították meg a telek szántóhozadékát 16—40 holdig; a rétét 6—22 holdig. A nyolcadteleknél kisebb földön gazdálkodó jobbágyot a zsellérek közé sorozták, szolgáltatásait csökkentették, legelő- és erdőhasználatát azonban meghagyták. Az urbárrendezés legnagyobb vívmánya, hogy az urbáriumba felvett földeket a földesúr többé nem csökkenthette, ami a jobbágyföld magántulajdonának kiala-

kulását is előmozdította. A földesúri és a jobbágyföldek így, legalább elvben, elválnak egymástól, ami első lépés a középkori agráralkotmány felszámolásához.

A munkarendszernek ez a változása különböző országokban különbözőképpen megy végbe. Amint fentebb láttuk, Felsőolaszországban és Angliában törvényes beavatkozás nélkül, szinte észrevétlenül alakult át bérleti rendszerré, nem mindig a jobbágy előnyére. Amily haladást mutatnak a XIX. század első felében az angol mezőgazdaság nagyüzemei, különösen az állattenyésztés és a takarmánytermelés terén, épp annyira hanyatlottak a paraszti üzemek. A bérleti viszony által kellőképpen nem védett jobbágy vagy ipari foglalkozásra tért át, amit a fejlődő gyáripár megkönnyített, vagy a gyarmatokra költözött. Földjét, a piaci szervezet igényei szerint, megfelelő tőkeerővel és fizetett munkásokkal dolgozó nagyüzem sajátította ki. Így Angliában a XVIII. század végétől kezdve a kapitalista nagyüzem — Thaer, Liebig és követői szerint a legideálisabb üzem-típus — uralkodik, míg a családi gazdaság tradicionális szervezete az angolszász területen helyet adott a piac számára termelő kis bérleteknek (farm-gazdálkodás). A középkori munkarendszer átalakulásának másik módja a megegyezéses, másként fakultatív jobbágyfelszabadítás, amely nálunk a XVIII. század végétől egészen az 1840. évi országgyűlésig állandó vita tárgya volt s Széchenyi, Wesselényi, Deák, Kossuth stb., vettek részt benne. Eredménye volt, hogy a jobbágy jogot nyert szabad egyezséggel az örökváltság megkötésére, ami ugyan egyesek részéről szórványos, de a községek részéről elég gyakori. Átható erejű megoldás természetesen csak a kötelező jobbágymegváltás lehetett.

A jobbágyfelszabadításnak többféle módszere ismeretes. Közös vonás mindegyiknél a jobbágy személyi, politikai és szabadságjogainak, a törvény előtti egyenlőségnek, üzemvezetési szabadságnak biztosítása. Indokolása: a többtermelés egyik fontos előfeltétele, hogy a gazdálkodás alanyai magukat valóban a közösség teljes értékű tagjainak érezzék, mert ez munkakedvüket és gondosságukat fokozza. Beckmann (Grundgesetze der deutschen Landwirtschaft). Schubart, de filozófusok, közgazdák, államférfiak egyaránt követelik a termelési procesus és agráralkotmány közötti ellentét kiegyenlítését. A jobbágyfelszabadítás többnyire kárpótlás nélkül szünteti meg a robotot, a kilencedet, a tizedet és a kisebb földesúri szolgáltatásokat. Ennél lényegesebb az úrbéres és zsellérföldekért, továbbá a közös legelőből és erdőből kisajátított közbirtokért fizetett ellenszolgáltatás. A francia forradalom a kérdést legradikálisabban oldotta meg, amikor a középkori agráralkotmányt felbontva, a jobbágyok kezén lévő földet ellenszolgáltatás nélkül magántulajdonukká nyilvánította. Kétségtelen, hogy ha a forradalmi vagyonekobbzások és a városi kapitalistáknak ezzel kapcsolatos földvásárlásai, majd a napoleoni háborúk, a francia parasztságot tönkre nem teszik, ez a megoldás a francia kiscgazdaosztály jelentékeny megerősödését idézte volna elő és azok az agrárbajok, amelyeket Meline és a francia faluszociológusok elég részletesen leírnak, nem tennék ma problematikussá a francia gazdák sorsát.

A földesurak kártalanításának szükségszerűsége főleg azokban az országokban lép előtérbe, ahol a kisebb, különösen az egytelkes nemesség nagyszámú. Magyarországon pl. a nemességnek alig egyharmada volt közép- vagy nagybirtokos, a többi vagy paraszti sorsban élt, vagy iparos vagy honorációr volt. A felszabadítás leghelyesebb módja a földesúr és a jobbágy érdekeire egyaránt tekintettel levő készpénz-megváltás, amely történelmetesen a jobbágy költségén, vagy, mint Magyarországon az 1848: IX—XII. törvénycikkek alapján az állam

által kibocsátott, sorsolással, közadókból törlesztett kötvényekkel, vagy vegyes rendszer szerint, mint Ausztriában, ahol a földesúr, jobbágy és az állam egyharmadrészét viseli a költségeknek. Nálunk egy telek megváltási összege 300—700 forint között mozgott. A zsellértelek után egységesen 50 forintot számítottak. A majorsági földek megváltása csak a múlt század végén, a szolgálmányok húszszorosának lefizetése által történt, ez azonban az illető kisbirtokos magánügye maradt, többnyire apróbb házhelyekről és konvenciók földekről volt szó.

Több veszélyt rejt magában a földesúrnak természetben való kártalanítása, mely Németország egyes államaiban a földesúr által engedélyezett földhasználat időtartama szerint történt. Aszerint, hogy a telek örökölhető vagy visszavonásig engedélyezett volt-e, kapta meg a földesúr a jobbágy földjének egyharmadát, illetve a zsellérföld felét kárpótlásul. Ennek az intézkedésnek káros hatása még most is érezhető az Elbán-túli tartományokban. A parasztbirtok területe csökkent és a földesúri birtokkal szemben ma nagyszámú agrárproletár áll, akiknek egy része a városba költözött s így a nagyüzem súlyos munkáshiánnyal küzd. A városbatódulás és a munkáshiány a készpénz megváltás területén is jelentkezik, de itt az ok az előzetes urbáriumok hiányában és a szabad örököstályban keresendő. A Rajna mentén és Délnémetország területén már a jobbágyfelszabadítás legyengült parasztsztyalt talált, amely önállóságát csak a városkörnyéki kert- vagy szőlőgazdasággal tudta biztosítani.

Súlyosabb gazdasági és szociális következményeket idézett fel a jobbágyfelszabadítás orosz rendszere. Oroszországban az 1861-iki felszabadítás az egyes jobbágnak nem adott magántulajdont, hanem a robot és egyéb személyes kötelezettségek megszüntetésével egyidejűleg a község lakóinak szántóföldi, legelő és erdőbirtokát különválasztották a földesúrtól. Egyéni rendelkezési jogot és tulajdont csak a földesúr nyert, a falu pedig közös földjét továbbra is családonként, a családtagok száma szerint osztotta ki használatra. A kiosztás periodusonként történt, főleg olyankor, ha a családok száma meggyarapodott. A jobbágyfelszabadításig ez esetben a földesúrral közösen élt birtokból törtek fel egy-egy részt a falu határához és így az élelmezési terület aránya nem csökkent és alapjában a földesúr sem károsodott, mert az eddig használatlan vagy kevés hasznot adó terület robot és egyéb szolgáltatásaival gyarapodott. A felszabadítás után csak a falu különválasztott és szűkre szabott határát lehetett osztani és ezért minden család azon iparkodott, hogy minél számosabb taggal vegyen részt az osztozkodásnál, mert ha az egy főre eső kvóta le is szállott, a népesebb család területben gyarapodhatott, legrosszabb esetben megtartotta eddig művelt földjét. Ez a rendszer az agrárnyomor melegágya lett, az európai önálló kisparaszt-üzemekkel szemben. A veszedelmet a belátóbb orosz közigazdák és államférfiak igyekeztek megelőzni, egyrészt a szibériai telepítéssel, másrészt nyugati példák után indulva, érdekképviseleti és szövetségi szervezkedéssel, végül a Stolypin-féle birtokreformmal, mely jogot ad a mír tagjainak, hogy kétharmad szavazattöbbség esetén családi birtokukkal a közösségből kiváljanak és azt magántulajdonná alakíthassák. Az 1907-ben kelt törvény természetesen elkésett, mert az első világháborúig mindössze 2½ millió parasztbirtok vált ki a mír közösségéből.

A jobbágyfelszabadítás a mezőgazdaság munkarendjét a bérmunkára állítja át. A robot megszüntetése, eltekintve az orosz átmeneti intézkedéstől (a megváltási összeg munkában való törlesztése), a földesurat nemcsak ingyen munkásától fosztja meg, de termelési eszközök, főleg gépek beszerzésére szorítja

és a tőkehiány és a hitelélet szervezetlensége súlyos válság előidézője lett. Enyhítette ezt a mult század nyolcadik évtizedéig folyamatosan kedvező áralakulás és az intenzitás folytán megnövekedett terméseredmény. Nem szabad ezenkívül figyelmen kívül hagyni a gazdasági cselédek munkaszervezetét sem, mely a természetes bérekkel és a konvenciók földdel a korai kapitalizmus félig pátriárkális munkaszervezetét tovább építette. Viszont a munkásra nézve a robot és személyi megkötöttség eltörlése határozott nyereség volt. Ellentétes hatása csak ott jelentkezik, ahol az ipari fejlődés a népszaporaságnak elhelyezést biztosítani nem tud s így ott, ahol nagy az agrárproletariátus és a vándormunka, alacsony munkabért, sőt munkanélküliséget idéz elő. A szabad megegyezés a bérszerződésnél csak látszólagos jog, mert a munkást az intenzitás csökkentése, a gépek alkalmazása, a téli munka megritkulása rosszabb munkafeltételek elfogadására kényszerítheti és helyzetét még súlyosbítja a készpénzfizetés meghonosítása, mely által a mezőgazdasági munkaalkotmány elkommerciálizálódik. Ha a földesúr elvonja az állattartást, konvenciók földet stb., főleg ha napszámosokkal dolgoztat, ez annyit jelent, hogy munkásait csak arra az időre fizeti, amikor rájuk szüksége van. Hogy a mezőgazdaság mai munkaszervezete mégsem alakult teljesen hasonlóvá a gyáriparéhoz, annak oka jórészt a mezőgazdasági termelésnek a természet által megszabott korlátaiban rejlik. A szabad bérmunkát elsősorban a pénzber támasztja alá. Ez a mezőgazdaságban mindmáig sokkal kevesebb szerepet játszik, mint a természetbeni díjazás. A mezőgazdasági munkás belső gazdasági köre, kisvállalkozói törekvése természetessé teszi ragaszkodását a természetes díjazáshoz, amely nemcsak a gazdasági cseléd konvenciójában, a részére engedélyezett jószágtartásnál és a szolgálati földnél észlelhető, de az aratók és cséplőmunkások részes munkájában is. Sőt a nagyobb birtok által kiadott részes tengeriművelés, szénakaszálás, erdővágás stb. szintén nem önkényes berendezkedés, de a középkori munkarendnek a mezőgazdaság organikus termelési rendjébe tagolódott maradványa. Amily mértékben kedvezett a mezőgazdasági termelés intenzív fejlődésének a nyomáskényszer megszüntetése és az agrárius közösségek felosztása, éppoly mértékben lazította a faluközösség szolidáris munkarendszerét. És ennek dacára nemcsak a székelyeknél maradt fenn az egymást munkával kisegítő és munkaellenértékkel honorált kaláka-rendszer, de a rokoni és a szomszédos munkakiszegítés másutt is fellelhető a házépítésnél és sürgős gazdasági munkáknál (szüret, kukoricafosztás stb.), mint a családi gazdaságok évszázados munkaközösségének maradványa a kapitalista bérmunka korszakában.

A szabad bérmunka rendszerétől lényeges eltérést mutat még a vándormunkások, de sok helyütt az úgynevezett summások munkarendje is, amely előbbi Északnémetországban az új-kor elején fejlődött ki és elsősorban a gabona-termeléssel (aratás, kézi cséplés) állott kapcsolatban. A summások (nyári hónapokra természeti bérért szerződött munkások) munkarendjét viszont a szőlőművelésen kívül az ipari növények, főleg a cukorrépa és a szeszgyártást szolgáló burgonyatermesztés alapozta meg. A szabad bérmunka feltételeire a nagyipari termelés géprendszere döntő. Miután a gépalkalmazás a mezőgazdaságban még jó ideig csak munkát pótló és nem a termelést forradalmasító hatást gyakorol, ennek munkarendje is csak korlátolt mértékben képes ott érvényesülni.

A jobbagyűlölszabadtítás befejezésének tekintendő Amerikában a XVI. századtól kezdve meghonosított ültetvényes rabszolgaság megszüntetése is, amely nemcsak anakronizmus volt, de a keresztény civilizáció szégyene is.

4. §. A mezőgazdaság közgazdasági munkamegosztásának fejlődése.

A mezőgazdasági termelés a közgazdasági munkamegosztásban. — A táplálkozás történeti fejlődése. — Az ókori népek fogyasztása. — A középkori termelés és ellátás. — A város-gazdaság. — A termelés és fogyasztás alakulása Amerika felfedezése után. — A merkantilizmus gabonapolitikája. — A tengerentúli területek bekapcsolódása és a világgpiacok kialakulása. — A gazdasági liberalizmus termelési és élelmezési politikája. — A tőke, illetve a hitel szerepe a mezőgazdaságban. — A mezőgazdasági termelés és a világgpiac szerkezete. — A nemzetközi szabadkereskedelmi rendszer. — Termelési övek és fogyasztócentrumok kialakulása. — A világgpiaci forgalom alakulása. — A tengerentúl és Európa mezőgazdaságának fejlődése. — Az európai agrárországok helyzet alakulása. — A világgpiaci szabadság biztosítása.

Fentiekben láttuk a mezőgazdasági technika és a művelési módok fejlődésével kapcsolatos földtulajdon és földhasználat történelmi kialakulását, amely elsősorban a földművelő népesség ellátását volt hivatva jobbá, bőségesebbé és a szaporodó emberiség számára elegendővé tenni. E szakaszban annak vizsgálatával foglalkozunk, hogy a mezőgazdasági termelés a közvetlen ellátás munkaköréből kilépve, miként válik fokozatosan az emberiség ellátásának munkamegosztásos tényezőjévé, miként fejleszti a fogyasztási gócpontokat, ezek miként hatnak az intenzitás növelésére, a mezőgazdálkodás földrajzi elhelyezkedésére. Ennek a fejlődésnek legfőbb motora a népszaporodás s a vele kapcsolatos élelmezési kérdés, amely eleinte a családon belül, majd a földesúri és egyéb patrimonialis kötelékben, végül munkamegosztással a városi, nemzetgazdasági, majd világgazdasági keretekben gondoskodik az ember termelésének és fogyasztásának összefoglalásáról a tőke, a hitel, a szállítás, az értékesítés stb. segítségével.

Mindenekelőtt a táplálkozás történelmi fejlődését kell röviden áttekin-tenünk, mert annak nemcsak természeti, de a történelmileg kialakult szokások által adott feltételei vannak.

Eredetileg a legtöbb nép növényevő volt, a gazdasági fejlődés magasabb fokán vált húsevővé, majd a szaporodás és a táplálkozás biztonsága újból növényfogyasztásra kényszerítette a magasabb kultúrfokon élő, így különösen a görög és római népet. Az ókorban legelőször az egyiptomi és a mezopotámiai öntöző-kultúráknak túlnépes vidéke ötlük szemünkbe, Egyiptom megművelt területe 25—30 ezer km², egy-egy kilométeren ma is 400 lélek él és dacára a technika fejlődésének, ma is szegényesen táplálkozik. Az ókorban kenyér helyett főleg árpát és búzát fogyasztottak, részint pörköelve, részint mozsárban megtörve, mint kását, vagy lepényt. A munkás napi bére egy liter gabona és egy liter sör volt. Utóbbi porciójának fölemelésével honorálták a magasabb szolgálatokat; a munkafelügyelők napi ötszörös adagot kaptak, amit természetesen állami raktárakban más cikkekre cserélhettek. A szegény nép tápláléka ezenkívül a zöldség, a hagyma, uborka és a dinnye, továbbá a gyümölcs, főleg a datolya és a szőlő. Nagy mennyiségben élvezik a szárított és füstölt halat, kvalifikált italuk a tej és a sör. Bort csak az előkelők isznak, ugyanezek a húsfogyasztók is s ezért szarvasmarhát, juhot, kecskét és a baromfit tartanak, de a sertést egyáltalán nem ismerik. A mezopotámiaiak már sertést is hizlálnak, húsát fogyasztják és a tejet sajtá feldolgozzák. Állattenyésztésük ugyanaz, mint Egyiptomban, de a szegény néposztály inkább növényi táplálékot és halat fogyaszt. Főterményük az árpa és a köles, de nagy zöldséges kertjeik is vannak, répát, retket, hagymát természetek és gyümölcskultúrájuk is fejlett.

A zsidók árpát, később búzát termelnek, utóbbit mint kovásznélküli lepényt fogyasztják. Főzelékük a lencse, bab, hagyma, uborka és dinnye. Kedvenc gyümölcsük a füge, de a mandulát, diót és a málnát is ismerik. A szőlő- és olajtermesztésben szintén jártasak. A sertésen kívül mindennemű húst, de a halat is fogyasztják, kedvenc ételük a sajt. Babylonban megtanulták a sörfőzést és a sör élvezetét is.

Görögország szétszaggatott hegyes térsége csak szűkösen tudja ellátni lakóit lepény formájában sült árpa, majd később buzakenyérrel, továbbá borsó, lencse, répa és káposzta eledellel. Egyébként a görög inkább hűvező s ezért nagyszámú juhot és baromfit tart, a vadászat is kiegészíti a táplálkozást és mint tengerparti nép, főleg sok halat fogyaszt. A sovány talaj 80-as népsűrűséget eltartani alig képes termelési kapacitásával, gyarmatosításra szorítja a görögöket. A Fekete-tenger mellékén és Olaszország déli részén létesített görög gyarmatok lakói meglehetősen igényesek voltak, nemcsak a búza és a húsműiek fogyasztásában, de a borital élvezetében is, amelyhez különböző virágszirmokat, ánizst, ürmöt és mézet kevertek. A kenyérgyártás egyébként a görögöket épűgy, mint a rómaiakat nemcsak katonai akciókra és gyarmatosításokra, hanem az intenzitás fejlesztésére és cserekereskedésre is utalja. Görögországban, főleg Athénben a gabonaellátás elég gondot okozott, ismerik már a gabonaspekulációt, ármaximálást és szigorú intézkedéseket is, hogy a gyarmattal forgalmat lebonyolító hajók visszarakományként csak gabonát hozhatnak.

Szemben a legtöbb barbár nép kása, szárított, kovásztalan lepénykenyérrel, a római szegényebb osztály is dagasztott és kelesztett kenyeret evett, amelynek előteremtése elég gondot okozott a birodalom kormányainak. Volt idő, amikor 320.000 római polgár kapott az államtól gabonát. Augustus idejében naponta 15.000 hl-ert osztottak ki, havi 40—45 liter fejadaggal; a rabszolgák és földszabadítottak árpát, a polgárok és a légióban szolgáló katonaság búzát kaptak. A császárság korában virágzó pékipar a legfinomabb süteményeket készítette. A gabonaellátás eleinte Itália területéről történik, később a provinciákra helyeződött át és a Sziciliából, Egyiptomból, Északafrikából, majd Hispániából és Galliából beözönlő olcsó gabona az anyaország kisüzemi gabonatermesztését tönkreteszi, a gazdák eladósodnak, a földáruk állandóan esnek és egyes császárok már kénytelenek voltak a szenátorokat kötelezni, hogy vagyonuk egyharmad-részt itáliai földbirtokba fektessék. A gabonakiosztással kapcsolatban átalakul Róma gazdasági üzemrendszere és táplálkozása is. A város környékén kialakul a kerti művelés zónája, zöltséget, babot, gumós, leveles növényeket, olajat, szőlőt, gombát, mézet és gyümölcsöt termesztettek és áttértek a baromfitenyésztésre is, mert a szarvasmarha és a sertésenyésztés a messzebbfekvő itáliai latifundiumokra helyezkedett át. Ezt előmozdította a hús konzerválásának technikája is. Különösen a szegény nép sok szalonnát, kolbászfélét, füstölt húst fogyaszt. A katonák sertéshúst, sőt és olajat is kapnak a gabona mellé. Az előkelők természetesen a legraffináltabb ételeket élvezték, amint ezt a Petroniusnak tulajdonított Nero korabeli szatirikus munka (Trimalchio lakomája) leírja. Kedvenc italukat, a bort is a legraffináltabb módon fűszerezték. Az üzemváltozás természetesen később erősen megbosszulta magát, mert a tömegélelmiszert szállító búzatermelésnek kitolódása a provinciákra utóbbiaknak olyan helyzeti energiát biztosított, hogy a központi hatalom meggyengülése az államvezetést a Fekete-tenger búzatermelő vidékére, Byzanzba, majd nyugaton Galliába helyezte át. Itt egyideig a megszokott római táplálkozás volt az irányadó, de

mindinkább érezhetővé lett a barbár népek pásztorkodó termelési és élelmezési rendje és e népek demokratikus törzsi és nemzeti berendezkedése is, amely gazdag és szegény, törzsfő és közszaad életnívója között nagyobb eltérést nem engedett meg. Azt már említettük, hogy a nomád pásztrok fő tápláléka a nyers, füstölt és sózott hús volt, ennek kiegészítője a vadászat és halászat, viszont aránylag kevés árpa- és köleslepenyt fogyasztottak, de valószínű, hogy már a csiszolt kőkorszaktól kezdve különböző gyökereket, leveles zöldségféléket, borsót stb., szóval nyári veteményeket is termeltek és fogyasztottak. A limeseken természetesen a táplálkozás rendje kiegyenlítődik, a kelták épúgy mint a germánok, a különböző gyümölcsfajták, kerti vetemények, különösen a szőlőművelés technikai ismereteit a rómaiaktól elsajátítják, de a vaj, a kolbászárú, sajt stb. készítését is, viszont a rómaiak tőlük veszik át a sörgyártást, a zab és a rozs termesztését.

Amint fentebb láttuk, a letelepedés úgy a termelésben, mint az élelmezés terén nagy változást idézett elő. A faluközösség, de bizonyos mértékig a földesuraság is újból visszatérést jelentett a növényi táplálkozáshoz. Kenyeret ebben az időben is csak kevés népnél tudtak jól készíteni, különösen északon, ahol csak rozst és zabot termeltek. A letelepedés folytán az állatállomány megfogyatkozott, a kolostorok lettek előmunkásai nemcsak zöldséges, gyümölcsös és halastóberendezéseikkel a termelés átállításának, hanem a táplálékvaltozásnak is, különösen a böjti rendelkezéseik révén. Nagyjelentőségű lesz a sajtkészítés és fogyasztás, a zöldségtermelés, továbbá a húskonzerválás ismeretének terjesztése, mert enélkül az egymástól izolált falvak, katasztrofálisan rossz termés esetén, aligha bírták volna elkerülni a gyakori éhínség néppusztító hatását. A népvándorlás hullámainak lecsillapodása után a nagyarányú telepítési mozgalom nemcsak újabb élelmezési területet ad, de bizonyos mértékig tápszerbőséget idézett elő. Ez a tápszerbőség és a népszaporodás idővel virágzó kézműipart, városokat és a mezőgazdasági termények részére piacot teremt, amely előbb a jobbágy-, majd a földesúri gazdaságokat belső szervezetükben támadja meg, munkarendjüket felbontja és az eddigi ellátási elv helyébe a vállalkozást, bár egyelőre a középkor felfogásának megfelelően, nem a nyereszkesedés, hanem a jobb ipari ellátottság és a magasabb életnívó elérése céljából helyezi előtérbe. A középkori polgár élelmezési rendje elég egyszerű. Inkább a mennyiségre, mint a minőségre fektet súlyt, diétát még a gyermekgondozásban sem ismer s ezért nagy a halálozási arányszám. A túlzott húsfogyasztás (70—100 kg az évi fejadag) főleg a saját állattartásra, elsősorban a sertésenyésztésre vezethető vissza, de sok vágóállatot vásárolnak a keleti államokból, főleg Magyar- és Lengyelországból is. A lakodalmak, ünnepek stb. alkalmával ételt és italt túlságosan mennyiségben fogyasztanak és ezt a középkor böjti előírásai, a friss és sózott hal, a konyhakert és gyümölcsös termékeinek fogyasztása csak kis mértékben ellensúlyozzák.

Bár a középkori város átlagos nagysága 3—4000 lélek, éppen lakóinak bőségesebb táplálkozási igényei miatt kénytelen volt a vezetőség kisebbségű, de minden részletre kiterjedő élelmezési politikát folytatni, amely rossz termés és drágaság idejére gabonát tartalékol és a pékeket és mészárosokat megfelelő árúkészlet tartására szorította. Így legelőször a város és a környező falvak között fejlődik ki a csereviszony, a falvak lakossága nemcsak agrárúrait értékesíti a piacokon, de onnan katasztrofálisan rossz termés esetén segítséget is kérhet. A munkamegosztásnak ez a körzete később jelentékenyen kitágul. A keresztesháborúk a távolsági kereskedelmet Európa, Ázsia és Afrika között új életre

keltették és ezt a szállítási utak, közlekedési eszközök, tárházak, nemzetközi vásárok fejlődése is alátámasztotta. A jobbkágygazdaságok feleslege addig a földesúri gazdaságok megtárain és az általuk élelmezett ipari, katonai és szolgaszemélyzetten keresztül értékesült. Most a földesuraság gyapjú-, sajt-, bor-, szarvasmarha- stb., később gabonafölöslege és bányatermékei is megtalálják a távolsági piacokat.

Sokkal érdekesebb ennél a földesúri gazdaságból kifejlődött városgazdálkodás piaci konstrukciója, amely részben ma is él a vidéki városok hetipiacain, ahol a kisebb mezőgazdasági termények, a pénz közbeiktatásával ugyan, de sokszor közvetlen árucseré útján (vámörlés, ruházatrendelés stb.) értékesülnek; részint pedig a hadi és az állam által igazgatott piac rendjében új életre kelt.

A középkori városgazdaság magja — ahogyan azt Bücher leírja — különböző privilégiumokkal és piactartási joggal felruházott ipari vagy kereskedelmi központ, ezt kiegészíti egynapi járásnyi agrárkörzet (130—550 négyszögkilométer), amely a várost élelmezte. Ha a város lakók sokszor túlságosan kihangsúlyozták is technikai tudásukat és tőkegazdaságukat, ezen az aránylag szűk területen szemük elől soha nem tévesztették, hogy magasabb életnívójuk alapja a körzet mezőgazdasága és tudták azt is, hogy a városi fejlődés a legjobb talajú s így legnagyobb terméshozamú vidékeken legerőteljesebb. A középkori város agrárszükséglete nagyobb, hogysen azt egyetlen jobbágyfalu, vagy bármilyen nagy földesúri gazdaság ellátni képes lett volna. Ezért a tilalmazott mérföld ellátási körzete a városi piac természetes cseréjével biztosítja a megfelelő mennyiségű és minőségű élelmiszert és ipari nyersanyagot, ismert termelő és ismert fogyasztó számára. A város gazdasági politikája nemcsak a lakosság ellátásáról, de megélhetéséről is gondoskodott. Határának szabályozott mezőgazdaságán kívül igyekszik tehát földbirtokot szerezni. Franciaországban pl. egyes városok új szőlőtelepítést csak akkor engedélyeztek, ha a vállalkozó kétszer akkora területet vet be gabonával. A városok jól készített tárházaiban élelmiszert és nyersanyagot gyűjtenek. A készletgyűjtés alapja a városkörzet termésének biztosítása a városi ellátás számára. Megtiltja tehát, hogy a körzetben idegen kereskedő agrárcikkeket vásároljon, tilalmazzák ezenkívül a falun dolgozó iparosok kontármunkáját, hogy a körzet lakói ipari szükségleteiket a városi hetivásárain legyenek kénytelenek mezőgazdasági terményekért beszerezni. Maximálják a gabona piaci árát s azt a mennyiséget, amit ott egy vásárló vehet. Elkobzás terhe mellett tilos két évnél tovább visszatartani a gabonát, de tilalmazzák a lábon álló, vagy magtárban tárolt gabona eladását is. A városi előjáróság rendszerint három hónapra elégséges készletet tartott a közraktárakban.

A városi gazdálkodás a körülötte fekvő falvak munkabeosztását átalakította. Különösen az északi és keleti tenger partvidékén fekvő Hanzavárosok már Flandriába is szállítanak gabonát. Először a jobbágyság ismeri és használja fel a konjunktúrát. Háziipari munkáját feláldozva, mind nagyobb mértékben a városi piacok agrárellátására törekedett, amit lehetővé tesz szerény életmódja és a közlegelőkön folytatott nagyarányú állattartása. De a pénzgazdálkodás előtérbenyomulásával a földesúr is felismeri a vállalkozás előnyeit. Míg azelőtt tekintélyét a minél több személyzet és fegyveres alapozta meg, most a készpénz, a fényes ruha és az arany és ezüst ékszer példázza azt és ennek megszerzéseért törekszik minél több pénzhez jutni. Értékükben megnövekedett városkörnyéki földjeit fölparcellázza, vagy bérbeadja. Üzemtervét és munkarendjét is a piac igényeinek megfelelően igyekszik átállítani. Tübingiában már

a XV. század kezdetén áttérnek gabona helyett a festőnövények termesztésére. Amerika felfedezése óriási változást idéz elő minden téren. A tengeri kikötők mellett a sajtgyártás kedvéért minőségi szarvasmarhát tenyésztnek, szántóföldi takarmányokat és repcét termesztnek. Angliában a gabonagazdálkodást a sokkal jövedelmezőbb juhtenyésztés váltja fel és a földesúr ennek kedvéért a bekerítési jog fent ismertetett alkalmazásával igyekszik a községek legeltetési és erdőhasználati jogának korlátozására, saját kezelésű birtokának kikerekítésére és a jobbágybirtokokat előbb naturális, majd később pénzberletté alakítja át. Ez a fejlődés természetesen nem egyformán hatott a vállalkozó és az ellátási üzemekre. Young szerint «a juh megette az embert», ott, ahol azelőtt a jobbágyok százai éltek falvaikban, most egy-két juhász, néhány kutyaival legelteti a juhok ezreit s még a templomokat is juhakollá, vagy gypjúraktárákká alakították. A legelőelvonás a parasztság állattenyésztésének hanyatlását idézte elő, aminek kedvezőtlen hatása nemcsak az élelmezésben, de a trágya hiányában is jelentkezett, ez pedig talajkimerüléshez, a termelés csökkenéséhez és a négyes vetésforgó alkalmazásának lehetetlenségéhez vezetett. Egyébként a piaci termelés Európa egyéb országaiban, ahol a vállalati formában egyaránt érdekelt volt a földesúr és a jobbágy, általában kedvezőbb hatást vált ki. Bizonyosságul néhány jelenségre hivatkozhatunk. Fent említést tettünk már a zsellértelepítésről, amelynek segítségével a földesúr szabadon értékesíthető magántulajdont nyert, de talán ennél is fontosabb volt számára, hogy szabadult a nyomáskényszerűtől, amely üzemtervének átalakításában egyaránt akadályozta őt és vállalkozó szellemű jobbágyát. Ezeken a földeken szívesen létesít tehát irtványokat, hogy azokon szőlőt, gyümölcsöst telepítsenek, zöldséget termesszenek. A jobbágyokat legtöbbször a szabadon eladható, felosztható stb. magántulajdon vonzza, a földesurat inkább a piaci vállalkozás érdekli. Tipikus példa erre a szőlőtelepítés, amelyet a magyar terminológia ipartelepnek nevez. A szőlőhegy a jobbágytelektől és minden más, nyomáskényszer alatt álló és közösségi területtől el volt határolva, a földesúr azt nemcsak falubelinek, hanem idegennek is bérbeadhatta. Sok nemes is élt ezzel az alkalommal, mert nem volt megkötve, hogy ki hány hold földet vállal belőle. A jobbágyság vagyonosodásának is egyik forrása volt a szőlőtelepítés, mert pl. egy akó bor árán még a XVIII. század közepén is 8 hold szántóföldet lehetett venni az Alföldön. A jobbágyság vállalkozóbb része kisebb nemesi birtokokat is bérbevesz s azoknak kézimunkáját, de sokszor az urasági robotot is, zsellérekkel végezteti. A mezőgazdálkodás középkori formájának közgazdasági hátrányait tehát a vállalkozó szellemű jobbágy és földesúr megkerülte. A merkantilizmus pedig, mint az átmenetgazdálkodás tipikus formája, igyekezett intézményes kiegyenlítést teremteni. A központi hatalom állandó hadsereget és bürokráciát igényelt, ennek alapja az ellátás. A fejedelem elsősorban a maga dominiumainak termelési és értékesítési rendjét állítja e cél szolgálatába. Ez azonban nem volt elegendő, bár kétségtelen, hogy a középkori kötöttségek részleges lebontásával, jobbágyvédelmével és a parasztság szakképzésének fejlesztésével figyelemreméltó eredményeket ért el. Sokkal mélyrehatóbbak voltak közgazdasági intézkedései. A családi gazdaság ipari munkakörének (szerszámkészítés, kenyérsütés, húsfeldolgozás stb.) áttétele a kereseti foglalkozások közé, megnövelte a városi piacok vásárlóképeségét és a középkori gabonavásárlási tilalmak feloldása, a megkötések felfüggesztése és a gabonaraktár intézményének kiépítése gondoskodott elsősorban a katonák és tisztviselők, majd a lakosság ellátásáról is. Utóbbinál bizonyos takarékosági

rendsabályokat is foganatosított, egyrészt erkölcsi elvek hangoztatásával, másrészt az államhatalom kényszerítő eszközével. Nagyarányú talajjavítás, telepítés, ipari és kereskedelmi növények meghonosítása növelte a piaci forgalmat. Ha a gabonaellátásban zavarok állottak be, a gabonát külföldről igyekezett megszerezni, ezért iparcikkeket adott. A közlekedési eszközök kiépítése is mindig több és több gazdaságot és nagyobb területet kapcsolt a forgalmi termelésbe, különösen a gyarmatokkal rendelkező országokban, amelyeknek finomabb agrár-szükséglete a tengerparti városok közelében koncentrált, a kenyérellátás és a nyersanyagtermelés viszont a gyarmatokra került, amelyeknek gazdasági hasznosítása kétségkívül a merkantilizmus kikezdéseinek köszönhető.

Amerika felfedezése a fehérfajnak új életteret biztosított. A római és barbár kultúra összeolvadása óta a legnagyobb jelentőségű esemény volt Európa lakosságának termelési és életrendjében. Az Amerikába vándorolt fehér ember magával vitte és meghonosította mindazokat a növényeket és állatokat, amelyek évezredek tapasztalatok alapján neki legmegfelelőbb táplálékul szolgáltak. Így vitte át az összes háziállatokat, igen sok zöldség- és gyümölcsféléket Amerikába, viszont áthozta onnan a zsírtermelés és kenyérpótlás szempontjából ma már nélkülözhetetlen burgonyát és tengerit, amely nemcsak a vetésforgót alakította át, hanem a fogyasztást is más alapokra állította és így befolyással volt a szociális kérdés mikénti alakulására is. Ma már el sem képzelhető Európa tömeg-élelmezése burgonya és tengeri nélkül. Még forradalmibb jellegű a fehér faj termelési módszereinek és életmódjának meghonosítása Délafrókában, Délamerikában és Ausztráliában, ahol kb. 6—7 millió ember él és kb. 100 millió juhot és 14 millió szarvasmarhát tart. Őslegelői olcsó takarmányt biztosítanak s a kiépített szállítási vonalak és a konzervipar az exotikus vidékek agrártermékeit (fagyasztott hús, sózott vaj, tojáspor, kondenzált tej stb.) Európa munkásosztályának olcsó tömegcikkeivé tették.

A merkantilista állam az élelmezésnek ily sokféle anyagával nem kénytelen küzdeni, de gabonapolitikája hosszú ideig, még a liberális gazdasági rendszer uralma alatt is, irányadó volt Európában és ennek utóregése a mai autarchiák élelmezési politikájában is észlelhető. A kivitt és behozatalt a belföldi áralakulástól tették függővé vagy prémiumokkal mozdították elő vagy magas vámokkal, esetleg tilalmakkal nehezítették meg. A merkantilizmus a gabonaár, a népesedés és az általános gazdasági fejlődés között kereste a logikus összefüggést és ez alapon sokáig kiegyenlítő skálát alkalmazott a belföldi búzatermelés védelmére. A búza vámtétele a belföldi gabonaárak alakulásához mérten növekedett vagy csökkent, sőt ha egy bizonyos magasságot meghaladt a gabona ára, a kivittelt megtiltották. De egyes vidékeken a gabona drágulását nem tudták megakadályozni. Ennek oka a szállítási eszközök hiányára vezethető vissza. Megtörtént, hogy az inséges várostól 50—100 kilométernyire nem bírtak mit kezdeni a felesleggel. Természetesen a mesterséges rendezés a problémát nem oldotta meg, mert a spekuláció a drágaság következtében leszállított vámtételek mellett külföldről olcsó áron szerzett gabonát s azt magasabb áron piacra dobva, a fogyasztóközönség kárára monopolisztikus nyereséghez jutott. Ezek a visszaélések befolyásolták a klasszikus közgazdák a gabonavámok elleni állásfoglalásban, különösen a Cobden által alapított liga kitartó munkálkodása a múlt század közepén a szabadkereskedelmi rendszer uralmát alapozta meg. Ez, kapcsolatban a vasút és gőzhajózás fejlődésével és a tarifális díjtételek csökkenésével, a nemzetközi hírszolgálat, a tőzsde és mindezen intézményekben érvénye-

sülő nagytőke segítségével kialakította a világpiacot, amely Európa élelmezésének és mezőgazdasági áralakulásának is döntő tényezőjévé lett.

A gazdasági liberalizmus mélyreható változást idézett elő úgy a mezőgazdaság, mint a közgazdasági élet minden vonatkozásában. A középkori kötöttségek felszámolása, főleg a nyomáskényszer megszüntetése, a szolidáris termelést, de mindenekelőtt a földesúr érdekeltségét a jobbágy támogatásában megszünteti s ez az új kisgazdára nézve fejletlen hitelszervezet mellett súlyos csapás volt. Maga a birtokforgalom szabadsága, a földvásárlás lehetőségét elméletben biztosította, valóságban a parasztcsalád évszázados otthonából és munkaalkalmából tőkebefektetést vagy spekulációs tárgyat alakított. Még ennél is súlyosabban érintette a gazdák összességét, hogy a mezőgazdasági termelés az ipar és a kereskedelem közgazdasági élet középpontjából kiszorította és a munka mellett, sőt mondhatnók a munka helyett, mindinkább a tőke lesz a termelés legfontosabb tényezője. Ennek a változásnak nemcsak a jogi rendezés, de a pénzgazdaságra való áttérés adott erőt, amely a közszolgáltatásokat, a haszont, az iparcikkek vásárlását a gazdára nézve annál nagyobb mértékben tette döntő tényezővé, minél intenzívebben termelt.

Sombart szerint a kapitalizmus létrehozásában nagyjelentőségű tőkegyűződést a nagybirtok terményfölöslegei és a kisgazdák fukarságig menő megtakarításai indították el. Ennek dacára a mezőgazdaság általában tőke- és hitelhiányban szenved, mert az ingótőke nem szívesen köti le magát hosszabb időre s így a hosszabb lejáratú ingatlan kölcsönök helyett szívesebben ad rövid lejáratú, a mezőgazdaság termelési periódusával összhangban nem álló, drága kölcsönöket. A tőkehiány és a fejletlen hitelszervezet oka azután a gazdák eladósodásának, ez segíti a mezőgazdaságtól idegen nemzetközi tőkét egy sajátos agrárszervezet létrehozásához. Az elzálogosított földjáradék lényegében véve a középkori osztott tulajdon visszaállítását jelenti, súlyos szociális és gazdasági bajokat okozva. Az eladósodott telekkönyvi tulajdonos valójában csak kezelője birtokának, igazi tulajdonos a jelzálogos hitelező. Természetesen ennek a helyzetnek szociális nyomását enyhíti az a körülmény, hogy a hitelező többnyire nem fizikai személy és az adós ebből a helyzetből a kölcsön visszafizetésével szabadulhat. Viszont a gyakorlati élet tanulsága szerint ez az elvi lehetőség nehezen realizálható. A hitel által létrehozott magasabb szervezet nemcsak közvetlenül, de közvetve is nyomást gyakorol a mezőgazdaságra, amint ezt a mezőgazdasági gépek beszerzésénél, vagy a cukorrépa stb. termelésnél adott előlegek bizonyítják. Utóbbinál a magasabbrendű ipari vállalkozás a termelés menetébe is beavatkozik.

A mezőgazdasági hitelnyújtás jóformán az ókortól kezdve magánkézben volt, a középkor kamatvételi tilalma is tág teret nyitott az uzorajellegű kölcsönadásnak. Az újkor elején, sőt részben és szórványosan a középkor második felében is, találunk ugyan városi hitelintézeteket, de ezek a földbérletet kivéve (firenzei Szent György Bank), inkább az ipart és kereskedelmet szolgálták. A mezőgazdaságból összegyűjtött tőkéket épügy, mint a magánosok, váltóra adták ki, a betéti és kihelyezési kamatláb közötti eltérés a takarékoskodási kedvet csökkentette, másrészt a magánuzsora útját egyengette. A gazda lakhelyének távolsága szerint, jórészt a véletlen szeszélye folytán, jutott csak hitelhez, miután a városban székelő pénzintézet vagy tőkés jobban ismerte a helyben lakó iparos és kereskedő vagyoni viszonyait és a mezőgazdaság rentabilitása is kisebb volt, mint az iparé és kereskedelemé. A középkori hiteljog egyéb-

ként az ősiség következtében nem magát az ingatlant, hanem a gazda személyét tette a hitel visszafizetésének biztosítékává; a mezőgazdaság tehát kénytelen volt ezt a nehézséget megkerülni. A középkori ingatlanhitel formája minden országban az volt, hogy a hiteltkérő birtokát a hitelezőnek azonnal, vagy bizonyos kiváltási határidő letelte után a kiváltásig használatra átengedte, ami az adósság törlesztését szinte lehetetlenné tette, mert a legtöbb adósnak más jövedelmi forrása nem volt. A gazda rizikóját az is növelte, hogy magánosok, sőt kisebb hitelintézetek is, kedvezőbb tőkeelhelyezés kedvéért, sorozatosan rossz termésű esztendőkből vagy kedvezőtlen terményértékesítés alkalmával felmondhatták a hitelt.

Változást jelent a mezőgazdasági hitelnyújtásban a porosz Landschaft, amelyet 1769-ben Bühring bankár tanácsára Nagy Frigyes alapított, a hétéves háború által tönkretett sziléziai gazdák felsegélyezésére. A Landschaft agrárpolitikai jelentősége a tőke összegyűjtésén kívül a gazdahitel tárgyi alapokra való fektetése és a gazda védelme volt a tőkefelmondás és a kamatfelemelés veszedelmével szemben. Az intézetet az állam és a gazdatársadalom közösen létesítette, a gazdák kényszertömörítése és egyetemleges felelőssége mellett. Az általuk kibocsátott záloglevelek eredetileg csak egy tartomány közép- és nagybirtokosainak hitelüggyét szolgálták és meghatározott birtokra és összegre szólottak. Később a hitelnyújtást kiterjesztették, a becslési eljárás egyszerűsítésével és olcsóbbátételével a kisgazdák számára is hozzáférhetővé tették. A záloglevelek, mint az adósok kényszeregyesülésének közös adósságlevelei szerepeltek, ezeket hatósági ellenőrzés mellett az adósok testülete autonóm módon bocsájtotta ki, értékesítésüket, de a kölcsön felhasználásának ellenőrzését is, főleg közjellelű meliorációknál (öntözés, árvízvédelem) és a kihitelezési határnak becslés útján való megállapítását az intézet maga végezte.

A Landschaft által követett szervezési és üzemviteli gyakorlat majd minden ország közjellelű és szövetkezeti hitelintézetei mellett a magánjelzálogintézetek üzemvitelében is irányadóvá lett. A kölcsön feltételei, a kamatláb, a folyósítás, a visszafizetés módozatai, a záloglevélkibocsátás stb. az első világháború előtt alig mutat eltérést az ingatlan hitellel foglalkozó altruista és a nyereségre törekvő európai pénzüzetek gyakorlatában. Annál nagyobb a különbség az ingatlanhiteltől lényegben eltérő üzemi és személyi hitel feltételei között. A nyereségre dolgozó intézetek a hiteltkérő gazdában nem a dolgozó embert, hanem kizárólag a biztosítékul lekötött föld tulajdonosát látták és ezért gazdasági üzemtervének racionalizálásához segítséget nem nyújtottak, rövidlejáratú hitelük a gazdasági év hosszú terminusához nem alkalmazkodott. Azon aggodalomtól hajtva, hogy a túladosodott gazdánál a hitel biztosítva nincs, a kölcsönfelvételnél csak a reális biztosítékot vizsgálták és nem a befektetés hasznosságát és várható jövedelmezőségét. Nem törődtek azzal sem, hogy helytelen gazdálkodás mellett a betáblázott ingatlanhitel kevesebb biztosítékot nyújt, mint a megbízható és szakértő gazda számára nyújtott személyi hitel.

Amily mértékben válik valamely ország természetes családi gazdasága piaci termelővé, oly mértékben nőnek a mezőgazdaság üzemi kiadásai: a géphasználat, műtrágya, erőtakarmány, munkabérek stb. Amely gazdának tehát megfelelő tőkéje nincs, hitelt kénytelen igénybevenni. A földbirtokban rejlő vagyonerőt megfelelő hitelszervezet nélkül termelési célokra és befektetésekre mobilizálni annyit jelent, mint a gazdát a tőle célkitűzésben távolálló, sőt az értékesítésben vele ellentétes érdekű félnek kiszolgáltatni, aki semmi mással nem törő-

dik, mint követelésének reális biztosításával és az adósra bízva, hogy a hitelt termelési vagy fogyasztási célokra használja-e fel. Szükségessé vált tehát az üzemi és személyi hitel számára külön hitelszervezetet teremteni, nehogy az ingatlanhitel túlméretezése a könnyelmű gazdának módot nyújtson arra, hogy földjét a fogyasztási hitel céljaira lekösse és a termelés rendes viteléhez szükséges forgótőkétől megfossa. A kisgazdára nézve e szempontok figyelembevételén kívül fontos volt még a mezőgazdasági hitel decentralizációja is, amely nélkül a kölcsöntkérő gazda személyi kvalitását, a befektetés produktivitását és gazdaságvitelét a visszafizetés egész tartama alatt ellenőrizni nem lehet. Anélkül, hogy a személyi és üzemi hitel megfelelő intézményeinek fejlődését az egyes országokban, beleértve hazánkat is, részletekig menően tárgyalnánk, csupán egy intézmény lényegét kívánjuk tisztázni, amely a világ majdnem minden államában az üzemi és személyi hitel kielégítésére nézve legmegfelelőbbnek mutatkozott.

Ez a mezőgazdasági hitelszövetkezet néven ismert Raiffeisen-egyesület, amely szerény kezdetből kiindulva, később nagy hálózatot fejleszt ki, ellenőri kötelékeket szervez, alimentáló központokat létesít. Ehhez az eredetileg társadalmi mozgalomhoz utóbb a legtöbb állam maga is hozzájárult alapítási költségekkel, üzletrészjegyzéssel, közjelleű pénzek elhelyezésével stb.

Németországban a kisemberek személyi hitel igényeinek kielégítésére a XIX. század közepén Schultze Delitzsch alapította az egyetemleges felelősség és az üzletrészek jegyzése szerint változó tőkével dolgozó ipari hitelszövetkezeteket. Az alap gondolatot a Landschaft rendszere adta, Schultze azt a városi lakosság viszonyaira alkalmazta. A Rajna vidékén tevékenykedő Raiffeisen ezt a rendszert, a mezőgazdaság természetéhez mérten, a falusi szolidaritás szellemében reformálta meg, amikor az egyetemleges felelősség elfogadásával, de komolyabb üzleti tőke nélkül, ingyenes vagy alig díjazott adminisztrációval igyekezett kielégíteni kisebb körzet mezőgazdáinak hitel igényeit. Egy vagy néhány szomszédos falu gazdáinak elhelyezést kereső tőkéit gyűjtötte össze és adta ki a mezőgazdaság számára olyan kisebb hitelszervezetek közvetítésével, amelyek az érdekeltek egyetemleges felelőssége alapján keilő biztonságot nyújtottak. Az egyetemleges felelősség és megfelelő decentralizáció mellett a szomszédosági elv lehetővé, sőt szükségessé tette, hogy a kölcsöntkérő egyén arravalóságát, jövedelmi viszonyait, üzemének szükségleteit pontosan mérjék és a kölcsönadott tőke további sorsát is figyelemmel kísérik. Szemben az inkább közjogi jellegű zálogleveles reálhitellel, ez a szövetkezeti hitel többnyire kötelezvényvel, ritkábban váltóval támogatott személyi kölcsönt jelent. A hitelszövetkezetek állandó ellenőrzése a gazdát intenzív termelésre és a forgalmi gazdaságban nélkülözhetetlen racionális gondolkodásra nevelte.

Magyarországon a múlt század utolsó évtizedeiben gróf Károlyi Sándor, György Endre és Bernát István stb. akciói révén terjedt a hitelszövetkezeti mozgalom, amelyet a kilencvenes évek végén az állam az Országos Központi Hitelszövetkezet kötelékébe tömörített. Ez látja el ma nemcsak a tagszövetkezetek ellenőrzését, hanem alimentálja is őket részint közvetlenül, vagy a Nemzeti Bank útján közvetve beszerzett pénzekkel. Angliát és Amerikát leszámítva, a mezőgazdasági hitelszövetkezeti mozgalom állami támogatása a XX. század kezdete óta majd minden európai, sőt legtöbb Európán kívül eső országban is fellelhető. A hitelszövetkezetek idővel éppen az anyagi ellátás kapcsán más mezőgazdasági szövetkezeti akciók kezdeményezőivé és gondviselőivé lettek. Így a legtöbb országban az értékesítési, anyagbeszerző, földbérlo, munkavállaló

stb. szövetkezeti mozgalom a hitelszövetkezetekhez kapcsolódott. Mindez természetesen attól függ, hogy milyen tőkeerőt képviselnek a hitelszövetkezetek. Ahol a felsorolt célokra nagyobb összegeket nagyobb területen kell megmozdítani, ott többnyire közbülső szervezetek is létesültek a központ és a tagszövetkezetek között. Sok helyütt a központ kizárólag mint alimentáló szervezet csak a nagyobb kötelek hitelének előteremtésével és adminisztrálásával foglalkozik, mint pl. Németországban, ahol a tagszövetkezetek kizárólag a körzeti szövetkezetekkel állanak összeköttetésben. Magyarországon szintén alakultak körzeti hitelszövetkezetek, ezeknek célja azonban nem a decentralizáció, hanem a középirtok hitelügyeinek ellátása. Ez a fejlődés az első világháború okozta hitelválság következménye volt.

A vállalkozó gazda tevékenységének valódi színtere a piac. A hitelkérdés ennél a funkcionál csak mint segítőeszköz szerepel és maga a termelés is, a kapitalista gazdasági fejlődés folytán, az értékesítéssel szemben alárendelt jelentőségű lett. A tőketermelésben a piac, az áralakulás és az értékesítés centrális helyet foglal el. Itt figyelhető meg legelősebben az a gazdaságtörténelmi átalakulás, amely a merkantilizmus helyi piacait, az eladó és a vevő személyes ismerettségén, szociális mérlegelésein alapuló méltányossági szempontjait háttérbe szorította a vállalkozás irányító elvével, a nyereszkezdéssel szemben.

A tőkés termelés legfőbb mozgatója, a vállalkozás, a nagyipari fejlődéssel s ezek centrumainak ellátásával kapcsolatban fejlődött a mezőgazdaságban. A nagyvárosok élelmiszerszükségletét a környék falvainak, sokszor még az illető ország terményeinek is lehetetlen kielégíteni s így azoknak is a nyersanyagszolgáltatás Thünen köreit távolabbi, sokszor tengerentúli vidékekre kellett áthelyezniök. A bizonytalan fogyasztó számára való tömegtermelés funkcióját a családi gazdaságok fölöslege betölteni nem tudta. Így pl. Angliának több vonatnyi napi vajszükségletéről csak a vállalkozás volt képes gondoskodni. A vállalkozás minden helyi kapcsolattól függetleníteni törekedett magát. Az argentinai rideg marhát feldolgozó üzem nem tudhatja, hogy az általa gyártott húskonzervet Délamerikában, vagy a Lappföldön fogyasztják-e. A mezőgazdaságot egyébként az intenzitás fokozása is szorítja a vállalkozás formái felé, a versenyképes termelés ipari előfeltételei, mint a gép, a műtrágya, védekezőszerek stb., amelyeknek előállítása sokszor az ország határain túl történik, bár ez a konstrukció a mezőgazdálkodás jellegének nem mindenben felel meg.

Mielőtt a világpiac kialakulásának történelmi fejlődésére áttérnénk, Schäffle, Rodbertus, Stein Lőrinc, Inama-Sternegg stb. mélyreható kutatásai nyomán a tőkés termelésnek ezzel kapcsolatban jelentkező kettős agrárszervezetére kell utalnunk, amelyről, sajnos, sok agrárpolitikai író sincs kellően tájékozva. A szabad piacon a gazda sem mint vevő, sem mint eladó nem egyenrangú fél a nagytőkével szemben, mert legtöbbször nem az egyes termelő áll az egyes vállalkozóval szemben, de a szervezetlen egyéni üzem, a többnyire kartellekben és trösztökben szervezett és a nemzetközi tőke által támogatott közvetítőkereskedelemmel. Az ipari kartellekkel a gazda legfeljebb a lazább szövetkezeti szervezetet állíthatja szembe, az értékesítésnél pedig nemcsak a deformált verseny, de az idegen munkát kihasználni törekvő spekuláció is nyomja, amelynek lételeme a változékonyság és a mozgékonyosság, míg a mezőgazdaság helyhez- és tradíciókhoz kötött s így a stabilitásban érdekelt fél. Különösen a kiscgazdát sújtja ez a kettős szervezet, mert a piaci szokásokat nem ismerve, kénytelen terményfölöslegének értékesítésénél a tőle idegen célkitűzésű közvetítőkereskedelem segítségét igény-

bevenni s ennek hatása alatt a családi üzem, piac számára termelő részében, az osztott termelés képét mutatja. A gazda sorsát a földesuraság, sőt a város-gazdaság magasabb összefogó szervezetében, termelésének mikéntje határozta meg, ma pedig e tekintetben az általa egyáltalán nem, vagy csak hiányosan ismert konjunktúra dönt. A kiscgazda csupán a termelésben önálló, míg az értékesítésre, az anyagbeszerzésre és a hitelszervezetre, szóval a termelés közgazdasági tényezőire, alig van befolyása. Ezeket a helyi, sőt az országos piactól függetlenül, a világpiac esélyei és a kiscgazda érdekeivel többnyire ellentétes magasabb szervezet határozzák meg, amit tetéz, hogy e magasabb szervezet, közreműködésének ellenértékéül, vállalkozói nyereséget követel. A kiscgazdáknak a piaci értékesítéstől függő jövedelme amúgy is elenyészően csekély földjáradéka mellett alig több, mint a munkabére, amelyből rossz termés, vagy hanyatló terményár mellett ipari szükségleteit, közterheit, esetleg kölcsöneinek kamatszolgáltatását fedezni alig képes.

A liberális gazdasági korszakban a családi üzemnek a nagytőke által teremtett, magasabbrendű közgazdasági szervezete sok hasonlóságot mutat a korai kapitalizmus bizományi rendszeréhez. Annyival kedvezőbb a gazda helyzete, mint az akkori háziiparosé, hogy a legfontosabb termelési eszköz, a föld, tulajdonában van és ez megfelelő hátvédet biztosít számára mindaddig, amíg nagybőrmű eladósodása a tulajdonjogot belső tartalmától meg nem fosztja. A mezőgazdasági termelés és a nagytőke által irányított piaci szervezet ellentétes érdeke okozza azután, hogy a családi üzem a nemzetközi munkamegosztás szervezetébe beilleszkedni nehezen tud s ezért sikerült, a mezőgazdasági termelés individuális természetete dacára, a közösségi gazdálkodásnak aránylag könnyen kiépíteni tervgazdasági rendszerét az értékesítés monopolizálásával és az árak megszabásával. A közösségi gazdálkodás a piaci mechanizmus szabadságával szemben ma a városgazdaság és a merkantilizmus szabályait alkalmazza a világpiacra és a nemzetközi munkamegosztásra is. Kétségtelen, hogy ez a fejlődés visszaesést jelent, mert a nemzetközi munkamegosztást és a világpiacot egyes nemzetgazdaságok, legfeljebb a nagytérgazdaság területi munkaközösségének és piaci rendjének központilag irányított autarchiájára bontja. Ezt a rendszert a francia forradalom s a nyomában járó gazdasági és társadalmi átalakulás, legalább Európában, végleg megszüntetni látszott. A napoleoni háborúk után Nyugateurópa az ipari forradalom és a közlekedési eszközök fejlődése folytán a világ legnagyobb fogyasztópiacává lett. A XIX. század folyamán legtöbb állam a világpiacot és a szabadkereskedelmet tekintette legideálisabb rendszernek, amely az egyén, a társadalom és az állam békés gazdasági érintkezésének maradó formáját biztosítja. A piac szabadsága az egyes államok gazdasági érdekein felülemelkedve, nemzetközi munkamegosztást létesített, amely mellett a kereskedelem ott vásárol, ahol az anyagot legolcsóbban szerezheti be, a mezőgazdaság pedig a legkevesebb költséggel előállítható és legmagasabb áron eladható cikkeket termeli. Ez a kapcsolat automaticæ védi a termelőt és a fogyasztót, mert fokozza a mezőgazdaság produktivitását és jövedelmezőségét, a megnövekedett nyershozadék pedig az emberiség számára tápszerbőséget biztosít. A tengeri kereskedelemmel rendelkező országokban ezt a lehetőséget úgy ítélték meg, hogy a tengerentúli agrárállamok olcsó gabonája épp olyan konjunktúra, mint az aranymezők feltárása és azt nem szabad az iparosodó országoknak kihasználatlanul hagyniok. Oppenheimer a népszaporodásban rejlő fogyasztási erő s a gabonával bevetett terület kapcsolatát mérlegelve, nemcsak a hazai termő-

területből, de az importból ítéli meg, az egy főre eső ellátási teret. Németország 1875-ben 43 millió népesség mellett, csekély gabonafőlösleggel rendelkezett. A gabonával bevetett terület kb. 13 millió hektár volt, egy főre tehát kb. egyharmad hektár ellátási tér jutott. 1896-ban, vagyis húsz év múlva, a lakosság 53 millióra szaporodott és öt millió tonna behozatalra szorult. Tekintve az exportországok alacsonyabb termelési nivóját, ennek a mennyiségnek előállítására nyolc millió hektárnyi terület szükséges s ezt figyelembe véve, minden egyes német polgárra már kétharmad hektár termőterület számítható.

A kisebb helyi piacok, amelyeken a felek egymást ismerték, előbb a nemzetgazdaság munkamegosztásában olvadtak össze, ahol már ismeretlen termelők ismeretlen fogyasztók számára állítják elő az árukat, de gazdasági tevékenységük előfeltételei azonosak maradtak. Egy országon belül a Thünen-féle körök különböző mezőgazdasági zónákat alakítanak ki: a friss tej, friss hús, finom gyümölcs és főzelék a városi zónába kerül; a szállítási eszközök, raktározás, konzerválás stb. fejlődésével ezek és az állati termékek (sonka, kolbász, zsír, sajt) szélesebb értékesítési körökbe helyezkednek, viszont a közönséges mezőgazdasági termények, így a gabona, gyapjú, bőr stb. messzebb fekvő körzetek termelőmunkájának tárgyai lesznek. Később Európa területén a nemzetgazdaságok kereteit meghaladó hatalmas fogyasztócentrumok, az iparállamok, hatása alatt a mezőgazdasági termelés Thünen-körei is az országhatárokon túl szélesednek, a belterjes földművelés az Angliát, Belgiumot, Franciaország egy részét és Németország Rajna westfaliai iparvidékét összefoglaló piac körül helyezkedik el, amely területeken a népesség szaporodása és a vásárlóképesség emelkedése állandó keresletet teremt a mezőgazdaság nemesebb termékei iránt. Dánia, Hollandia, Belgium, Svédország, de bizonyos fokig Németország és Svájc gazdái is ennek a piacnak termelnek zöldséget, gyümölcsöt, baromfit, friss húst stb. Ezekről a kultúrterületekről a gabonatermesztés Európa keleti részére, a volt Osztrák-Magyar Monarchia területére és Oroszország feketeföldi vidékére szorul, míg az extenzív állattenyésztés a Balkánra, a Volga mellé és Szibériába. A közepes intenzitású mezőgazdaság a Memel—Adria-vonalig fellendül, míg a régi kultúrterületeken a konkurrencia a gabonatermesztő gazdákat nehéz helyzetbe hozta. Az agrár és ipari országok, másrészt a mezőgazdaságból és az iparból élők között mutatkozó életszínvonalkülönbség is súlyos nyomást gyakorolt, amit az Európa keleti részén és az Egyesült Államok területén megindult ipari fejlődés újabb fogyasztó centrumai csak részben tudtak kiegyensúlyozni. De a fejlődés ebben az irányban tovább haladt. Amerika a múlt század elején még a benszülöttek barbár életmódját folytatta, ma a fehérember életszínvonalának megfelelő termelés és fogyasztás színtere. Ugyanez a folyamat figyelhető Ausztráliában, Délafrikában, sőt Indiában és Szibériában is. A múlt század 80-as, 90-es éveiben Amerika még alig vesz részt Európa ellátásában, de az Unió északkeleti részében kifejlődött ipar már belterjes mezőgazdasági gócot teremt és az extenzív földművelés a vad nyugatra, Kanadába, Argentínába szorul, az extenzív állattenyésztés pedig Délamerika egyes országaiba, Délafrikába és Ausztráliába.

A belföldi fogyasztópiacok által megindított intenzív mezőgazdasági termelés azután külföldi elhelyezést kíván s ez a Thünen-féle termelési zónák újabb eltolódását eredményezi. Az amerikai búza és fagyasztott hús Európa fogyasztópiacain ártényező lesz és az agrárkrízis a normális intenzitású termelést Európa keleti részéről Szibériába, a nomád állattenyésztést pedig az Alföldről a Balkán

hegyvidékeire, Ukrajnából Szibéria téres legelőire tereli. Igaz, hogy a fogyasztócentrumokban is változás áll be.

Az élelmet vásárló piac az első világháború után, Nyugat- és Középeurópa mellett, Afrika északnyugati partvidékére és legdélibb csúcsára, Amerika keleti részére, sőt Japánra is kiterjed és ennek megfelelően a mezőgazdasági fejlődés is újabb és újabb köröket alakít ki. Tanulságos erre nézve Teleki felfogása («A gazdasági élet földrajzi alapjai»), aki koncentrikus körökkel ábrázolja azt az eltolódást, amely a világgazdaságban 1880-tól kezdve végbement. A vásártér (város, iparterület) képezi a magját a világgazdaság piaci elhelyezkedésének. Ennél szélesebb kör jelzi a virág, vetemény, tejgazdaság termelő és értékesítő zónáját, még szélesebb kör a gyümölcs, belterjes földművelés és közeli erdőgazdaság piaci vonzókörét, azután következnek a belterjes földművelésnek és állattenyésztésnek, majd a középintenzitású mezőgazdálkodásnak, végül a külterjes állattenyésztésnek fokozatai. Amily mértékben nő akár világvonatkozásban, akár egy nemzetgazdaság keretein belül, sőt egy ország különböző vidékein, a fogyasztópiac, mint központ, oly mértékben szélesednek ki és tolódnak el a különböző mezőgazdasági fokozatot képviselő koncentrikus körök. De a Teleki-féle sematikus ábrázolás azt is feltünteti, hogy a fehérember települési területe és intenzív termelése aránylag milyen csekély részét foglalja el a földtekének, alig 6—7%-át. Természetesen az intenzitási övezetek még teljesen nem alakultak ki, ami szoros összefüggésben áll az újonnan keletkező fogyasztócentrumokkal és a világpiacot alakító közlekedési hálózattal. Új bányák feltárása, ipari központok létesülése új piacot és új kvalifikált mezőgazdasági termelést jelent. De a nemzeti piac határain belül is egyes városok és közlekedési hálózatuk szerint apróbb fogyasztási és termelési körök keletkeznek és ezek a helyi piac és a nagyobb, országos piac között munkamegosztást létesítenek, amely lehetővé teszi, hogy a mezőgazdasági üzem a távolabbi piacok kevésbé jövedelmező tömegtermékei mellett, a helyi piacokon jobban értékesíthető növényfélésekkel és állattenyésztéssel foglalkozzék és rekompenzálja magát a csekélyebb áru, de reája nézve nélkülözhetetlen mezőgazdasági termények természetéért. Természetesen a konzerválás és általában a mezőgazdasági ipar az egyes piacok vonzókörét kiegyensúlyozhatja és megváltoztathatja. Ugyancsak módosító tényező a természeti adottságok által nyújtott piaci előny. Bizonyos vidékek bora, tropikus vidékek finom gyümölcse (narancs, banán), világforgalmi cikkeké lesznek. Így szélesíti ki a fogyasztás finomodása és növekvése a piacokat kávéban és teában is. Magának a vámpolitikának szintén szerepe van a fogyasztócentrumok kialakításában. Egyes államok gazdasági politikája a nemzetközi munkamegosztás számára hatalmas piacokat teremtett, így az első világháború előtt az Angol Világbirodalom, Oroszország, az Egyesült Államok és Középeurópa országai. Viszont a helyi piacok a termés eredményének egy részét a világgazdálkodástól elvonják.

A piacok vonzása egyébként más, összetettebb közgazdasági hatások függvénye. A népszaporodás, népélelmezés, a mezőgazdasági termelés és áralakulás világpiaci relációjával már az első világháború előtt behatóan foglalkozott a szocialista David és Oppenheimer, a polgári közgazda. Szerintük a föld népei Északamerikában, Afrikában és Ázsiában az eke alá fogható búzaterület nagy tartalékával rendelkeznek és ez az oka, hogy a mezőgazdálkodás normális színvonalát elsősorban világgazdasági szempontok határozzák meg, az a természetesség, amelyet a tengerentúli mezőgazdaság ad vagy adhat az iparos or-

szágok élelmiszerellátása számára. Következésképpen e területek átlagos termelési költségei döntők a világpiaci áralakulásnál, változás csak az esetben lehetséges, ha a gabonatermesztésre alkalmas területek elfogynak.

A világpiacok kialakulása összeműködést teremtett a különböző világ-részek agrárkultúrfokai között, amely kapcsolat az autarchiás törekvés dacára, normális időben az iparvidékek és egyéb fogyasztócentrumok fejlődésével összefüggésben, mindig kiterjedtebb lesz. Erősíti ezt az a körülmény is, hogy elemi katasztrófák és a nagy háborúk bomlasztó hatásától eltekintve, a szállítási eszközök fejlődése az emberiség ellátásának időbeli kiegyensúlyozását is lehetővé teszi, tekintettel arra, hogy nincs olyan hónapja az évnek, amelyben a földteke valamely részén ne aratnának. Az egyenletesen jelentkező kenyérszükséglet tehát a földkerekség időben kiegyenlített termését a világforgalomba kapcsolja. Nem szabad azonban elhanyagolnunk a centrifugális erők hatását sem. A gazdasági élet nagyarányú fejlődésével párhuzamosan jelentkeztek a szociális bajok is, nem csupán az ipari munkásságnál, hanem a gazdák széles rétegeiben. A tengerentúli verseny okozta agrárkrízis hatása alatt a többtermelést nem kizárólag a gazda termelési felkészültsége és technikai szaktudása határozta meg, hanem az áralakulás, amely úgy a termelésre, mint a termelő osztályok életnívójára döntő hatást nyert és ennek következményeként a XIX. század utolsó évtizedében a védvamos irány az ipari fejlődésben vezető, sőt gyarmatokkal rendelkező országokban is új életre kelt. E rendszer és a nemzetközi piac szabad forgalmi rendje között erős küzdelem indult meg, amelynek elméleti alapja az állami beavatkozás kérdése. Nemcsak a szocialisták, de a szélső konzervatív körök is követelik a belkereskedelem kiépítését, sőt a gabonakereskedelem államosítását. Kifejtik, hogy az agrártermények árhanyatlása nemcsak a gazdaosztály elproletarizálódását, de a termelés extenzív irányú visszafejlődését idézi elő. Már az első világháborút megelőző évtizedben a legtöbb állam mezőgazdaságát a világpiacsal szemben a nemzeti piacon vámokkal, tarifákkal és más állami segédeszközökkel védi. Az önellátásra képtelen ipari államok gyarmatbirtokaikkal, az e nélkül szükölködők a szomszédos agrárállamoknak nyújtott, de a hazai mezőgazdaság termelési költségeit mérlegelő kedvezményekkel igyekeztek nemzeti piacukat nagyterg gazdasági piaccá szélesíteni. Az első világháború ennek a törekvésnek erős lendületet adott, a blokádnak a világpiacot részekre bontotta. A hadigazdálkodás monopolisztikus piacokat teremtett, amelyeken az egész terménykereskedelem központosítva, állami ellenőrzés alá került, hogy a fogyasztás érdekét ezzel, továbbá az ármaximálással és a terményrekvirálással biztosítsák. A termelésre ez a megkötöttség csak részben volt jó hatással. Másként érvényesült az entente és a központi hatalmak országaiban. Az entente hatalmak, különösen a tengerentúli országok, termőterületüket nagy arányban gyarapították s ezt a hadiszállítások a háború tartamára, de az angol, belga, olasz, sőt a francia piac felvevőképessége maradandóan is, biztosítani látszott. 1925—28 között a világ búzatermő területe, nem számítva Oroszországot, 10%-kal volt nagyobb, mint a világháború előtt, 1924-től kezdve a búzatermő terület állandóan növekedett és közben Oroszország is megjelent a nemzetközi búzapiacra. A világpiacra döntő négy búzatermelő ország: Kanada, Egyesült Államok, Argentína és Ausztrália 1924—29 között 20%-al növelte búzatermő területét. A világ gyapottermelő területe már 1921—25 között 10%-al volt nagyobb, mint a világháború előtt (1909—1913), 1925—29 között újabb 20%-kal növekedett. Az európai cukorrépa-terület 1929-ben

23%-kal volt nagyobb, mint a világháború előtt, pedig a nádcukor termelése 70%-kal nőtt a világháború előtti állapothoz képest.

Ellentétes irányt mutat Európa mezőgazdasági fejlődése. Európa a világháború előtt sem volt képes önmagát ellátni. 130—140 millió q kenyérgabonát hozott be tengerentúlról, pedig akkor még az ipari centrumok ellátásában Oroszország is résztvett. Természetes, hogy a központi hatalmak a hiányt a mezőgazdaság intenzitásának fokozásával igyekeztek pótolni, addig, amíg ezt az anyag- és munkákézihiány meg nem akasztotta. A háború befejezte után e területen a termelési egyenleg nagy hiánnyal zárult. Az 1921—25. évig terjedő időszakban több, mint 180 millió q-val kisebb volt a terméseredmény, mint az 1909—1913 közt. A búza- és a rozstermelés 12%-kal, Oroszországban 34%-kal csökkent. Viszont a lélekszám, dacára a háborús veszteségeknek és az egykének, emelkedést mutat. A különbséget a csökkent fogyasztás egyensúlyozta ki, másrésről a burgonya és kukorica tömegfogyasztásának emelkedése, a vásárlóképesség csökkenésével arányban. De szerepe volt ebben a gazdagabb országok (elsősorban az angolszászok) magasabb életnívójának is, amely a zöldség- és gyümölcsfogyasztás növekvésén kívül vajban, kakaóban, zsírban, húsban stb. 65%-os emelkedést mutat a kenyérfogyasztás terhére.

Megérthető tehát, hogy a világpiac eddigi szerkezetét a fogyasztásban és termelésben beállott forradalmi változás szétbontotta. Európában ehhez aktíve is hozzájárultak a gazdasági következményekkel nem számoló békeszerződések, amelyek évszázadok alatt kifejlődött, egységes gazdasági területeket és munkaközösségeket, mint pl. az Osztrák-Magyar Monarchiát, részekre bontották és a termelőerők szétválasztása, egészségtelen vámhatárok, az újonnan létrehozott államok berendezkedésével együttjáró költségek, valutáris nehézségek, a gazdasági élet megzavarásából származó munkanélküliség által közgazdasági anarchiát idéztek elő. Európa államai számára nem maradt más, mint a közösségi gazdálkodás kísérlete, hogy a kaosz, amely az egymást kiegészítő termelést az országhatárokon túlra helyezte, virágzó ipartelepeket természetes nyersanyagforrásoktól, agrárterületeket állandó vásárlóiktól megfosztott, messze-emenő állami beavatkozással megszüntethető legyen. Eleinte a békebeli eszközök igénybevételével igyekeztek a világpiac szerkezetét, legalább elvben fenntartani. Fokozták a vámvédelmet egyrésről, másrészt, különösen az agrárországok, a fogyasztás, termelés, tárolás és feldolgozás kisebb-nagyobbmértvű megszervezésével és szabályozásával a szabad piacon keresik termelésük jövedelmezőségének biztosítását. Agrárpolitikai szempontból könnyebb helyzetben voltak az agrár- ipari országok, mint pl. Olaszország, Németország, Svájc, amelyek a külföldről olcsón vásárolt gabona és a belföldi agrártermények árának méltányos összeegyeztetése révén biztos alapot találtak a hazai termelés védelmére, sőt intenzitásának fokozására. Ezt a rendszabályt tarifális kedvezményekkel, behozatali kontingensekkel, prémiumokkal stb. támasztották alá. Sajnos, ezeknek az országoknak pénzügyi helyzete csak részben engedte meg a külföldi piacok igénybevételét. A háború pusztításai és a jóvátétel ezeknek az országoknak vásárlóképességét is aláásta, aranykészletük és devizájuk elfogyott és őket pótanyagok alkalmazására szorította. A gyapjú-, len-, sőt a gyapotszöveteket a műselyem szorítja ki. A szegény ember búzafogyasztását a burgonya és szójabab pótolja. A gabonabehozatalt a burgonya, zöldség és gyümölcs termelésével, sokhelyütt az élelmiszerek szétosztásának racionalizálásával igyekeztek ellensúlyozni, ami a belföldi mezőgazdaság számára is csökkentett értékesítési lehetőséget jelentett.

A világpiac szétesésénél nem szabad figyelmen kívül hagyni a fogyasztást ellátó termelőterületek eltolódását sem. A háború alatt a közép- és keleteurópai országok terményei a blokád miatt nem tudtak a nyugateurópai iparvidékek fogyasztópiacaira eljutni s ezeken a piacokon, dacára a háború előtti kapcsolatok helyreállítását célzó jóindulatnak, a tengerentúli agrártermelés a béke helyreállta után is megtartotta vezetőszerepét, márcsak azért is, mert a kelet-európai országok eladósodása, sok helyen pénzügyi összeomlása, munkanélkülisége s egyéb gazdasági bajai a nagyobb arányú vásárlási hitelnyújtást lehetővé nem tették. Ez a körülmény viszont az európai agrárországok vásárlóképességét, valutáját, külföldi kötelezettségeinek teljesítését érintette hátrányosan.

Ezek az országok az államcsődöt csak külföldi kölcsönökkel, a magán-gazdaságok csődjét moratóriummal és az adósságok devalvációjával tudták ideig-óráig fenntartani, míg a 30-as évek pénz- és hitelválsága a nemzetközi kölcsönök felmondásához és ezzel az adós-országok vásárlóképességének világhozzászólásához nem vezetett. A világpiac szempontjából nem enyhített, sőt talán súlyosbított a mezőgazdasági és ipari konjunktúra ellentétes mozgási iránya, amelynek következtében a mezőgazdasági termények jelentős része eladatlan maradt és a készletek az esetben is állandó nyomást gyakoroltak a terményárakra, ha egyébként, mint 1929-ben, a katasztrofális rossz termés az árjavulást lehetővé tette volna. A helyzet megítélésénél azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az agrárcikkek exportja a világforgalomnak $\frac{1}{4}$ -ét, az agrárországok kivitelének pedig több, mint 50%-át teszi ki s így a világpiac funkciójának helyreállítása csak az ipar szektorából nem lehetséges.

Külön kell mérlegelnünk az európai agrárországok helyzetét. Ezeknek nem állott módjukban a belföldi árakat a külföldi behozatal árkülönbözetével kiegyensúlyozni. Reájuk nézve tehát a piac szabadsága és az exportlehetőség életkérdés volt. Ezzel az iránnyal próbálkoztak a legelső időkben. Viszont ebben akadályozták őket a háború alatt lecsökkent mezőgazdasági termelés helyreállításának lehetősége, a tőkehiány, a fokozódó állami költségek, növekvő közterhek és a szociális kérdések gyors megoldásának — különösen a birtokreformnak — intenzitáscsökkentő hatása. Kevés könnyítést jelentett a békeidők egyik legnagyobb versenytársának, Oroszországnak a nemzetközi munkamegosztásból való kikapcsolódása, mert ezzel szemben nemcsak Amerika, de a Brit Birodalom versenye is sujtotta őket. Ezek az államok nagy áldozatokat hoztak agrárfeleslegeiknek elhelyezése érdekében és tőkegazdaságuk lehetővé tette, hogy a fogyasztópiacokon terményhitelt nyújtsanak, viszont a legyőzött európai országoktól tartozásaik fejében sem voltak hajlandók árucikkeket elfogadni. E területeken fokozta még az értékesítési nehézségeket a mezőgazdaság intenzitásának egyébként kívánatos technikai alátámasztása is, melyek közül felemlítendő a növényélet és termőképesség titkainak hasznosítása, pl. a Kanadában kitermelt fagyálló őszibúza, Jávában a nagyobb terméshozamú cukornád kitenyésztése, a szójabab és a gyapotféleségek termelésének meghonosítása olyan területeken, ahol azelőtt mindezeket csak kísérleti célokra termelték. Ide tartozik a termelés mechanizálása is. Nemcsak Északamerikában, de Argentínában, Ausztráliában és Oroszországban a traktor, a kombinált arató- és cséplőgép alkalmazása a tömegtermelést ott is lehetővé tette, ahol azelőtt más, mint legelőgazdaság elképzelhetetlen volt. A tropikus országok ültetvénygazdálkodása is alacsony termelési költségeivel odáig fejlesztette a termelést, hogy speciális terményekben (tea,

kakaó, kávé) az árakat, sőt az eladhatóságot is, csak a készletek egy részének megsemmisítésével lehetett biztosítani.

Ily körülmények között a világpiacon zavartalanságát biztosító árstabilizáció minden törekvés dacára meddő maradt. E tekintetben érdekesek Timoshenko Wladimir 1933. évi kutatásai (World Agriculture and the Depression), aki a két világháború közötti válság okait a megelőző évek mezőgazdasági ár hanyatlásában vélte felfedezhetőnek. E század 30-as éveinek elején az agrártermények világpiacon 60—70%-kal, sok cikkben 90%-kal esett. Nálunk a tiszavidéki búza az első világháború előtt kb. 33 P-s árnívót mutatott, 1933-ban alig valamivel többet 7 P-nél. De ugyanez a jelenség észlelhető Amerikában is, mert míg 1925-ben a legkitűnőbb minőségű Manitoba-búza ára q-ként 47 P volt, 1933-ban ez alig került valamivel többre 10 P-nél.

Az árak kiegyensúlyozását tőkeerős országok közraktári hálózatuk kiépítésével, esetleg, mint az Egyesült Államok, államilag támogatott poolokkal igyekeztek megkísérelni, természetesen nem sok eredménnyel. A kisüzemi országokban, minden mástól eltekintve, az elsődleges feltétel, többnyire a megfelelő tárolóhelyiség is hiányzik. Magyarországon pl. a forgalomba kerülő búzamennyiségnek mindössze $\frac{3}{4}$ részét vagyunk képesek raktározni, vagy, mint a bornál, nemcsak pince-, de hordóhiánnyal is küzdünk. Egyes országok kiviteli intézkedéseket, külkereskedelmi hivatalokat létesítettek, hogy a világtermelés gabonafőlösegeit állandóan számontarthassák, a minőségvédelemre, a védjegyre, a kereskedelmi szerződésekben lefektetett előírások betartására ügyeltek, az eladatlan készleteket intervenciók vásárlásokkal, kiviteli prémiumokkal, lombardhitelekkel, adókedvezményekkel stb., stb. igyekeztek eltüntetni, Magyarország ezenkívül árkiegyenlítő segítséget is adott (holetta).

Talán még ennél is jelentősebb kísérlet volt a nemzetközi gabonaértékesítés zavarainak kiküszöbölésére és ezzel a piaci szerkezet szabadságának biztosítására a különféle nemzetközi gabonakonferenciák összehívása és a világtermelés kontingentálására vonatkozó megegyezés. Sajnos, úgy a londoni megállapodások, mint a dunai államok gazdasági összemunkálása érdekében kidolgozott tervezetek eredménytelenek maradtak, jóllehet minden egyes szerződőfél tudatában volt annak, hogy ez a megállapodás nemcsak gazdasági, de külpolitikai kérdés is, mert a gazdasági feszültség, amint a következmények mutatták, könnyen fajulhat fegyveres összeütközéssé. Viszont ezeknek a gazdasági terveknek megvalósításához nyugodt politikai atmoszféra és megértés szükséges, ami, sajnos, a két világháború között hiányzott és ez volt az oka, hogy a világpiacon és vele együtt a gazdasági szabadság gondolata mindinkább háttérbe szorult és az állam gazdasági mindenhatóságának elve nemcsak a totális gazdasági közösségekben, de a magántulajdon alapján termelő országokban is, messzemenően előnyomult. Fokozta a zavart a legtöbb ország társadalmi fejlődése is. Az egyes termelőosztályok gazdasági érdekeiknek egyoldalú kihangsúlyozásával már a termelés zavartalanságát és eredményességét, sőt az államhatalmat is veszélyeztették, aminek logikus következménye volt az állami beavatkozás különböző fokainak érvényesítése. Az autarchiák kialakítása nemzeti piacokra szaggatta a világpiacon és többé-kevésbé felbontotta a nemzetközi munkamegosztást is. Még ott is, ahol a magántulajdon és az egyéni kezdeményezés és vállalkozás szabadsága maradt a termelés alapja, korlátozták a gazdasági szabadságot, mint azt az olasz gabonacsata és a német Élelmezési Rend bizonyítja. A nép ellátása élelem, ruházat és egyéb szükségletek terén az államhatalom közigazgatási fel-

adata lesz, bár ezt igyekeztek a termeléssel összhangba hozni, ügyelve arra, hogy egyes termelési ágakon belül különböző csoportozatok érdekei a többiek rovására túlságosan előtérbe ne kerüljenek. Különösen arra kellett törekedni, hogy a munkásság fegyelmezése, a munkabér rögzítése az életnívó és vásárlóképesség átmeneti csökkentése dacára se érintse károsan a termelést és hogy a termelésben, különösen a mezőgazdaságban, a hitel, a vetőmag, állat- és gépszegek igazságos szétosztása biztosítva legyen. Végül ügyelni kellett, hogy ugyanazon termelési ágban és szétosztási processzusnál a különböző termelőcsoportok gazdasági egyensúlya fel ne boruljon. De bármennyire igyekezett is a totális, vagy félig közösségi gondoskodás a termelési egyensúly megtartását és a szociális kiegyenlítést a szabályozott piaccal alátámasztani, ez mind a világpiac szétesését munkálta, megnehezítve a normális állapotokhoz való visszatérést. Hogy ez a fejlődés a mezőgazdaság munkamegosztása tekintetében a szomszédos forgalom, vagy a nagyterg gazdaság, esetleg a nagyobb államok elzárkózása és kényszerrel szabályozott piacai felé halad-e, azt ma megítélni nem tudjuk, de kétségtelen, hogy az összes tényezőknek és az agrárpolitikai eszközöknek együtthatása lesz csak képes a világpiac szabadságát újból és tartósan megalapozni. Nem csupán árkérdésről, a mezőgazdaság és a belőle élő társadalmi osztályok stabilitásáról van szó, hanem arról, hogy az emberiség a gazdasági szabadság munkamegosztásának s így ellátásának és termelésének évszázados szerkezetét, a rendező, szabályozó, irányító piaci szerkezetet fönn akarja és tudja-e tartani, vagy kénytelen lesz helyt adni az állami gazdálkodás kötött rendszerének, amely az emberi gazdálkodás története szerint nemcsak a gazdasági, de a személyi szabadság korlátozását is kénytelen fennmaradásának föltételei közé iktatni.

IV. FEJEZET.

Az emberiség ellátása.

1. §. Az ember mezőgazdasági szükségletei.

A termelés a szükségletkielégítés szolgálatában. — A fogyasztás, mint a termelés kiindulópontja. — A táplálkozás alapanyagai, a kalóriaszükséglet. — A fogyasztás iránya. — A fő agrártermékek, illetve szükségleti cikkek. — Az ember fogyasztási szükséglete.

A közgazdaságtan a fogyasztás kérdésével aránylag keveset foglalkozott, aminek oka, hogy abban egyéni és nem az egész közgazdaságot érintő kérdést látott. A történelmi áttekintésből tudjuk, hogy úgy a földesuraság, mint a faluközösség és a városgazdaság aránylag kicsiny körzet ellátási gondját viselte, amit könnyű volt a termeléssel összhangba hozni. Kivételes funkcionális zavarokat, a háborút és a döghalált Isten különös büntetésének tekintették, amivel szemben nem gazdasági intézkedésekre, hanem alamizsnálkodásra van szükség. Legelőször a városgazdaság körében találkozunk gabonapolitikával, bár ez sem öltött nagyobb méretet, mint ahogyan a merkantilistáknak a hadsereg és hivatalnoki kar ellátására irányuló intézkedései sem haladták túl a gabona szabad forgalmának, gabonaraktárhálózatnak, takarékosági tanácsoknak, a termeléssel lazább összefüggésben álló körét. Ha éhínség fenyegetett, külföldről hoztak gabonát és eltiltották a gabonakivitelt. Az élelmezés mai nagyságú méretei, az akkor túlnyomórészt agrárius Európában különösebb problémát nem jelentettek. A klasszikus közgazdaságtan, amint fennebb láttuk, a termelésre és az értékesítésre irányítja kutatásait, ehhez zárkózott föl a klasszikus agrárpolitika is, feledve azt, hogy minden gazdasági munka célja, oka és hajtóereje az emberiség szükségleteinek kielégítése. A modern agrárpolitika a fogyasztásból indul ki, talán éppen David és Kautsky munkáinak hatása alatt, akik a föld, de egyéb termelési eszközök államosítását is a szegényebb társadalmi osztályok életnívójának, főleg táplálkozásának vizsgálata alapján követelik. Viszont a fogyasztást önmagában véve, még statisztikai kimutatások alapján sem lehet, mint egységes elméleti alapot, kiindulópontnak venni. Először is meg kell állapítanunk, hogy van produktív és improduktív fogyasztás, amire már a fiziokraták is utaltak, követelvén a luxus megfékezését, bár ennek termelésfejlesztő hatását is elismerték és kellő arányosítást sürgettek. De éppen utóbbinál figyelmet érdemel a szükségletek fejlődése is. Így például sok közszükségleti cikk, mint a cukor, kávé, tea, régebben luxusnak számított. Itt tehát figyelembe kell vennünk Lexisnek az élelmezési és élvezeti cikkekre vonatkozó felosztását, amelynek alapján alsó határnak egy szerényebb fizetésű tanult középosztálybeli család átlagos szükségletét veszi és az azt meghaladó kiadásokat tekinti luxusnak.

Az ellátás kérdését szorosabb vagy tágabb értelemben vehetjük. Meg-

különböztethetjük az egyes ember, közületek, nemzetgazdaság, vagy az emberiség fogyasztását, különválaszthatjuk az élelmezés, ruházkodás, lakás, fűtés stb. szükségleteket. Természetesen vannak ezenkívül ipari, kulturális, vallási szükségletek is, de ezek anyagát nem a természet és a mezőgazdálkodás adja, s így az agrárpolitika munkakörén kívül fekszenek. Kétségtelen, hogy a ruházkodás és az építkezés a határvonalon van, mert a fát, követ, szénstb. az őstermelés szolgáltatja s a textilipar minden anyaga, még a textilkémia által feldolgozott pótanyagok is, mezőgazdasági termékek. A ruházkodás alapanyaga a gyapjú, kender és len s az ezeket lassan kiszorító gyapot a nemzetközi munkamegosztásban jelentős agrárcikk, mert kötve van a természet által meghatározott termelési föltételekhez.

Az agrárpolitika szempontjából, de talán az emberiség szempontjából is, legfontosabb a táplálkozás és az ezzel szoros kapcsolatban álló élelmiszertermelés. A szükséglet és ellátottság kérdését föltétlenül tisztázni kell, mert enélkül a mezőgazdasági termelés feladatkörét nem tudjuk meghatározni. Kiindulópont csak az ember fiziológiai szükséglete lehet, amelyre tájékoztatást az orvostudomány ad. Az élettan és a közegészségtan művelői behatóan foglalkoztak e kérdéssel, viszont közgazdasági vonatkozásait a gazdasági földrajz művelőin kívül csak néhány munkában találhatjuk meg. Elsősorban az Reich Eduard berni orvos-tanár 1860-ban megjelent *Nahrungs und Genussmittelkunde* c. munkájában, melyet ha Teleki, Richgraber, Fodor gazdasági földrajzának adataival, de különösen Haushofer: *Das agrarpolitische Weltbild* és Hintze: *Geographie und Geschichte der Ernährung*, valamint Semjanov: *Die Güter der Erde* c. műveivel egybevetünk, elég pontosan észlelhetjük a néptáplálkozás anyagának történelmi fejlődését. Reich és Richgraber munkájának megjelenése között eltelt 80 esztendő változásai világosan mutatják, hogy az emberiség táplálkozásának iránya alaposan megváltozott, egyrészt a fehér ember települési területének kiszélesedése, életrendjének térhódítása, másrészt az exotikus vidékek termelésének világpiaci bekapcsolódása következtében. A gazdasági élet fejlődésének legérdekesebb fejezete, a gazdasági földrajz által először tárgyalt fogyasztócentrumok termelési körzeteinek áthelyeződése Nyugatról Keletre, majd a tengerentúli országokba.

Az ember, mint minden élőlény, organikus anyagokat kénytelen magához venni és áthasonítani, hogy életét fenntarthassa. A szükséges anyagokat a természet nyújtja s ezt egyszerű gyűjtögető munkával nyers állapotban, a fejlődés magasabb fokán pedig céltudatosan kiválasztva, sütés, főzés, szárítás, feldolgozás útján átalakítva használja föl vagy megfelelő eljárások és berendezések segítségével készletként gyűjti össze. Az emberiség ellátottságának mérlegelésénél biztos alapot a természettudomány nyújthat, amely az egyes ember napi energiaszükségletét és annak összetételét határozza meg. A közgazda, de a statisztika technikai művelete is az orvosi tudomány megállapításai nyomán indul el, amely azt kutatja, hogy a test fölépítéséhez szükséges sejteket hogyan tudjuk föntartani és szaporítani, honnan vesszük a hőmérséklethez és izomerőkifejtéshez szükséges energiát. Az orvosi tudomány megállapítása szerint az élelmi-szerek legfontosabb szerves alapanyagai a fehérjék, zsírok és szénhidrátok. A fehérje elsőrendű építőanyag, fehérjét szolgáltat a hús, a tej, sajt, tojás, amelyekből az emberi szervezet 90—97%-ot értékesít. A növényi eredetű anyagokban is (liszt, burgonya, hüvelyes vetemény) van ugyan fehérje, de ezeknek kihasználási arányszáma sokkal gyengébb s így nagyobb mennyiség fogyaszt-

tását követelik. Az egyes ember napi fehérjeszükséglete általában 50—60 gramm és a táplálkozásban szerint ezt a foglalkozás nem befolyásolja, de döntő befolyása van erre az áralakulásnak és a jövedelmi viszonyoknak. A fogyasztás kétségkívül az állati eredetű táplálék felé halad és ezt az irányt követi a nemzetek szövetségének élelmezési bizottsága, amikor az egy főnek szükséges napi fehérjemennyiséget 100 gr-ban állapította meg. Ennél nagyobb fehérjefogyasztás fiziológiai szempontból már pazarlás. A szervezet fehérjeszükséglete életkorok szerint változik, fiatalabb korban relatíve nagyobb.

A táplálkozás másik alapanyaga a zsiradékok csoportjába tartozik, lehet állati eredetű (zsír, szalonna, vaj stb.) vagy növényi (étolajok, mák, dió stb.) és különösen az izommunkához szolgáltat energiát. Egy felnőtt fogyasztó napi zsírszükséglete 60—100 gr között változik. Felhasználása a bélben kezdődik, s ezért a gyomorban jóllakottság érzését kelti, ami miatt a nehéz testi munkát végzők előszeretettel élnek vele. Túlzott zsírfogyasztás azonban a szervezetre káros.

A táplálkozás harmadik alapanyagát a szénhidrátok alkotják. A test energiaszükségletének pótlására szolgálnak és a szervezet alakítja azokat zsírrá és fehérjévé a növényi anyagokban, főleg a kenyér és tésztaeműekben előforduló keményítőtől. Ide tartozik a búza, és egyéb gabonák lisztje, darája, a kása, rizs, de a cukor és a méz is. Nagytömegű szénhidrátot tartalmaz a burgonya, míg a zöldség, friss főzelék, gyümölcs csak kisebb mennyiséget (10%) szolgáltat. A szárazfőzelék keményítőtartalma már jelentékenyebb (50%). A néptáplálkozás 80%-ig a szénhidrátokra, főleg az őrleményekre és a burgonyára támaszkodik, mert ezek jelentékenyen olcsóbbak és a szervezet a kelleténél nagyobb mennyiségben fogyasztott szénhidrátot zsír alakjában raktározza el s így a zsiradék az olcsóbb anyaggal bizonyos mértékig pótolható. A szénhidrát-fogyasztás napi mértékét fejenként 4—600 gr-ban határozzák meg, amely fokozódó testi munka esetén arányosan növekszik. Természetesen a táplálkozás tömegszükségei mellett szerepet játszanak még a vitaminokat és ásványi anyagokat szolgáltató gyümölcsfélék, a fűszerek, kábítószeres és italok is. Ezeknek hatása nem ugyanaz, mint az élet fenntartásához szükséges tápszereké.

A három táplálkozási alapanyag együttesen szolgáltatja a test fenntartásához és energia-kifejtéséhez szükséges kalóriamennyiséget. A kalória az a hőmennyiség, amely egy liter víz hőfokát 1 Celsius fokkal képes emelni. Ezt a hőmennyiséget az emésztés alkalmával végbemenő lassú égési folyamat termeli. Legnagyobb égési hőkifejtése a zsiradéknak van, ezért annak fogyasztása a hidegebb klímájú vidéken fokozott, míg a mérsékelt égőv alatt a legfontosabb kalóriaszolgáltató anyag a kenyér.

A táplálkozásnál, különösen a gabonaféleségeknél az ember legerősebb versenytársa a háziállat. A takarmányozásnál mértékül nem a kalóriát, hanem a keményítőértéket alkalmazzuk, amelynek Kellner-féle kulcsa komplikált számítást tesz szükségessé, általában véve a keményítő értékegység és a kalória átszámítási kulcsa: 1 kg keményítőérték = 4800 kalória. Az élelmiszerfogyasztás nagyságát, egy ország, vidék, vagy város lakosságát véve tekintetbe, vagy pénzérték, vagy kalóriaérték szerint számítják.

Az egyes ember kalóriaszükségletét az életkor, testmagasság, testsúly, foglalkozás, a faj, a társadalmi osztály stb. együttesen határozzák meg. Természetesen ennek megállapítása szintén elég bonyolult. Egészen primitív megállapítás, az orvos által előírt kalóriamennyiségnek fejszám szerinti általánosí-

tása. A statisztika ma már a 9 éven aluli fogyasztását 0·5, a 10—14 évesig 0·75, a 15 éven felüli férfiakét 1, és a 15 éven felüli nők fogyasztását 0·9 arányszámmal értékeli. Németországban pl. megállapították, hogy a háború előtti és utáni húsfogyasztás különbözetét az összlakosság kormegoszlásában történt változás okozta, a háború előtt a fiatalabb korúak száma volt túlnyomó s ezeknél a tej, cukor stb. fogyasztás nagyobb. Az egyes tápanyagokra a növekvő korosztályoknak, ismét másokra inkább a felnőtteknek van szüksége. A foglalkozás is befolyásolja a táplálkozást. A fehérjekalória legszükségesebb a 12—20 éves korcsoportban, amikor a test fölépítése folyik. Az emelkedés itt kétszeres lehet. A zsírkalória 20—30%-os arányszáma a végzendő munka nehézségétől függ, viszont a szénhidrátok 50—70%-os kilengését a társadalmi osztályok vásárlóképessége befolyásolja. Ha a nehéz testi munka helyébe a zárt helyiségben fokozódó mértékben folytatott szellemi és idegmunka lép, ez és a női munka is több zöldség- és gyümölcsfogyasztást jelent, a hús és a szénhidrát rovására. A különböző népek étkezési rendjét a történelmileg fejlődött szükséglet irányítja, amelyre elsősorban az éghajlatnak, másodsorban a termelés irányát és minőségét meghatározó talajnak van befolyása. A hidegebb égöv alatt magasabb, trópusi vidékeken alacsonyabb kalóriamennyiségre van szükség. Észak átlagos kalóriamennyisége Középeurópában már túltáplálás, trópusi vidéken elfogyaszthatatlan. A táplálkozás racionalizálására vonatkozó törekvések csak bizonyos mértékig vezetnek sikerhez, a szükségletek és a termelés együttes változtatásának lehetősége szerint. De szerepet játszik a táplálkozástechnika fejlődése és a vonatkozó ismeretek terjedése is. Nagy szerepet játszik a táplálék ize és zamata is, amely a főzés segítségével fokozható.

A kalóriaszükséglet meghatározásánál három különböző tényezőnek van szerepe: az élettani körülményeknek, a társadalmi szükségleteknek és az ellátási lehetőségeknek. Az agrárpolitika tárgykörébe utóbbi tartozik, de alapos munkát csak akkor végezhet, ha az orvos és a fogyasztási statisztika alapján a másik két tényezővel is tisztában van. Ez megóvjá a teoretikus túlzásoktól is, mint aminő az aratómunkás napi 6000 kalóriás táplálkozási szükséglete, amely szöges ellentétben áll az aratómunkások évszázados tapasztalatával, hogy a túltáplált egyén ezt a nehéz munkát nem bírja.

A kalóriaszükséglet mértékére nézve többféle adatunk van. A British Medical Association vizsgálódásai alapján az angol egészségügyi minisztérium egy felnőtt férfi fejadagját 3400—4000 kalóriában, középnehéz munkát végzőét 3000—3400, könnyű munkát végzőét 2600—3000 kalóriában állapította meg. A nőbérnoka esetén 2800—3000, a háztartásban 2600—2800 kalória. Fiúé 14—18 éves korban 3000—3400 kalória, leányé ugyanakkor 2800—3000 kalória. A gyermek 12—14 éves korban 2800—3000 kalóriát igényel. A napi fehérjeszükséglet 80—100 gramm és függ a kortól, a testi állapottól, a munkától és a klímától. A fehérje egy része teljes értékű fehérje legyen, azaz állati fehérje, ilyen a tej, tojás, sajt, hús és hal.

A Nemzetek Szövetségének élelmezési bizottsága a mérsékelt égöv alatt élő felnőttek napi kalóriaszükségletét 2400 pontban állapította meg, ha nehéz testi munkát végez, utóbbinak óránkénti pótlékolását 75—500 pontban, a munka nehézsége szerint. Ugyancsak a Népszövetség népélelmezési bizottsága egy másik mértéket is alkalmaz, az úgynevezett «élelmiszerek-kosarat», amely egy átlagos angol ipari munkás normális napi élelmiszerszükségletét (kenyér, hús, cukor, tej, vaj, sajt, zöldség, gyümölcs stb.) tartalmazza s ez alapon számítja úgy a kalóriát, mint a megélhetési indexet. Természetesen mind a két mérték

relatív, mert a legtöbb ország társadalmi rétegeződése, étrendje, jövedelmi viszonyai eltérők az angoltól. A legcélravezetőbb kiindulási pont, ha alapul azt a fejadagot vesszük, melyet a különböző országok hadseregeik részére állapítanak meg. Így egy kb. 3000-es átlagos kalóriaszám adódik. Németországban fejenként megállapítottak: 120 gr fehérjét, 80—100 gr zsírt, 500—600 gr szénhidrátot, összesen 3400 kalória értékben. Franciaországban a hadseregnél a fejadag 3000—3400 kalória. A lengyeleknél 3476 és pedig 250 gr hús, 800 gr kenyér, 50 gr zsír, 700 gr burgonya, 200 gr friss főzelék. Az oroszoknál a fejadag összértéke 3580 kalória, 1 kg kenyér, 250 gr hús, 50 gr zsír, 350 gr burgonya, főzelék és cukor. Legmagasabb a fejadag a svédeknél, ahol 3680—3800 kalória a katonák napi ellátása. Az egyes országok gazdasági, társadalmi és kulturális helyzete eltérő lévén, nemcsak a kalóriák abszolút száma különböző, de ezen belül is lényeges eltolódás jelentkezik a táplálkozás három alapanyaga között, a szénhidrát-fogyasztás rovására a fehérje-fogyasztás növekszik, bár a gabonafélék és a burgonya, mint tömegélelmicikk, mindig túlsúlyban marad. Az alapanyagok mikénti megoszlását elsősorban a statisztika igyekszik tisztázni, miután eredményeiből fontos gazdasági és társadalompolitikai következtetéseket lehet levonni. Sajnos, az adatok használhatóságához sok szó fér, mert az egyes háztartások számadási könyvei pontatlanok és az egyes családok népességétől, korszerinti megoszlásától, jövedelmi viszonyaitól függőek. Különösen megbízhatatlanok a falusi nép táplálkozására vonatkozó fölvételek, mert a falusi ember általában véve gyanús szemmel fogadja a kérdezősködést, helyzetét céltudatosan tünteti föl rosszabbnak, mert adóemeléstől tart, ha bármely vonalon jómódot mutat. Különösen áll ez a friss húsfogyasztást illetően, amelyet luxusnak tart. A házi vágásokról (sertés, baromfi) semmiféle statisztikánk nincs és csak a városok vágóhídi statisztikájából és a városi lakosság húsfogyasztásának kombinációjából (három személyre számítanak egy sertésvágást) lehet közvetve a házilag levágott sertések számára következtetni. Valamivel biztosabb alapon nyugszik gabonafogyasztás mérése, amely a malmok őrlési statisztikájával ellenőrizhető, de gondolni kell itt is a házi darálások által nyerhető lisztre, továbbá, hogy a gabona takarmányozási célokra is felhasználható s ennek mennyisége a húsfogyasztással arányban emelkedik. Nem egészen pontosak, de megbízhatóbbak a városi lakosság fogyasztására vonatkozó adatok, amelyeket a vágóhídi és a vásárcsarnoki statisztika (tej, tojás, főzelék stb.) szolgáltat. Ezeknek mérve is változik az idény, a jövedelem és az áralakulás hullámozása szerint.

Élettani szempontból a szükséges kalóriamennyiségen kívül a táplálék alapanyagának arányszáma fontos, az t. i., hogy elegendő-e a fehérje és zsír-fogyasztás, vagy ezt szénhidrátokkal kénytelenek pótolni. Nagy átlagban az ember évi egymillió kalória értékű tápanyagának $\frac{3}{4}$ része növényi és csak $\frac{1}{4}$ része állati eredetű. Az 1938-ban a Népszövetségben tartott ételmezési konferencia megállapította, hogy a szegény nép tápláléka túlnyomólag gabonanemű és burgonya, míg az állati eredetű hús és zsír, tejtermék, továbbá a cukor, gyümölcs, zöldség a vagyonosabb osztályoké. Még a fehérje- és zsírfogyasztásnál is a növényi eredetű tápszerek nyomulnak előtérbe, így Németországban a háború és a gazdasági krízisek hatása alatt a fehérjefélék $\frac{1}{3}$ -ad része csupán az állati eredetű, zsiradékban 21%, míg 79% növényi eredetű (étolaj stb.), a szénhidrátoknál 90%. A magyar táplálkozásban 16,5 kg friss hús és 11,5 kg zsír, elégtelen, különösen a zsiradékfélét illetően, de tekintetbe kell vennünk az adatszolgáltatás megbízhatatlanságán kívül a szalonna és kolbászfélék nagyarányú fogyasztását is.

Figyelmet érdemel egyébként a városi és falusi népesség megoszlása (Németországban a húsfogyasztás birodalmi átlaga 52 kg, Berlinben 72,5), továbbá a magyar falusi népesség szaporasága is, mert a 14 éven aluli gyermek kevesebb húst fogyaszt. Ha a felnőtt férfi húsfogyasztását 100-nak vesszük, a nőé csak 80 s a gyermeké, kor szerint, 30—90. A húsfogyasztásban a sertés túlnyomó, utána majdnem feles arányban következik a marhahús és negyedes arányban a borjúhús. Jelentékeny a hentesárúfogyasztás is, főleg az intelligenciánál, amely a friss húsban épügy vezet, mint a tejtermékeknél és a tojásfogyasztásnál. Legkisebb a fogyasztás a kispolgárságnál, ami kétségkívül a kultúrszükségletekkel függ össze, amelyek a fizikai munkás költségvetésében kevésbé lépnek előtérbe. Falun a baromfin és kivételesen a juhhúson kívül a füstölt sertéshús a fehérjé-szolgáltatás tápanyaga, amit bizonyít az a tapasztalati tény is, hogy megszűres csak olyan községben tud boldogulni, ahol a parasztságon kívül más fogyasztó-réteg is van, mert a földműves falvakban, a sátoros ünnepeken kívül, csak betakarításkor és szüretkor vásárolnak tőle.

Az élelmezés terén megállapítható, hogy a kultúra haladásával arányban a fehérjefogyasztás nyomul előtérbe. De ugyancsak előhaladást mutat a legfontosabb szénhidrát, a cukorfogyasztás is, amelynek évi fejkvótája legnagyobb az Egyesült Államokban és legkisebb Oroszországban. A jövedelem emelkedésével együtt halad a fogyasztás a drágább és élettanilag értékesebb tápszerek felé. Nemcsak a mennyiség emelkedik, de a minőség is javul. A hús, a gyümölcs, a vaj, a finomliszt stb. luxuscikkből mindinkább tömegfogyasztási cikk lesz. Az ízlés a zsíros húsoktól mindinkább a soványhúsok felé fordul. Az élelmezés és a jövedelem összefüggését statisztikailag igyekeztek tisztázni. Különböző jövedelmi csoportokba osztják a családokat (pl. 2000 P-n alul, 10.000 P-n felül stb.) és e kategóriák szerint állapítják meg, hogy melyek azok a tápanyagok, amelyeknek fogyasztása minden társadalmi és jövedelmi osztálynál körülbelül egyforma (pl. Magyarországon a zsír és a szalonna) és mik változóak és pedig a jövedelemmel arányban növekvően (tejtermékek, tojás stb.), vagy csökkenően (liszt, burgonya, szárazfőzelék stb.). Németországban a jövedelem és a táplálkozás közötti összefüggést oly módon próbálják érzékeltetni, hogy a munkások és a tisztviselők különböző jövedelmi kategóriáinak burgonyavásárlásáról készítenek statisztikát, miután ez a legolcsóbb tömegtáplálék. A burgonya Budapesten a polgári háztartásokban évi 63, munkásoknál 70 kg-mal szerepel fejenként, a káposzta, hüvelyesek fogyasztásánál nincs ilyen eltérés. Viszont a nagyobb jövedelmű háztartások több tézstalisztet fogyasztanak, ellentétben a szegényebbek kenyérliszt túlsúlyával. A gyümölcs- és zöldségfogyasztás idényszerű mozgást mutat, de a tehetősebbek inkább a primőröket és drágábbat vásárolják.

Minthogy pedig a háztartás alapja nem az egyén, hanem a család, a fogyasztás minéműségét annak nagysága is befolyásolja. Minél kisebb a család, annál kvalifikáltabb annak ellátása, minél nagyobb, annál többet fogyaszt s így a húsféléktől a kenyér és burgonya felé fordul. Sokszor éppen a megszokott táplálkozási nível akadály a szaporodásnak. A statisztika egyik legnehezebb, de legfontosabb feladata azt megállapítani, hogy a nemzeti jövedelemnek mekkora részét használják fel élelmiszerek vásárlására. A nemzeti jövedelem emelkedésével általában véve csökken a táplálék beszerzésére fordított kiadás. A másik eredménye e vizsgálódásnak az, hogy minél nagyobb egy országban a kisjövedelműek arányszáma, annál súlyosabban érinti ennek az osztálynak jövedelemváltozása

az élelmiszerek fogyasztását, aminek a mezőgazdasági termények áralakulására erős kihatása van.

Agrárpolitikai szempontból két kérdés érdekel különösebben bennünket, a falu és a város fogyasztásának különbözősége és a gabonafogyasztás. A falusi család önellátó, többnyire csak azt fogyasztja, amit maga termel, míg a városi a piaci beszerzésre van utalva. Ezenkívül mások a táplálkozási szokások falun és városban. A városi ember a kisebb volumenű és nagyobb tápértékű élelmiszereket fogyasztja (hús, vaj, tojás stb.), a falusi inkább a növényi eredetűeket (kenyér, burgonya stb.). A faluról való elvándorlás és a városiasodás tehát bizonyos mértékig a táplálkozás irányának megváltozását jelenti. A falusi ember általában véve arra törekszik, hogy minél kevesebb pénzt kelljen kiadnia idegen által termelt táplálékért. A falusi ember táplálkozásának felvételénél vagy bírálatánál tehát nem a város élelmészeti szokásai szolgálnak mértékül, hanem azon község egy tipikus családi gazdaságának háztartási szükséglete. Nálunk némi tájékoztatást nyújt a summások élelmiszerellátása. Ezek havonta 20 kg kenyér- és 10 kg főzölisztet kapnak, 4 kg szárazbabot, 15 kg burgonyát, 4 kg szalonnát, 4 kg birka- vagy marhahúst, 1 kg zsírt, ezenkívül sót és ecetet. A piacnak a falusi táplálkozásra csupán az a befolyása, hogy, amint ez különösen a tejnél és tojásnál látható, a parasztság a java táplálékot megvonja magától és gyermekeitől, s ezt viszi eladni. Falun nincs nagy eltérés a vagyonosabb és a szegényebb földműves táplálkozása között, legfeljebb, hogy egyik több zsiradékot használ, mint a másik. Kevés véleménye van a lekvárról és a befőtről, épp így a cukorról is. A fehérjével szemben a szénhidrát (kenyér, tésztaféle, burgonya) fogyasztása az országos átlagnál is erősebb. Már a világháború előtt Ecseri Lajos konstataulta, hogy a falusi szegényember családjának élelmészeti két pilléren nyugszik, az aratással keresett búzáján és az általa felhízalt sertésen, amelyet úgy oszt be, hogy a munkaerő fenntartására elégséges legyen. Télen több húst esznek, mint nyáron. Fő táplálékuk a fehér kenyér, a sűrű leves és mindenek fölött a szalonna. A régi magyar étkezés racionalizmusa, hogy télen gyűjtötte az erőtartalékot a nyári munkára, mert teli gyomorral 17 órás munkakifejtést végezni lehetetlen.

Az élelmiszerek között agrárpolitikai szempontból legfontosabbak a búza és az azt helyettesítő gabonafélék és a szénhidrátokat szolgáltató termények. A hús élvezete kétségtelenül fejlődő irányt mutat, mert kellemesebb ízű és könnyebben emészthető, a fiziológiai kutatások azonban megállapították, hogy nem a nagyobb húselvezet, hanem a vegyes táplálkozás előnyösebb az emberre, mert az minden fontos tápanyagot tartalmaz és az arányosság fontosabb, mint a kalória. Természetesen az étel elkészítésének technikája, a kenyér és tésztafélék finomítása, azokból minden fölösleges és emészthetetlen anyag kiküszöbölése a kultúrfejlődéssel párhuzamos. Így szorította ki a kölest, árpát és a zabot a búza- és a rozskenyér, bár kétségtelen, hogy a helyettesíthetőség elve szerint, egyes szegényebb vidékeken vagy gazdasági válságok idején a kenyérgabonát burgonyával és tengerivel pótolják. Így például Erdélyben sokkal több kukoricalisztet fogyasztanak, mint búzalisztet, Németországban is általánosabb a burgonya-, mint a kenyérfogyasztás. E téren elsősorban a szokás, másodsorban az anyagi helyzet, de bizonyos mértékig az illető állam termelési viszonyai is irányadóak. Nálunk például az alföldi ember a finomlisztből készített búzakenyeret és tésztát használja, Japánban, Kínában a rizs pótolja a búzakenyeret, általában a fehér ember táplálkozási módja lassankint a köles és más szénhidrátpótló forrásokat visszaszorítja. Nagyban és egészben hétszáz millióra becsülik a búzakenyeret fogyasztó emberi-

ség számát. Figyelembe kell venni azonban azt is, hogy a kiórlésnél nyert melléktermékek épúgy, mint a kenyérpótló gabonafélék, többnyire állati takarmányul is szolgálnak s ez az egy főre eső mennyiséget kétségtől csökkenti. Viszont a szénhidrátfogyasztás olcsósága előmozdítja a nagyobb fogyasztást. Erre vonatkozólag a németek készítettek egy hozzávető számítást, amely föltünteti, hogy 1927-ben 1 márkáért Berlinben különböző élelmiszerekből hány kalóriát lehetett vásárolni.

Burgonya	8000
Cukor	6400
Rozskenyér	3700
Sóshering	2200
Friss tej	1600
Sertéshús	1400
Marhahús	690
Tojás	400

Ez az oka, hogy válságos időkben miért terjed a szénhidrátfogyasztás a fehérjefogyasztás rovására. Hogy a búza a felsorolásban nem szerepel, annak oka a berlini nép rozsfogyasztása.

Egyébként a búzafogyasztás a legszorosabb összefüggésben van a termeléssel. Norvégiában a fejenkinti fogyasztásból csak 12, Angliában csak 34 kg-ot fedez a belföldi termelés, ellenben Magyarországon a világháború előtt 688 kg. és a trianoni Magyarországon is 355 kg búzatermés esett egy-egy főre, Kanadában 7 q. Ez a körülmény adja a magyarázatát annak, hogy az élelmezés legnagyobb búzafekvótát, 2 és fél q-t, Kanadában mutat és hazánkban is az európai államokat, főleg Angliát és az északi államokat meghaladó búzafogyasztással találkozunk.

Röviden meg kell még emlékeznünk egyéb más élelmiszerről, is, ezek közé tartoznak, amint fentebb említettük, az italneműek, a dohány, tea, kávé, bors, paprika stb. Főleg exotikus vidékek ültetvényein foglalkoznak e növények nagyarányú termelésével. Az orvosok véleménye szerint élvezetük az egészségre közömbös vagy káros lehet. A vélemények efölött eltérők. Az európai agrárpolitikát elsősorban a szeszitalok készítése és fogyasztása érdekli, mert a szőlőművelésnek, különösen a kisgazdaságok szempontjából nagy jelentősége van. Legnagyobb versenytársa a bornak a sör, amely már a mezőgazdasági ipar körébe tartozik, épúgy, mint a lisztes anyagokból főzött ipari szesz és a gyárakkal kapcsolatos nagyarányú állathizlalás, mint a nagyüzem kiegészítője és függvénye.

Főntebb említést tettünk még az ember egyéb szükségleteiről. Ezek között talán legfontosabb a ruházat, amelynek anyaga a gyapjú, a kender, a len, a gyapot, a juta és a legújabb időben a farostok, sőt a kazein is mezőgazdasági eredetűek, de a gyapjút szolgáltató juh élelmiszert is ad, húst, tejet és sajtot, amely a középkortól kezdve a városok ellátásában nagy szerepet játszik. Újabban a len, sőt a gyapot olajos magvát szintén földolgozzák tápszerül, de világítóanyagul is.

A lakás és fűtés anyagánál a kövön, a mészen stb. kívül főleg a faanyag érdekli az agrárpolitikust, amelynek termelése a mezőgazdasággal sokáig ellentétes irányú volt, mert a szántás-vetés főleg az erdő rovására terjedt, s az erdei legeltetés ma is az erdőgazdálkodás legkritikusabb pontja. Egyébként ezeknek a szükségleteknek kielégítése jórészt az őstermelés másik ágának, a bányászatnak a feladata, amely egyszersmind anyagot szolgáltat a mezőgazdasági termeléshez szükséges műtrágya és védekezőszerek számára is.

2. §. A szükséglet és a termelés kapcsolata és földrajzi adottságai.

A termelés és a táplálkozás alakulása. — Fogyasztási szokások. — A fő tápanyagok, illetve az élelmiszerszükséglet az egyes földrészek népeinél. — A közszükségleti és élvezeti cikkek forgalmának és fogyasztásának alakulása.

Már a fiziokraták felismerték, hogy az emberi kultúra fejlődésének alapja a mezőgazdaság, mert a szellem és az ipari technika csak annyit produkálhat, amennyi felesleget élelmiszerben és nyersanyagban a mezőgazdaság termelni tud. Az emberiség ellátása, sőt létének fönmaradása is attól függ, hogy a tápszerek termelésére a természet mennyi lehetőséget nyújt és a mezőgazda mekkora fáradsággal képes azokat előállítani. Utóbbinál a föld talaja, klímája, csapadékviszonyai és az emberi munka s annak eszközei döntő tényezők. Az ember a természettől igyekszik magát függetlenné tenni, amikor a szaporodó népesség, különösen a fehér faj, lakóhelyét és gazdasági tevékenységét az éghajlatadta lehetőségek szélső határáig kiterjeszti, maga is alkalmazkodik ahhoz és szorgos kiválasztással növeli az ellátásra szolgáló növények és háziállatok alkalmazkodóképességét, többet és jobbat igyekszik termelni és a különböző vidékeken talált növény és állatféléseket céltudatos munkával saját céljainak megfelelővé tenni. A mezőgazdasági művelés az egész földön évezredek óta szakadatlanul haladó folyamat, amely háborúk, természeti katasztrófák, birodalmak szétesése következtében helyenkint és időnkint visszaesést mutat, de hatásában soha meg nem szűnik.

A föld mezőgazdasági kultúrája az emberiség évezredek munkájának eredménye. A fehér faj az Európában megteremtett mezőgazdasági kultúrát minden mérsékelt égövre kiterjesztette, de onnan minden mezőgazdasági értéket át is hozott Európába és a különböző életnivót és termelési lehetőségeket kiegyenlíteni törekedett. Így pl. Amerika őslakóinak tengerijét, burgonyáját, dohányát áttelepíti Európába, ahová viszont átviszi az Ázsiából származó búzát és az árpát, az összes háziállatokat, úgyannyira, hogy ma Amerika nemcsak tág tere lett ezek tenyésztésének, de az argentinai szarvasmarhatenyésztés a konzervgyártás révén Európa legszegényebb társadalmi osztályának fehérjeszükségletét époly mértékben látja el, mint az Amerikából származó burgonya annak szénhidrátszükségletét. Az emberiség táplálkozása ma sem egységes, azt rendkívül sok tényező, elsősorban az illető vidék florája és faunája határozza meg, de az emberi akarat e különbségek kiegyenlítésére törekszik és úrrá akar lenni a természet ellátási lehetőségei fölött is. Legelőször oda telepszik, ahol a természet adományai bőségesek. A népvándorlás hullámain is ez a nagy cél mozgatja. Nemcsak a köztörténeti népvándorlásra kell gondolnunk, hanem arra a gazdaságtörténeti tömegmozgalomra is, amely a túlnépesedett területek lakóit Európa keletére, majd, mint gyarmatosokat Afrikába, Amerikába, Ausztráliába, de újabban Szibériába is áttelepíti. A kivándorlás kalandos egyéni vállalkozásból, főleg a közlekedési eszközök fejlődése folytán, mind céltudatosabbá és gazdaságilag maradandóbbá lesz. A XVII. századtól kezdve az első világháborúig kb. 140—150 millió fehérember telepedett át a tengerentúlra, kikeresvén életteréül a leggyéribben lakott, de klimatikus szempontból neki legjobban megfelelő búza- és tengeritermelő területeket. Ahogyan az őseink a táplálékul szolgáló 3—4 ezer különböző növényt, magot, gyökeret és levelet kiszelektálta és ma mindössze 2—300 növény szolgál e céltudatos termelés tárgyául, akként

a tengerentúlra telepedő ember a vadnövényekből kultúrnövényekké nemesített különböző fajtákat igyekszik új telephelyén meghonosítani és termőerejüket különböző változatokban úgy megnövelni, hogy az erősebb törzsek a gyengébbeket kiszorítsák és a legbőségebb és legkönnyebben megszereshető táplálékot biztosítsák. A kultúrnövények, de a művelésükhöz szükséges szerszámok és technikai műveletek is lassanként az összes kultúrnépek közkinccsivé válnak. Ma már a tudomány a legezotikusabb növényeket is át tudja telepíteni, elég csak a szójababra, a gyapotra és a kaucsuk termelésre utalni. Igaz, hogy a fehér faj által kevésbé lakott területeken, de a természet által különleges termelési feltételekkel rendelkező vidékeken is speciális növényeket pl. durhát, maniókát, kenyérfa-gyümölcsöt használnak, ami figyelembeveendő, nemcsak azért, mert az etnográfusok és a földrajzi kutatók, mint érdekességet tárgyalják, hanem az egész emberiség termelési- és életnívójának kiegyenlítése szempontjából is. A luxus-táplálék sem agrárpolitikai, sem szociális szempontból nem érdekel bennünket, annál inkább a tömegtáplálkozás cikkei, amelyek folyton kiegészülnek az egzotikus vidékek terményeivel, éppen az imént említett kiválasztás folytán, viszont ezeken a területeken a túlnépes fehér faj, vagy életteret, vagy a benszülöttek által termelhető és az európai fogyasztócentrumok tömegélelmezését szolgáló többtermelést kíván meghonosítani. Amerikában, Ausztráliában ez bizonyos mértékig sikerült is. Sokkal nagyobb nehézségbe ütközik azonban Ázsia és Afrika parasztüzemeit a fehér faj forgalmi gazdaságába bekapcsolni. Évszázadok, esetleg évezredek szükségesek ahhoz, hogy e területeken olyan kiegyenlítődség jöjjön létre, mint Amerikában, ahol az őslakosság kipusztulása, illetőleg átkereszteződése árán volt ez elérhető. Sokan Európa ellátása, illetve a mezőgazdasági válság enyhítése céljából messzemenő reményeket fűznek ezeknek az óriási területeknek kihasználásához. Ez az utópia vitte Olaszországot is Abesszíniába. Kétségtelen, hogy a kevesek által fogyasztott és luxuscikknek tekinthető szeszesitalok az egzotikus népeknél is gyorsan elterjedtek, ugyanígy lehetséges ott az iparcikkek néhány fajtáját elhelyezni, de naivság az az elgondolás, hogy az európai agrárkrízis enyhítését az indiai éhínségesek számára szállítandó élelmiszerekkel lehetne elérni. Amint a primitív népek tömegtáplálékát kitevő növényi és állati eredetű anyagok, néhány kivételtől eltekintve (rizs, szójabab), a mérsékelt égöv alatt általánosságban nem termelhetők, de ha az agrártechnika fejlődése folytán ez megkísérrelhető volna is, akkor sem tudnánk azok élvezetét a fehér emberrel elfogadtatni, épúgy a mi tömegtáplálékaink nagyrésztét az egzotikus népek évezredek szokásaik, vallási tilalmaik, kasztrendszerük stb. miatt még az esetben sem használhatnák, ha azok szállítása és szétosztása könnyű lenne. Elég e tekintetben arra a tényre utalni, hogy az emberiség nagy része, amely csemegeként eszi a hernyót, kígyót és különféle bogarakat, undorodik a tejtől, vajtól és a túrótól. Gondoljunk csak arra, hogy az európai zsír- és húsellátás legszaporább állatát, a sertést, vallási tilalmak miatt pár 100 millió ember nem eszi. Más oldalról figyelembe kell vennünk, hogy a földgolyó legnagyobb részén a mezőgazdálkodás a családi üzem rendszerében folyik és a nemzetközi kereskedelem, eltekintve néhány luxuscikktől, ezeken a területeken, nem bír elegendő mezőgazdasági árut összehozni a világgazdálkodás számára. Azok a növényi eredetű anyagok (tea, kávé, kakaó stb.), amelyeket az egzotikus vidékek családi üzemei a világpiac számára termelnek, csak kivételes körülmények összejátszása folytán váltak az emberiség táplálkozásának közkinccsivé. Hosszú ideig tehát a fehér ember táplálkozási szokásai,

ízlése, mezőgazdálkodásának szervezete és termelési iránya lesz döntő a szükségletek és a termelés egyensúlybahozatalánál. Természetesen e téren is nagy eltérést mutatnak a növényi táplálékot fogyasztó délvidék, a vegyes élelmiszert igénylő Középeurópa és a kihangsúlyozottan zsírt, halat és húst igénylő sarkvidékek. Mielőtt tehát a termelés kérdésére áttérnénk, a különböző vidékek táplálkozási szokásaival kell megismerkednünk.

Európa nagy részének élelmiszerszükségletét már ismerjük, ugyancsak kevés eltérést mutat ettől a mérsékelt égöv alatt megtelepedett fehér ember táplálkozása. Az Északi- és Déli-sarkvidéken az óriási hideg nagy kalória-fogyasztást tesz szükségessé, ezért a táplálkozás egyoldalú, elsősorban zsiradék, hal és hús, amely utóbbit a foka és iramszarvas szolgáltatja. Növényi táplálékuk néhány bogyo, zuzmó és gyökér, amelyet az eszkimó asszony a hó alól kapar ki. A kenyéret nem ismerik. A hal és a foka egy részét nyersen fogyasztják, füstölve és sózva konzerválják. A zsírt olvasztva isszák is. Minthogy a vadászat eredménye bizonytalan, gyakori az éhínség és ezért a dögöket is felfalják, különösen eredményes vadászat után viszont óriási mennyiségű nyers húst és halat fogyasztanak.

A sarkvidéktől kissé távolabb lakó népek, főleg Szibéria őslakói, ma is nomád pásztorkodást folytatnak, iramszarvas-, ló-, szarvasmarha-, juh- és kecskenyájakkal. A húst és tejet fogyasztják, de inkább vadászat és halászat útján szerzik be fehérjeszükségletüket. Növényi táplálékuk elenyésző. Az asszonyok gyűjtögetéssel foglalkoznak, ahol azonban ennek lehetősége adva van, ott árpát, rozsot, zabot termelnek, de a lisztet többnyire déli szomszédaitól veszik. A nomádpásztorkodás ezen a területeken kívül Afrikában és Délamerika egyes részein és kihalófélben Ausztrália és Polinézia egyes vidékein található fel, ahová a fehér faj és annak életmódja behatolni nem tudott. Amerika nagyban és egészben, úgy élelmezés, mint a termelés szempontjából az európai kultúrkörbe kapcsolódott. Vannak azonban még ma is egyes vidékek, amelyek az őslakók életét és termelési rendjét megőrizték. Amerikában a mi gabonaféléseinket eredetileg nem ismerték, sem háziállatainkat, ezt a tengeri és a burgonya, továbbá a láma és a pulyka helyettesítette. A vadászat és halászat azonban jó megélhetést biztosított, a bölény és a lazac frissen és szárítva, néptáplálékul szolgált, amit a tök és dinnyetermesztés egészített ki s ehhez kenyér helyett kukoricakását fogyasztottak.

Afrika területe a legváltozatosabb életmódot mutatja úgy a termelés, mint a fogyasztás szempontjából. Északi partvidéke és déli része európai stílus szerint él, a mohamedánok azonban sertéshúst nem esznek, sem zsírt, sem vaját nem fogyasztanak. A főzéshez növényi eredetű zsiradékot használnak. A parti halászat sok élelmiszert szolgáltat. Az oázisokon rizst és a köles különféle fajtáit termesztik, kenyér helyett kásaféléket fogyasztanak. Afrika középső részén folyik a tulajdonképeni nomádpásztorkodás, amelynek célja elsősorban az igaerő és a tejnyerés, a nyájak inkább a vagyongyűjtés eszközei s ott nagyrészt ma is az állatpénz uralkodik. A nomádpásztor húst vadászat útján szerez, legfeljebb a kutyát hizlalja s csupán az előkelők fogyasztanak juh- és kecskehúst. A trópusok buja növényzete szinte munka nélkül szolgáltatja a növényi táplálékot, kenyéret tehát nem esznek, csak árpából, kölesből előállított kását. Hagyma, tök, dinnye és banán egészíti ki étrendjüket. Az egyenlítő mellékén a törpenégerék ma is a kőkorszak níveljén élnek. Az asszony tűzben hegyezett karóval ássa ki a gyökereket, hernyót, kígyót, bogarakat gyűjt táplálékul.

Minden családnak ki van jelölve a gyűjtögetés helye. A férfi hajítófával, vagy mérgezett nyíllal vadászik, sokat éheznek, de szerencsés vadászat esetén egy-egy busman egyszerre 5—6 kg húst is elfogyaszt anélkül, hogy bármilyen baja történne. Az afrikai népek legnagyobb gondja a só hiánya, amelyet növényi anyagok elégetéséből és állati trágyából nyernek. A szeszital élvezete elterjedt, tevetejből készítenek szeszitalt, főznek ezenkívül rizspálinkát és a Zambézi vidékén kölesből sört. Kábítószerük a dohány, amelyet nagy arányban termesztnek és fogyasztanak.

Afrika népeinek táplálkozásához és termeléséhez leginkább hasonlít Ausztrália és Polinézia benszülőtteinek életmódja, azzal a különbséggel, hogy a fehér ember ezeken a területeken jobban előrenyomult és átalakította annak termelését és életmódját. Ma már Ausztrália a földkerekség legnagyobb szarvasmarha- és juhtenyésztő területe, 6—7 millió ember 100 millió juhot és 14 millió szarvasmarhát tart és igen sok állati terméket exportál. A búzatermesztésben is nagy előhaladást mutat. A kihalófélben lévő benszülöttek különböző pálmafajtákat termesztnek és a gyümölcséből készített kását használják kenyér helyett. Polinézia népe a kenyérfa gyümölcsét fogyasztja. Ezenkívül más növényféléket is használnak, édesburgonyát, kókusz, tököt. A földművelés eszköze a két méter hosszú, keményfából faragott, vésőszerűen hegyezett és tűzben megedzett ásóbot. Fehérjefogyasztásuk alapja a tengeri halászat, a sertés és a kutya hizlalása, továbbá a baromfityenyésztés. A férfiak bumeráanggal vadásznak kengurura és krokodilusra. Régebben megették a csigát, gyíkot, de nem riadtak vissza az emberevéstől sem, amit természetesen most az angol hatóságok megakadályoznak.

Mégcsak egy sajátos termelési területről kell megemlékeznünk, amely lényegesen különbözik Európától, de túlnépesedése folytán annak jövő élelmezési problémáira bizonyos útmutatást is tartalmaz. Tanulságos Kínának, Indiának és az európai kultúrához leginkább felzárkózó Japán köznépének életmódja abból a szempontból is, hogy ott az ősrégi táplálkozási szokások megváltoztatását a fehér faj előnyomulása sem volt képes előidézni, ami természetesen visszahat a termelésre is. Ezekről a hatalmas területekről tehát a fehér ember csak kevés cikket (rizs, tea) tud a világforgalom számára megnyerni. Japán köznépének életrendje nagyban és egészben ugyanaz, mint a kínaié, hiszen kultúráját onnan vette és csak iparosodása, tengeri halászata és a Mandsukuóban való ekésföldművelése és állattenyésztése hozza közelebb Európához. A falusi szegény ember kölest, tengerit, árpát, búzát, zöldséget és gyümölcsöt fogyaszt.

Mindennél érdekesebb a kínaiak életrendje, ami legvilágosabban mutatja a népsűrűség befolyását a táplálkozásra, de a termelésre is. Az óriási birodalom területén a népesség különbözőképpen oszlik meg. A hegyvidéken egy négyzetkilométeren 20—30 ember nomád pásztorkodásból és csekély földművelésből él, a folyók torkolatainál (Santung, Kiangsu, Chekiang) 300—500 ember, sőt Kanton környékén 900. Ez a népsűrűség iparos államban nem okozna élelmezési gondot és tekintettel arra, hogy a birodalomnak területéből csupán 13% áll a legintenzívebb kapás, öntözött és agyontrágyázott parcellaművelés alatt, ha a lakók hajlandók volnának északabbra költözni, a megélhetés itt is sokkal bőségebb volna. Így aránylag kicsiny területen csak a legfáradságosabb kert műveléssel lehet a megélhetést biztosítani. Ez a helyzet egyébként tradicionális, mert már Kr. e. 2000 évvel nagyarányú öntözőműveket létesítettek, elárasztással termesztettek és termelnek ma is kölest, búzát, rizst, hüvelyes veteményeket és

főleg szójababot, amelyből sajtot is készítenek. Amint fentebb láttuk, ez a nagy jövőre hivatott növény már Európa néptáplálkozásában is mindjobban tért hódít, mert fehérjetartalma nagyobb, mint a búzáé és mellette szénhidrátokat is tartalmaz. — A zöldségfélék és gyümölcsfáik ugyanazok, mint Európában. Állatállományuk az ökor és a bivaly, de inkább Közép- és Észak-Kínában, mert a folyók mentén igaerőre nincs szükségük az ásós-kapás művelés miatt s itt a törpeüzemek uralkodnak. Állattenyésztésük a baromfin kívül a juh és a sertés, a mohamedánál a juh, a többieknél a sertés, amelyeknél a tenyésztés olyfokú, hogy a malacozás átlaga 21 darab, emellett a hizlalásnak is nagy művészei. Egyébként a húst és a halat ügyesen konzerválják. Zsiradékul olajos növényeket termesztnek. Tejet, tejterméket egyáltalán nem fogyasztanak, sem marhahúst. Táplálkozásuk legerősebb fehérjeforrása azonban a szójabab, amelynek 34%-a fehérje, 18%-a zsír, 6%-a egyéb tápanyag. Kína, Mandsukuo és Japán termeli a szója $\frac{4}{5}$ -ét s újabban a Szovjet és az USA karolta fel szép eredménnyel. Kereskedelmi növényük a tea, de azt nagyarányban fogyasztják is és mesteri módon tudják készíteni, épúgy, mint a rizspálinkát. Érdekes, hogy kenyér gyanánt árpával kevert rizs- és zablisztet nem sülve, hanem szárítva használnak. Néptáplálék még a káposzta, a gyökérfélék, a hüvelyesvetemények és a zöldség. Egyébként a vegetáriánus életmód munkabírásukat nem befolyásolja, amire vonatkozólag Hintze professzor felemlíti egy amerikai bizottság kutatási eredményét, amely különböző korú riksa-kulikat válogatott össze és három héten át hústáplálékra fogta. Egy riksa-kuli, a mi taxinknak megfelelően, naponta átlagosan 80 kg súlyú utast vagy podgyaszt híz futólépésben 40 km útvonalon. A kulik szolgáltatóképessége a hústáplálék folytán felére szállott alá és ezért a további hústáplálékot visszautasították, mert ez energiájukat és így kenyérkereseti lehetőségüket károsan befolyásolta volna. Alwater amerikai fiziológus szerint a kínai munkás kb. 2600 kalóriát fogyaszt naponta, amelynek 80%-a gabonanemű, 9% zöldség és csak 3%-a hús, vagy hal. Szerinte a kínai család jövedelmének 71%-át adja élelemre (Franciaországban 60, Angliában és Belgiumban 57, Amerikában és Németországban 54%-ot), 11%-át világításra és fűtésre, 7.5%-át lakásra, a többit ruházatra.

India, különböző vidékein és népessége szerint, különböző termelést és fogyasztást mutat. Főtápláléka a rizs, köles, búza és árpa, kiegészíti ezeket a tengeri és a tea fogyasztása. A cukornád és a kókuszpálma, továbbá a fűszernövények termékeit is nagy arányban használja, mert túlnyomórészt vegetáriánus. Táplálkozására a kasztrendszer és a vallási előírások nagy befolyást gyakorolnak, így a mohamedán egyáltalán nem eszik serteshúst, a budhista pedig a szarvasmarhának sem a tejét, sem a húsát nem fogyasztja.

Megállapítván a különböző világrészek lakóinak táplálkozási szokásait, vizsgáljuk a szükségletek kielégítésére szolgáló termelést is, mert az ember ételmezését elsősorban az illető termelési zóna flórája és faunája határozza meg, továbbá az erre vonatkozó évezredek tapasztalatok irányítják. A vándorló ember bizonyos növényeket magával visz, így kerül Ázsiából Európába a búza, a rizs, cukornád és a legtöbb gyümölcs és zöldségféle, Amerikából a tengeri és a burgonya. A vándorló növények mégis legnagyobb terméseredményt eredeti termőhelyükön és ahhoz hasonló klímájú és talajú területeken mutatnak.

A fehér faj táplálkozásának legősibb gabonája az árpa. Kenyérgabona, takarmány és a sörgyártás alapanyaga. Ma főleg Kínában, Oroszországban, az USA-ban és Németországban termesztik. Már Egyiptomban, Mezopotámiában,

Palesztinában termelték, a népvándorlással került nyugatra és Afrika északi partjára, föl egész Spanyolországig és Dél-Franciaországig. Görögországból Itáliába és a római provinciákra viszik és csak Európa északibb részein szorítja ki a zab, amely sovány talajú, hűvös hegyi vidéken emberi táplálékul is szolgál, egyébként állati takarmány. Világkereskedelmi szerepe nincs. Az árpának a hosszú tenyészidejű s így talajban és klímában igényesebb búza és rozs a leg-erősebb ellenfele. A búza a fehér ember növénye lévén, a bevetett területének 82,6%-a túlnyomórészt fehérakta világrészekben van, Európában, Amerikában, Ausztráliában. Bár Európáé a világ búzatermelésének fele, a tengerentúlról tekintélyes behozatalra szorul, évente 6—7 millió tonnára. A rozs Svédország, Norvégia, Finnország, Észak-Német- és Oroszország tipikus terménye, amely hegyvidéken, hidegebb és soványabb talajon is jól tenyészik és ma is az európai ember tápláléka, világforgalomba alig kerül (a búza évi forgalma világviszonylatban 150—200, a rozsé 12 millió q.) Elő-Ázsiában és Turkesztánban vadon terem és innen a vaskorszakban germán és finn-ugor népek hozták magukkal. A kelták révén az Alpok magasabb vidékeire, egész Felsőitáliáig eljut, úgyhogy Kr. u. 600-ban ez a szegény germán közember főtápláléka. Ahol a téli fagyok iránt érzékeny, jobb talajt és több meleget kívánó búza megterem, ez a rozsot éppúgy kiszorítja, mint utóbbi az árpát és kölest. A búza Elő-Ázsiában vadon terem. Innen kiváló kenyéryanaga miatt a világ minden részébe, Kínába, Japánba, Amerikába, Afrikába, Ausztráliába eljutott. A történelem folyamán főleg a görög és római, de egyéb árja fajú népek hozzák Európa középső részére. Kenyér-gabonának használják még a zabot, pohánkát, tengerit és a rizst is.

Jó talajt és melegebb éghajlatot kíván a két utóbbi növény. A rizs majdnem mindenütt emberi élvezetre szolgál, míg a tengeri általában véve állati takarmány csak néhány országban pótolja a kenyérgabonát. Ennek oka, hogy a nitrogéntartalmú siker hiányzik belőle és csírátlanítás nélkül nagy zsirtartalma miatt könnyen megkeseredik. A rizs 97%-át Ázsia monszumvidéke termeszti, a kukorica 64%-át Amerika, 20%-át a Dunamedence. A világkereskedelem $\frac{4}{5}$ forgalma Európa felé irányul. Teleki szerint általános a nézet, hogy az emberiség $\frac{1}{3}$ -a gabonából (búza, rozs, árpa, zab), $\frac{1}{3}$ -a rizsből, $\frac{1}{3}$ -a pedig kölesből él. A burgonya, amellyel nagy szénhidrátartalma miatt a kenyérmagvak hiányát pótolni szokták, Chiléből és Peruból származik. A XVI. században került Európába, a XVIII. század végéig általában véve ellenszenvvel fogadták, ma pedig Európa népének élelmezésénél mint kenyérpótlék, továbbá, mint a sertéshizlalás és a szeszgyártás alapanyaga nélkülözhetetlen, mert igénytelen és nagyhozamú. Főtermelőhelye Európa (90% vetésterület és 92% terméseredmény), míg hazája, Amerika csak a vetésterület 8%-át és a termés 6%-át mondja magáénak.

A bab, lencse, borsó ősi emberi táplálék, éppúgy, mint a zöldség- és gyümölcsfélék. Azonban megmaradtak a nemzetgazdaság fogyasztása körében és a szabad világforgalom idején sem emelkedtek olyan nemzetközi jelentőségre, mint a gabonafélék. Nagyrészt mint közöttek veteményt ültetik, talajigényük minimális, de rovarellenségük sok van. A babon kívül fogyasztásuk jelentéktelen. Az emberi szervezetben nemcsak szénhidrát, de fehérje és zsirtartalmuk miatt is jól értékesülnek. A zöldség és gyümölcs májustól október végéig élelmezi Európa lakosságát. Téli eltevésre a paradicsom, a káposzta, uborka, zöldbab, tök stb. alkalmas, sózva, szárítva, savanyítva. A nyári fogyasztás többszöröse a télnek. A gyümölcsnél szintén így van. Mint néptáplálék Magyarországon a dinnye vezet. A téli konzerválást a befőzés és lekvárkészítés biztosítja. Talán egyetlen élelmiszer

termelése sem mutat annyi változatosságot, mint a gyümölcsé és a zöldségé, de egyik sem tanúsít olyan vándorlási képességet, mint ezek. Aránylag kicsiny magmennyiségből nagy kultúra szaporítható és így nemzetközi vonatkozásban nagy átcserélődés tapasztalható, amint ez különösen a dinnyefajtáknál látható, de a többi európai gyümölcsfélésekben is, amelyeknek ősei Ázsiából vagy Afrikából származtak hozzánk. Az utóbbi évek kedvenc gyümölcse a banán, a datolya, a narancs természetesen csak mint konkurrens szerepelnek s az európai termelés szempontjából szerepük nincs. Egyébként nálunk, leszámítva bizonyos zöldségféléket, főleg a répa és káposztafajtákat, a zöldség és a gyümölcs nem játszik olyan nagy szerepet a népelelmezésben, mint a déli vidékeken.

Az értékesítés, de jórészt a fogyasztás szempontjából is nagy figyelmet kell szentelnünk a gyógynövényeknek, fűszereknek, italoknak. Ezek között a legelterjedtebb a dohány. A dohány ártalmosságára nézve az orvosi vélemények még megoszlanak. Amerika, Afrika nagy dohányültetvényein, Európában a dunamenti részekén és a Balkánon, nemzetközi forgalma révén agrárpolitikai jelentőséget nyert. Amerikából származik és az egész emberiség közszükséglete, mert élvezetét megtaláljuk a legprimitívabb és a legműveltebb népeknél, vagyonsoknál és szegényeknél egyaránt. Az opiumot és az egyéb, egészséget veszélyeztető kábítószereket Ázsiában termelik, de ezek, az orvostudományban való felhasználáson kívül, nemzetközi megállapodások miatt nem termesztendők, az exotikus vidékeken azonban mértéktelenül élvezik ezeket a kábítószereket.

A sok forgalombakerülő növény között nemzetközi vonatkozása és ipari feldolgozása révén megemlítendő még a cukorrépa és cukornád, amely utóbbiból cukron kívül rumot is készítenek. Előbbi könnyen emészthető, magas kalóriaértékű (4000) szénhidrátot tartalmaz s ezért a kultúrországok népe nagy mennyiségben fogyasztja. A német fejadag békeévekben 26—28 kg volt, Angliában és az USA-ban közel járt az 50 kg.-hoz. Már az ókorban ismerik a cukorkészítés módját, a középkorban nádcukrot használnak orvosságnak, mert az ételek édesítésére a méz szolgált. 1747-ben Markgraf német gyógyszerész felfedezi a cukorrépából előállítható cukrot, ami a kávé- és teafogyasztás következtében oly rohamosan hódít, hogy míg 1850-ben a földkerekségén cukornádból és répából 20 millió q cukrot termeltek, addig ma már kb. 300 millió q répacukrot állítanak elő. Európa a répacukor 81%-át, Amerika 12%-át termeli, míg a nádcukornál Amerika 44, Ázsia 39%-kal részes. A cukor a kávé- és teafogyasztásnál mint ízesítő szerepel és a szegény ember táplálkozásánál egy megítélés alá esik a fűszerekkel. Utóbbiak közül bennünket elsősorban a paprika érdekel. Amióta a C-vitamint Szentgyörgyi felfedezte, ma már nemzetközi jelentőségű, azelőtt csak a magyarságnak és a törököknek volt fogyasztási cikke. Bizonyos európai részekén évszázadok óta a borsot és más, forró égöv alatt termelt fűszert, fahéjt, kávé, teát, kakaót fogyasztották.

Meg kell még emlékeznünk a szeszesitalokról, amelyeknek szintén nagy a kalóriaértéke. A bor eredetileg nem volt általános fogyasztási cikk, a sör volt a különféle népek kedvenc itala. A szesz előállítása és párolása az arabok találmánya. Az alkoholt eredetileg orvosságnak használták. A svédek, dánok, norvégok stb., tehát az északi népek csak a meleg hónapokban fogyasztanak sört, különben a rozspálínkát isszák. A bort eleinte nem szőlőből, hanem almából készítették s a német vidékeken az almabor még ma is nagy jelentőségű. Exotikus világ-részekben a családi gazdálkodás keretében, az előforduló anyagokból, kölesből, tejből, pálmából, datolyából erjesztenek ma is szesztartalmú italt. A szőlőművelésnek

nagy mezőgazdasági, sőt agrárpolitikai jelentősége van, a latin kultúrával az egyház befolyására terjedt mind jobban északra, egészen addig a zónáig, ameddig a szőlő beérhet. Franciaországnak, Spanyolorzágnak, Olaszországnak, sőt Magyarországnak is a szőlőművelés fontos gazdaságpolitikai tényezője. Legnagyobb termelő Franciaország, 60—70 millió hl, Algirban 40—50 hl, Olaszországban 40—50 hl az évi termelés, Spanyolországban 20—30 millió hl, nálunk 2—4 millió hl. A borfogyasztás fejkvótája Franciaországban 163, Spanyolországban 87, Olaszországban 101 és Magyarországon 34 liter. A pálinka előállítására részben kisüzemekben történik, lehetővé téve a hulladékgyümölcsnek felhasználását. A szeszipar főleg lisztes anyagokat használ fel. A szeszgyártással kapcsolatos céltudatos állathízlálás a különböző mezőgazdasági ágakat kapcsolja össze.

Ami most már az emberiség húsellátását illeti, hosszú ideig a legfőbb fehérje-szükségletet, a halászatot és a mesterséges haltenyésztésen kívül, a hússzolgáltató állatok fedezik: a szarvasmarha, a sertés, a juh és a baromfi, húruk forgalmiképességét a készítés technikája és a konzervgyártás jelentékenyen emeli. A rénszarvas, a teve, a ló és a szamár inkább az igavonás szempontjából fontosak, emberi táplálékul csak speciális vidékeken, vagy egészen szegény néposztályoknál szolgálnak. Elsősorban a szarvasmarha veendő figyelembe. Kb. 5—600 millió szolgáltató tejet és húst az emberiségnek. A mérsékelt égöv alatt mindenütt feltalálható, ahol mezőgazdálkodással foglalkoznak. Takarmányul szántóföldi terményeket is fogyaszt, viszont piac számára főleg a jó legelőjű és csapadékban dús országok tenyésztik, mint Dánia, Hollandia és Írország, de részben Svájc is, ahol friss húst, vaját, sajtot és kondenzált tejet állítanak elő. A friss húst főleg a helyi fogyasztás igényli. Amerikából Argentína, Brazília, Kanada stb. vidékeiről és Ausztráliából a préríken, különösebb költség nélkül tenyésztett jószág fagyasztott és konzervhúsát szállítják az ipari centrumokba. Az állati eredetű élelmiszer általában véve drága, mert az csak takarmánnyal állítható elő. A szántóföldi termelés nagyobb részét az állatállomány fogyasztja el, kb. háromszor annyi kalóriát, mint az ember. Ez az oka, hogy a világ húsfogyasztása aránylag kicsiny, a baromfit nem számítva, az egész világon kb. 45 millió tonna, míg gabonából és rizsből 586 millió tonna. Ezenkívül kb. 450 tonna gabonát etetnek fel az állatokkal. Európában az állategységre aránylag kis takarmányterület jut s ezért kell a tengerentúlról évente 70—75 millió q erőtakarmányt importálni, főleg a szarvasmarhatenyésztésükről és tejgazdaságukról híres országokba. Egyébként a különböző világrészeket tekintve, 1000 hektáronként legtöbb a szarvasmarha, juh és sertés Európában, míg 1000 lakosra átszámítva legtöbb jut Ausztráliára (1900 szarvasmarha, 14.200 juh) és Délamerikára (1120; 1000), amiből a feldolgozott hús világgazdaságának iránya is könnyen megállapítható.

A világ sertésállománya a gazdasági helyzet szerint állandóan változik. Rossz takarmánytermés vagy értékesítési konjunktúra csökkenti az állományt, viszont kedvező körülmények között az utánpótlás egy év alatt lehetséges. A fehér ember más kontinensekre is magával vitte a sertést. A Római Mezőgazdasági Intézet szerint a világ sertésállományának 29%-a Európában van. Az élősertés kivételén Kína áll első helyen (19%), azután a Dunai államok. Lélekszám szerint mérlegelve, legtöbb sertés 100 lélekre Dániában esett (85), Németországban (55), hazánkban és az Egyesült Államokban (45). A sertéshús azonban leginkább feldolgozva kerül világgazdaságba.

Dánia, Hollandia, Írország, Jugoszlávia és Románia füstölt, sózott és

kolbászaru előállításával szolgálja az ételmezést. Ugyancsak a fehérjeszükségletet látja el a baromfi is, amelynek húsa és tojása, különösen a városok gazdagabb lakosságának táplálkozásánál, mindinkább előtérbe nyomul. Legnevezetesebb baromfiexportországok Dánia és a Dunai agrárországok s Kína után ezek járnak élen a tojásexportban is, amely 70% erejéig Anglia és Németország felé irányul és évi mennyisége $3\frac{1}{2}$ —4 millió q. A hűtőtechnika és az ipari feldolgozás ennél is előmozdítja a forgalomképességet. E téren különösen a tojáskonzerválás és újabban a tojáspor játszik nagy szerepet. A konzervipar mindinkább kiválik a mezőgazdasági termelés köréből és nagy gyártelepek, hűtőházak, szállító berendezések függvénye lesz. Természetesen ez csak a piac számára való termelésnél van így, mert a családi gazdaságok úgy a feldolgozás, mint a tárolás munkáját maguk végzik. Különbözik a konzervipar termékeinek forgalmi képessége nemcsak a feldolgozás és tárolás technikájától, de a közlekedés fejlődésétől is függ. Ugyancsak az ipar körébe tartozik még a tengerparti népek legfontosabb tápláléka a hal is, amelyet sózva, füstölve, vagy olajban (hering, tőkehal) tesznek forgalomképessé. A tőkegazdaság inkább friss halat szolgáltat, viszont a tengerparti népek, így különösen az olaszok, norvégek, görögök stb. általában kevés húst, de annál több halat fogyasztanak. A halászat mellett a vadászat csak bizonyos népek táplálkozásánál játszik szerepet, a hűtőtechnika fejlődése folytán mérsékelt forgalmi képességet is elért. Az emberi táplálkozásnak és egyszersmint a ruházatkodásnak is fontos állata a juh, különösen azon vidékeken nélkülözhetetlen táplálék, ahol a sertéshús-fogyasztást a vallás tiltja, viszont Anglia, Franciaország, Németország, de Amerika textilipara sem nélkülözheti a nagyobb mennyiségben, olcsón termelt gyapjút, amelynek legfinomabb fajtáját Ausztrália merinó juhászata szolgáltatja. A juh a száraz klíma állata. A világ kb. 600 milliónyi juhállományából kb. 100 millió Ausztráliára, 80 millió Oroszországra és 42 millió az USA-ra esik. Ezekből az országokból és Argentínából kerül a legtöbb juhhús is világforgalomba.

Az ember táplálkozásának harmadik fontos alapanyaga a zsír. Ezt elsősorban a sertés szolgáltatja, amelynek tenyésztése a baromfin kívül legfüggetlenebb a földterülettől, mert konyhahulladékon is tartható. A sertésháj és szalonna, különösen a családi gazdaságokban túlnyomó fogyasztási cikk. A forgalomba kerülő fehérárun kívül az igényesebb városi nép főleg a vaját használja zsiradékul, épúgy, mint a nomád pásztorok. Vajban Dánia, Hollandia, Finnország, Ausztrália, de újabban Szibéria is nagy termelő és a tejfeldolgozással kapcsolatban a sajtgyártás terén Hollandia, Svájc, Olaszország, Újzéländ és Kanada is jelentékeny előhaladást mutat.

A tej az emberi táplálkozás szükséges anyagait: fehérjét, zsiradékot, szénhidrátot, vitaminokat és ásványi sókat tartalmaz s árához képest magas a kalóriatartalma. Egy liter tejben majdnem annyi kalória van, mint egy kg sovány marhahúsban. Emellett könnyen emészthető. Ezért majdnem minden országban igen magas az évi átlagos fejadag. A friss tejen kívül a kondenzált-tej és tejporgyártás jelentékenyen kibővítette a fogyasztók körét (majdnem kétmillió tonna évi termelés). A vajimport terén Anglia és Németország jár élen, előbbi $80\frac{1}{2}\%$, utóbbi $15\frac{1}{2}\%$ -kal, míg a világkivitel közel $4\frac{1}{2}$ millió méter-mázsájából 39% Ausztráliára, 26% Dániára és $8\frac{1}{2}\%$ Hollandiára esett.

A zsiradékok között úgy a vaj, mint a sertészsír a szegényebb néposztály számára drága s ezért a világfogyasztás (kb. 12 kg az évi fejadag) inkább a növényi eredetű anyagok felé fordul. Az évi 26 millió tonna zsiradéktermelésből

csupán $3\frac{1}{2}$ volt a sertészsír, kb. 3 a faggyú, bálna, juh és kecskezsír, 8 a vaj és 11 millió tonna a növényi eredetű, a napraforgó, repce, gyapot, lenmag és a pálma különféle fajtáinak termékeit dolgozva fel olajjá és margarinná, palminná. A délvidék termékein kívül a mérsékeltöv szántóföldi termelésébe is beiktatózott az olajos magvak termelése. A növényi zsírok 42%-át Ázsia termeli, Amerika $22\frac{1}{2}$, Afrika 13, Európa 11 és a Szovjet 10%-át. A margarintermelés alapanyaga is mindinkább növényi lesz az eredeti marhafaggyú helyett.

Ahogy a juh úgy az ételmezési, mint a ruházati szükséglet kielégítését szolgálja, a gyapot- és lenolaj újabb terjedése a növénytermesztésben a két szükséglet kapcsolódását idézte elő. Kétségtelen, hogy a két különböző cél összekapcsolása olcsóbbá teszi ezeknek a termékeknek árát a világgiazi forgalomban. A textilipar egyébként a jobbára helyi jelentőségű len és kenderen kívül a világforgalom szempontjából legnagyobb jelentőségű gyapotot alkalmazza, amely Egyiptomban, Mezopotámiában és Brit-Indiában ősrégi textilnövény. Újabban az Egyesült Államok déli részén, Kínában és Turkesztánban is meghonosították. A legfinomabb minőségű egyiptomi gyapotot Anglia, Német- és Franciaország vásárolja, a silányabb minőséget elsősorban Japán. A textilipar szempontjából fontos anyag még a selyem, amelynek fő termelőországai: Japán, Kína, Itália és a kisázsiai államok. A nyersanyagszükséglet növekedése s az olcsó beszerzés miatt legújában faanyagokból, növények száraiból is gyártanak textiliákat és a kazeinből előállított műselyem is nagy szerepet játszik a ruhaszükséglet ellátásában.

A világháborúk és a nyomukban járó gazdasági válság nemcsak a pótanyagok előtérbenyomulását jelentik, hanem a fogyasztás racionalizálásának szükségszerűségét is, aminek kiindulópontja a szükségletek és a kielégítésükre szolgáló terménymennyiség pontos mérése, a szükséglet és termelés viszonyának megállapítása s ez alapon a behozatal és kivitel irányítása. Míg azelőtt az öncélú termelés legfeljebb az eladhatóság és áralakulás szempontjából érdekelte a vállalkozókat, a közellátás nehézségei megkövetelik, hogy pontosan mérjék, normalizálják és a termeléssel összhangbáhozák a fogyasztást. Bizonyos mértékig megkönnyíti e feladat megoldását a fehérhaj által birtokbavett exotikus vidékek szükségleteinek és termelésének kiegyenlítődése, de fentebb láttuk, hogy vannak még ma is a kultúrhatásokkal szemben elzárkózó népek, amelyeknél az éghajlat, a talaj és közlekedési viszonyok, élelmiszerben, ruházatban, lakásban stb. meggyökeresedett szokások megnehezítik a kiegyenlítést. Viszont szemünk előtt megy végbe Ausztrália és Dél-Afrika bekapcsolódása az emberiség hús-, vaj-, sajt- és gyapjúellátásába, Kína rizs és szójabab termelése is mindinkább résztvesz a nemzetközi munkamegosztásban. Ezzel szemben figyelembe kell vennünk, hogy a háborús és valutáris nehézségek Európa ipari államait a nemzetközi munkamegosztás helyett a nemzeti termelésre utalták. Ennek azonban szintén vannak bizonyos korlátai. Az egyes növények alkalmazkodóképessége, amint fentebb láttuk, jelentékeny, de pl. a búza termelési határa délen az 5 és északon a 64 szélességi fokig terjed és ha az Alpok déli lejtőin 1200 m tengerfeletti magasságban is termelhető gabona, ez mindig kivételes és csekély eredményű marad. Európa népességét szaporodása, növekvő élelmiszer-szükséglete, különösen a hadseregellátás nagyobb igényei kényszerítik, hogy ősi legelőket, parkokat stb. feltörjön és olyan terményeket igyekezzék ezeken a területeken termelni, amelyek a kontinentális zárlat ellenére is a kenyér, a hús és a zsír, de az állatok takarmányozásának anyagát is pótolják. Az egyes országok

igyekeznek természeti adottságaik szerint a termelést optimumra emelni, a takarmányzónákat a gabonazóna, utóbbit a kertészeti monokultúra javára korlátozni. Természetesen ezek az intézkedések elsősorban a háború tartamára korlátozottak, viszont a gazdasági nehézségek és a valutáris zavarok az élelmszerszükséget továbbra is fenntartják, úgyhogy a közellátási szervek épúgy, mint a termelés fejlesztésére és ellenőrzésére hivatott tényezők, kénytelenek számotvetni a tömegszükséglet kalóriamennyiségének előteremtésével, szétosztásával, a fogyasztás szabályozásával, a szállítás nehézségeivel, a tárolás és elosztás problémáival. Különösen azok az országok, amelyek az ipari fejlődés érdekében mezőgazdaságukat feláldozták és békeidőben is kénytelenek voltak népességüknek élelmszer és iparuknak nyersanyagszükségletét külföldről beszerezni, igyekeznek a belföldi termelés lehetőségeit a szabályozott fogyasztással összhangba hozni és mindkettőt a tervgazdaság keretében összefoglalni. Ezen a téren nemcsak az emberi ellátás, de az állati takarmányozás és az ipari feldolgozás (spiritusz, keményítő, sör stb.) szükségleteit is figyelembe kell venni. A kenyérellátás terén a termelés fejlesztésén kívül a kiörlési arányt, a búza- és rozsliszt más anyagokkal való keverését, a hús, a zsír, a tej, tojás stb. szükséglet biztosításánál a tárolást és a konzerválást is számításba kellett venni és a szabályozott fogyasztással összhangba hozni. Utóbbinál egyébként mérlegelendő az is, hogy a hús és zsiradék előállítása bizonyos mértékig szembe kerül az emberiség szénhidrát-ellátásával, mert az állatállomány takarmányozása az ember gabonaszükségletének versenytársa. Így azután felvetődik a kérdés, hogy a növénytermesztés vagy az állattenyésztés szolgáltat-e az emberiség szabályozott élelmszerszükséglete számára több és nagyobb kalóriaértékű anyagot. Természetesen az étletan is beleszól a termelés racionalizálásának kérdésébe, mert hiszen kizárólag szénhidrátokkal és csekély mennyiségű fehérjét és zsírt tartalmazó növényi anyagokkal nem lehet a városi ember étrendjében nélkülözhetetlen tejet, húst és tojást pótolni. Eltekintve attól, hogy utóbbiaknak kalórikus értéke igen nagy és ezért, dacára hogy a legszegényebb néposztály tömegélelmszere hosszú ideig növényi eredetű marad és hogy az állati eredetű táplálék a földhasznosítás szempontjából kisebb hatásfokú, mint a növényi eredetű (annak 10—12, hizlalásnál 22%-a), az állatlétszám fenntartása, takarmányozása, nemcsak a trágyázás, de az emberi ellátás szempontjából is nélkülözhetetlen. Az utóbbi háborús időkben mindenesetre több ország, így pl. Németország, Svájc, Dánia erősen lecsökkentette állatállományát, hogy több szemestermény jusson az emberi fogyasztás céljára.

Nálunk Újlaki Nagy Árpád tett kísérletet arra, hogy a termelés irányításánál a föld kihasználásának élelmezési kapcsolatait a kalóriaszámítás alapján tisztázza. Bár e kísérlet sok kiegészítésre szorul, érdemesnek tartjuk eredményeinek közlését. Szerinte hazánkban a szokásos kalászosok csak nagyon jó termés esetén jelentik a föld megfelelő kihasználását. Egy hold búzatermés 18—20 q-ás rekordhozam mellett, szalmájával együtt, legfeljebb 9—10 millió kalóriát képvisel, ezzel szemben egy elég gyakran előforduló 200—300 q-s holdankénti cukorrépatermés 15—24 millió kalóriát, sőt még a 400—500 q-s takarmányrépatermés is, 14—15 millió kalóriát szolgáltat. A szemestengeri 35 q rekordterméssel közel jár ehhez, míg az egy holdon termelt olajosnövények hőtápértéke kb. csak 5 millió kalória. A jól művelt tengeriföld, közepes hozam mellett a hizlaláson keresztül több és nagyobb tápértékű zsiradékot produkál, mint ugyanazon körülmények között termő olajmag-kultúra. Hasonló módon

tárgyalja a burgonya, a takarmánynövények termésének holdankénti hőtápértékét. A rizst, továbbá a cukorrépat tekinti a jövő növényi, sőt állati eredetű táplálékot szolgáltató legnagyobb hatásfokú terményének.

Mindez az elgondolás azonban a világgpiac zavartalansága esetén a gyakorlat szempontjából hatástalan marad, mert akkor a szükségletek fejlődése és az optimális termelés kilátásai lépnek a szabályozott termelés és fogyasztás helyébe.

3. §. A népesség szaporodásának és a tápszerszükségnek kölcsönhatásai.

A termelés és a népesedés alakulása. — Malthus, Schmoller, Wagner vizsgálatai. — A túlnépesedés kérdése. — A népmozgalom alakulása. — A faluról való elvándorlás. — A fogyasztás irányváltozása. — A termelőképeség és a szükséglet mérlegelése. — A termelés alakulásának hatásai. — Az élelmezés jövő kilátásai. — A termőterületek kiterjesztése. — A termelési övezetek kérdése. — Teleki, Haushofer és Penck agrogeográfiai vizsgálódásai. — A termelés fejlesztésének és az ellátás biztosításának kérdése.

A népesedéspolitikát a merkantilizmus munkakörébe vonta és bár a kérdést elméletileg nem tisztázta, fölismerete ennek összefüggését a termelés javításával és fokozásával. Az elméleti megoldás a klasszikusokra várt. Malthus szerint az emberiség mértani, az élelmiszerek azonban csak a számtani haladvány arányában szaporodnak; e megállapításra épített csökkenő földhozadék-törvény jelzi a két mozgásirány összhangbahozatalának legszélső határát. Malthus tanait több oldalról bírálták. Sokan kétségbevonták vagy lényegét nem érintve, részleteiben módosították. Kétségtelen azonban, hogy a föld területe adott lévén, szaporíthatatlan s így abszolút véve a csökkenő földhozadék törvénye helytálló. Sokkal bizonytalanabb Malthusnak az emberiség szaporodására vonatkozó megállapítása, különösen az a tétele, hogy az emberiség körülbelül 25 év alatt megkétszereződik. Azóta sokkal részletesebb és alaposabb kutatások csak relatív túlnépesedésről szólnak, amely az ellátási területhez viszonyítva lehet megfelelő, a telítettség határán lévő és túlnépesedés. Utóbbi csak ott található, ahol a népszaporodás azt az emberszámot túlhaladja, amely az illető országban az életmód átlagos níveljén megélhet. Ez nemcsak a születések és halálozások viszonyszámától függ, hanem az illető ország gazdasági technikájától s befolyással van reá a közgazdaság fejlődése, a társadalmi rend, a vagyon és jövedelmi megoszlás, a termelési kapacitás és mindenekelőtt a népesség életigénye is. A népességi statisztika adatainál is meg kell különböztetni a szociális, a kor és nem szerinti stb. tagolódást. Malthus érdeme, hogy Smith és Ricardo optimizmusával szemben, akik szerint mindenki képes az életének fenntartásához okvetlenül szükségeseket kitermelni, kimutatta, miszerint az emberiség sokkal gyorsabban szaporodik, mint az ellátására szolgáló javak s ennek következtében könnyen beállhat a túlnépesedés, annak forradalmi következményeivel.

A történelmi etikai iskola a túlnépesedés kérdésével foglalkozva, megállapította, hogy a gyakorlatban nem az abszolút, hanem a relatív túlnépesedés fontos, amely nem csupán a lélekszámtól, de az emberiség által munkába vett területtől és a gazdasági kultúra magasságától függ. Schmoller abszolút túlnépeséget csak ott lát, ahol az életnivó a gazdasági technika legmagasabb fokának alkalmazása mellett is állandóan hanyatlik. Ahol a javítás útja még nyitva áll,

ott csak időleges túlnépesedésről szólhatunk. Wagner is az élelmiszerekkel való ellátottságot veszi alapul. Miután a túlnépesedés nem azonos a magasfokú nép-sűrűséggel, szerinte tehát az eltartási kapacitást kell vizsgálni, amely sok közgazdasági és technikai elemet tartalmaz. Elsősorban azt kell megállapítani, hogy a mezőgazdasági termelés eredménye lépést tart-e a népesség szaporodásával. A Malthus-féle tan helyes fogalmazása tehát szerintük: hogy az emberiség szaporodását az adott gazdasági és társadalmi viszonyok által biztosított ellátás fölött is kiterjeszteni igyekszik. Az alsóbb néposztályok t. i. nem sokat törődnek a jövővel, mert tapasztalásuk szerint újabb területek kultúrrátétele és az elvándorlás enyhíti a nyomort, bár ez ismét túlnépesedést idéz elő, amelyet a jövedelemelosztás szociális átépítése sem tud enyhíteni. De nem segít ezen a gazdasági fejlődés fokozása sem, minthogy annak eredményét a folyton szaporodó népesség fölemészti, figyelembe kell venni ezenkívül a szükségletek szaporodását is. Az élet azt mutatja, hogy az úgynevezett népi fényűzés (divatos ruha, rádió, mozi stb.) lassankint az élelmezés rendjét is megváltoztatja. A növekvő szükségleteknek s a városok nagyarányú fejlődésének következménye az egy főre eső ellátási kvótának kisebbedése, amely sok esetben pszichológiai hatású, de sokszor fiziológiai nivósökkenést is előidéz. Ez ismét visszahat a népszaporodásra és Malthus tanításával ellentétben az egy- és kétgyermekrendszert mozditja elő. Különösen a városi lakosság nem akarja gyermekeit rosszabb körülmények közé helyezni, mint amilyenek között ő él.

Figyelembe veendő más oldalról koronkint a háború okozta stagnálás is, így például a XX. század második és harmadik évtizedében a túlnépesedés nyomása enyhülést mutat. Tekintettel kell lennünk továbbá a népesség korosztályaiban történt eltolódásra is, mint a szükségletek mennyiségének egyik fontos tényezőjére. A teljes munkaképességű keresők száma jelentékenyen csökkent az eltartottakkal szemben. Eltolódott ezenkívül a városi és falusi lakosság arányszáma is, aminek nemcsak a születési koefficiens különbségére falun, kis- és nagyvárosokban, de a szükségletek mineműségére is befolyása van. A faluról való elvándorlás s ennek következtében az ellátás is a családi gazdaság keretéből fokozott mértékben megy át a közösségi gondoskodás körébe. Sokan az elvárosiasodás és a faluról való elvándorlás hatását a szaporodásra nézve is pesszimistán ítélik meg. Ötven év múlva, szerintük, a városi és falusi népesség arányszámának változása a városba való vándorlásnál is éreztetni fogja hatását, tekintettel, hogy a falusi lakosság nagyobb születési arányszámát erősen csökkenteni fogja a városba költözők hiánya. Németországban például az 1930. évtől 33—39-ig faluról városba elvándorolt másfélmillió népességnél nemcsak azt mérik, hogy ez a mozgalom a legmunkaképesebb korosztályokat vonja ki a mezőgazdaságból, amelyeknek fölnevelése tíz és fél milliárd márka veszteséget jelent (a nevelési költség egyénenkint kb. 7000 márka), hanem a népesség szaporodásában beálló hiányt is. A városok jobb egészségügyi viszonyai az átlagos életkor meghosszabbodását idézik elő s ennek következtében az öregek és fiatalok megoszlási arányában is jelentékeny változás megy végbe, a kereső korosztályok létszáma a városokban gyarapodott, viszont falun az eltartott gyermekek száma a keresőkkel szemben jelentékenyen emelkedett. Figyelembe veendő a városi fogyasztás irányváltozása is a szénhidrátoktól a fehérjét szolgáltató anyagok, továbbá a zöldség és gyümölcs felé. Végül fontos az a körülmény is, hogy a falusi népesség ellátása a családi gazdaság csere nélküli üzemszerűségében van biztosítva, míg a városi népesség csak a piacon keresztül, munkamegosztásos beszerzéssel tud ellátásáról

gondoskodni, ami bonyolultabbá teszi a föld termőképességének és a népesség lélekszámának relációját és annak mérlegelését.

A népesedés kérdését tehát nemcsak nagy általánosságban kell vizsgálni, hanem az iparban és kereskedelemben foglalkoztatottaknak, továbbá a városi lakosságnak és az élelmiszert termelő mezőgazdasági népességnek viszonyszámát, a termőterületet és az azon elért eredmény relációját is. Nemcsak egy meghatározott ország gazdasági erőforrásainak elégséges vagy elégtelen voltát és kellő kihasználását kell tehát figyelembe vennünk, amely elsősorban dönt arra nézve, hogy egyes társadalmi osztályok a termelés eredményéből milyen mértékben részesülnek, hanem az illető ország szoros értelemben vett mezőgazdasági területét, annak eltartási kapacitását és azt a körülményt is, hogy munkamegosztással, esetleg a nemzetközi forgalomba való bekapcsolódással nem lehet-e az életnívót megjavítani, vagy legalább annak csökkenését a népesség növekedése dacára is megakadályozni. Ha egy sűrűn lakott ország mezőgazdasági területe az össznépességhez viszonyítva kevés és ennek dacára mégis megtartja agrárjellegét és a nemzetközi munkamegosztásban is túlnyomóan mezőgazdasági kivitelét használja csereeszközü, ennek csak életnívócsökkenés lehet a következménye. Természetesen ez még nem abszolút túlnépesedés, amely csak ott jelentkezik, ahol a föld termőereje teljesen ki van zsarolva. Relatív túlnépesedést azonban a meg nem felelő talajművelés, továbbá a mezőgazdaság összjövedelmének katasztrofális csökkenése is előidézhet, következménye pedig a földművesek elvándorlása és így az ipari és városi fogyasztást kiszolgáló termőerők csökkenése lehet.

Az összefüggések vizsgálatánál az eltartási kapacitásból kell kiindulnunk, amelyre vonatkozólag Schmoller készített általános sémát. A gazdasági élet azóta bekövetkezett szekuláris változása folytán ez némi módosulást szenvedett ugyan, de még ma is elég biztos alap. A föld eltartási kapacitása azt jelenti, hogy a gazdasági élet különböző fokán egy négyzetkilométer területen milyen embertömeg talál megélhetést. A táblázatból csak a földkerekség mai gazdasági helyzetére jelentős adatokat tartjuk feljegyzendőnek. Szerinte Európa területén Caesar idejében, közepes minőségű talajon 3—9, nagyon termékeny területen 12 félnomád földművelő élhetett meg egy négyzetkilométeren. Az eltartási kapacitást a letelepedés és a háromnyomású művelés 17—26 főre emelte; az újkor elején és a középkor végén a fejlődő ipar 35-re, ma pedig az intenzív mezőgazdasággal és közepes ipari termeléssel rendelkező államok 110; ipari államok 200; öntöző kertgazdasággal termelő területek (Kína) 3—400 lélekkel képviselik a maximális határt, amelyen belül a népesség életnívócsökkenés nélkül szaporodhat.

A népesség Európában 1800 óta gyorsan növekedett, dacára, hogy a születési kvóta hanyatlott, mert a közegészségügy fejlődése következtében a halálzási arányszám javult és a járványok pusztítása megszűnt. Európa népességét akkor 187 millióra becsülték, ma pedig, dacára a jelentékeny kivándorlásnak, 530 millió ember él ezen a területen. Az általunk ismert tengerentúli országok népessége ugyanezen idő alatt 140 millióról 735 millióra növekedett, aminek nemcsak a bevándorlás volt az oka, hanem a termelés nagyarányú fejlődése és az ellátási terület határának kiterjesztése is, amely a fehér faj térfoglalásának és szaporodásának kedvezett. Ez bizonyos mértékig az őslakosság rovására ment ugyan, de nagyobbarányú pusztulás csak az afrikai négek sorában következett be. Új települési területek megszállása, az ipari fejlődés és a közlekedési hálózat

kiépülése az emberiség növekedését rendkívül meggyorsította, ma már a földkerekségen valamivel több ember él 2 milliárdnál és ha ilymért lesz a szaporodás, egy évszázad alatt 9 milliárdra fog emelkedni.

Kétmilliárd ember ellátása a mezőgazdasági technika mai fejlettsége mellett nagyobb gondot nem okoz, de annak többszöröse, különösen a föltételezett 9 milliárd élelmezése, már nemcsak új termelőterületeknek a fogyasztócentrumokba való bekapcsolását, de a mezőgazdasági termelésnek a csökkenő földhozadék maximális határáig való kiterjesztését is szükségessé teszi.

Az emberiség ma aránytalanul oszlik meg a földkerekség különböző részein s ez érezteti hatását nemcsak az illető világrészek gazdasági erőfeszítéseiben, társadalmi harcaiban, de életníójában és gazdasági fejlődésében is. Európa 530 millió lakosságának $11\frac{1}{2}$ millió km²-en kell megélnie; míg Ázsia 42 millió km² területén 1175 millió; Afrika 30 millió km²-én 155 millió; Amerika $40\frac{1}{2}$ millió km²-én 274 millió és Ausztrália és a hozzátartozó szigetvilág $8\frac{1}{2}$ millió km²-én $10\frac{1}{2}$ millió ember, túlnyomórészt bennszülött, talál egzisztenciát. Az egyes kontinensek és államok népsűrűsége a következő képet mutatja: az európai átlag 47 ember, amiben Szovjetország, Finnország és Norvégia alacsony népsűrűsége játszik döntő szerepet. Ázsiában az átlag 21 fő, Amerikában 10—12, Afrikában 5, Ausztráliában 1. Természetesen ezek az adatok csak általánosságban irányadóak, az eltartási kapacitást csak az egyes országok népsűrűsége, mezőgazdasági területe és a földművelésből élők arányszáma határozza meg. Európa legnépesebb területei: Anglia (271·5 lélek esik egy km²-re) 100 lakosa csak 17 hektár mezőgazdasági területtel rendelkezik és csak a népesség 6·2%-a él földművelésből. Belgium (274), Hollandia (247) mezőgazdasági területéből 100 főre csak 15 ha jut és a földművesek száma 17, illetve 20%. Németország (139) 100 lakosának 31 ha termőföldje van és 29·5% él mezőgazdaságból. Svájcban (101 lélek) 100 főre 31 ha jut, de csak 21·4% a földműves. Az agrárjellegű országok közt legnépesebb Olaszország (140), 100 főre 38 ha termőfölddel és 46·7% földművessel, azután Magyarország (97 fő — 69 ha, 53% földműves); Lengyelország (89 — 59 ha — 76%); míg Jugoszlávia, Bulgária és Romániában 58—60 főt alig valamivel meghaladó népsűrűséggel, 70 ha körüli termőterület mellett 70—80%-os földművelőfoglalkozásból él. Jellemző és Dánia mezőgazdasági jólétének egyik magyarázata, hogy 88 főnyi népsűrűsége mellett 100 főre 76 ha mezőgazdaságilag megművelt terület jut s ezen a népesség 35%-a gazdálkodik, a lakosság túlnyomó része tehát más foglalkozásban keres s így egész Európában a legkedvezőbb föltételek között él.

A tengerentúli országok között legnépesebb Egyiptom Nilusvidéke (452 fő); Ázsiában Kína tenger- és folyóparti tartományai, amelyekről fentebb szövegtünk, továbbá Indiában a Ganges és a Brahmaputra torkolata (Bengália), ahol 175—240 lélek él egy km²-en, míg a többi területeken 60—90 ember gazdálkodik és cserél főleg rizst és fűszereket iparcikkéért. Holland-Indiában főleg Jáva mutat ilyen nagy népsűrűséget (315 lélek), sőt a rizstermelő vidékek 5—600 lélekszámot. Megjegyzendő, hogy az itt termelt rizs 86%-át a bennszülöttek apró családi üzemekben állítják elő. Japánban 137 millió ember él, átlagban 74 egy km²-en, de a déli öntözhető rizskultúra területén 200—950-ig emelkedik a lélekszám és egy hektár terület öttagú családot táplál, 34 mázsás átlagos rizstermelésével és kertileg művelt területével, természetesen ebben a halászat is segítséget ad. Amint fentebb láttuk, Kína gabonatermesztő és állattenyésztő vidékének területe nincs így kihasználva, ennek népsűrűsége sokkal alacsonyabb.

Európa és Ázsia tengerparti vidékei már ma túlnépesek és évi 1%-os gyarapodást föltételezve, 65 év alatt maguk elérik a 2 milliárd lélekszámot.

Magyarország, az adatokat a trianoni Magyarország területére átszámítva, az utóbbi 50 évben 44% népesedési emelkedést mutat, viszont élelmezési területe (szántóföld, legelő), viszonyítva az összlakossághoz, nem mondható valami bőségesnek s még kevésbé kedvező a földművelés viszonyzáma. Lipták szerint Bulgáriát leszámítva, ahol 1 km²-re csak 58 lakos esik, akiknek több mint 80%-a él mezőgazdaságból, mi vagyunk a legsűrűbben lakott és legmagasabb földműves népességű (53%) agrárország. Belgium 270-es népsűrűségű lakosságából csak 19%, Csehszlovákia 130 1/2 népsűrűségéből 26% a földműves. 100 ha megművelt területen Kanadában 11, az Egyesült Államokban 17, Franciaországban 18, Németországban 52, Csonka-Magyarország területén 72, Romániában 97, Jugoszláviában 114, Bulgáriában 116 földműves él.

Nálunk főként a mezőgazdasági foglalkozás túlterhelése okozza az élet-nívó alacsony voltát, sőt agrárkrízis esetén a nagyfokú munkanélküliséget is. Hogy a megélhetés nehézsége és a túlszűfoaltság között szoros összefüggés van, azt a történelmi fejlődés is igazolja. A múlt században a 70-es—80-as évekig Magyarországon 100 hold szántóterületre 7, közvetlenül a világháború előtt 83, a trianoni Magyarországon 93, a második világháború kitörésekor pedig 98 lélek esett s ennek arányában emelkedett a belső vándorlás és a kivándorlás is. Tetézi a túlszűfoaltságot a termelés intenzitásának aránylag csekély fejlődése, mert dacára, hogy Magyarország gabonagazdaságát agrár-földolgozó gazdasággá igyekszik fejleszteni, legfontosabb cikkünknek, a búzának hektáronkénti termése és ez körülbelül a többi növénytermesztés arányszáma is, mindössze 12 1/2 mázsa, míg Dániában 27, Belgiumban 24, Németországban 25, Svájcban 20 q. A szántóföldi növénytermesztésben, de ugyanez a helyzet az állattenyésztés, zöldség- és gyümölcstermesztés terén is, a 13-ik helyet foglaljuk el. Ez az oka Adorján János szerint, hogy ma nálunk egy főre 33%-al kevesebb mezőgazdasági termény esik, mint ezelőtt 50 évvel. Nemcsak a nyershozadék, de a tisztajövedelem is elégtelen, mert amíg a nemzeti vagyon 42%-a a törpe- és kisbirtokososztály kezén van (1944), ez a nemzeti jövedelemnek csak 31%-át élvezi, aminek következménye az eladósodás, sokszor a tönkretűtés is. A nagyüzem, amint ezt a 30-as évek elején bekövetkezett agrárkrízis mutatja, a válság ellen csak az extenzívebb termelésre való áttéréssel tudott védekezni, ennek azonban közvetlen hatása volt a 300.000 fölé emelkedett munkanélküli s az amúgy is alacsony munkabérek hanyatlása.

Eltekintve most már a speciális magyar viszonyoktól, bizonyos mértékig talán a jelen közgazdasági helyzettől is, vizsgáljuk az emberiség élelmezésének kilátásait a közelebbi és a távolabbi jövőt illetőleg.

Európa népe már ma is csak úgy tudja táplálékát megszerezni, hogy ipari termékekért élelmiszert cserél, vagy tengerentúlra vándorol. A fehér faj élelmezési területe az egész földkerekségre tolódott ki. Ázsia túlnépes vidékei, önmaguk ellátásán kívül, tekintélyes mennyiségű élelmiszert és nyersanyagot adnak Európának. Amerika, Afrika és Ausztrália nemcsak élelmiszert szolgáltat, de települési terület is. Viszont már a jelenben is mutatkoznak úgy a kitelepülésnek, mint a termelés fejlesztésének nehézségei. Annak felbecslése, hogy földrajzilag mi a mezőgazdasági termelés szélső határa, époly nehéz, mint az emberiség pontos létszámáé és az intenzitás fejlesztésének felső hataráé. Az bizonyos, hogy a fehér faj települése számára még évszázadokig elegendő, nagy-

kiterjedésű termőföldkészlet fölött rendelkezik, de ennek birtokbavétele és mezőgazdasági hasznosítása sok és nehéz kultúrmunkát, esetleg mezőgazdaságunk üzemrendszerének teljes átszervezését követeli meg. Öntözőgazdálkodás és a termelés folytán kivont tápanyagkészlet tökéletes pótlása és nagyfokú munka-intenzitás lesz ennek az új művelési technikának az alapja, amely az ókorban az egyiptomi és mezopotámiai, perui és mexikói mezőgazdaságot jellemezte és a közismert kínai vízgazdálkodás mellett Egyiptomban, Szudánban, Tuniszban, a Po-síkságon, Spanyolországban, de újabban az Egyesült Államok, Kanada néhány vidékén és nálunk is kikezdéseiben felismerhető.

Az intenzitás fejlesztésének járt útjain is fokozni lehet az emberiség ellátottságát, amint ezt főntebb a fogyasztócentrumok és a körülöttük kialakult intenzitási zónák fejlődésénél láttuk. Franciaország, Belgium, Hollandia ipari fejlődése az ott élő gazdákat a legintenzívebb mezőgazdasági termelésre serkenti. Ez azonban nem jelenti a jövő élelmezési problémájának megoldását, sőt sikere a jelenben is a fogyasztók szükségleteinek növekedésétől függ. Ha a friss tej-, hús-, zöldség- és gyümölcsellátás terén egyes néprétegek kvalifikált szükségletét biztosítja is, sem a termelőnek nem nyújt biztos existenciát, sem pedig az emberiség ellátásához tömegélelmiszereket nem szolgáltat. A saláta és uborka épúgy, mint a trópusi és szubtrópusi ültetvényes művelés: az egy növényre koncentrált rizs, cukornád, dohány, gyapot, kávé stb. monokultúra, a bolgár rózsaoilajprodukciónhoz hasonlóan, mindig izolált és az emberiség ellátása szempontjából percentuálisan csekély jelentőségű termelés marad. Kétségtelen, hogy a gabonafélék és a legfontosabb háziállatok életlehetőségeit évszázados kultúrmunkával a világ különböző részeire sikerült kiterjeszteni. Kétségtelen az is, hogy a legtöbb agrárvidéken a termelés intenzitása az utóbbi évszázad folyamán nagymértékben emelkedett. A szántóföldi művelés terjedése, a gépi technika fejlődése, a műtrágyaalkalmazás, vetőmagnemesítés, állatfajok kiválasztása, bonifikációk a terméseredményt megsokszorozták. Az automobilizmus is csökkentette a takarmánytermelőterületet az emberi táplálkozás céljait szolgáló gabonaföld javára. Viszont figyelembeveendő, hogy a táplálkozás irányának változása az állati eredetű élelmiszerek javára ezt az előnyt ellensúlyozza, mert az embernél súlyosabb állati test pusztta fönntartásához is sokkal több kalória szükséges s ez a hús-, zsír- és tejszolgáltatás számára — amint erről már főntebb szólottunk — csekély határfokú kihasználás. A termőterület kiterjesztését szolgáló bonifikációk hatását is ellensúlyozza a városiasodás házhely, utca, út és vasút területigényének növekvése. A gépesítés viszont a természetes trágyázást érinti hátrányosan, a műtrágya sem pótolja a termőtalaj táperejét oly mértékben, mint a teljes trágyázás, ezenkívül a bányák foszfor- és káliékészlete idővel ki fog merülni, az utánpótlás pedig a vegyészetnek eddig még meg nem oldott problémája és ha sikerül is, a költségek kérdése rendezést kíván. A talaj termőképességének utánpótlás nélküli felhasználása, az okszerű művelés és trágyázás nélküli rablógazdálkodás talajkimerüléshez s előbb-utóbb a terméseredmény katasztrofális csökkenéséhez vezet. Utal erre a történelem tanulsága is. Itália földjének mai csökkent termőképessége és a hajdani Római Birodalom afrikai éleltárának, de a Nagyalföldnek homokpusztaságai, végül Rooseveltt New Dealje is, amely az Egyesült Államok területén 40 millió hektárra becsüli a rablógazdálkodás és a nemtörődömség folytán sivataggá változott termőföldet. Figyelembeveendő még az a körülmény is, hogy az emberiség nagy része ma a fiziológiailag szükséges kalóriamennyiségnél kevesebbel kénytelen beérni. Az életnívó emel-

kedése ennek föltétlen pótlását követeli meg az exotikus népeknél is, ami az emberiség általános szaporodása mellett a föld eltartási kapacitásának csökkenését jelenti. De ugyanilyen hatást gyakorol a növényi táplálkozás háttérbeszorulása is a húsfogyasztás javára.

Optimista közgazdák az ellátás terén a termelési eszközök és a technika forradalmi tökéletesedésétől várnak csodás eredményt. Így Oppenheimer a földgolyó minden megművelhető területének szövetkezeti rendszerben való hasznosításától 200 milliárd ember megfelelő ellátását reméli. A föld egész területét gabonával bevetettnek gondolja s ezt az európai fogyasztás fejkvótájával elosztva, állapítja meg az ellátható emberiség horribilis nagyságát. Más közgazdák azonban jóval óvatosabbak, mert a klimatikus és a talaj-adottságokon kívül a közgazdasági együtthatókat is figyelembe veszik. Schmoller helyesen utal arra, hogyha a föld valamely részén az ipar, a forgalom, a bányászat vagy az öntöző kertigazdálkodás négyzetkilométerenként 8—900 lelket el is tud tartani, ezt csak más vidékek sokkal alacsonyabb lélekszámú agrárországainak a gabonacseréje teszi lehetővé s így általánosítani nem lehet. Sokan bíznak az élelmiszerkémia csodáiban is és a mezőgazdasági termelést az őszanyagból előállítható fehérje, zsír és szénhidrát tömegtermelésével gondolják pótolhatónak. Ez néhány anyagnál nagy költséggel sikerült is, de a tömegcikkeknel csekély hatásúnak bizonyult. A technikának kétségtelenül nagy szerepe van az anyagpazarlás megszüntetése, a hulladékok felhasználása, a romlandóság csökkentése stb. terén, de az élelmiszerszaporításnál a szerves termelés által szolgáltatott alapanyagokat nem nélkülözheti.

A szaporodó emberiség ellátásának egyetlen biztos módszere a mezőgazdasági kultúra művelési területének kiterjesztése, úgy, amint ez évezredek óta történik. Figyelembe kell venni azonban, hogy a földkerekség termőtalaja annak hegy- és vízrajzi megosztásában, de magában a klímában is adva van, annak megváltoztatásával eddig még az emberi találékonyság megbirkózni nem tudott.

Már Wagner Adolf utalt arra, hogy a földgolyó 510 millió négyzetkilométernyi területéből csak 149 millió négyzetkilométer a szárazföldi terület, tehát kb. $\frac{1}{3}$ rész, de még ebből is $\frac{1}{4}$ millió négyzetkilométer a sarki táj, ennél valamivel több a félsarki tundra, lápos erdő és homoksivatag, tehát mindössze a földfelszín 7—8%-a, 35—36 millió négyzetkilométer terület alkalmas mezőgazdasági művelésre. A Római Mezőgazdasági Intézet megállapításai szerint, amely 53 országnak kb. 85 millió négyzetkilométernyi területéről vezet statisztikát, a legutóbbi időkgig csak 6·5 millió négyzetkilométer volt szántóterület. Haushofer geográfus a föld eltartási kapacitását grafikailag tünteti fel, amely szerint Európa területének legnagyobb része mezőgazdasági használatra már igénybe van véve, leszámítva Oroszországot, amelynek csak 58%-a áll művelés alatt. Ázsiának egyes vidékei erősen igénybevettek, legnagyobb része azonban érintetlen, de hozzáférhetetlen is. Amerika különböző részei eltérő képet mutatnak. Észak-Amerika gazdaságilag használható területének 19%-a, Dél-Amerikának 6%-a, Észak-Afrikának 53%-a, Közép-Afrikának 5%-a, Dél-Afrikának 13%-a és Ausztráliának csupán 5%-a áll művelés alatt. Ebből megállapítható, hogy az emberiség ellátására még hosszú ideig nagy tartalékterületek állanak rendelkezésre, a régi kultúrterületektől eltekintve, különösen a tengerentúl. Előbbi területen költséges technikai berendezéssel kisebb-nagyobb változások a termelés javára eszközölhetők ugyan, ezt azonban a népszaporodás ellensúlyozza, hiszen a sűrűn lakott Belgiumban és Németországban már ma sem esik egy főre

egy hektár ellátási terület s ezt a népesség szaporodása évről-évre csökkenti. A tengerentúli területek ellátási kapacitását is több kritikával mérlegelik.

Teleki a klíma szempontjából az egyenlítő két oldalán, kb. egyenlő elosztásban, öt nagy zónát különböztet meg. A sarkvidékek jégzónája természetesen negatív terület, ugyancsak a hozzájuk közvetlenül felzárkozó hóvidék, amelynek hasznosítása vadászattal és némi, nagyon csekély nomádpásztorokodással legfeljebb 1—5 embernek tud egy négyzetkilométeren nyomorúságos megélhetést biztosítani. A technika mai állása mellett e területeknek jövőbeli kultúrrátétele is kilátástalan. Ugyancsak csekély az eltartási kapacitása az ú. n. boreális klímának, ahol a leghidegebb hónap középhőmérséklete -3 fok alatt van, a legmelegebb hónapé pedig alig valamivel 10 fok fölött. Amennyiben az őserdők kialakulását szélviharok meg nem akasztották, ez a földkerekség erdőöve és dacára, hogy a fehér ember az északi és déli sarkkört 1000—2000 km szélességig körülfogó erdőövebe (Skandinávia, Orosz- és Finnország északi része, Szibéria, Kanada, Grönland és Patagónia) mélyen előnyomult, ez a terület a tulajdonképpeni mezőgazdálkodásnak minimális teret enged. Csak néhány primitív életviszonyokhoz szokott, csekély szaporaságú népfaj tud ott megélni; a technikai javítások lehetősége sem kecsegtet nagyobbarányú változással. A félévig folyamatosan tartó éjszaka, a nyomorúságos növényzet és a gyér állatvilág határozza meg a mezőgazdasági tudás tehetetlenségét ezeken a területeken. De nem sokkal több kilátása van a fehér ember megtelepedésének és vele kapcsolatban termelési rendszerének a trópusi esőklíma vidékén sem, amelynek leghidegebb hónapja is 18 fok feletti középhőmérsékletet mutat.

A trópusi vidéken, amely a világ gazdasági területének 20%-át alkotja, nagy különbség van a nedvesen forró klíma és az ú. n. szavannaklíma közt, amelyben a száraz és nedves időszak periódikusan váltja egymást. A nagy meleg és a csapadékhőesség a növény- és állatvilágot hatalmasan fejleszti, viszont a legbujább trópusi vidék optimális termelőképessége sem a termőtalaj gazdagságának, de a tápanyag gyors elhasználódásának a következménye, ami okszerű művelés nélkül előbb-utóbb talajkimerüléshez vezet, ezenkívül az állandó művelés alatt nem tartott terület gyorsan elgazosodik. A mezőgazdasági kultúra mesterét, a fehér embert a trópusi betegségek és a szeszélyes és gyors hőmérsékletváltozás testileg és lelkileg alkalmatlanná teszi a folyamatos munkára. Csak évezredekken keresztül e különleges viszonyokhoz aklimatizált, erős fizikumú, igénytelen népfajok tudnak itt megélni, ezek azonban rendszeres mezőgazdasági munkára nem alkalmasak.

A fehér faj mindenesetre megpróbálta a maga életterét minden klímazónába kiterjeszteni. Amint ezt a településtörténet bizonyítja, nemcsak Európában, de más kontinenseken is először a tengerparti területeket szállta meg és lassan nyomult előre a szárazföld belsejébe, gondosan kiválasztott növényekkel, állatokkal, termelési módokkal igyekezett az időjárás szeszélyességét és a talaj mostohaágát a kopár hegyek által határolt fennsíkokra kiterjeszteni. Egyik helyen öntözőkultúrával, másik helyen állattenyésztéssel és legeltetéssel összefüggő települési területet alkotott, nagyrészt az őserdők rovására. Ahol azonban az évszázadokon keresztül sikertelen előnyomulás, vagy az erdőterület szükségesége (klimatikus károk, vagy abszolút erdőtalaj) a szoros értelemben vett mezőgazdasági munkának határt szabott, ott a nagyobbarányú ekés műveléssel felhagyott.

Az emberiség ellátásának a multban, a jelenben és a belátható jövőben

székhelye és terjeszkedési területe a meleg, mérsékelt esőklíma, amelynek legalacsonyabb hőmérséklete -3 fok felett van és átlagos hőmérséklete 18 fok alatt. A szubtropikus és mérsékelt égöv a szárazföld mezőgazdasági területének kb. 35% -át alkotja, amihez még 15% tartalékterület hozzáadható, mert speciális technikai berendezéssel és gondos műveléssel ezek fokozatosan alkalmassá tehetők tömegélelmiszerek termesztésére. A mérsékelt égöv alatt a vegetációs idő hosszú s így a talaj többoldalú felhasználása lehetséges, azon az emberi munka arányosabban oszlik meg s a talajerő elhasználódása és utánpótlása is könnyebben lehetséges. Kissé nehezebb a szubtropikus vidékek felhasználása, mert az esős és száraz időszak változása csak speciális kultúrát enged, ennek termékeit azonban a világkereskedelem és a fogyasztási irány változása szintén fontos élelmezési cikké teheti. Szintén relatív alkalmasságú mezőgazdasági terület az északi és déli földtekén elterjedő steppe, Észak-Kínának, Japánnak és Szibériának ú. n. monszunterülete, továbbá a Földközi-tenger legtöbb partvidéke, amely sziklás talaja és az időjárás szeszélyessége miatt nem mutat olyan termésállandóságot, mint a mérsékelt égöv vidékei. Kétségtelen azonban, hogy technikai javításokkal az emberiség a jövőben ezeken a vidékeken érhet el legnagyobb eredményt. Éppen ezért úgy a közgazdák, mint a földrajzi írók a jelenlegi szántóföld területének ötszörösére leendő felemelését nem tartják lehetetlennek, viszont a Sarkvidéken a trópusi és boreális klímák területén fekvő tartalékföldekben csak a mezőgazdasági technika olyan korszakalkotó változása és felfedezései esetén látnák az emberiség élelmezésének feltétlenül biztos támaszát, amelynek ma még szerény kezdeteit sem ismerjük.

Mint egészen különleges és érdekes megoldási módszert kell felemlíteni az emberiség ellátásának biztosítására Penck Albert agrárgeográfus (Az európai népek élettérkérdései c. értekezés) tervezetét. Az emberiség rapid növekedését bizonyosnak véve, 9 milliárdos lélekszám elláthatóságát vizsgálja. A legnagyobb akadálynak az emberiség települési megoszlásának aránytalanságát tekinti. Az ellátás megkönnyítése szempontjából az lenne tehát kívánatos, ha mindazok, akiket mint ipari munkásokat ma Dél-Amerika vagy Ausztrália a szállítási eszközök fejlődése következtében és a világkereskedelem segítségével táplál, nem Európában, hanem a mezőgazdasági termelés székhelyén laknának és dolgoznának. A túlnépes és a gyérnépességű vidékek települési különbségeit ki kellene egyenlíteni. Ma Európa és Ázsia az emberiség 80% -ának lakhelye; Afrika 7% -é, Ausztrália 0.5% -é, Észak-Amerika 9% , Dél-Amerika 3.5% -é, holott az eltartási kapacitást véve alapul, Európa és Ázsia területén a 9 milliárdra szaporodó emberiségnek csak 26 ; Afrikában 29 ; Ausztráliában 6 ; Észak-Amerikában 14 és Dél-Amerikában 25% -a kellene hogy életteret találjon. Az aránytalan megoszláson csak nagyarányú elvándorlás segíthetne, mert úgy közgazdasági, mint közélelmezési szempontból aggályos, hogy az emberiség 75% -a a szárazföld 24% -án él. Az európai élelmezési zónáknak Kelet-Európába és a Balkán vidékére való eltolódása és ez országok iparosodása mutatja a jövő fejlődés útját, amely a nemzetközi árucserre mellett az önellátás, tehát a kiegyensúlyozottabb ipari és mezőgazdasági termelés közgazdasági rendszerét teremtené meg. Penck számításai szerint Észak-Amerika kb. 180 , Dél-Amerika 300 , Afrika 270 és Ausztrália 370 év alatt lesz annyira telített, mint ma Európa és kb. 6 milliárd embernek nyújthatna életteret.

Az agrárpolitikus számára mindenesetre súlyos probléma nemcsak a jelen viszonyok, de a jövő fejlődés mérlegelése is, t. i. nemcsak egy nemzet jelen nép-szaporodását és annak a rendelkezésre álló termőterülettel és a mezőgazdasági

technika fejlődésével való összhangját kell vizsgálni. Először is arról kell dönteni, ha vajjon az ellátás a belföldi termelés vagy a nemzetközi munkamegosztás alapján biztosítandó-e? Ameddig a szántóföldi terület bonifikációval szaporítható, a termelés intenzitása fokozható, ezeket az eszközöket mellőzni nem szabad. Viszont a telítettség előbb-utóbb kényszeríti Európának ma még agrárius, vagy agráripari államait arra, hogy hiányzó élelmüket ipari munkával, a nemzetközi munkamegosztás alapján szerezzék meg. Ezt csakis a gazdasági élet szabadsága és a piaci szerkezet működésének zavartalansága teszi lehetővé.

A másik megoldás a telítettség magas fokán India és Kína kisüzemi rendszere, az öntözőgazdálkodás és a kerti kultúra, amely ipari munkamegosztás nélkül, vagy csupán a belföldi iparszükséglet kielégítésére törekvő iparral, a nép-fölöslegnek munkaintenzív törpeüzemmel biztosít munkaalkalmat és táplálékot. Kétségtelen, hogy ennek a rendszernek is megvannak a maga előnyei. Elsősorban az, hogy bizonyos fokig az ország lakosságának ellátását függetlenné teszi messzefekvő agrárországok ipari izlésétől és hajlandóságától, hogy élelmiszerfölségüket iparcikkre átcseréljék. De a törpeüzemi agrármegoldásnak is vannak bizonytalansági tényezői, így elsősorban maga a talaj és az éghajlat, amely az üzemnagyságoknak sokkal nagyobb mértékben szabja meg az alsó és felső határát, mint azt általában véve gondolják. Az öntözés kérdése is hegy- és vízrajzi adottságokon nyugszik, csak bővizű és könnyen csatornázható területeken lehetséges. Ugyancsak nagy szerepe van a trágyázási technikának is, amelyhez nemcsak elméleti és gyakorlati tudás, hanem a fizikai munkások évezredes beidegzettsége is szükséges. Ezenkívül azonban még egy tényező lemerése is fontos, és ez az időjárás. Kína és India népességének százazeit, sőt katasztrofális években milliókat elpusztító éhínség súlyos intelem, hogy egyetlen termelési ágra sem egy ország, sem az egész világ népélelmezése fel nem építhető. A telítettség bizonyos fokán feltétlenül be kell következnie az ipari és mezőgazdasági munkamegosztásnak, európai viszonylatban sokkal hamarabb, mint világviszonylatban. Ennek a munkamegosztásnak előfeltétele a piac számára való termelés, amely ismét a mezőgazdaság különböző üzem típusainak megfelelő arányától függ. A modern agrárpolitika az ellátás kérdéséből indul ki, elvi alapon csak célszerűségi kérdés, hogy ez a családi üzem kötelékében közvetlenül, vagy a piacon keresztül közvetve történjék-e. Az iparosodás azonban munkamegosztásos, tehát forgalmi termelést követel, ennek kilátásait büntetlenül nem lehet megzavarni. A mezőgazdaság szociális kérdése mindenesetre bonyolultabb, mint az iparé, mert a föld termőterületének csekély szaporíthatósága mellett nemcsak a saját ellátottságára, de az emberiség, vagy ugyanazon nemzet más foglalkozási ágaiban tevékenyekre is gondolni kell. Mindkét érdek megkívánja a termelés intenzitásának minél nagyobb mérvű emelését, de megkívánja a termés eredményének méltányos és arányos szétosztását és ezzel kapcsolatban az értékesítés problémáinak megoldását is. Ebben már adva van az agrárpolitika gyakorlati részének tárgyalási anyaga is.

Arra nézve pedig, hogy évszázadok múltán a mezőgazdaság nem lesz-e kénytelen 8–10 milliárd ember élelmezésének gigantikus feladatával megküzdeni, megnyugtatóan szolgálhat, hogy Malthus azon nézetét, miszerint az emberiség lélekszáma huszonötévenként megkétszereződik, a népszaporodás koronkinti stagnációja, sőt csökkenése megcáfolta.

TARTALOM.

I. KÖTET.

ALAPVETÉS.

Oldal
3

ELŐSZÓ

I. FEJEZET.

A tudományos agrárpolitika előfeltételei.

1. §. Az agrárpolitika és a közgazdasági elmélet	5— 20
2. §. Az agrárpolitikai gondolkodás irodalmi fejlődése	20— 55

II. FEJEZET.

Az agrárpolitika fogalmi köre.

1. §. Az agrárpolitika módszere, rokon- és segédtudományai	56— 64
2. §. Az agrárpolitika rendszere, fogalmi meghatározása, anyagfelosztása	65— 82
3. §. A mezőgazdálkodás üzem típusai	82—102
4. §. Az üzem típusok közösségi értékelése	102—115

III. FEJEZET.

A mezőgazdálkodás történelmi fejlődése.

1. §. A földművelés kezdete, letelepedés, üzemrendszerek, falufejlődés	116—131
2. §. A földtulajdon és földhasználat	131—140
3. §. A mezőgazdálkodás munkaalkotmányának fejlődése	140—153
4. §. A mezőgazdaság közgazdasági munkamegoszlásának fejlődése	154—171

IV. FEJEZET.

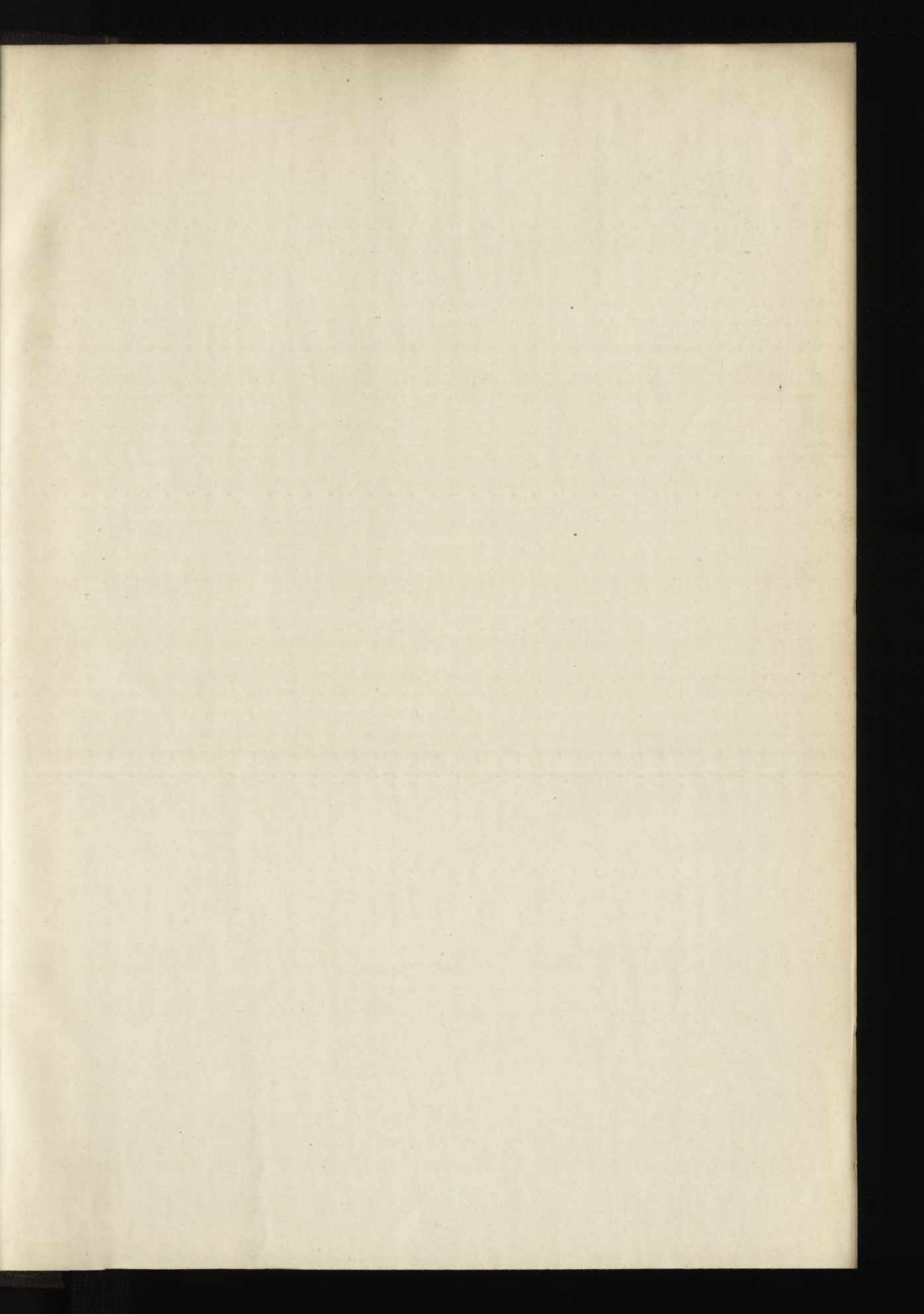
Az emberiség ellátása.

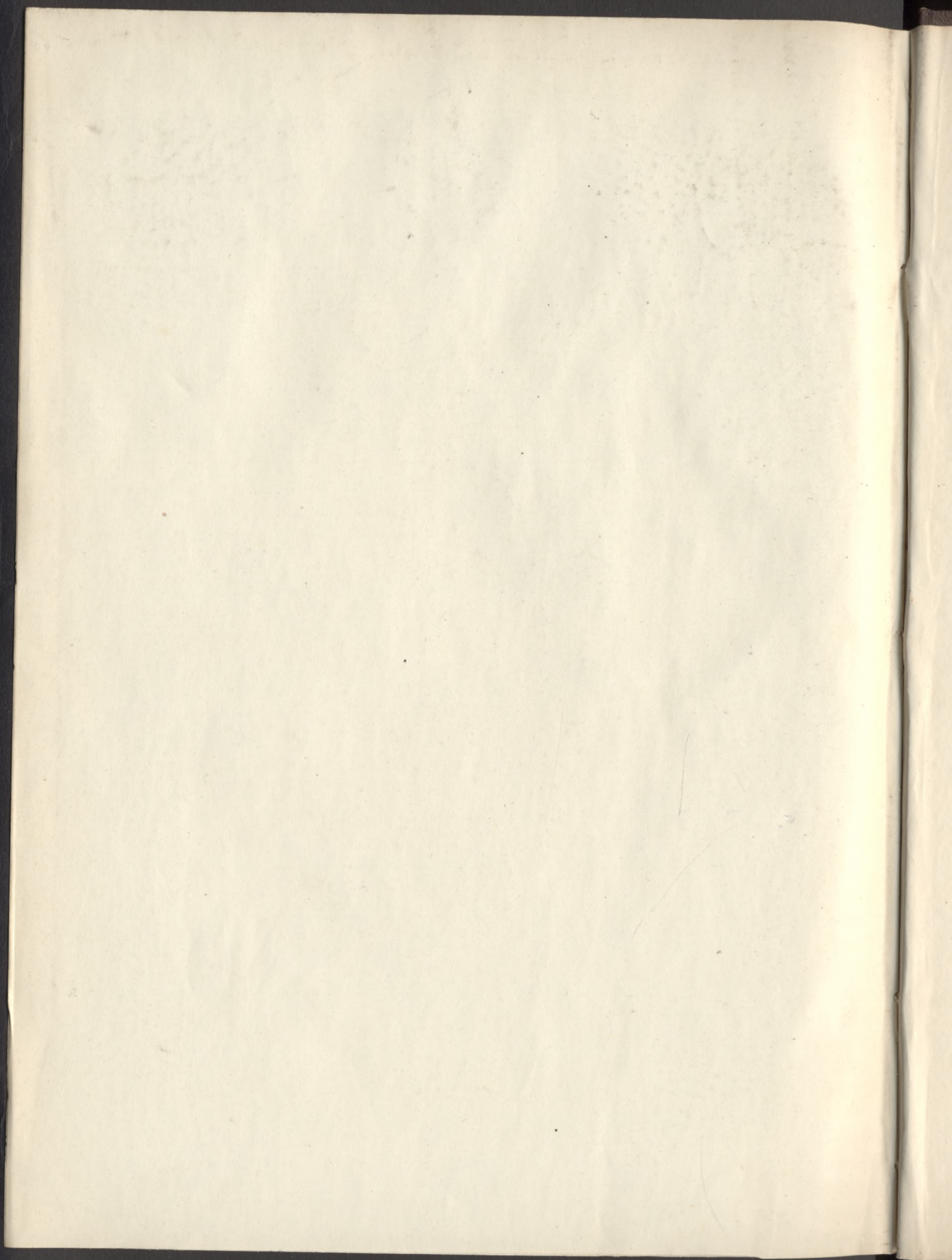
1. §. Az ember mezőgazdasági szükségletei	172—179
2. §. A szükséglet és a termelés kapcsolata és földrajzi adottságai	180—191
3. §. A népesség szaporodásának és a tápszerszükségletnek kölcsönhatásai	191—200

MOORE

1880

20-55,

29, 30, 34

87, 90, 91, 94, 96, 100, 145,

8,50
146, 152,

161, 162, 165,

.....
21.029

Czettler
—
Agrár-
politika

I

N.M.